

2003/2
XVIII. évf.

AETAS

İDRİŞ BOŞTAN

A szultáni ágyúöntő műhelyben (Tophâne-i Âmire) folyó
tevékenység a 16. század elején

FERİDUN M. EMECEN

Az oszmán állam sztyeppe határai és a moldvai kijáró

UGRAI JÁNOS

Egy XVIII. század végi deákzendülés nyomában.

VÁRKONYI GÁBOR

Angol békeközvetítés és a lengyeltörök tárgyalások
a tizenöt éves háború időszakában

ZOMBORI ISTVÁN

Az 1532-es török hadjárat és V. Károly

HADNAGY SZABOLCS - PAPP SÁNDOR

Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején,
1601-ben

Következő számunk tartalmából

HOFFMANN ZSUZSANNA

Divus Iulius. Adalékok a Caesar mítoszhoz

TÓTH FERENC

A la hussarde...Adalékok a franciaországi huszármítosz történetéhez

GEBEI SÁNDOR

Egy sztereotípiá nyomában: oroszellenesség a 18.századi Lengyelországban

ZAKAR PÉTER

„Kossuth, a magyarok Mózesé.” Magyarországi liberális egyháziak Kossuth-képe 1848–1849-ben

SZÁSZ GÉZA

Kossuth Lajos elfogatása és perének első szakasza a francia kortárs szemével

PAP JÓZSEF

A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza?

CSUTAK ZSOLT

Mítosz-elemzés az amerikai külpolitikai diskurzusban

URBÁN ALADÁR

A Pesti Középponti Választmány lapja: a Nép barátja 1848-ban

Bemutatjuk Várdy Béla történészt

VÁRDY BÉLA

Trianon megnyilvánulása a két világháború közti magyar történetírásban

2003/2

XVIII. évfolyam

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

PAPP SÁNDOR–KOSZTA LÁSZLÓ

A kiadvány
Fund for Central and East European Book Projects,

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Pro Renovanda Cultura Hungariae,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(mb. főszerkesztő)

GALAMB GYÖRGY

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

TOMKA BÉLA

TÓTH SZERGEJ

BENKES RÉKA
(olvasószerkesztő)

TARTALOM

Tanulmányok

- ÍDRIS BOSTAN
A szultáni ágyúöntő műhelyben (Tophâne-i Âmire) folyó tevé-
kenység a 16. század elején (Fordította: *Papp Sándor*) 5
- FERIDUN M. EMECEN
Az Oszmán Birodalom sztyeppe határai és a moldvai kijáró
(Fordította: *Papp Sándor*) 21
- UGRAI JÁNOS
Egy 18. század végi deákzendülés nyomában 30
- VÁRKONYI GÁBOR
Angol békeközvetítés és a lengyel–török tárgyalások a tizenöt
éves háború időszakában (1593–1598) 44
- ZOMBORI ISTVÁN
Az 1532-es török hadjárat és V. Károly 63

Műhely

- MISKOLCZY AMBRUS
A román nemzet útja a barokk rendiségtől a modern liberaliz-
musig Erdélyben és Magyarországon 86
- BAYRAM NAZIR
Kísérletek Kossuth Lajos Kütahjából való megszöktetésére és az
Oszmán Birodalom által tett ellenintézkedések (Fordította: *Papp
Sándor*) 97
- EBUBEKİR SOFUOĞLU
Az Oszmán Birodalom és a magyar menekültek kiadatásának
megtagadása (Fordította: *Papp Sándor*) 101
- DÉR TERÉZIA
Gondolatok egy Szent István-szekvencia kapcsán 109

Forrásközlés

- HADNAGY SZABOLCS–PAPP SÁNDOR
Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben 118

Határainkon túl

- FONT ZSUZSA
Tonk Sándor (1947–2003) 154
- „...az 1919 után elvágott szálakat újra kellene kötni, gon-
dolom, ez mindenkinek közös érdeke...”. Beszélgetés Tonk
Sándor, erdélyi történésszel (A beszélgetést készítette: *Kosztá
László*) 155
- Tonk Sándor műveinek válogatott bibliográfiája 164

Figyelő

Térképek a török elleni védelem szolgálatában. (Pálffy Géza: <i>Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században.</i> Pápa, 2000. 162.)	
BAGI ZOLTÁN	166
Történelmi távlatok az önazonosság keresésében. (Borsi Kálmán Béla: <i>Polgárosodott nemes avagy [meg]nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárosodás” témaköréből.</i> Jelenkor Kiadó. Pécs 2002. 192 oldal + 11 fénykép.)	
DEMÉNY LAJOS	170
A berceli zenebona és a mikrotörténelem. (Für Lajos: <i>A berceli zenebona, 1784. Kísérlet a történelmi pillanat megragadására.</i> Osiris kiadó, Budapest, 2000. 504.)	
KELLER MÁRKUS–KOLTAI GÁBOR– ELTER ANDRÁS	175
Kvantitatív kutatási módszer és az erdélyi urbanizáció. (Sonkoly Gábor: <i>Erdély városai a XVIII–XIX. században.</i> L’Harmattan – Atelier, Budapest, 2001. [Atelier füzetek, 2.]	
PÁL JUDIT	183
Erdély és a török Porta viszonya a mai romániai történetírásban. (Cristina Feneşan: <i>Constituirea principatului autonom al Transilvaniei.</i> Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1997. 347.)	
PAPP SÁNDOR	189
Magyarország és Spanyolország a követi jelentésekben (19–20. század). (<i>A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868. A bevezetőt írta és a kötetet szerkesztette: Anderle Ádám.</i> Hispania Kiadó, Szeged, 2002.; <i>A Marosy iratok. Magyar királyi követség Madridban 1948–1957. Szerkesztette: Anderle Ádám.</i> Szeged, 2002.)	
SÁRINGER JÁNOS	196
A „nagy szegény ártatlan pap” élete és kora. (Horn Ildikó: <i>Báthory András. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002. 262.</i>)	
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ	208
Számunk szerzői	213

A szultáni ágyúöntő műhelyben (Tophâne-i Âmire) folyó tevékenység a 16. század elején*

Az oszmán tüzérség első korszaka

Amikor az oszmán tüzérség első korszakáról beszélünk, általában két nagyon fontos problémával találkozunk. Ezek közül az első, hogy az oszmánok mikortól kezdve használtak ágyúkat, míg a másik, hogy a nyugati tüzérségi technika hogyan befolyásolta az oszmán tüzérséget. Bizonyos, hogy ha alaposabban kiaknázzuk a korszak forrásait és levéltári anyagait, ezekre a kérdésekre a korábbiaknál pontosabb és a lényegyet érintő válaszokat adhatunk.

Az oszmán tüzérség első korszakának kezdetét – a török és nyugati források segítségével – jelenleg a 14. század végéig szokás visszavezetni, a téma azonban még hosszú ideig érdeklődésre fog számot tartani és további kutatásokat eredményezni.¹ Ugyanis annak ellenére, hogy a legmegbízhatóbb forrásoknak a levéltári okleveleket tekintjük, csak nagyon kevés eredményt remélhetünk tőlük, mivel kevés számban maradtak fenn vizsgált korszakból. Ha azonban arra gondolunk, hogy létezik egy bizonyos Iszmail tüzérre vonatkozó adat, melyet Arnavid szadzsák defteréből először Halil İnalçik idézett, s melyen keresztül az oszmán tüzérség megjelenését Çelebi Mehmed (1413–1421) korára vagy még korábbra is tehetjük, akkor reményünk lehet arra, hogy a témánkhöz hasonló típusú forrásokból még előkerülhetnek újabb adatok. Ilyen például egy II. Murád (1421–1451) korszakára

* A fordítás közben az alábbi munkákra támaszkodtam mint kézikönyvekre: Pitcher, Donald Edgar: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*. İstanbul, 1999. (Eredeti címe: *An Historical Geography of the Ottoman Empire*. Leiden-Köln, 1972. Brill) (fordította: Tirnaki, Bahar); Birken, Andreas: *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*. Wiesbaden, 1976.; Ágoston Gábor: *Ágyúk és lőpor a 16–17. századi Oszmán Birodalomban*. Budapest, 1993. (Kéziratosszerű disszertáció) (a továbbiakban: Ágoston 1993.) A fordítást szakmai szempontból Domokos György olvasta el. Megjegyzéseit lábjegyzetben (Domokos György megjegyzése) jelöltem.

¹ Az oszmánok ágyúhasználatára vonatkozó legkorábbi időpont – az oszmán források szerint – az első koszovopoljei csata (1389) vagy pedig a Karamán uralkodóval folytatott Konya melletti csata (1386), azonban ezeket a nyugati történészek nem fogadják el, mindenekelőtt Wittek nézete alapján (*The Earliest References to the Use of Firearms by the Ottomans*. Lásd még: Ayalon, David: *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom: A Challenge to a Mediaeval Society*, London, 1956. 142.), aki az első időpontként az oszmánok 1424. évi antalyai ostromát tekintette. Ezzel szemben Halil İnalçik az Ayalon könyvére írt ismertetésében és értékelésében arra építve, hogy az arnavidi szadzsák tahrír (adóösszeírást tartalmazó) defterében már egy Iszmail nevű tüzérről beszélnek, a legkorábbi ágyúhasználat időpontját a 15. század elejére teszi (*Osmanlılarda Ateşli Silahlar*. Belleten, 83. 509.) A téma oszmán és nyugati források felhasználásával készült legújabb értékelésére lásd: Ágoston Gábor: *Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, XLVII/1–2. (1994) s. 17–26. (a továbbiakban: Ágoston 1994.) A tüzérség felbukkanására vonatkozó kutatásra az oszmán dinasztia történeteiben (Tevarih-i Âli Osmanlarda) és más típusú krónikákban lásd: İlgürel, Mücteba: *Osmanlı Topçuluğunun İlk Devirleri*. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Ankara, 1995. 285–293.

vonatkozó tímár idzsmál, tehát összesített tímár defter, amelyben többek között arról írtak, hogy ki volt a Görizse (Göricce) nevű település egyik birtokának korábbi ura. Ekkor a következőket jegyezték fel: „az elhunyt Bajezid szultán idején Ömer tüzer tartózkodott rajta.” Ebből a bejegyzésből kiderül, hogy Jildirim Bajezid idején (1389–1402) a tüzéség feladatköre már kialakult,² s önálló katonai egységként szerepelt. Emellett annak a lehetőségét is megerősíti, hogy az új feygyvernem az Oszmán Birodalomban I. Bajezid korszakánál is jóval korábban jelent meg. Ezen túlmenően, a nyugati forrásokra is építő Đurđica Petrović és Ágoston Gábor alapos kutatásaik során azt az elképzelést is védelmükbe vették, hogy már a 14. század végén használtak ágyút a török hadseregben.³

Az oszmán tüzéség gyors fejlődése Fátih (II.) Mehmed (1451–1481) szultánnak köszönhető, aki különösen Isztambul ostroma során érezte, hogy ágyúra van szüksége, és ennek a feygyvernemnek nagy jelentőséget tulajdonított. Ez a korszak a tüzéség fejlődésének nagyon sikeres időszaka volt, melynek során a külföldi szakemberek közreműködésével átvették és tovább fejlesztették a nyugati technológiát. Ezt erősíti meg egy 978. Redzseb hónapban (1570. december) keletkezett feljegyzés is, melyet a szultáni díván másolati könyvébe (műhimme defter) vezettek be. Eszerint parancsba adták, hogy egy Fátih korából származó nagy ágyút daraboljanak szét és belőle három löveget készítsenek, melyek 18, 6 és 14 okka⁴ lövedéket lesznek képesek kilőni.⁵ Néhány defterből az is megtudható, hogy a korszak tüzérei muzulmánokból és nem muzulmánokból verbuválódtak, akik különböző módon kerültek a tüzéség kötelékébe. Sőt még az is lehetséges, hogy a várakban szolgáló katonák összeírásaiból a tüzerek személyére vonatkozó adatokat találjunk. Például a 877. évben (1473.) Ivranja (Irvanya, Vanje Skopjehez közel) várában szolgálatot teljesítő Halil tüzer⁶ és a hercegovinai Kolobok várában szolgáló Ismail⁷ 882. Ramazán hónapban (1477. december) tímár birtokkal rendelkezett.⁸ A 893. évi (1488.) a Szendrő

² Mivel ezen tímár idzsmál defter legrégebbi bejegyzése 835-re (1431) tehető, valószínű, hogy ekkoriban keletkezhetett. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (a továbbiakban: BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (a továbbiakban: MAD) nr. 231. 88). A tímár bevétele – 2020 akce – Ömer tüzer Ali nevű fiáé volt. (MAD 231. s. 107.) Prof. Dr. Halil İnalıcık találta meg a legelső levéltári adatot az oszmánok ágyúhasználatával kapcsolatban (Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid. Ankara, 1987. 105–106.), és dolgozta fel a legrégebbinek tartott tahrir deftereket. Az általa megkezdett úton továbbhaladva remélhetőleg a témára vonatkozó újabb oklevelek is felbukkannak, s elegendő alapunk lesz, hogy a külföldi történészek levéltári forrásokra nem épülő elképzelésével óvatosan szembehegyezkedjünk. A tímár birtokon lévő tüzerekre egy másik adatot a 859. (1455) évi Szkopje (Üsküp) és környéke tahrir defterében találhatunk, amely egy Topçu (Tüzer) Atmac nevű katonára vonatkozik. (BOA MAD 544).

³ Petrovic, Đurđjica: Fire-arms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquests of the Fourteenth and Fifteenth Centuries. War, Technology and Society in the Middle East. Parry, V. J. – Yapp, M. E. (Ed.) London, 1975. 164–194. (a továbbiakban: Petrovic); Ágoston, 1994. 15–48.

⁴ 1 okka = 1,2288 kg. Ennek az egy tizede a lodra.

⁵ Az Iszkenderije bégiének küldött parancs szerint a Fátih korából fennmaradt ágyú azon a környéken volt megtalálható. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme defteri 14. 647, nr. 937. (a továbbiakban: BOA MD)

⁶ 877. Sabán (1473. január) hónapra vonatkozó defter egyik kijelentéséből megtudhatjuk, hogy a korábbi defterben Halil tüzer nevénel egy bejegyzett tímár szerepelt. (MAD 7219. 7.) 1473-ban Ivranja várában 10 ágyú és 16 puska volt megtalálható. (MAD 7219. 29.)

⁷ Ismail tüzer 2917 akce értékű tímárt birtokolt, amelyet négy falu bevételei adtak ki. (BOA Tapu-Tahrir 5. 478.; a továbbiakban: BOA TT)

⁸ A szendrői vár védői között martalóc, íjász (zenberekcsi) és lövész (tüfenkcsi) mellett az összeállított listán a tüzerek is szerepelnek, akiknek a tisztye (topcsibasi), Ibrahim, napi 16, míg a többiek 3–8 akce közötti eltérő zsoldban részesültek. A tüzerek külön szerepelnek, muzulmán és keresztény vezetők alá rendelve. A lövészek és a zenberekcsik teljes létszámában a keresztény

(Semendire) várában található tüzerek összeírását tartalmazó listából kiderül, hogy az 50 feltüntetett tüzérből 18 muzulmán, a többi pedig mind keresztény (gayr-i muslim) volt. Ugyanitt található Haram (Hiram) vára is, ahol 897-ben (1492) tüzérügyi összeírást állítottak össze, melyből kitűnik, hogy a feltüntetett négy tüzér mind muzulmán volt.⁹ Az a tény azonban, hogy a Novi várban szolgáló hét¹⁰ és a Moton (Modon) várában lévő 16 tüzér¹¹ muzulmán volt, azt bizonyítja, hogy a tüzerek a helyi keresztény lakosság¹² mellett a Balkánon is a központi tüzérügyi alakulatok (Topçı Ocak) kötelékéből kerültek ki.

Az Oszmán Birodalom növekedése és fejlődése időszakában nagy mértékben érezte, hogy ágyúra van szüksége, hiszen ez a szárazföldi hadműveletekben általánosan használt fegyverré vált. Arra most csak utalni lehet, hogy az ágyút később a flottánál is alkalmazták. Az itt használt ágyúkkal kapcsolatban elmondható, hogy a 15. század utolsó negyedében a különböző típusú hajókon eltérő fajtájú lövegeket használtak. Ezt támasztja alá egy 893-ból (1488) származó lista, amely a flotta állományában lévő hajók számát adja meg, de azt is megtudjuk, hogy a hajókon használt ágyúk között sajka ágyú,¹³ nagy és kicsi zarbuzán,¹⁴ pirangi¹⁵ és bas topu szerepelt.¹⁶

nyek közül kerültek ki. (BOA Kamil kepeci, 4725. 12–13.; a továbbiakban: BOA KK). 953 Száfer hónapban (1546. április) pedig Szendrőben ágyúöntő formát és ágyúszekeret készítettek. (BOA MAD 55, 144b–145a.)

⁹ Ebben a várban a tüzérügy vezetője (topcsibasi) Hamza volt, aki napi 7 akce díjazásban részesült (BOA KK 2725. s. 2)

¹⁰ A Novi vár 1499. február–április havi (904. Resen) tüzérügyi összeírását tartalmazó listából megtudható, hogy a tüzérügyi állomány Nikápoly, Koszova, Ivrandzsa, Szófia és Vidin környékéről gyermekadó (*devsirme*) során összegyűjtött és központi janicsár alakulatokhoz (*kapikulu odzsagi*) tartozó tüzérügyi egységből tevődött össze. (BOA KK 4725) 944. Sabán – 945. Muharrem hónapok között (1538. január–1538. június) Novi várban ágyút öntöttek. (BOA MAD 523. 524.)

¹¹ A motoni tüzerek Anatóliai és Ilidzsához, Ivrandzsa, Sarkókhöz és Fenerhez hasonló ruméliai területekről összegyűjtött kapikulu odzsakokhoz tartoztak. Ezek közül csak egy származott Magyarországról (Engürüs). BOA KK 4725. 14.

¹² Erre a témára példákat Petrović tanulmányában találhatunk. (Petrović 192–194.) Ezenkívül a 872. év (1467–68) adóösszeírását tartalmazó defterében (tahrir defter) Reszava várában két (BOA MAD 5. 252., 255.), Nikápolyban 11, Holovník várában pedig 9 tüzér volt keresztény. (BOA MAD 11. 63a-b, 68a.)

¹³ A török ágyúk fajtái körül igen nagy a zűrzavar. Az ágyúfajták tekintetében a legjobban használható munka Ágoston Gábor kiadatlan kandidátusi disszertációja. Mint a szerző mondja, az oszmán hadseregben, Európához hasonlóan, az ágyúkat nem az úrmértékük szerint osztályozták. A sajka ágyú is több méretben készült. Valószínű, hogy először valóban sajkákon, kisebb hadihajókon használták őket, majd pedig a parti ütegekben. Esetleges jellemzőjük, hogy leginkább kőgolyókat lőttek ki velük. Ágoston 1993. 123–126. (A fordító megjegyzése.)

¹⁴ A zarben vagy zarbuzán kisebb, könnyebben hordozható löveg volt. Többnyire ólomgolyó kilövésére használták. (Ágoston 1993. 131–134.) Mivel a magyar szakirodalom ezt az ágyúfajtát inkább zarbuzánnak ismeri, a tanulmány fordításában én is így adtam vissza. A török eredetiben minden esetben „darben” alak szerepelt. (A fordító megjegyzése.)

¹⁵ A prangi, pranga, pranka ágyú szintén kisebb típus volt, nem sokkal nagyobb, mint egy szakálás puská. A flottánál már a 15. században is feltűnik. Ágoston 1993. 139–140. (A fordító megjegyzése.)

¹⁶ A baş topu kifejezés fő ágyút jelent. Ágoston Gábor előbb idézett művében nem tesz említést róla. A tanulmány szerzője szerint a hajók elején elhelyezett lövegről van szó. Nem ismert eléggé, hogy a hajókon először mikor használtak ágyút. Csak annyit tudunk, hogy amikor Fátih Isztambul ostromolta, a flottánál már használtak ágyút. Az is ismert, hogy II. Bajezid idején már a hajókra is szereltek ágyúkat. A hajók fajtáira és a rájuk helyezett ágyúk számára, valamint típusára vonatkozóan nagyon részletes ismertetés található a Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) E. 594, 596. jelzetű okmányokon.

Ne felejtjük el, hogy amíg az Oszmán Birodalom a 15. és a 16. században nagy szárazföldi és földközi-tengeri, illetve a fontos indiai-óceáni hadjáratait szervezte, az ezekre való felkészüléskor, nemcsak tüzér szakemberekre, hanem ugyanígy ágyúöntéshez szükséges anyagokra is szüksége volt. Ennek megfelelően az oszmán katonai irányítás, amely bár a legfontosabb szükségleteit saját területeiről kívánta biztosítani, nemcsak az isztambuli szultáni ágyúöntő műhelyt foglalkoztatta, hanem szükség szerint a hadjáratok idején egyéb központokban is létrehozott műhelyeket ágyúöntés céljából. Láthatólag az ehhez szükséges anyagokat Isztambulból és környékéről teremtették elő. Ezt támasztja alá, hogy a motoni hadjárat katonai előkészületeikor a flotta hajói számára a közeli Avlonjában (alb. Vlorë, Valona) öntöttek ágyúkat, ami az oszmán tüzérség fejlődésének fontos állomását jelenti. Az avlonjai ágyúöntő műhely 1499. október 31. és 1500. augusztus 26. között hat hónapig működött, melynek során 53 nagy, közepes és bas ágyút, 29 kajikra (kisebb evezős-vitorlás hajó) való ágyút és 206 gálya (pirangi) ágyút öntöttek. A lövegekhez szükséges anyagokat: rezet, cinket és bronzot Isztambulból és a környékén lévő várakból biztosították. Ugyanakkor 3160 lövedéket is készítettek.¹⁷ Világos, hogy az avlonjai ágyúöntéshez először létre kellett hozni egy ágyúöntő műhelyt.¹⁸ Valószínű, hogy ez később is működött. Szintén ugyanebben az időben állították elő azokat az ágyúszekereteket¹⁹ is, amelyekkel a Livadijében készült ágyúkat a flotta hajóihoz el tudták juttatni.²⁰

Ágyúöntés a szultáni ágyúöntő műhelyben (Tophâne-i Âmire) 1513 és 1529 között

Javuz (I.) Szelim szultán uralkodása alatt folyó Irán és Egyiptom elleni hadjáratok, illetve Kánuni (I.) Szülejmán uralkodásának első éveiben megvalósult rodoszi, mohácsi és bécsi hadjáratok az oszmán hadtörténelemben nagyon nagy jelentőséggel bírnak. A hadjáratok előkészítése, a hadsereg hadjárat területre való felvonulása, az anyag és az ellátmány biztosítása, a taktika és stratégia jelentős szervezést igényelt. Ekkorra az ágyú már olyan fontos fegyverré vált, amely ütközetek sorsát döntötte el, elfoglalva az őt megillető helyet a hadsereg soraiban, s bevonult a kor történelemébe.

A csaldiráni hadjárat előkészületei a tophánében I. Szelim idején

Kétségtelen, hogy az ágyú lett a háborúk sorsát eldöntő tüzefegyver. Az oszmán hadseregben a csaldiráni ütközet során körülbelül 500 ágyú működött.²¹ Annak ellenére, hogy forrásaink nem nyújtanak elegendő adatot a perzsa hadjáratban bevetett lövegekre, az Oszmán Miniszterelnökségi Levéltár (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) összevont elszámolókat tartalmazó pénztári naplói alapján – melyek a tophâne működését mutatják be – mégis megismerhető a hadjárat előkészítésekor folytatott ágyúöntő tevékenység.

¹⁷ Az Avlonjában öntött ágyúk költségeit a 905. Rebiülevvel 26. és 906. Muharrem 30. között készített muhasebe defteri (pénztári napló) tartalmazza. BOA Ali Emire (AE), Bayezid II. Nr. 41.

¹⁸ Az ágyúöntő műhely építésén 937 ács dolgozott, akik ugyanakkor az ágyúalpakat is elkészítették és a kiöntött ágyúk torkolatát is tisztították. (BOA AE Bayezid II. Nr. 41.)

¹⁹ A korban ágyúszekernek a nyerges szekeret vagy a la fette-t és a büröcköt használták együtt (Domokos György megjegyzése).

²⁰ 905 Dzsmazijüláhir 1-jén (1500. január 3.) kelt bejegyzés szerint, amely az ágyúszekernek költségeit tartalmazza, Ezdin ziámet birtokosát, Iljászt bízták meg, hogy az ágyúkat eljuttassa a hajókra. (BOA AE Bayezid II. Nr. 89.)

²¹ Javuz Szelim szultán Irán elleni hadjáratát témájával választó Şehabeddin Tekindağ tanulmányában (Yeni Kaynak ve Vesikalarin Işığında Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi. Tarih Dergisi, 22. (1968) (Istanbul). 49–78+ VII) csak a hadjáratban résztvevő ágyúk számát ismerteti. Ezenkívül lásd: Tansel, Selâhattin: Yavuz Sultan Selim, İstanbul, 1969. 57.

A topháne összesített elszámolását tartalmazó defterek szerkezete, más hasonló pénztári naplók mintáját követi. A klasszikus költségvetési modell alapján ez a defter is három fő egységből áll, úgy mint bevételből (*asl-ı mâl*), kiadásból (*vuziâ min zâlîke*) és maradványból (*el-bâki*).

Javuz Szelim szultán uralkodására vonatkozóan négy tophánéval kapcsolatos pénztári napló található. Ezek közül az első 919. Dzsemázijülevvel 1. és 919. Sabán 29. (1513. július 5. – 1513. február 11.)²² között, a második 921. Dzsemázijüláhir 1. – 924. Muharrem 30. (1515. július 13. – 1518. február 11.)²³ között, a harmadik 923. Ramazán 3. és 924. Redzseb 15. (1517. szeptember 19. – 1518. július 23.)²⁴ között, a negyedik pedig 923. Sabán 5. és 925. Zilhiddzse 30. (1517. augusztus 23. – 1519. december 23.)²⁵ között keletkezett.

Év	Bevételek	Kiadások	Maradvány	Adósság
1513	57 000	58 498		1498
1515–1518	485 250	496 309		11 059
1517–1518	908 817	902 824	628	
1517–1519	697 868	697 734	134	

I. TÁBLÁZAT

A Tophâne-i Âmire pénzügyi defterének 1513–1519. évi bevételei és kiadásai akcsében

Ajász Aga,²⁶ a tüzérség parancsnoka (*topçubaşı*) 919. Dzsemázijülevvel 1. és 919. Sabán 29. (1513. július 5. és november 3.) között – négy hónapig tartó tevékenysége idején – a központi ágyúöntő műhelyben zarbuzán és pirangi ágyúkat öntetett: 450 kantár²⁷ réz és 35 kantár ón felhasználásával 116 kerek zarbuzán, valamint tevék által szállított 72 pirangi ágyú készült el.²⁸ Ezen előkészületek után, tavasszal, 1514. március 19-én Javuz Szelim szultán elindult Edirnéből az Irán elleni hadjáratra. A családírani ütközet pontosan azáltal vált fontossá, hogy az oszmán hadseregben nehéz ágyúk szerepeltek, Iszmail sah seregében azonban nem volt tüzfegyver. A hadsereg felállítása során az ágyúkat az azabok mögött sorakoztatták fel, egymáshoz láncolták a lövegeket, melyek a csata során – különösen a jobb szárnyat irányító anatóliai beglerbég, Szinán pasa tehetségének köszönhetően – hozzájárultak az Iszmail sah hadereje feletti győzelemhez.²⁹ Egy 210. évvel későbbi forrásból megtudjuk, hogy a családírani hadjárat felszerelését, különösen az ágyúkat, nem használták tovább a keleti hadszíntéren, hanem a gyakorlatnak megfelelően visszaszállították őket Isztambulba. Múza pasának, a flotta arzenálja kethüdájának és más megbízottaknak

²² BOA KK 4726. 1–3.

²³ BOA KK 4726. 17–22.

²⁴ BOA KK 4726. 41–46.

²⁵ BOA KK 4726. 5–12., 16., 50–52.

²⁶ Ajász aga a Lepanto (Inebahiti) melletti Burgazban folyó ágyúöntés miatt 909. Rebi'ülevvel 2-án (1503. szeptember 24-én) 2000 akce juttatásban és egy öltözet burszai ruhában részesült. Barkan, Ö. L.: Istanbul Saraylarına ait Muhasebe Defterleri. Belgeler 13, Ankara, 1979. 312. Ekkoriban a tüzérség parancsnoka Bâli volt. (308.) Megállapítható azonban, hogy Ajász pasa tüzérparancsnoki megbízatása 925-ben (1519) tovább folytatódott. (BOA KK 4726. 50.)

²⁷ Egy isztambuli kantár 54,06, illetve 56,44 kilogramm volt.

²⁸ Az 58 498 akcsényi kiadású ágyúöntés költségeiből a kincstár 45 000 akcsét adott, 12 000 akcsét pedig a pénzverőből biztosítottak, ezek mellett 1498 akce adósság keletkezett. (BOA KK 4726. 1–3.) Erről a defterről először Uzunçarşılı, İ. H.: Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapukulu Ocakları II. Ankara, 1984. 49. tett említést, meglegedve annyival, hogy csak a defter típusát írta le.

²⁹ A csata fázisaira nézve lásd: Tekindağ, İnan Seferi, s. 56–71.; Tansel, Yavuz Sultan Selim, s. 31–72.

1136. Zilkáde 15-én (1724. augusztus 5.) egy parancsot adtak ki. Ebből kiderül, hogy egy 14 arasz hosszú löveg – mely más bronz ágyúkkal egyetemben részt vett Javuz Szelim szultán Irán elleni hadjáratában, s melyet annak idején valószínűleg a flotta szállított Trabzonba, ahonnan szárazföldön jutott el a hadművelleti területre – egy hegy tetején maradt. Ezt az ágyút Ruh (Urfa) várában őrizték. Múza pasa beszámolója szerint megparancsolták a környék tisztviselőinek, hogy adjanak egy olyan szekeret, melyet 20–30 pár bivaly vontat, hogy az ágyút onnan, ahol eddig őrizték, kivigyék a kikötőbe. Innen pedig egy gályára vagy más fajta hajóra rakják fel, s így jutassák vissza Isztambulba.³⁰ Amennyiben ebből az eljárásból is megállapítható, az oszmánok nagy jelentőséget tulajdonítottak a katonai felszerelés, különösen az ágyúk megőrzésének.

Az egyiptomi hadjárat előkészületei a tophánében

Javuz Szelim szultán második fontos hadjárata az egyiptomi volt. Kétségtelen, hogy az ide induló hadsereg előkészületei, illetve ereje minden eddigieket felülmúlt. David Ayalon kutatásai³¹ részletesen feltárták az egyiptomi mameluk hadsereg katonai előkészületeit, s bár azok érintették az egyiptomi tüzérséget, de az oszmánoknak a kérdéses fegyvernemmel kapcsolatos tevékenységét nem tárgyalták. Az oszmán flotta admirálisának, Dzsáfer kapudánnak az Egyiptom elfoglalására készül Javuz Szelim szultánhoz küldött jelentéseiből értesülünk a flottánál folyó az ágyúöntéseket is érintő előkészületekről. Ez alapján Hüsrev bej az újonnan készített ágyúk belsejének megtisztításával³², lövegek és zarbuzánok felszerelésével és javíttatásával volt megbízva. Az egyiptomi hadjárat számára öntetett még két zarbuzánt is, melyek egyenként 27 okkás lövedéket lőttek ki. Ezeket egy mavna típusú vitorlásra helyezték, s a flottával együtt elindították Egyiptom felé.³³

Az egyiptomi hadjáratot megelőző előkészületekre a topháne pénztári naplóiban is találunk adatokat. Javuz Szelim szultán egyiptomi hadjáratát, az első akcióktól Isztambulba való a győzelem utáni visszatérésig, négy különálló topháne-defter érinti. Ezek nagyon sok információval szolgálnak az ágyúöntés, javítás, a lövegek harcterre szállítása és visszahozása tárgyában. A 921 és 925 (1515–1518) közötti éveket tartalmazó feljegyzésekből arra is következtethetünk, hogy a 16. század elejének egyiptomi hadjárata induló, s ezzel egy „világháborút”³⁴ kirobbantó I. Szelim a tüzérségre nagyon nagy figyelmet fordított. A csaldiráni hadjáratból visszatérő padisah azzal, hogy rögtön célul tűzte ki a mamelukok elleni hadjárat előkészületeit, jelentősen felgyorsította a döntéshozás mechanizmusát.³⁵

³⁰ BOA Maliyeden Müdevver Defterler (a továbbiakban: MAD) 10317. 5.

³¹ Ayalon azt állítja, hogy az egyiptomi hadseregben korábban használtak tűzfegyvereket, mint az oszmánok, viszont kevesebb figyelmet fordítottak a további fejlesztésekre. (Petrović. 97–108.)

³² Az ágyú „belsejének tisztítása” két folyamatot takarhat: 1. Az ágyú csövet ¼ kaliberre öntötték, majd utólag kifúrták; 2. az ágyút kaliberre öntötték, és a csőben keletkező göböket leverték, a csövet belülről lesímították. (Domokos György megjegyzése)

³³ Tekindağ, Şahabettin: Haliç Tersanesinde İnşa Edilen İlk Osmanlı Donanması ve Cäfer Kapudan'ın Arizası. Belgelele Türk Tarihi Dergisi, II/7, İstanbul 1968. s. 66–70. A jelentés egy másik kiadása francia fordítással és a témára vonatkozó értékeléssel: Bacque-Grammont, J.: Soutien Logistique et Présence Navale Ottomane en Méditerranée en 1517. Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée, 39. Aix-en-Provence, 1985. 7–34.

³⁴ Andrew Hess, Egyiptom Javuz Szelim által történt elfoglalását a 16. század világháborúja kiindulópontjaként értelmezte: The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War. International Journal of Middle East Studies, 4. (1973) (Great Britan) 55–76.

³⁵ Javuz Szelim szultán egyiptomi hadjárata okaira, folyamatára részletes értékelést ad: Selahattin, Tansel: Yavuz Sultan Selim, Ankara, 1969. s. 108–128.

Nem lehet véletlen, hogy amikor a szultán 921. Dzsemázijülevvel 29-én³⁶ (1515. július 11.) hazaérkezett, már két nap múlva, 921. Dzsemázijüláhir elsején (1515. július 13-án) a tophánében ágyúöntéshez kezdett.³⁷

Az egyiptomi hadjáratra vonatkozó első topháne-defter 921. Dzsemázijüláhir 1. és 924. Muharrem 30. (1515. július 13. és 1518. február 11.) közötti két év és nyolc hónapot foglalja magában,³⁸ az Ajas Aga topcsibasi irányítása alatt öntött ágyúk, valamint a tophánében folyó egyéb tevékenység költségeit mutatja be. Ahogy az elszámolási defterből meg tudható, az egyiptomi – vagy ahogy a defterben szerepel arab – hadjáratra két nagy vaságyút is öntöttek. Az ágyúkhöz 108 kantár 76 lodra nyersvasat és három kantár 5 lodra acélt használtak fel.³⁹ Arra is nagy figyelmet fordítottak, hogy ezek az ágyúk Isztambulból Aleppón és Damaszkuszon keresztül meg is érkezenek az egyiptomi hadjáratra, sőt még arra is, hogy miként szállítsák őket. Szállításukhoz kerekekre volt szükség, a csata során pedig egy 533 kulacs⁴⁰ hosszú láncra, hogy egymáshoz kapcsolhassák őket. Hogy Isztambulból Aleppóba megérkezzenek, 67 teve igaerejét vették igénybe. Az ágyúkat 922. Dzsemázijülevvel 17-én (1516. június 18.) indították útnak, melyek két hónap és tizennyolc nap múlva, Sabán ötödikén (szeptember 3.) érkeztek meg Aleppóba. Ez alapján nagyon kevés esélye van annak, hogy ezek a lövegek részt vettek a merdzsidábiki csatában (Redzseb 25. = augusztus 24.). Később ezeket Damaszkuszba, s onnan Egyiptomba vitték. Miután a háború véget ért, ugyanezen útvonalat érintve szállították őket vissza Egyiptomból Damaszkuszon át Isztambulba.⁴¹

Nagy örömünkre szolgál, hogy ezen ágyúk közül egy még jelenleg is megtalálható a Tengerészeti Múzeumban, mintegy mementóként, amely visszaidézi a történelmi emlékeket és fényt vet a múltra.⁴² Igen figyelemreméltó tény az is, ahogy a lövegeket az ezer kilométerekre fekvő Egyiptomba, ezer méter magas hegyeken, végtelen sivatagokon keresztül elszállították. Ha ezek az ágyúk más katonai akcióban nem is, de bizonyosan részt vettek a Kairó melletti ridanijjei csatában, s ezáltal Egyiptom meghódításában. Később ugyanolyan módon, mint ahogy megérkeztek, kerültek vissza Isztambulba. Az egyiptomi hadjárat ágyúinak többségét lovakkal vontatott ágyúszekereken szállították, s az ehhez szükséges feltételeket az út során biztosítani tudták.⁴³

³⁶ İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul 1971. II. 19–20. (a továbbiakban: Danişmend)

³⁷ BOA KK 4726. 18.

³⁸ BOA KK 4726. 18–22.

³⁹ Ez az adat figyelmet érdemel. Ismereteink szerint a vasöntést az 1540-es években ismerték meg az angolok és a svédek. Eddig nem volt köztudott, hogy a törökök öntöttek volna vaságyút, s a fenti időpont is túl korainak tűnik. A felhasznált alapanyag is túl sok. A korai ágyúhasználat idején vasrudakból kovácsolt monstrumlövegeket használtak. Talán itt is erről van szó. (Domo-kos György megjegyzése.)

⁴⁰ Hosszmérték: 1 kulacs = 1,83 m. (A fordító jegyzete.)

⁴¹ Az ágyúöntésre, az ágyúk Egyiptomba szállítására és a hadjáratban szükséges salétrom, kén és más hasonló szükséges anyagok biztosítására, továbbá az ágyúk felügyeletére vonatkozó kiadásokra 124 621 akcsét költöttek. (BOA KK 4726. 20–22)

⁴² Az ágyúk mai helyzetét elsőként İbrahim Hakki Konyalı érintette (Sultan Selimin Eşşiz Topu. Tarih Hazinesi, 3. İstanbul, 1950. 107–109.) Az ágyúk mai helyzetére ugyanő a Kanunînin Topları (Tarih Hazinesi 9. İstanbul, 1951. 419–422.) című tanulmányában és İşiksal, Turgut: Eski Türk Topları ve İstanbul Tophanesinde Bulunan Bir Kayıt Defteri. Belgelerle Türk Tarihi Dergisi I/1 (1967) (İstanbul) 68–70. és BTTD, I/2. s. 72–76. című munkájában is röviden kitér.

⁴³ Az egyiptomi hadjárat során az út alatt biztosították az ágyúkat vontató lovak ellátásához szükséges árpát, lószerszámot, málhánsnyerget, mivel pedig szükségessé vált, Damaszkuszban új lovakat vásároltak. (AE-Selim I. Nr. 14.)

Még csak vége felé közeledett Javuz Szelim szultán egyiptomi hadjárata, amikor az isztambuli ágyúöntő műhelyben ismét munkához láttak. A második pénztári napló keletkezésének időszakában, 923. Ramazán 3. és 924. Redzseb 15. között (1517. szeptember 19–1518. július 23.) Isztambulban 22 vaságyút és 3 lövedéket öntöttek. Az ágyúkhoz és a lövedékekhez felhasznált vas mennyisége 3259 kantár volt. Két zarbuzánhoz pedig 18 kantár vasat használtak fel. Az ágyúk öntése során fellépő öntési veszteség következtében 400 kantár vas ment veszendőbe. A kiöntött ágyúk közül a négy nagyobb mindegyike 32 arasz, a kilenc középső mindegyike 25 arasz, míg a hét kisebb 22 arasz nagyságú volt.⁴⁴ Mint ahogy ebből kiderül, a nagyobb lövegeket 7,14 méter, míg a kisebbeket 4,90 méter hosszúra készítették.

Miután Dzsáfer kapudán megérkezett Egyiptomba, találkozott az ország meghódítójával, Javuz Szelimmal, akit tájékoztatott az addigi előkészületekről. A szultán újabb instrukciókat adott neki. A kapudán a flottával visszatért Isztambulba, ahol a tüzérségi szertárban ismét ágyúöntésbe fogott.⁴⁵ A 923. Sabán 5. és 925. Zilhiddzse 30. (1517. augusztus 23. – 1519. december 23.) közötti időszak topháne pénztári naplója bevezetője szerint, Javuz Szelim parancsára Dzsáfer bej, a flotta admirálisának felügyelete alatt, Abdulszelám efendi, az isztambuli emin, Kászim pasa, a hercegovinai szandzsákbég, továbbá a tüzérségi szertár emineji és Ajász bej, a tüzérség főparancsnoka, Musztafa őrnök, Murád és Mahmud ágyúöntő mesterek ágyúöntéshez fogtak.⁴⁶ Az alábbi lövegek készültek el: 8 darab 30 arasz hosszú badzsaluska,⁴⁷ 8 darab 25 arasz hosszú badzsaluska, egy 25 arasz hosszú, két részből álló badzsaluska, 8 darab 20 arasz hosszú sajka (*şayka*), 6 darab 18 arasz hosszú sajka, egy darab 17 arasz hosszú zarbuzán, 25 darab 14 arasz hosszú, két részből álló zarbuzán. Továbbá 2 darab hevájít, 64 pirangit, 550 zarbuzánt öntöttek, amelyeknek mérete ismeretlen, valamint kijavítottak még 428 zarbuzánt is. A fentiekén kívül 10 darab ágyúszekeret (böröcköt vagy nyergesszekeret) és 40 ágyúemelő fogantyút (*top kulpu*) is készítettek. A munkálatok során 8179 kantár 40 lodra rezet, 8 kantár bronzot és 1560 kantárnyi régi ágyúból való bronzot használtak el a tophánében. Az említett rezet és bronzot a Szultáni Kert nevű (*Bahçe-i Âmire*) raktárból, az ágyús hajókról (*top gemisi*) és az Egyiptomból hozott rézágyúk anyagából, továbbá az ágyúöntő műhely kapuja melletti Kule (torony) raktárából biztosították.⁴⁸ Az ágyúk öntéséhez elengedhetetlen alapanyagul szolgáló bronz másik részét és az önt – amelynek mennyisége 791 kantár 11 lodra volt – Abdulszelám Efendi, az isztambuli emin biztosította.⁴⁹

A tophánében folyó lázas tevékenység, mind az egyiptomi hadjárat alatt, mind pedig annak lezárulta után, nem volt céltalan. Abból, hogy körülbelül 85 darab nagy méretű ágyút, s ezenkívül 64 pirangát, 550 zarbuzánt öntöttek, s további 428 zarbuzánt rendbe hoztak, megállapítható, hogy csupán a frissen öntött és rendbe hozott ágyúk száma 1130

⁴⁴ Mivel az ágyúk öntésekor az ágyúöntő műhely és annak állandó megbízottjai a padisahhal hadjáratba indultak, ezért az elszámolási defterre nem azt írták, hogy Szultáni Ágyúöntő Műhely (Tophâne-i Âmire), hanem csak azt jelezték, hogy az ágyúkat Isztambulban készítették. Az ágyúöntő műhely költsége ebben az időben 906 824 akce volt. (BOA KK 426. 41–46.)

⁴⁵ A flotta Isztambulba való megérkezését Hajdár Cselebi naplója (Ruznâme) alapján (Feridun Ahmed Bey: Münşeâtü's-selâtin I. İstanbul, 1274. (a továbbiakban: Feridun) 491.) 923. Dzsamázi-jülâhir 5-re (1517. június 21.) teszik, Danismend ennek idejét mégis Dzsamázi-jülâhir 25-nél (július 15.) említi. (İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. II. 43.)

⁴⁶ BOA KK 4726. 6., 30., 50.

⁴⁷ A badzsaluska ágyú az elbeszélő forrásokban talán legtöbbet szereplő fajta. Korábban vasabroncsokkal összefogott vas rudakból, később bronzból öntve készítették. Ritkábban 4, később azonban 11–20 okkás vasgolyókat lőttek ki. A hosszuk 9–10, illetve 18–20 arasz volt. Ágoston 1993. 126–130.

⁴⁸ BOA KK 4726. 30–31.

⁴⁹ BOA KK 4726. 33.

körül volt. A jó állapotban lévő ágyúk mennyiségét még nem is ismerjük. Ha figyelembe vesszük, hogy az ütközetekben, majd pedig az elfoglalt területek váraiban milyen nagy szükség lehetett ágyúkra, illetve ha ezek fontosságára gondolunk, azt feltételezhetnénk, hogy ezzel magyarázható az ágyúk folyamatos öntése. A helyzet azonban más, a munkálatoknak nem a fenti magyarázat volt az oka, hanem egy új hadjáratra való előkészület. Szemben azzal az általános vélekedéssel, miszerint Piri Mehmed pasa egy Rodosz elleni hadjáratot készített elő, arra is találunk adatokat, hogy a padisah egy új iráni hadjáratra készült.⁵⁰

A tophánében folyó ágyúöntő tevékenység Törvényhozó (Kánuni) Szülejmán szultán első korszakában (1520 és 1528 között)

A Javuz Szelim szultán utolsó éveiben végbement sietős ágyúöntés eredményét végül is Kánuni Szülejmán szultán kamatoztatta. Az uralkodása alatti első szultáni hadjáratot (*sefer-i hümayun*) – amelyet magyarországi hadjáratként (*Engürüs seferi*) is ismernek, s Belgrád ellen irányult – azért tartjuk fontosnak, mert nagy súlyt fektettek az ágyúkra, amelyeket várfalak lövetésére is használtak. 1521 augusztusában (927. Ramazán) a Belgrádot meghódító Kánuni megparancsolta, hogy a várost 200 ágyúval erősítsék meg.⁵¹ Szülejmán uralkodásának második évében, 1522-ben nagy előkészületekkel indult második, Rodosz elleni hadjáratra. Megállapítható, hogy a Javuz Szelim szultán utolsó éveiben öntött ágyúkat előbb Belgrád, majd a következő évben Rodosz ostrománál használták. A vár elfoglalása után készült összeírásból a szigeten található ágyúkra vonatkozóan a következő adatok maradtak fenn:

	<i>Rodosz vára</i>	<i>Mendirek</i>	<i>régi Rodos</i>	<i>Lindosz</i>	Összesen
badzsaluska	42	3			45
vaságyú	188	2	6	9	205
bas topu (bronz)	19	5			24
sajka (bronz)	12	10			22
zARBuzán (bronz)	70	4	4	2	80
zARBuzán (vas)	30				30
prangi (bronz)	22		10	1 dem.	33
nagy ágyú (bronz)	2				2
nagy ágyú (vas)	2				2
haváji (bronz)	3		1		4
sakalos (bronz)	233		12	12	257
sakalos (vas)	30				30

⁵⁰ Javuz Szelim szultán élete utolsó idejére és gondolataira vonatkozóan részletes értékelést olvashatunk: Danişmend II. 52.; Tansel 242–245.

⁵¹ Feridun I. 514. A hadsereg a hadjáratból visszatértében az ágyúszekerek húzására 928 Muharrem hónapban (1521. december) 150 igáslovat biztosított. (BOA D. BŞM. dosya I. gömlek 27.)

<i>tönkrement ágyúk</i>					
bronz	12	1			13
prangi (vas)	6				6
zarbuzán (bronz)	6				6
zarbuzán (vas)	1				1
badzsaluska	2				2
sakalos		20			20
Összesen	680	45	33	24	782

2. TÁBLÁZAT

Rodosz váraiban talált ágyúk fajtái és száma

A Kánuni korszakára vonatkozó defter adatai alapján megállapítható, hogy Rodosz várában 653 darab ágyút, Mendirek tornyában 24 darab ágyút, Rodosz régi várában 33-at, míg Lindosz várában 24-et, tehát összesen 754 kisebb és nagyobb ágyút helyeztek el. Ezen kívül használhatatlan állapotban volt Rodosz várában 27 és Mendirek tornyában 21 ágyú.⁵²

Kánuni Szülejmán magyarországi hadjárata előkészületei

Rodosz elfoglalása után néhány évig béke honolt, azonban a tüzérségi szertárban folyó tevékenység nem szünetelt, mint ahogy ez a fennmaradt pénztári defterekből is kiderül. A véletlennek köszönhetően fennmaradt négy pénztári napló, amelyek a 928 és 934 (1522 és 1528) közötti időre vonatkoznak, s bőséges adatot tartalmaznak mind az ágyúöntéssel, mind pedig a tüzérségi arzenál saját felépítésével kapcsolatban. Ezen defterek közül az első 930 Dzsemázijüláhir hónap 1. és 931 Dzsemázijülevvel 30. (1524. április 6. és 1525. március 25.),⁵³ a második 931. Dzsemázijüláhir 1. és 932. Dzsemázijülevvel 30. (1525. március 26. és 1526. március 14.),⁵⁴ a harmadik 932 Dzsemázijülevvel 1. és 933. Dzsemázijülevvel 30. (1526. március 15. és 1527. március 4.)⁵⁵ között a tüzérségi szertár évi bevételeit és kiadásait tartalmazza, s ezáltal az ekkoriban folyó tevékenységet mutatja be. A negyedik defter két részből áll, s tartalmát tekintve is eltér a másik háromtól. Ez az első rész 928. Száfer 29. és 932. Dzsemázijüláhir 29. (1522. január 28. és 1526. április 12.) közötti ágyúöntéseket mutatja be, az ágyúöntéshez szükséges anyagok, úgymint réz, ón és bronz beszerzésén, majd pedig az elkészült ágyúk fajtáinak és számának kerestül. A defter második fele pedig 933. Sabán 7. és 934. Dzsemázijülevvel 30. (1527. május 9. és 1528. február

⁵² BOA TT 367. 206–209. Az 1520-as karamániai-Rúm İdzsmál (összesítő) deftere szerint Kemáh várában 2 badzsaluska, 5 sajka, 29 zarbuzán ágyú és 16 tüzér volt megtalálható. Miroğlu, Ismet: Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520–1566), Ankara, 1990. s. 140–141.

⁵³ BOA Bâb-ı Defterî- Başmuhâsebe (D. BŞM.), Nr. 9. 1–9.

⁵⁴ BOA Bâb-ı Defterî- Başmuhâsebe-Tophane Kalemî (D. BŞM. TPH). dos. 1, gömlek 1.

⁵⁵ BOA D. BŞM. dos. 7531. gömlek 1.

21.) között az elkészült bronz ágyúkra hoz adatokat.⁵⁶ A tüzérségi elszámolás deftereit is, mint fentebb bemutattuk, más pénztári naplókhoz hasonlóan állították össze: bevétel (*asl-mâl*), kiadás (*vuziâ min zâlîke*) és maradvány (*el-bâki*) szerint.

Év	Bevételek	Kiadások	Maradvány
1524–25	395 492	394 232	1260
1525–26	586 090	575 262	10 828
1526–27	81 536	79 461	2075

3. TÁBLÁZAT

A tophâne elszámolásai 1524 és 1527 között akcsében

Az első két defterben megtalálhatóak azok a kiadások, amelyeket ágyúk öntéséhez használatos különböző anyagokra és az ágyúöntés előkészítésére költöttek. A negyedik defter pedig az elkészült ágyúk fajtáit és számát tartalmazza.

Ezek szerint 928 és 932 (1522 és 1526) között az elkészült 1014 kisebb és nagyobb ágyúk között 355 darben-i büzürk (nagy zarbuzán), 625 darben-i kücsük (kis zarbuzán), 2 nagy várágyú és 32 badzsaluska foglalt helyet. 933 és 934 (1527 és 1528.) között pedig ismét 148 darab darben-i büzürk ágyút öntöttek. Ezek teljes egészében bronzból készültek, melyeknek legfontosabb összetevője a réz (oszmán-török: *nühâs*) és az ón voltak. Ezen kívül a *rûj*-nak említet bronzot is alkalmaztak alapanyagként, melyet a használhatatlanná vált ágyúk anyagából nyertek.

1522 és 1526 között az ágyúöntésre és más ehhez kapcsolódó szükségletekre 10 580 kantár 39 lodra rezet, ónt és bronzot igényeltek, s ebből bronz 4934 kantár 78 lodrát, vagyis 278 540,6 kilogrammot tett ki. A Szultáni Kert (*Bahçe-i Âmire*) nevű raktárban darabos rézből összesen 4728 kantár 28 lodra mennyiséget adtak át az ágyúöntő műhelynek nyolc különböző időpontban. Az ugyanitt őrzött 206 kantár 50 lodra rézércből kiolvasztás után 121 kantár 50 lodra darabos rezet készítettek.⁵⁷

Az anyag fontos részét kitevő másodlagosan felhasznált bronz pedig 5126 kantár 11 lodra, vagyis 289 338 kilogramm volt, amelyet teljes egészében használhatatlan állapotba került, tönkrement ágyúk anyagából nyertek. Az ágyúöntő műhelyben és a Szultáni Kert nevű raktárban található 550 ágyút és 1170 cserélhető lőporkamrát (*hâne-i ates*: a tüzkkamrás ágyú azon része, ahova a lőport helyezték), továbbá a tophânébe hozott 143 kerek kis zarbuzán ágyút használtak fel új ágyúk alapanyagaként. Ezek az ágyúk a birodalom különböző területeiről származtak. Például Rodosz várából keresztény ágyúkat, Szinopból, Akkermanból és Tabzonból hevái ágyúkat, Egyiptomból sajka ágyúkat, badzsaluskákat és zarbuzánokat, Focsából, Midilliből és Kaffáról különböző típusú ágyúkat hoztak. Sudak és Taman váraiból puskákat és tüzkkamrákat biztosítottak. A tüzérségi arzenálban Ajasz aga topcsibasi öt rézágyút is öntetett, amely tény különösen figyelemre méltó. Ahogy ebből az adatból kiderül, az oszmánok a mamelukokhoz hasonlóan egy időben kísérleteztek rézágyú öntésével is. A fentiekén kívül az anyagukért beolvasztották a rodoszi templomok ki-

⁵⁶ BOA MAD 7668. s. 1–6. 27. Ezt a deftert először Işıkşal, Turgut: Eski Türk Topları ve İstanbul Tophanesinde Bulunan Bir Kayıt Defteri. Belgelerle Türk Tarihi Dergisi 1/3 (1967) (istanbul) 61–63), majd pedig Halil İnalcık (The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East. War, Technology and Society in the Middle East ed. Parry, V. J. – Yapp, M. E. London, 1975. 212.) a legrégebbi történelmi források között említette, végül pedig Parry hagyatékában megtalálta Colin Heywood, aki részletesen feldolgozta és értékelte (The Activities of the State Cannon-Foundry (Tophâne-i Âmire) at Istanbul in the Early Sixteenth Century According to an Unpublished Turkish Source. Prilož, 30. (1980) (Sarajevo) 209–217.)

⁵⁷ BOA MAD 7668. s. 2.

sebb-nagyobb harangjait, a használhatatlan ablakrostélyokat és a szurokfőző üstöket is.⁵⁸

Az ágyúöntés szempontjából fontos másik alkotóelem az ón volt. A tűzérési szertár kapujához közel, a tenger partján elhelyezkedő Raktártorony nevű raktárból (*Mahzen-i Kule*) és az európai származású Gritti Alajostól összesen 599 kantár 78 lodra, vagyis 29 340 kilogramm ónt szereztek be. Kiderül, hogy az ónt nagyobb részben külső forrásokból teremtették elő. Tudniillik, a raktárból biztosított 200 kantárnyi ón feletti részt, vagyis 299,78 kantár teljes egészében Gritti Alajos segítségének az eredménye.⁵⁹

Az egész anyagot nem ágyúk előállítására használták fel, 99 kantár 10 lodra ötvözetből Javuz Szelim szultán szegénykonyhájának 59 darab ablakrostélyra, 9 kantár 81 lodra keverékből 10 nagyméretű salétrom összetörésére való mozsár, 46 kantár keverékből a Báb-i hü májún serifijei (a Topkapi Szeráj Báb-i hü májún kapuja feletti, félholdból és csillagból készült ún. hilál díszítései), 12 kantár és 42 lodrából pedig badzsaluska ágyúk lövedékei, továbbá 30 kantárból egy nagyméretű mozsár készült a szultáni konyha számára.

Ezenkívül felhasználtak még 15 kantár rezet Ibrahim pasa szerája (palotája), hatot a salétromos üstök, hatvankettőt kadirga és mavna hajók szuroküstjei, húszat vízvezetékcsövek számára, de ebből az anyagból készült el Javuz Szelim szultán türbéjének nagy gyertyatartója (*şemdân*) is, amelyet 1 kantár 80 lodra rézből öntöttek. Ezekhez hozzá kell még számítani, hogy az isztambuli pénzverőben (*darbhâne*) Abdülkerim Cselebi és Ibrahim Cselebi, akik a kisméretű rézpénz verésének megbízottjai (*emin*) voltak, 200 kantár rézből aprópénzt vertek.⁶⁰ Szintén ugyanebben az időszakban ónozásra 5 kantárnyi ónt használtak fel.

Tudniuk kell azonban, hogy az olvasztás során a nagy forróság következtében az ötvözet az olvadáspont körül súlyvesztést szenved és a formába öntés során is keletkezik újabb veszteség azáltal, hogy a felesleg mellé folyik. Az adatokból úgy tűnik, hogy a tárgyalt korszak ágyúöntéseikor 1126 kantár 78 lodra réz, ón- és bronzötvözet ment veszendőbe. Ez alapján a veszteség 8,5% körüli lehetett.⁶¹

Miután Kánuni Szülejmán szultán is befejezte az ágyúöntést, elindult a harmadik hadjáratára, ezúttal Magyarország ellen. Kánuni hadserege rövid idő múlva bevette Pétervárad⁶² és Újlak (Illók) várait, majd a híres mohácsi csatában megnyitotta Magyarország kapuit. A mohácsi hadjárat során az oszmán seregben a – források tanúsága szerint – 300 ágyú volt. Az elhunytak utáni örökösödésre vonatkozó feljegyzésből azt is megtudjuk, hogy a magyarországi hadjáratban résztvevő tüzerek közül néhány életét vesztette.⁶³ A kezünk ügyébe került harmadik topháne-deftert a magyarországi hadjárat alatt vezették, amelynek bevezetője is erre utal: „A szultáni ágyúöntő műhely költségeinek elszámolása, amely néhány nagy és kicsi zarbuzán ágyú költségeinek kiegészítéséből, az ez idő alatt lefolyt nagyúri hadjárat, a péterváradai vár és újlaki vár ostroma, a budai vár királyával folyt

⁵⁸ A defterben a másodlagosan felhasznált bronzot (rúj) érintő részben nagyon részletesen felsorolták az alapanyag felhasználásra kerülő ágyúk fajtáit, típusát különlegességeit is. (BOA MAD 76568. 5–6. 27.)

⁵⁹ Gritti Alajos (Alvise Gritti), a velencei dózse, Andrea Gritti életére lásd: Fabris, Maria Pia Pedani: *L' Documenti Turchi dell' Archivio di Stato di Venezia*. Venezia, 1994. s. 88. 98–99., 105.

⁶⁰ Réz aprópénzre lásd: Ibrahim Artuk, „Fels”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XII. 309–311.

⁶¹ BOA MAD 7668. 27–28.

⁶² Ibrahim nagyvezír a győzelem után három nappal, 932. Sevval 20-án (1526. július 30.) megjutalmazta a pétervárad ostromban résztvevőket, akik között volt Juszuf topcsibasi, Hidir a tűzérési kethüdájá, Musztafa ágyúszekerész és az ágyúszekerészek kethüdájá. Nekik különleges díszöltönyöket adtak. (BOA Báb-ı Defteri, Büyük Ruznamçe (D. BRZ), Nr. 20611. s. 19.) Ugyanezek a személyek a mohácsi csata után három nappal 932. Zilkáde 24-én (1526. szeptember 1.) ismét ugyanígy adományban részesültek. (D. BRZ. 20611. s. 10.)

⁶³ A 934. Rebiülevvel (1527. január) hónapi örökösödési feljegyzések szerint négy tüzer hunyt el a magyarországi hadjáratban, a neveiket hagyatékkuk akcsében kifejezett értékével együtt jegyezték fel. (BOA D. BŞM. 40815. 11.)

csata költségeiből, az említett [hadjárat alatt használt] flottilla sajkái költségéből, néhány badzsalsuska ágyú lövegtalpa költségének kiegészítéséből, s egy hadihajó (baştarda) költségéből, melyet Dzsánim aga Egyiptomba érkezése idején építtetett, s egyebekből állt össze. A magas porta tüzéinek parancsnoka, Szinán aga, a fegyverhordozók egységének felügyelője, Mehmed bég és a szegény Haszán írnök közreműködésével 932. év Dzsaszájüláhr elseje és 933. év Dzsaszájülevvel utolsó napja között [jegyezték föl.]⁶⁴

Ebben az időben azon dolgoztak, hogy a korábbi években keletkezett hiányosságokat pótolják. Ezek között zarbuzán ágyúkhöz való hosszú kampók, ágyú szekerek alkatrészei mellett egy újonnan öntött badzsalsuska ágyú szekereinek elkészítése is szerepel.

Az ágyúöntő műhely tevékenysége a továbbiakban sem esett vissza, mint ahogy ez a negyedik defterhez csatolt, ágyúöntéseket bemutató elszámolás igazolja. Ezek szerint 933 és 934 (1527 és 1528) között 1154 kantár 40 lodra (65 159 kilogramm) réz, bronz és ón ötvözetéből 148 nagy zarbuzán készült el. Minden egyes zarbuzánhoz 7 kantár 80 lodra (440 kilogramm) ötvözetet használtak fel.⁶⁵

A tophánében használatos eszközök

A tophánében olyan eszközöket találunk, amelyek részben az ágyúöntéshez, részben pedig magának a műhelynek a karbantartásához szükségesek. A topháne pénztári naplóiban a megvásárlandó eszközök mellett azt is feltüntették, hogy ezeket milyen munkafázisban, milyen célra használták. Ennek következtében arra is lehetőség nyílik, hogy az eszközök neveiből kiindulva aprólékos vizsgálat során bemutassuk az ágyúöntés, illetve az előkészítés eszközsükségletét.

A csaldiráni hadjárat idején a topháne ágyúöntéseihez a szükséges rézen és ónon kívül a következő eszközökre bukkanunk: szeg (*çivi*), lenvászon (*keten*), méhviasz (*šem'-i asel*), vaslapát (*kürek-i âhen*), vasásó (*kazma-i âhen*), vödör (*gerder, gendel*), szállító kosár (*küfe, kofa*), vasék (*kiški-i âhen*), nemez (*keçe*), fejsze (*teber*), vízszállításra birkabőr tömlő (*post-ı ganem*), víz tárolására hordó (*fuçi*), tufa (*hâk-i sefid*), vasoxidos vörös föld (*hâk-i sürh*), egyenes tölgyszerendák (*elvâh-i bellût*), négyszögletes cölöp (*çüb-ı mertek*), faszén (*engışt*).⁶⁶

Az egyiptomi hadjárat idején a tophánében folyó tevékenység céljából a következő eszközöket vásárolták meg: faszén (*engışt*), ónlemez (*teneke*), négyszögletes szeg (*mismâr-ı mertek*), zsendelyszeg (*mismâr-ı pedavra*), deszka szeg (*mismâr-ı tahta*), sajka szeg (*mismâr-ı şayka*), veder (*gerder*), kosár (*küfe*), fejsze (*teber*), ásó (*kazma*), ék (*kişkü*), lapát (*kürek*), lenvászon (*keten*), olajos gyapot (*revgan-ı penbe*), vasrúd (*çubuk-ı âhen*), európai acél (*çelik-ı frengi*), tölgycsészme (*kâse-i çüb*), rosta (*gırbâl*), méhviasz (*šem'-i asel*), rézkanál (*tava-ı nü-hâs*)⁶⁷, a kemencéhez fedőkő (*seng-i kapak*), réz olvasztására fenyő tűzifa (*hıme-i çam*), olvasztókemence fűtésére tölgycsészme tűzifa (*hıme-i bellût*), vas ráverő porolya (*varya-ı âhen* = *varyos-ı âhen*), mogyorófa cölöp (*çüb-ı çubuk-ı findık*), a kemence számára féltégla (*tuğla-ı nım*) és négyszögletes téglák (*tuğla-ı çârsu*), fűrész (*erre*), hársfa (*diraht-ı iflamur*), az ágyúk lekötésére kőtél (*resen*), vas merőkanál (*kefçe-ı âhen*), vasoxidos föld (*hâk-ı sürh*), tufa (*hâk-ı sefid*), kemé-

⁶⁴ „Muhâsebe-i İhrâcât-ı Tophâne-i Âmire be-cihet-i harc-ı tetimme-i ba'z-ı darbzenhâ-i büzürk ve küçük ve harc-ı sefer-i hümayûn be-vakt-i reften ber-kal'a-ı Petrevaradin ve kal'a-ı Lok ve cengkerden-i kral-ı kal'a-ı Budun ve harc-ı kayıkhâ-i donanma-ı mezkûr ve tetimme-i ba'z-ı harc-ı kundakhâ-i top-ı bacaluşka ve harc-ı keşti-i baştarda be-vakt-i reften-i Mısır be-Canım Ağa ve gayruh be-ma'rifet-i Sinan Ağa ser-topçiyân-ı dergâh-ı âli ve Mehmed Beg emîn an cemâ'at-ı sılahdârân ve Hasan el-fakîr kâtib, an gurre-i Cemâziyelâhur sene 932 İlä gayet-i Cumâdelülâ sene 933.” (1526. március 15–1527. március 4.) BOA D. BŞM. dos. 7531 gömlek 1.

⁶⁵ BOA MAD 7668. 4.

⁶⁶ KK 4726. s. 2–3.

⁶⁷ A rézkanál az ágyúöntésekhez kellett, magyarul az „ágyú kalanja” néven nevezték. (Domokos György megjegyzése.)

nyító (*nişasta*), viaszosvászon (*muşamma*), isztambuli és európai papír (*kâğıd-ı İstanbul ve Eflenc*), lakat (*kıfl*), hordó (*fuçı*), hulladék vas (*hırdavat*).⁶⁸

Kánuni Szülejmán korszakában a topháne számára biztosított anyag között a következőket találjuk: tölgy tűzifa (*hîme-i bellût*), ráspoly (*eğce*) készítésére európai acél (*frenk çelîgi*), faggyú (*revgan-ı pîli*), szeg (*mismâr*), víz tárolására nagyméretű hordó (*büyük fuçı*), éjszakai munkásoknak (*şebkâr*) viaszgyertya (*mum*), az ágyúk kiöntéséhez méhviasz (*şem'i asel*), az ágyú politúrozásához hamu (*hâkister=kül*), szén (*kömür*), szenes kosár (*kömür sepeti*), a kemence lefedéséhez fedőkő (*kapak taşı*), téglá (*tuğla*), lábbeli (*eldiven*) készítésére cserzett bőr (*meşin*), különböző fajta szegek (*mismâr çeşitleri*), az ágyú átkötéséhez terei kötél (*resen-i Tire*), vasrúd (*demir çubuk*), az ágyúk tengelyének becsavarására anatóliai vászon (*Anadolu keteni*), a badzsaluska kifúrására (*delik açmak için*) méhviasz (*şem'i asel*), víz szállítására veder (*delv*), szurok (*zift*), vasbalta (*demir balta*), ponyva (*tente*), fekete zsák (*siyah tobra*), vaskerítés (*baru-yi âhen*), vasásók (*kazmahâ-i âhen*), az ágyúk formájának kialakítására és a kemence elkészítésére tufa (*hâk-i sefid*), az ágyúöntő kemence fűtésére fenyő tűzifa (*hîme-i çam*), föld rostálására rosta (*gırbal*), föld és réz szállítására kas (*koşa*), havasalföldi só (*Eflak tuzu*), víz húzásra tömlő (*tulum*), az ágyú formájának a megforgatásához használt köszörűhöz hasonló eszköz (*top kalıplarıni bükmek için demir bileğü tahtası*), vastengely összekötésére vasgyűrű (*demir halka*), a topháne raktárainak bezárására lakat (*kıfl*), az ágyúk gyújtózsínór lyukának a kifúrásához olívaolaj (*revgan-ı zeyt*), a zarbuzán ágyúk lövedékeinek kiöntéséhez bronz öntőforma (*tûç kalıp*), a kemence alapjának a kirakásához négy és hatszögletű téglák (*çarşu ve şeshâne tuğlası*), somfa cövek (*kızılçık çubuğu*), szurkos fenyőforgács (*tomruk-ı çıra*), Fekete-tenger partjáról származó szálfa oszlop (*Bahr-i siyah sütunu*), pózna (*sırık*), zsendely (*pedavra*), veder (*gerder*), mertek, forgács (*tomruk*), isztambuli papír (*kirtas-ı İstanbul*), vasöntő kanál (*kefçe-i âhen*), seprű (*cârub*)⁶⁹, horaszáni habarcs (*horasâni*), olló (*mikras*) és más ehhez hasonlók.⁷⁰

A tűzérségi szertárban dolgozó szakemberek

A tophánében dolgozó szakemberek megnevezéseit a vonatkozó defterek fizetési fejezeteiben láthatjuk. A csaldirâni hadjárat előkészületeik az ágyúöntő műhelyben dolgozók között a következőket találjuk: patkoló kovács (*haddad*), éjszakai munkás (*şebkâri*), vaskanál készítő, a pirangi ágyúk tisztítói, fűró (*matkapçı*), lapátkészítő (*kefçeci*), zarbuzán és pirangi külsejének reszelővel történő lesimítására reszelőlélesztő, építőmunkás (*ırgad*), az alapanyagok szállítására teherszállító (*hammal*), vas-szulfidos földet szállító csónakos (*pere-meci*) és szekeres (*arabacı*).⁷¹

Figyelemre érdemes az is, hogy a tophánében folyó ágyúöntő tevékenység növekedése idején milyen szakemberek tevékenykedtek, illetve hogy a szakmunkának milyen eltérő fázisai voltak. Például az egyiptomi hadjárat előkészületei idején az ágyúöntő műhelyben dolgozó szakemberek között a következők szerepelnek: az ágyútalpat (*kundak*) készítő ács (*neccar*), a kemenceépítő munkás (*bennâ*), kovács (*haddad*), kővágó (*seıngtraş*), a vörös agyagot szállító csónakos, az emelő csiga nyelvét és hornyos kerekét öntő mester⁷², ráspolyozó (*eğeci*), építőmunkás (*ırgad*), kanalas (*kefçeci*), teherszállító (*hammal*), fűrészkészítő (*errekeş*), vályogvető (*kerpiç*), kötélverő (*resen-bâf*), ónnal forrasztó (*sürbger*), szekeres (*arabacı*), a zarbuzán befejezésekor fényesítést végző kovács (*demirci*), matróz (*keştibân*), szultáni szolgálat-

⁶⁸ KK 4726. s. 18–19.

⁶⁹ Valószínűen az ágyútisztító „pemeté”. (Domokos György megjegyzése.)

⁷⁰ D. BŞM. Nr. 9. 2–4. Más példákra lásd: D. BŞM. TPH. dosya 1, gömlek 1, s. 2–4.; D. BŞM. dosya 7531. gömlek 1.

⁷¹ KK 4726. s. 3.

⁷² „Csikolyú” vagy „sikantyú” nevű csigakerék. (Domokos György megjegyzése.)

ban lévő fiatalember (*gülmân-ı acemi*), salétromos kosárszövő (*hayyât*), de az egyiptomi hadjárat idején az ágyúk melletti szolgálatban tolmácsot (*dragomant*), az ágyúk kerekének javítására ácsot is találunk. A szakemberek tevékenységét bemutató fejezetek általánosságban a tophánében folyó tevékenységre is hoznak némi új adatot.⁷³

Javuz Szelim szultán idején a kiöntött ágyúk végleges elkészítésén a következő szakemberek dolgoztak: kovács (*âhenger*), ráverő (*çekiççü*), lapátoló (*kürekçi*), ács (*neccar*), építőmunkás (*ırgad*), formakészítéshez elengedhetetlen fűrészkészítő (*errekes*), éjszakai munkás (*şebkâr*), ráspoly (*eğe*) készítő (*sühenger*), a fém mérését végző mázsás (*vezzân*), csónakos (*peremeci*), teherszállító (*hammal*), szekerész (*arabacı*), az ágyúk gyártási idejének feljegyzésére írnok (*kâtib*), a műhely kapusai (*bekçiler*), könyvkötő (*mücellid*), menetet vágó ráspolyozó (*eğeci*), a tengely és vasgyűrű készítésére kovács (*haddad*), kővágó (*senğtraş*), kardmarkolat kézvédőjének készítője (*balçıkçi*), pajzskészítő (*ısperci*), seprűkészítő (*süğürci*), kemencefűtők (*odun atanlar*), ve olaj ütők (*yağ dökiçü*) s más ehhez hasonló szakemberek.⁷⁴

A mesterségekkel kapcsolatos feljegyzések alapos vizsgálata a korábbiaknál biztosabb fogódzót nyújt az ágyú alapanyagainak beszerzésétől a különböző fázisok, részfeladatok bemutatásán keresztül, egészen a kész ágyú elkészítéséig. Ezek segítségével a híres világotatózó, Evlija Cselebi beszámolója⁷⁵ is jobban érthetővé válik, mind az ágyúöntő céhről, mind pedig a ágyúöntésről magáról.

Fordította: Papp Sándor

İDRIS BOSTAN

Activities in the gun-foundry of the Sultan (Tophâne-i Âmire) in the early 16th century

One of the important questions in the literature on Ottoman military history is when they started using guns in the Turkish army at all. Western and Turkish historians hold differing views on the subject. Most recent researches in Turkish archives and the studies based on them indicate that the first period of the Ottoman artillery can be dated to the late 14th and the early 15th centuries.

The paper directs attention to the importance of the sources concerning the economic history of this early period which are expected to yield further information on the development of Ottoman artillery.

The rest of the paper introduces the activities of the gun-foundry of the Sultan (Tophâne-i Âmire). The author discusses the military events during the time of Yavuz Sultan Selim, such as the Persian campaign with the battle of Çaldıran as well as the military operations against Egypt, connecting to them the data concerning the guns founded and carried to the battlefield during the said military operations. The paper provides numerical data on the size of the material burden a major Turkish campaign placed on the central administrative apparatus. It is possible to see what immense sums

⁷³ KK 4726. s. 19–22.

⁷⁴ KK 4726. s. 11–12., 44–45.

⁷⁵ Seyahatnâme I. İstanbul, 1314. 436–439.

the Ottoman Empire was able to invest in order to have the most up-to-date military branch at its disposal on the battlefield.

Using the same methods, the author discusses the military campaigns of Kânunî Sultan Süleymân and the activity of the gun-foundry in the Tophâne. It would seem from the data that 1014 guns of various sizes were cast in the Tophâne between the capture of Belgrade (1522) and the battle of Mohács (1526). There is no information concerning the number of old cannons in battle order at the time, but that was also probably in the thousands.

The paper concludes with lists of the instruments used in the Tophâne, and the crafts of the workers that were employed therein.

FERIDUN M. EMECEN

Az Oszmán Birodalom sztyeppei határai és a moldvai kijáró

Az oszmánok érdeklődése a Fekete-tenger északi részei iránt azután vette kezdetét, amikor II. Bajezid idején elfoglalták Kiliát (Kili, Cilia) és Dnyeszterfehérvárat (Akkerman, Cetatea Alba).¹ Az a felismerés, hogy a moldvai vajdaság feletti uralommal az Isztambul felé menő szárazföldi és tengeri kereskedelmi tevékenység kontrollálható, a későbbi oszmán politika alapját képezte. Miután a Krímet a török államhoz csatolták, kézben tartására létrehozták a Kaffai (Kefe) szandzsákot.² A kánság nyugati határai közvetlen kapcsolatban voltak a moldvai állammal; az Al-Duna térségében pedig létrejött a Szilisztrai szandzsák,³ amely a Duna torkolatvidékén részben szintén érintkezett Moldva területével. Az 1484. évben szükségesnek látszott, hogy Kiliát, amely a Duna folyó deltájában az északi jövedelmező mezőgazdasági területre nyílt, és Dnyeszterfehérvárat, amely a Dnyeper torkolatánál állt, megszerezzék, s olyan politikai és gazdasági intézkedéseket hozzanak, amelyek biztosítják a belső területek irányába ható előrenyomulást. Legfontosabb cél az volt, hogy megszerezzék a kijárót az északi sztyeppevidékre. Az 1538-as Moldva elleni hadjárat – amely a térség növekedő jelentőségét is mutatja – a törökök azt akarták elérni,⁴ hogy a havasalföldi és moldvai vajdaságok feletti fennhatóságot biztosítsák, ami megfelelt az Oszmán Birodalom rövid távú terveinek. Ugyanakkor a hadjárat előrevetítette a Bender és Budzsák irányába folyó előrenyomulást is. A Kilia és Dnyeszterfehérvár mögötti szárazföldi területen az oszmánok egy védelmi láncolatot hoztak létre, s azon fáradoztak, hogy az igazgatás új egységeinek megerősítésével megszervezzék a régiót. Ilyenformán, bár Kiliát és Dnyeszterfehérvárat a Szilisztrai szandzsákhoz kapcsolták, mégis mindkettőt külön igazgatási egységként kezelték. A 16. század második felére a Szilisztrai szandzsákot közös néven, Szilisztrai és Dnyeszterfehérvári szandzsákként kezdték emlegetni. Ugyanakkor pedig Bender és Özü környékét mint különálló kazát, vagyis kádi (bírószáki) körzetet, Dnyeszterfehérvárhoz kapcsolták. Ilyenformán a mai Moldva déli részén a központhoz közvetlenül kötődő irányítási egységeken keresztül szó szerinti értelemben is létrejött az oszmán közigazgatási rendszer.⁵

¹ Beldiceanu, Nicola: *La campagne ottomane de 1484 ses préparatifs militaires et sa chronologie*. Revue des Etudes Roumanies V–VI (1960) 67–77.

² A Kaffai szandzsákra vonatkozóan lásd: Fisher, Alan W.: *The Ottoman Crimea in the sixteenth century*. Harvard Ukrainian Studies V (1981) 135–170.

³ Emecen, Feridun: XVI. Asır Balkanların Kuzeydoğu Kesiminde İskan Tipleri ve Özellikleri Hakkında Bazı Notlar. V. Milletarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Bildiriler. Ankara, 1990. 543–550.

⁴ Guboglu, Mihai: *Kanuni Sultan Süleyman'ın Boğaz Seferi ve Zaferi (1538m–945h)*. Belleten L/198 (1987) 727–805.

⁵ Budzsák környékére vonatkozóan egy 1740-ben írt anonim munkában Baserabya terminológiát alkalmazták. Az író, aki bejárta ezt a környéket, megállapítja, hogy az Ulu Nogájok (Nagy Nogáj) között 40 ezer harcos található. A területet 36 mérföld hosszúnak, és 18 mérföld szélesnek mutatja be, keletről a Fekete-tenger, északról a Dnyeper, délről a Duna folyó, nyugatról pedig Moldova veszi körbe, s azt írja, hogy mezőgazdasági szempontból nagyon termékeny. A területen mindenütt tatár csoportok élnek. (Ez a hiányos leírás Iszmaitól kezdve Kiliát,

Az oszmán állam igazgatási gyakorlatának megfelelően az újonnan megszerzett területeken széleskörű összeírásokat végeztek, amit *tahrir*nak neveztek. Ezek az összeírások az adófizetés alapját jelentő lakosságszámot, gazdasági helyzetet mérték fel, s azzal a szándékkal készültek, hogy ezekre alapozva létrehozzák a tímár rendszert, emellett azonban a központi hatalom erejének és tekintélyének bemutatására is szolgáltak. Az összeírások eredményeként a felmért terület lakosságszáma mellett az összes települést, a mezőgazdasági termelési ágakat s a megtermelt termékeket is felmérték, s megállapították az adófizetés mértékét.⁶ A fentiek alapján tehát a Dnyeszter (Turla) és a Prut között Bender központtal létrehozott, s Budzsáknak nevezett térség adóösszeírása a terület gazdasági és társadalmi értékelése szempontjából kiemelt jelentőségű. Ismereteink szerint a terület első adóösszeírása 1570-ben készült el, amit a Szilisztrai szandzsák *tahrir deftere* tartalmaz.⁷ A defter bejegyzései azt mutatják, hogy a Krímtől nyugatra az egészen Benderig húzódó területen sűrűn egymás mellett török-tatár, kozák, szláv, cserkesz, havasalföldi, moldvai népek laktak. Ugyanezt látjuk Alexandru Lăpuşmeanu (1552–1561, 1564–1568) moldvai vajda 1560-ban írt jelentésében, amelyben arra panaszkodott, hogy néhány rabló egy Bender városa mellett álló faluban, *Varinice*ben lakik, s onnan zaklatja az ott lakó szerb, görög és moldvai lakosságot és az arra menő kereskedőket, akikre rátörve elrabolja az áruikat. Úgy vélte, a dnyeszterfehérvári bégnék azonnal meg kellene támadni őket.⁸

Az oszmánok azért, hogy a moldvai vajdaságot befolyásuk alatt tarthassák, továbbá, hogy az északról érkező kozák támadásokat megelőzzék, azt a politikát követték, hogy nogáj és tatár törzseket telepítettek ide. Tulajdonképpen a nogáj törzsek áttelepülése a Krími Kánság nyugati részére, Özüből Bender és Dnyeszterfehérvár környékére annak a következménye volt, hogy a kánságban politikailag zavaros helyzet alakult ki. Úgy tűnik, hogy a krími kánok egyrészt folyamatosan összecsaptak a nogájokkal, s a Krímen kívüli sztyeppékre akarták szorítani őket, másrészt el akarták ismertetni velük a fennhatóságukat.⁹ Száhib Giráj krími kán 1546-tól kezdve egy sor csatározás után, amit *nogáj verésnek* (*Nogay kurgnu*) neveztek, elismertette felettük hatalmát; a Kicsi Nogáj törzsszövetség egy része (olyan nagy törzsek társaságában, mint az Orák, Kászáj, Or Mehmed) a Fekete-tengertől északra elnyúló sztyeppére és Budzsák környékére telepedett át.¹⁰ Ezek, más tatár törzsekkel együtt jelentősen növelték e terület lakosságszámát. A 16. század közepéből származó hivatalos oszmán iratok a nogáj törzseket nagyon mozgékonyak mutatják. Az 1560-ra vonatkozó feljegyzések szerint a moldvai vajda arról számolt be, hogy a nogáj törzsek által lakott területen akkoriban nagy élelmiszerhiány mutatkozott, s ezért Kiliához, Dnyeszterfehérvárhoz, illetve Benderhez tették át szállásterületeiket.¹¹ Ugyanekkor az özüji oszmán vezetők is azt tervezték, hogy az egész krími térséget fenyegető éhínség miatt a tatár és nogáj törzseket Kilia, Bender és Dzsánkirman (Özü, Ocsakov) előterébe telepítik át.¹² Öt évvel később egy okmány arról számol be, hogy a nogájok és más tatár törzsek Dnyeszterfehérvár és Dobrudza környékére települtek, 3000 tatár pedig átkelt a Dnye-

Dnyeszterfehérvárt és Özü (Ocsakovot) ismerteti röviden, majd áttér a Krím-félsziget bemutatására.) Kornumpf, Hans-Jürgen: *Südrußland und die Krim um 1740*. Osmanlı Araştırmaları IX (1989) 238–239.

⁶ Általánosabb ismeretekre nézve lásd: Emecen, Feridun: *Sosyal Tarih Kaynağı olarak Osmanlı Tahrir Defterleri*. Tarih ve Sosyoloji Semineri, Bildiriler. İstanbul, 1991. 143–156.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a továbbiakban: BOA), Tahrir defteri (a továbbiakban: TD) Nr. 483. A defter első részében Dnyeszterfehérvárt, majd Szilisztra szandzsákját tartalmazza.

⁸ BOA, Mühimme Defteri (a továbbiakban: MD) 3. 697. sz. parancs.

⁹ İnalçık, Halil: *The Khan and the Tribal Aristocracy. The Crimean Khanate under Sahib Giray I*. Harvard Ukrainian Studies III–IV (1980) 445–466.

¹⁰ İnalçık, Halil: *Kırım Hanlığı*. İslam Ansiklopedisi VI. 748.

¹¹ BOA, MD 3, 894. sz. parancs. 967. Cemaziyülevvel 27./1560. 03. 25.

¹² BOA, MD 3, 897. sz. parancs.

per-folyón (Akszu=Fehérvíz), és Özü vidékén kezdett megtelepedni. Mind itt, mind pedig Dnyeszterfehérvár környékén elég sok rablást hajtottak végre, ezért Devlet Giráj krími kánnak azt az utasítást küldték, hogy azonnal távolítsa el őket innen, és telepítse őket vissza korábbi szállásterületeikre.¹³

Hogy az összes ehhez hasonló utasításnak végképp érvényt szerezzenek, a krími kánok folyamatosan ki is szorították a nogáj és egyéb tatár törzseket onnan, ahol megtalálták őket, ezek azonban egy idő múltán lassacskán ismét visszaszivárogtak Budzsák vidékére, ahol aztán végleg megtelepedtek. Bármennyi kellemetlenséget is okoztak az oszmán vezető szerveknek, mégis előnyösnek mutatkozott a határvidéken tartani őket, hiszen idővel egyre sűrűsödtek a kozák, orosz és lengyel betörések. Figyelemreméltó például, ahogy ezen a korábban szinte teljesen lakatlan területen – ahol a települések egymástól nagy távolságra helyezkedtek el –, hogyan erősítették meg a falvak és a mezővárosok lakosságszámát nogáj és tatár népcsoportokkal, melynek következtében az 1570-es évek felé új települések is létrejöttek, s így az e támadásoknak kitett körzetben a lakosság szám növekedő tendenciát mutatott. A terület fontosságát az adta, hogy itt helyezkedtek el a legfontosabb kereskedelmi átkelőhelyek, ezért ezeken az átkelőkön új településeket kívántak létrehozni, hogy a kereskedelmi utakat ellenőrizni tudják, illetve, hogy védelemben részesítsék a kereskedőket. A dnyeszterfehérvári szandzsákbég például azt tudatta feletteseivel, hogy a Bender környéki Koru nevű átkelőhelyen rendszeresen költöznek át rablók a Dnyeszteren, akik Moldva és Lengyelország felé távoznak. Ha ezen az átkelőn egy falut alapítanának, ezzel az illegális határátkeléseknek elejét lehetne venni, és ezzel biztosítanák az utak védelmét.¹⁴ Alexandru Lăpușmeanu moldvai vajda azonban nem osztotta ezt a véleményét. Szerinte a Dnyeszter vizén átkelő tatárok, akik a Kilia, Dnyeszterfehérvár és Bender előterében élő törzsekből kerülnek ki, elsősorban a moldvai földekre támadnak; s ha egy falut alapítanak Bender és Dobrudzsa között, akkor helyett, hogy a terület biztonságossá válnék, félsz, hogy inkább rablófészekké lesz.¹⁵ A moldvai vajda – hasonlóan a fentihez – már 1560-ban is nyugtalanodott, amikor a dnyeszterfehérvári szandzsákbég elhatározta, hogy létrehozza a Duna-parton az Iszmail nevű települést. Iszmail a 16. század végére nagy telepes központtá vált, tehát nem igazolta a vajda félelmét.¹⁶ Nem tudjuk, hogy végül is megalapították-e a tervezett falut a Koru nevű helyen, az azonban figyelemreméltó, hogy egy 1566-os feljegyzés szerint a Dnyeszter folyó túlsó oldalán lévő területen, melyen birkát és szarvasmarhát tartottak, szintén napirendre került egy falu alapítása, és szintén azért, mert a rablók támadása itt is állandóvá vált.¹⁷

A meglehetősen mozgalmas környék elsőszámú központja kétségtelenül Bender volt. Törvényhozó Szülejmán szultán idejében, 1538-ban épült fel itt egy vár, amely a határvonal legerősebb katonai erődítményévé vált. Hüszein dnyeszterfehérvári szandzsákbég 1556-ban azt tudatta Isztambullal, hogy mivel a Lengyelországból és Moldvából érkező veszéllyel szemben a Dnyeszterfehérvár környéki várak nem elégségesek, fontos lenne Bender központtal létrehozni egy önálló katonai alakulatot.¹⁸ Ez nevezhető az első fonto-

¹³ BOA, MD 6, 452, 463. 972. Rebiyülahir 26/1564. 12. 1. Még azt is bejelentették, hogy a lengyelországi Bar nevű mezővárost is megtámadták. (BOA, MD 6, 97. sz. parancs.) Azonban a Barban élő lengyel kozákok is rendszeresen portyákat vezettek Bender ellen. (BOA, MD 5, 818. 1566. 01. 15.) Ez azt mutatja, hogy a betörések egymás területére kölcsönösen voltak. A portyákat a moldvai vajda alá tartozó területek is megéreztek. Az innen elrabolt állatok közül Dnyeszterfehérváron 2500 ökröt, 3500 birkát, Kiliában 600 ökröt, Benderben pedig 500 ökröt és 600 birkát találtak meg, melyet mind vissza követeltek. (BOA, MD 6, 74. sz. parancs.)

¹⁴ BOA, MD 6, 1096. sz. parancs. 927. Şevval 6/1565. 05. 07.

¹⁵ BOA, MD 6, 73. sz. parancs.

¹⁶ BOA, MD 6, 697. sz. parancs.

¹⁷ BOA, MD 5, 1579. sz. parancs.

¹⁸ BOA, Kâmil Kepeci, Ruus Defteri, Nr. 215. 62. 963. Ramazan 2/1556. 07. 10.

sabb határőrizeti egységnek, amely a Krím, Lengyelország és Moldva felől az oszmán területre jövők átkelését figyelte. Ahogy már fentebb érintettük, az oszmánok ösztönözték a falvak alapítását a Bender-környékén, ez pedig odavonzotta a lakosságot, de ezzel támogatták Bender várát is a mögöttes álló terület emberi erőforrásaival. Ezzel a módszerrel Bender a mögöttes területeivel együtt teljes mértékben az oszmánok fennhatósága alá került. Az 1570-es adóösszeírás tartalmazza azokat az adatokat, amelyek Bender városát, várát valamint annak *hinterlandját* részletesen bemutatják. Bender ekkor háromnegyed részben a vár belsejében, egynegyed részben a külvárosban helyezkedett el, s falak vették körbe. Összesen hat mahalléból (azaz városnegyedből) állt, melyből négyet muzulmánok, kettőt keresztények laktak. A váron belül állt a Nemes Dzsámi (Dzsámi-i serif, avagy Törvényhozó Szülejmán Szultán Dzsámi), Szinán Pasa Mecsete és a Hadzsi Ibrahim Dzsámi nevű mahalle, az elővárosban pedig még a Kaja Fakih nevű mahalle. A városrészek lakosságának nagyobb része a vár védelmével foglalkozott. A mecset és a két dzsámi körül – a váron belüli három mahalléban – összesen 195 háztartást és 41 nőtlen férfit írtak össze. A váron kívüli Kaja Fakhi nevű mahalléban pedig 96 háztartást és 25 nőtlen férfit találtak. A keresztények két városnegyede a Jován és az Apostol nevet viselte, melyeknek a népe később jött, és telepedett le ide. Ezt támasztja alá, hogy a Jován Bozdan mahalléban, ahol 55 háztartás és 15 nőtlen férfi élt, az ott lakók között elsőként magát Jován Bozdannt tüntették fel, akitől a városnegyed a nevét is kölcsönözte.

Ugyanígy a 43 háztartást és 10 nőtlen férfit magába foglaló Apostol nevű mahalléban is legelsőnek a városrésznek nevet adó Apostol nevű személyt jegyezték fel. Mindezek igazolják azt az elképzelést, hogy ez a két személy a közösségük vallási vezetője volt, s valószínűleg ezek vezetésével érkeztek Benderbe, hogy letelepedjenek. Ezeken kívül még muzulmán cigányok is éltek a városban, akiknek a közössége 7 háztartásból és két fő nőtlen férfiből állt. A polgári foglalkozást űző muzulmánok összesen 79 háztartásban éltek. Mindezekkel szemben a családjával együtt lakó, s így defterbe bevezetett várvédő alakulatok legénysége (úgy mint azabok, beslik, tüzérek, várkatonák 'kale neferi' stb.) összesen 212 háztartást mondhattak maguknak. Világosan látszik, hogy Bender katonai központként funkcionált. Sőt, még a keresztények között is találunk olyanokat, akiket a vár védőiként tüntettek fel. Mindezen számok alapján Bender körülbelül 2000 főnyi lakossággal rendelkezett. Ez a szám egy határmenti mezővároshoz viszonyítva elég magasnak mondható. Sőt, a külváros betelepülése is arra utal, hogy a váron belül igen nagy számú lakosság élhetett. Abból, hogy a mezővároshoz közeli helyeken még a „Sehreküstü” (külső városnegyed) helységrév is megtalálható, amelynek párhuzamos példái jó pár anatóliai település kapcsán is ismertek, az következik, hogy valóban komoly lakossági potenciállal lehet itt számolni. Jelen esetben például 12 háztartást írtak össze egy ilyen, a várostól elkülönült külső városnegyedben, melyek többsége szintén a várvédőkhöz tartozott, bár a települést nem mint városnegyedet hanem mint önálló falut jegyezték be a defterbe.¹⁹ Az oszmán állam a mezővárosba beköltöző lakosság miatt már 1566-ban bizonyos rendszabályok meghozatalára kényszerült, melyeknek célja az volt, hogy a vár belsejében az épületalapozások ne károsítsák a vár védelmi rendszerét.²⁰

Egy új összeírásból, amely az előbbihez viszonyítva 15 évvel később született, az derül ki, hogy Bender bizonyos mértékben már visszafejlődött. Ez olyan tényezőkre vezethető vissza, mint a település körüli létbizonytalanság és ezzel összefüggésben a határvárosi státus. Az 1597/98. évben összeállított adóösszeírás szerint Benderben hat mahalle létezett, melyből ötöt muzulmánok, egyet pedig keresztények laktak. A muzulmán városrészből hármat a korábbi adóösszeírásban is megtalálunk, a Nemes Dzsámi (Cami-i serif) városnegyedben 78 háztartást és 15 nőtlen férfit, a Hadzsi Szinán Mecsetje (Mescid-i Hacı Si-

¹⁹ BOA, TD Nr. 483. 154–159.

²⁰ BOA, MD 5, 1218, 1219. sz. parancsok.

nán) mahallében 30 háztartást és 4 nőtlen férfit míg a Hadzsi Ibrahim Dzsámi mahallében 78 háztartást és 11 nőtlen férfit jegyeztek fel. Ezekhez még két városrészt kapcsoltak hozzá, úgymint a Veled mahallét (21 háztartás és 12 nőtlen), és a Hüsejın Aga mahallét (28 háztartás és 17 nőtlen). A korábbi összeírásban a külvárosban feltüntetett mahallét nem találjuk már meg. A keresztények által lakott városrészek száma kettőről egyre esett vissza. Korábbi neveik is eltűntek. A meglévő egyetlen keresztény városnegyed neve, az Isztoján Nikola, a korábbi adóösszeírásoknál megfigyeltek szerint jött létre: a városrész nevének feltüntetése után a defterben az első személynév Isztoján Nikola volt. Itt 77 háztartásból és 11 főnyi nőtlen férfiből álló lakosságot találtak. Ugyancsak fennmaradt egy kicsiny, 5 háztartásból álló cigány közösség is.²¹ Hogy az összlakosság között a nem katonakodók és a szolgálatban állók aránya mekkora lehetett, nem állapítható meg, mivel erre vonatkozóan semmilyen megjegyzés sincs a defterben. Ezzel együtt úgy véljük, hogy a korábbi arányszámtól aligha térhetett el. Az összlakosság 320 háztartást és 94 nőtlen férfit számolva körülbelül 1500-ra tehető. Ebből a számból világosan kiderül, hogy az eltelt 15 év folyamán Bender lakosságának csökkent a száma. Ennek oka kétségtelenül a korábban is emlegetett végvár szerep volt. Más kifejezéssel szólva, ez a település egy olyan tipikus határváros sajátosságával bír, amelynek a lakossága állandóan csökkenő-növekvő tendenciát mutatott. Ezt támasztja alá például, hogy a várat 1583-ban kozák támadás érte, s valószínűleg Bender külvárosi része is ekkor égett le, a falai pedig megrongálódtak.²² Ez a fontos adat összevetve az 1597/98-as adóösszeírással kétségtelenné teszi, hogy mi okozta Bender külvárosi mahalléjának eltűnését. A lakosság számának visszaszorulása is ezzel lehetett összefüggésben.

Bár Bender ekkori pusztulása a későbbi korokra is hatást gyakorolt, sőt, a belső vára soha sem volt eléggé biztonságos, ennek ellenére az erős várfalak és a katonai erő védelmében mégiscsak a terület egyik vonzó településévé vált. Olyannyira, hogy 1566-ban a moldvai vajda azért folyamodott az oszmán hatalomhoz, hogy a biztonságot nyújtó városban a családjá számára menedékkül egy házat építhessen, mely kívánságát teljesítették.²³ Evlia Cselebi, a híres török világutazó a 17. század első felének végén elég jól ábrázolja a Benderben folyó fejlődés és visszafejlődés kettősségét. Ekkoriban Bender ismét fontos központi szerepet vitt, nagyszámú lakossággal bír. Evlija Cselebi úgy mutatja be, mint egy állandó portyázásnak kitett határvárost. A vár belsejében 300 házat említ, köztük olyanokat, amelyekben a katonaság lakott. Ezt az adatot a fentebb megemlített összeírás is megerősíti. Ekkorra ismét újjáépült a külváros és jelentősen ki is terjedt. A vár nyugati és déli falainál elterülő nagy külvárost egészében árok vette körül. Itt négy dzsámi állt, hét muzulmán és hét keresztény mahalle jött létre, amely 1700 háztartásra menő lakossággal bír.²⁴ Ez a fejlődési, növekedési időszak 40–50 éven keresztül tartott, amely mutatja a terület egyre fontosabbá válását is.

Visszatérve az összeírások adataihoz, a 16. század második felében Bender környékén 21 falut találunk, s hozzá kapcsolódott még 5 *csiftliknek* nevezett gazdaság is. 1597/98-ban mindezekhez újabb öt település kapcsolódott. Az 1570-es években az Újfalu (Yeniköy) jelentésű Novasil, illetve Daljan, Varenicse nevű falvakon kívül a többi település mind eltörökösödött. Az Evlia Cselebi által Újfalunak nevezett Novasilt egy határátkelőnél hozták létre, amely 72 háztartásnyi lakossággal rendelkezett. A további falvak ezek voltak: Akszak

²¹ Ankara Tapu Kadastro (a továbbiakban: TK), Kuyud-ı Kadime Arşivi TD Nr. 83. 40a–61b.; BOA, TD Nr. 701. 148–152.

²² BOA, MD 51, 120, 121, 153, 154, sz. parancsok. 991. Receb 12.; 1583. 08. 01. Ezen kívül a fővárosba azt is jelentették, hogy a lengyel király által küldött 2000 fős kozák csapat Bender környéken gyűlt össze.

²³ BOA, MD 5, 1072, 1073. 973. Şaban 4/1566. 02. 24.

²⁴ *Seyahatnâme* V, Istanbul, 1315. 117–119.

Ali, Dervis Ali, Bejrek Halife, Dört Pinár, Kara Dede, Dest-i kirán, Demirdzsi Aksak Ali, Perváne Abdullah, Kulfal, Diváne Iszhák, Szejdi Fákíh, Abdurrahmán-i dzsedid, Dogándzsi Veli, Dogándzsi Abdurrahmán, Himmetzse, Koyunpinári, Temür Dede. Ezekon kívül ugyanitt létezett még egy Haszán Dede nevű derviskolostor (záviye) is. A felsorolt falvakból az Aksak Ali, Dervis Ali, Sejid Fakih, Abdurrahmán-i dzsedid, Dogándzsi Abdurrahmán nevűek esetében a névadók még az 1570. évi adóösszeírás idején életben voltak, s az első sorokban fel is tüntették őket a defterekben. Világosan látszik, hogy az új települések létrehozására irányuló mozgalmak a térségben igen életképesnek bizonyultak. Az 1597/98-as évben más telepek is kialakultak, úgymint a Dzsumának is nevezett Iszkorna, Isztankos, Doban, Tekkekőj, Katrani (?). Ezek Tekkekőj kivételével mind keresztény falvak voltak.

A környék másik fontos katonai központja Özü (Ocsakov) volt. Az 1570. évi összeírásban bírósági körzet (kaza) központjaként szerepel. Ismert, hogy más néven, Dzsánkirmanként is számontartották. A bírósági körzet határa a Dnyeper folyótól nyugatra a Fekete-tengerig és Benderig húzódott. Egy 1560-ban írt okmányban mint „Özü nevű nagy várost (Özü adlı şehri azim)” említik, ami azt mutatja, hogy valóban központi szereppel bírt. Az oszmán vezetők azon fáradoztak, hogy megakadályozzák a kozákok kijutását a Fekete-tengerre, s ezért a várat megnagyobbították.²⁵ A kozák csapatok 1559-től kezdve sanyargatták a közelben álló Iszlánkirmán várat, amely romos állapotba került. Ekkor elhatározták, hogy a szerepét Özü vára veszi át, s elégségesnek tűnő előkészületek után megbízták Kodzsadág, Naldöken, Tanridág jürükjeit (nomád törökjeit) és a dobudzsai tatárokat a vár építésével, míg a szükséges hozzávalók egy részét a moldvai vajda szállította. A munkálatokat egy évvel későbbre kellett halasztani, mivel az egész környéken nagy éhínség tombolt.²⁶ 1565-ben Lengyelországból egy bizonyos *Vaszko* nevű személy vezetésével 400 katona érkezett 22 darab sajkának nevezett folyami hajóval, melyek kis kaliberű ágyúkat is hordoztak, s megszállták Dzsánkirmánt (vagyis Özüt, Ocsakovot). A külvárosi részt felgyújtották, az ottani lakosságot fogságba ejtették.²⁷ Más, ehhez hasonló feljegyzés is szól arról, hogy a lengyelek felégették Dzsánkirmán várát.²⁸

Az 1570. évi adóösszeírás deftere világosan bemutatja Özü helyzetét. Ekkoriban szinte csak katonai egységek tartózkodtak benne, melyek között a civileket csupán 32 háztartásnyi muzulmán lakosság és hét nőtlen férfi alkotta. Figyelmet érdemlő, hogy a külvárosban 6 háztartásban civil keresztények éltek, akikhez ugyancsak 10 nőtlen keresztény is tartozott. Ezen kívül még két háztartásban muzulmán cigányok lakták a települést. A nem katonai szolgálattal foglalkozó muzulmánok nagy valószínűség szerint később költöztek ide. A várban musztahfizokat (várvédő helyi janicsárokat), azabokat, lovasokat, összesen 218 személyt írtak össze. Bár ez a létszám alacsony, támadás esetén azonban azonnal idejött a környék teljes katonasága. A számadatok alapján az Özüben élők száma nem haladhatta meg az 1000 főt. A várban egy, Törvényhozó (Kánuni) Szülejmán nevére épített dzsámit és Szinán pasa mecsetjét találjuk.²⁹ Az 1597/98. évben a civil lakosságot 41 fő muzulmán mellett 16 főnyi keresztény férfi alkotta, míg két háztartásnyi muzulmán cigány továbbra is kitartott a várban. A katonaság létszáma 236 fő volt. A 15 évvel korábbi létszámhoz viszonyítva, ha kis részben növekedett is a lakosság, összességében jelentős változás nem történt, számát továbbra is 1000 főben határozhatjuk meg.³⁰

²⁵ BOA, MD 3, 1099. sz. parancs. 967. Şaban 16./1560. 05. 12.

²⁶ BOA, MD 3, 514, 520, 527, 1099, 1259, 1333, 1390. sz. parancsok.

²⁷ BOA, MD 3, 292, 293, 294, 973. Rebiülevvel 5./1565. 09. 30.

²⁸ BOA, MD 7, 1448. sz. parancs. 975. Zilkade 21./1568. 05. 18.

²⁹ BOA, TD 483, 112–115.

³⁰ BOA, TD 83, 31b–38b.; TK, TD 561, 41b.

Az 1570-es összeírás azt mutatja, hogy Özü sokkal inkább volt katonai bázis, mint civil település. A 17. századtól kezdve sűrűbbé váltak a kozák támadások, ezért a környékén újabb várakat is építettek, melyeket jól megerősítettek. Például a rövid ideig itt tartózkodó Evlia Cselebi is szemtanújává vált egy kozák támadásnak, melyet hosszasan ismertet. Leírása szerint Özü vára öt egymáshoz nagyon közel épített erődítményből állt. Legfelül helyezkedett el a régi vár, melyet Madzsár Ali pasa építtetett. Erről a várról a 16. század adóösszeírásai rendre beszámolnak. Evlia Cselebi szerint itt állt a Hünkár dzsámi, a szandzsák-bég szerája és még 200 lakóház. A többi várat IV. Murád idejében (1623–40) építették. Evlia Cselebi szerint a középső várban (Orta hisar) 100 ház állt, míg a Haszán pasáról elnevezett várban 300 ház és egy dzsámi, s a Kumluk-félszigeten épült Kúcsük Haszán pasa nevű várban 5 háztartás és egy dzsámi foglalt helyet. A váraktól délre húzódott a külváros, ahol 500 körüli nádból sebtiben összerótt kunyhó, hét ház és 100 pince helyezkedett el, melyek mindegyikében moldvaiak és havasalföldiek laktak. A felső vár nyugati szögletében 300 körüli nogáj sátrat is összeírtak.³¹ Özü állandó veszélynek volt kitéve. Evlia Cselebi megemlíti, hogy éppen ezért nem kőből, hanem csak nádból készültek a házak.

Özü környékén spontán betelepülésre nem ismerünk egyetlen adatot sem. Csak egy későbbi defterben említettek négy falut, 29 csiftliknek nevezett gazdaságot, és nagyszámú telelőhelyet egy megművelt földterület mellett, melyek azonban mind Moldova fennhatósága alatt álltak. Mindez azt mutatja, hogy Özü szabad területei vándorló, s csak ritkán leteleplő tatár törzsek szállásterületei voltak. Egy 1672-ből származó feljegyzés szerint – amely budzsáki tatárokról szól, akiket Özü környékéről krími területekre költöztettek át –, úgy kívánták az üresen hagyott területet megtartani, hogy azt a nagyvezírnek, Köprülü Fazil Ahmed pasának adták oda magánbirtokul (mülk). Ezen mülkbirtokok központja Kurmát/Komrát falu volt.³²

Mint megállapítható, Bender a Balkán felé húzódó utak egyik meghatározó pontján helyezkedett el. Az oszmánok kialakítottak egy védelmi vonalat, amely Azakból és Kaffából indult ki és Özü felé, majd onnan Dnyeszterfehérváron keresztül Benderig húzódott. A védelem várak láncolatára épült. Ezen a területen folytak a tatár, kozák, orosz, havasalföldi, moldvai és lengyel katonai felvonulások. A 16. század végétől kezdve a 18. század felé haladva egyre több jelentős összecsapás színterévé vált. Az oszmánok preventív módon elsősorban az oroszok és a lengyelek ellen bonyolódtak küzdelmekbe, sőt még arra is elszánták magukat 1678-ban a Csihrin hadjárat idején, hogy végső törésre vigyék a dolgot. Amikor az oszmán seregek a hadjárat során benyomultak Ukrajnába, katonai szempontból alapvető védelmi pontokként a legfontosabb várakra, Benderre, Iszmailra, Dnyeszterfehérvárra és Özüre építettek. Az 1681. évi orosz–török békeszerződés szerint a Dnyeper lett a határfolyó,³³ s az említett várak megerősítésére nagy figyelmet fordítottak. Példának okáért a Bendertől délre fekvő, duna-parti Iszmail nevű vár második számú stratégiai ponttá lépett elő.³⁴

A fentiek mellett a területen ismét fejlődési tendenciák mutatkoztak. A 17. század közepétől kezdve a korábban teljesen lakatlan moldvai földeken, a mai Moldova területén kialakult egy új telepés körzet, amelyet a határai pontos kijelölésével megbízott személy nevről, Halil pasáról *Halil pasa országaként* (Halil paşa yurdu) kezdtek nevezni, mely név-

³¹ *Seyahatnâme* V, İstanbul, 1315. 178–184.

³² TK, TD, Nr. 83, 34a.

³³ O'Brien, C. B.: *Russia and Turkey 1677–1681: The Treaty of Bakchisaray*. Russian Review XI (1953) 259–268.

³⁴ Iszmailra vonatkozóan egy nagyobb monográfiát készítek. Addig is lásd: Emecen, Feridun: *Iszmail*. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DiA) XXIII (2001) 82–84.

használat a pasának is megbecsülést hozott.³⁵ Ez a terület alapvetően Budzsákban, a Dnyeszter-terfehérvár, Kilia, Iszmail és Bender vonaltól északra, északnyugatra feküdt, s teljesen elhagyatott, birtokba soha sem vett területek között helyezkedett el. Határai egyenesen a Dnyeszter (Turla) folyóig, innen a Botna folyóig, észak felé a Büjük Hendek (Nagy árok) nevű mély völgyig, nyugat felé pedig a Jalpu patakig, s onnan a Duna befolyásáig terjedtek.

A különálló terület létrehozását elsősorban a lengyel és az orosz kozákok tevékenysége kényszerítette ki. Ehhez járult még hozzá, hogy néhány tatár és nogáj törzs kapcsolata a krími kánokkal nem volt felhőtlen, amiből véres összecsapások keletkeztek, s így ezeket is máshova kellett telepíteni. Ugyanígy azok a nogájok, akik sokféle elnyomás alatt szenvedtek, az oszmán források szerint átkeltek a Dnyeper és a Dnyeszter folyón és a Dnyeszter-terfehérvár irányában lévő területre vonultak, s engedélyt kértek az oszmán államtól, hogy ott telepedhessenek le. Ezt meg is engedték nekik. Belátható, hogy a kérelem elfogadása katonai megfontolásból adódott. Az oszmán politika eredendően azt tervezte, hogy ezt a stratégiai szempontból fontos, mégis lakatlan területet betelepíti. Az így létrejött körzet a krími kánok, az oszmán vezetés és a moldvai vajdaság között a problémák állandó forrásává vált. Egy 1681. évi feljegyzés szerint a budzsáki területre költözött Or Mehmedoglu nogáj törzs megígérte, hogy az újonnan megszállt területről földművelésből és állattenyésztésből származó jövedelmekből 8000 gurust fog fizetni.³⁶ Egy másik törzs, a Orakoglu, amely szintén ide költözött, ellenszolgáltatásként ugyancsak elvállalta az adófizetést.³⁷ Az említett nogáj törzsek Özü beglerbége alá tartoztak és sokszor okoztak neki nehézséget azzal, hogy átlépték a nekik kijelölt terület határát, s a moldvai vajdaság és a lengyel királyság földjein terjeszkedtek tovább. Itt új telepeket hoztak létre és elkezdtek az állataikat legeltetni. Az 1711. évi Prut melletti háború során az oszmánok politikai szándékkal tovább szélesítették a terület határait. Egy újabb két óra járóföldnyi széles és 32 óra járóföldnyi hosszú földterületet csatoltak az eddigiekhez, melynek elvégezték az adóösszeírást is.³⁸ Mivel a moldvai panaszokat korábban senki sem hallgatta meg, a moldvai vajda megkísérelte megakadályozni, hogy olyan tatár törzseket telepítsenek ide, amelyek országában eddig is károkat okoztak, s el akarta innen távolítani őket. Az 1716–17. évben, miközben folyt a Habsburg-oszmán háború, vizsgálatokat folytattak a területen. Meghatározták, hogy azon nogájoknak, akik a nekik kijelölt szállásoktól 5–6 órányinál távolabb lévő gazdaságokban és falvakban laktak, vissza kell költözniük a korábbi lakóhelyeikre.

Eközben az oszmán államhatalom felmérte a terület adóképesességét is. 1700 augusztusában elkészült a Bender környékén lévő falvak, a tatár csoportok, továbbá a *Halil pasa országa* adóösszeírása. A defterbejegyzésekből az állapítható meg, hogy a korábbiakhoz viszonyítva teljesen új település nem jött létre, de a nevük néhány esetben megváltozott. A defterbe 32 Bender környéki falu nevét vezették be.³⁹

1730-ban létrejött megegyezés alapján azon nogájok települései feletti jogot, akiket a kijelölt szállásoktól két órányi járóföldön kívül találtak, adójukkal együtt a moldvai vajdák uralma alá rendelték. Az 1768. évi orosz–török háború során a nogáj és a tatár törzsek nagy része elmenekült, azonban 1774-től kezdve ismét visszatértek Budzsák területére.

³⁵ Emecen, Feridun: *Halil Paşa Yurdu*. DiA XV (1997) 326–327.; Cemil, Tahsin: *Yeni Belgelere Göre Halil Paşa Yurdu ve İki Saatlik Arazi*. IX. Türk Tarih Kongresi Bildiriler II. Ankara, 1988. 1011–1020.

³⁶ BOA, Maliyesen Müdevver Defterleri (MAD) Nr. 2915. 89.

³⁷ BOA, MAD Nr. 2926, 174.; MAD Nr. 2947, 38.

³⁸ Emecen, 1997. 326–327.

³⁹ BOA, TD Nr. 860. Ezt a deftert Bender ismételt felmérésére kiadott parancs alapján az özüji szeraszker, Juszuf Musztafa pasa irányításával a defterháne írnokai közül Musztafa állította össze. A Benderhez tartozó falvak nevei teljes egészében megegyeznek az 1597–98-ban készült felmérés falvaival.

Grigore Ghica moldvai vajda 1775-ben visszazerezte a két órányi járóföld szélességű terület északi részét, ahol megalapította a Hotarniceni nevű tartományt. A tatárok azonban ismét visszatértek és letelepültek itt, korábbi hazájukban. 1780-ban ismét vizsgálatot folytattak, melynek során az Or Mehmed és Orakoglu nevű törzseket még mindig az említett hotarniceni tartományban találták, az első törzsnek hat, míg a másodiknak hét falut kellett kiüríteniük, a lakosságot pedig átköltöztették *Halil pasa országába*.⁴⁰ Ugyanebben az évben, augusztusban készült el a terület nagy valószínűség szerinti utolsó adóösszeírása. Az 1780. évi defter szerint ekkor a moldvai területen lévő kubai tatárokat, Or Mehmed és az Orakoglu törzseket, s ezzel együtt a Dnyeszterfehérvár, Kilia, Iszmail és Iszakcsi tatár falvait mérték fel. Ennek alapján az Or Mehmed törzshöz tartozók 36 falut laktak a moldvai területen, 31 falut *Halil pasa országában* és újabb öt falut egy Muhászip nevű telelőhelyen; míg az Orakoglu nevű törzs tagjai 26 faluban tartózkodtak *Halil pasa országában*. Ezekon kívül még 37 falut írtak össze Dnyeszterfehérvár, és 29-et Iszmail környékén.⁴¹ Az 1778–1783 közötti évekre vonatkozó hotini és benderi *derdeszt* defter a területen lévő tímáros falvakat tartalmazza, s azt a képet tükrözi, amit az oszmán közigazgatás utolsóként látott itt.⁴²

Az 1812-es bukaresti béke után a terület az oroszok kezébe került és a megállapodás kikötötte, hogy a *Halil pasa országában* élő tatárokat el kell költöztetni innen. Földjeikről, ahol hosszú történelmi korszakokon keresztül éltek, bár nem lehetett teljesen eltávolítani őket, csak kis csoportjaik maradtak meg; a *Halil pasa országa* név hamarosan a feledés homályába veszett. Mindezek következtében az Oszmán Birodalom székhelye, a Fekete-tenger északi része és a Balkán-félsziget közötti kapcsolatok elhaltak, így a török politika sztyepei stratégiájának is bealkonyult.

Fordította: Papp Sándor

EMECEN, FERIDUN

The steppe borders of the Ottoman Empire and the exit to Moldova

The advance of the Ottoman Turks towards the northern steppes, to a great extent, was affected by the need to secure control of the Crimean Khanate, then shortly afterwards, by their occupation of Cilila (Kili, Kilia) and Cetatea Alba (Akkerman, Belograd) at the meeting point of the Danube and the Black Sea. Having acquired this territory as a result of conquest in the sixteenth century and having organized administrative units there, the Ottoman Turks believed to be in control of the steppe borderland both politically and commercially. The new administrative unit (*sancak*) included certain areas of the Voivodship of Moldova, being in Ottoman vassalage, but it also had relations with the Black Sea coastal region extending to the Crimean Peninsula. By and by, it brought under control both the increasingly significant Voivodship of Moldova, as well as the Crimea. At the same time, it served as the basis of the major thrusts of the advance toward the Ukrainian steppe. Having developed by the sixteenth century, this borderland, especially by the seventeenth and eighteenth centuries, became a very important area, especially against powerful Russia trampling from the north. The study, based on Ottoman Turkish sources, examines the development of the administrative system of the area.

⁴⁰ Emecen, 1997. 327.; Cemil, 1988. 1019.

⁴¹ TK, TD, Yeni Evkaf Nr. 162. A deftert a Budzsákba tisztséget betöltő Szejjid Ahmed aga és a főszámvevőszék (başmuhasebe) írnoka, Hafiz Abdurrahmán efendi készítette el.

⁴² TK, TD, Yeni Evkaf Nr. 532.

UGRAI JÁNOS

Egy 18. század végi deákzendülés nyomában

I. Bevezetés

1794-ben az ország egyik legjelentősebb iskolájában, a felvilágosodás eszméinek hazai terjesztésében kulcsszerepet játszó Sárospataki Református Kollégiumban olyan botrány tört ki, amely mozgósította a tanuló ifjúság egészét, napokig lehetetlenné tette az oktatást és rettegesben tartotta a tanárokat. Tiltakozó megmozdulások, gúnyiratok, a tanárok életveszélyes megfenyegetése, ablakok bezúzása, verekedések, összetűzések és szitkok áradata jellemezte a pataki diákok 18. század végi zendülését. Az alábbiakban a Kollégium történetét tárgyaló szakirodalom számára jobbára ismeretlen eseménysorozat egyes állomásait elevenítjük föl abban a reményben, hogy ezáltal is közelebb kerülünk nemcsak az intézmény, hanem az egész korszak minél alaposabb megismeréséhez.¹ Előbb az eredeti konfliktusról, majd az azt követő zendülésről szólnunk, végül pedig megpróbáljuk felkutatni a hazai, felvilágosodás kori oktatásban példátlan botrány mozgatórugóit, hátterét és legfőbb tanulságait.

2. Az eredeti konfliktus: egy engedetlen tanuló „kegyetlen megbüntetése”

1794. április 26-án, közvetlenül a húsvéti szünet után Barczafalvi Szabó Dávid, a Kollégium rectora levelet kapott Kóji Komáromy Lajostól, aki leírja, hogy Patakon tanuló fiát, Ferencet magántanítója, Vályi Sámuel négy másik diák jelenlétében kegyetlenül megverte és a „baromi fenyíték” következtében három napig nem tudta felvenni a nadrágját a szerencsétlen, súlyosan megalázott gyermek. A panaszos hangot ad ugyan felháborodottságának, de békés szándékú levelében mindössze azt kéri, hogy egy igazságos, szelíd praepceptort rendeljenek fia mellé.²

Az első kihallgatások Komáromy Ferenc durva megverése ügyében tíz nap múlva kezdődtek. Dányi János elsőrangú, azaz primárius diák nyilatkozatából kiderülnek a körülmények: észrevette, hogy Komáromy Ferenc testvérével, Andrással és még egy testvérpárral együtt a Bodrogba vonszolnak egy csónakot. Ő kiharcolta a gyerekeket a folyóból, de egyik inasa segítségével meggyőződött róla, hogy távoztával ismét megszegték „Ferusék” a csónakázás szigorú tilalmát. Ezt követően saját magántanítványát, Komáromy Andrászt megbüntette (elmondása szerint egyszer megütötte), a többiek praepceptorának pedig szólt az esetről. Dányi szerint Vályi meg akarta verni tanítványát, ám ő nem engedelmeskedett, ezért két diákkal lefogatta és utána ütötte meg. A következő tanúvallomások ellentmondának egymásnak egyrészt amikor arról adnak számot, hogy a lefogás előtt Vályinak sikerült-e megütni Komáromy, s ha igen, hányszor, másrészt pedig abban a kérdésben, hogy a lefogás után hányat vert a magántanító a tanítványára. Vályi Sámuel azt ismerte el, hogy egyszer ütött, utána az engedetlen tanulót kb. egy tucatszor megkérte, hogy ne szaladjon el

¹ Az egyetlen rövid leírás a zavargásokról: Ellend József: Deákzendülés a sárospataki főiskolában 1794-ben. In: *Uránia*. 1915. (XVI.) 3. sz. 88–92.

² A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára (a továbbiakban: SRKLT.) A. XXV. 9196.

a további büntetés elől, majd ezután intézkedett a lefogásról, s utána tizennyolc vesszőcsapást mért rá. Az is kiderül a vallomásokból, hogy Komáromy bűne miatt kétszer szenvedett, ugyanis a magántanítót megelőzően a poéták osztálytanítója, Szalóki György már hat-hat ütessel gondoskodott az összes vétkes megbüntetéséről.³ A vizsgálatokban részt vett Dr. Tóthpápai Mihály is, a Kollégium későbbi professzora, aki 1794-ben nevelési felügyelőként, pedagogiarchaként és iskolaorvosként dolgozott Patakon: ő „alattomba” tudakozódott a diákok körében Vályi viselkedéséről, s azt derítette ki, hogy ugyan másokkal megvereti tanítványait, de ő maga nem szokta ütni őket és nem bánik velük különös kegyetlenséggel.⁴

Az iskola irányítója, Barczafalvi Szabó Dávid rector az ügyről levélben tájékoztatta Báji Patay József főgondnokot, melyben a történet tisztázását követően az ujjnyi vastag vesszővel fegyelmező Vályi hivatalától való megfosztását javasolta.⁵ A főgondnok két napon belül kétszer is válaszolt Barczafalvinak. Először azt írja, hogy Vályi méltó a javasolt büntetésre, hiszen minden ok nélkül kegyetlenkedett, ráadásul goromba levelet írt Kóji Komáromy Lajosnak, melyből kitűnik, hogy tettét nem bánta meg.⁶ Majd a következő napon (éppen tíz nappal az első vizsgálatokat követően) tágabb összefüggésben tárgyalja az esetet: Vályi tette az egész Kollégiumnak súlyos károkat okozott, ezért nemcsak a mostani vétséget kell megbüntetni, hanem a professzoroknak erősebben kell figyelniük a rendre, és meg kell előzniük az ehhez hasonló ügyeket – szölt a főgondnoki utasítás.⁷

Ennek megfelelően hamarosan kinevezték Barta József személyében Vályi utódját, s utasították a kegyetlenkedés miatt leváltott praeceptort, hogy ő vigye az eljárás szentesítése érdekében a határozatokat a főgondnokhoz, így alkalma nyílik bűnbocsánatért esedezni. Patay jóindulatának elnyerése érdekében Vályi Sámuel, Barczafalvi Szabó Dávid, Tóthpápai Mihály, Szabó András tógátus deák és praeceptor, valamint Sárospatakról Bersi Mihály, Komáromy Ferenc szállásadója is írt egy-egy levelet. A főgondnoki megbocsátás több szempontból is fontos volt Vályi számára: egyrészt a kialakult szokás szerint a tanítói tevékenységért járó, tandíjából befolyó pénzt Húsvét és aratás között fizették ki a praeceptoroknak, így a leváltás miatt az a veszély fenyegette Vályit, hogy egész évi munkájáért egyetlen krajcárt sem kap. Másrészt pedig a levélírók egybehangzó állítása szerint a mindig jámbor, erkölcsös, becsületesen dolgozó, először hibázó Vályi Sámuel megérdemelné, hogy vétke ellenére később újabb megbízásokhoz jusson.⁸ A felvetés a főgondnok pozitívan fogadta és késnek mutatkozott a büntetés csökkentésére, megjegyvezvén, hogyha kellően informálva lett volna a körülményekről, nem lett volna eredetileg sem olyan szigorú. Két nap múlva a közbenjáró levelek hatására Vályit visszahelyezte köztanítói, azaz publicus praeceptorai tisztségébe, s mindössze azt rendelte el, hogy kérjen bocsánatot Komáromy Lajostól, valamint a későbbiekben fokozottan ellenőrizze a tevékenységét.⁹

3. A zendülés

Azonban a Vályi-ügy ilyen gyors, s a durva praeceptorai fenytés ellenére viszonylag emberséges lezárása nem jelentette a májusi események végét. Sőt, a diákság egészére kiható felháborodás, majd zendülés messze túlmutat az egyébként önmagában is tanulságos incidensen. A vizsgálat megkezdése után tíz nappal, május 17-én tört ki ugyanis az igazi bot-

³ SRKlt. A. XXV. 9197.

⁴ SRKlt. A. XXV. 9201.

⁵ SRKlt. XXV. 9200.

⁶ SRKlt. XXV. 9203. (A szóban forgó levél hiányzik a levéltárból.)

⁷ SRKlt. XXV. 9205.

⁸ SRKlt. A. XXV. 9212–9216.

⁹ SRKlt. A. XXV. 9217.

rány. Előbb Szalóki György publicus praeceptor jegyezte meg becsmérően, hogy „amilyen a professzor, olyan a komédia”,¹⁰ majd az terjedt el a tanulóifjúság körében, hogy közöttük egy titkos besúgó segíti a professzorok ifjak elleni fellépését.¹¹ Az ellenséges hangulat fokozódását a következőkben névtelen röpiratok, pasquillusok születése jelezte. Az első, néhány soros röpiratban a szerző Barczafalvi rectort „Parasztfalvinak” nevezte el,¹² majd a Vályi tisztségétől való megfosztását követő második napon egy terjedelmesebb, a tanulókat a tanárok ellen uszító röpiratot is találtak. Ebben a szerző kijelenti, Barczafalvi dühös Né-róként uralkodik az iskola fölött, az ártatlanokat háborgatja, ezért meg kell őt ölni – ezzel Istennek fognak áldozni. A botrányos levél azonban nem elégszik meg Barczafalvi szidalmazásával, az egyetlen kivételtől, Kövy Sándor jogprofesszortól eltekintve az összes professzort „paraszt, kétszínű, parázna, krisztusáruló” és „disznóteremtette” tanároknak nevezi, akik ellen fel kell lázadni. Az író legvégül elátkozza azt is, aki ezeket a sorokat nem adja tovább, nem terjeszti.¹³ A röpiratokon kívül a „legfőbb bűnös”, Barczafalvi személyesen is kapott egy névtelen levelet, melyben halállal fenyegették meg a főgondnoki utasítást végrehajtó rectort.¹⁴ A pasquillusok mellett több heves összetűzésre, éjszakai randalírozásra is sor került, hegedűszó mellett vonultak végig a diákok a pataki utcákon, felverték az alvó polgárokat, sőt betörték a rector házának ablakát.¹⁵ Egy alkalommal az iskola egyik legfontosabb diákvezetőjénél, a contrascribánál gyülekeztek többen, ahol a vádak szerint a professzorokat szidalmazva vitatták meg az eseményeket.

A felháborodásnak csak kisebb részben volt a súlyos büntetés az oka. Sokkal inkább az dühítette föl az ifjúságot, hogy a rector és a főgondnok a büntetéssel megszegte a diák-önkormányzatiságot biztosító törvényeket. Sárospatakon és a református kollégiumokban általában ugyanis hagyományosan széles jogkörrel rendelkezett a kollégiumi diákság. Az ehhez hasonló ügyek elbírálására a primárius deákok alkotta és a rector vezette iskolaszék volt hivatott, amely szerv hatáskörének csökkentésébe a diákok nem voltak hajlandóak beleegyezni, s a konkrét eseten túlmutató elvi kérdésként kezelték az incidenst.¹⁶ (Ehhez szorosan kapcsolódik annak a hat tógátus diáknak a panasza is, akik azt sérelmezték, hogy Vályi Sámuel helyére a meghallgatásuk, az ő jelentkezésük figyelembe vétele nélkül, önkényesen és titkolózva nevezték ki az új praeceptort.)¹⁷

A zúgolódással, majd zavargásokkal komoly eredményeket értek el a tanulók: nem utolsósorban a felfokozott hangulattal magyarázta ugyanis Komáromy Lajos és Patay József egvaránt, hogy az eredetileg tervezettnél kisebb büntetést javasoltak Vályinak. Együttal azonban a főgondnok utasította a rectort, hogy a zendülésnek állja útját és vizsgálja ki a „rettenetes tumultushoz” vezető eseményeket.¹⁸ Ám az első jelentést a rector félelme miatt csak késve kapta meg a főgondnok. Patay válaszában értesítette a Kollégium irányítóját, hogy a nyári nyilvános vizsgák, az examenek előtt egy héttel, július elsején egy független, „félelem nélküli” deputatio fogja kivizsgálni a történeteket.¹⁹ A bizottság összetételére Szathmáry Paksi Ábrahám tiszáninneri szuperintendens tett javaslatot Pataynak: a lelkészek közül Palóczy György zempléni esperes részvételét javasolta, míg a világi tagot a főgondnoknak kellene kiválasztani Kóji Komáromy György algondnok, Bernáth László és

¹⁰ SRKlt. A. XXV. 9202.

¹¹ SRKlt. A. XXV. 9206.

¹² SRKlt. A. XXV. 9207.

¹³ SRKlt. A. XXV. 9208.

¹⁴ SRKlt. A. XXV. 9209.

¹⁵ SRKlt. A. XXV. 9195.

¹⁶ SRKlt. K.h. II. 8/1.

¹⁷ SRKlt. A. XXV. 9211.

¹⁸ SRKlt. A. XXV. 9218., 9222.

¹⁹ SRKlt. A. XXV. 9225.

Dési Mihály közül. Az egyházkerület vezetője külön kiemelte, hogy a bizottság működését úgy kell előkészíteni, hogy arról a dühös ifjúság ne szerezzen tudomást.²⁰ A szuperintendens elképzeléseitől eltérően végül Patay József egy sokkal népesebb bizottság összehívásáról határozott: elnöknek Kóji Komáromy Györgyöt kérte föl, s mellé három világi (Bernáth László, Olcsvay Pál, Dési Mihály) és három egyházi tagot (Palóczi György, Sárkány Pál, zempléni nótárius; Palóczi Pál, pataki prédikátor) hívott meg. A szigorú titoktartáson túl a lehető legrövidebb, s a diákok examenre készülését minél kevésbé zavaró eljárásról rendelkezett.²¹ A főgondnok egy másik levélben pedig utasította a rectort, hogy minél több információt szerezzen be az események alakulásáról és a vétkesekről.²² Az erre kilenc nappal később adott rectori válasz igen tanulságos és sokat elárul a Kollégiumban még június végén is uralkodó hangulatról: késedelmének és a kézzelfogható eredmények hiányának az az oka, hogy mind a bizonyítékok gyűjtése, mind pedig a levelezés veszélyes az adott körülmények között, ezért csak „harmad- vagy negyedkéz által”, azaz két vagy három követ segítségével küldi válaszát a Pataktól nem túl távoli Bájra. A levél tartalma is elgondolkodtató: a zendüléssel kapcsolatos bizonyítékok, adatok, információk helyett arról számol be, hogy a szigorú tiltás ellenére néhány napja ismét áldozatot követelt a Bodrog, két logicus lelte halálát csónakázás során.²³ A levél megszületésének és továbbításának körülményei; az eredeti konfliktus kiindulópontjával szolgáló csónakázás veszélyeinek a hangsúlyozása és a kifejezetten esedező hangvétel egyaránt azt a feltételezésünket erősíti, hogy az iskola vezetője félt a mintegy ezernégyszáz fős diákság haragjától. Ezért igyekezett mindent megtenni azért, hogy a vizsgálóbizottság ne lépjen fel túl keményen július elején. Gyanakvásunkat támasztja alá az is, hogy Barczafalvi újabb levelet írt Kóji Komáromy Lajosnak, melyben megkérte, hogy ismét járjon közben a főgondnoknál Vályi rehabilitálása ügyében.²⁴

A következő iratok azonban már a hangulat csillapodását jelzik. Július elsején a pataki ifjúság a főgondnok bocsánatát kérte egy folyamodványban, igaz, mindössze azért, mert az egyik gúnyirat személyesen őt becsmérelte.²⁵ Patay József a helyzet konszolidálódásának jegyében már a következő napon biztosított mindenkit atyai jóindulatáról, ám ugyanakkor utasította a tanulókat a gúnyiratok szerzőjének kinyomozására.²⁶

A deputatio komoly eredményt nem ért el. Komáromy György július 16-i jelentésében a főkurátornak arról számolt be, hogy a nyomozást befejezték. Noha nemigen jutottak előre, a bizottság elnöke alig leplezi örömét, hogy a vizsgálatok csendben, rendben folytak le.²⁷ A szuperintendens a főgondnoknak küldött tanév végi jelentésében mindössze mellékes problémaként szól a „tumultus” vizsgálatáról, amely halad ugyan, de a deákok „vakmerő titkolódzása” miatt eddig még nem járt sikerrel. (Lényegesen nagyobb teret kap az összegzésben, hogy minden tárgyból jól, éneklésben és magyar jogban „legnagyobb”, illetve „reménység feletti” fokon teljesített a csaknem két hónapig tartó súlyos felfordulás ellenére is az ifjúság.)²⁸

A sikertelen kihallgatásról készült jegyzőkönyv alapján megállapítható, hogy júliusban elsősorban a röpiratok szerzői után nyomoztak. A megkérdezettek között az ifjúság néhány képviselője, követe, illetve azok voltak, akik valahogyan belekeveredtek az ügybe,

²⁰ SRKlt. A. XXV. 9226.

²¹ SRKlt. A. XXV. 9227-9229.

²² SRKlt. A. XXV. 9230-9231.

²³ SRKlt. A. XXV. 9234.

²⁴ SRKlt. A. XXV. 9233.

²⁵ SRKlt. A. XXV. 9235.

²⁶ SRKlt. A. XXV. 9236.

²⁷ SRKlt. A. XXV. 9247.

²⁸ SRKlt. A. XXV. 9248.

például Vályi és Dányi. A vallomások egyike sem szolgált ugyan érdemi információkkal, ám egyik-másik deák legalább elítélte a „fertelmes” gúnyiratok szerzőjét.²⁹

A vizsgálat a nyár folyamán mindössze egyetlen eredményt ért el, a kollégiumi ifjúság széles jogkörrel felruházott vezetője, Török Sámuel senior felsorolta, hogy kik vettek részt a contrascribánál tartott összejövetelen. Ám Török is azt írta, hogy a deákok színe-java (primáriusok, gregáriusok, vini praebitor) alkotta társaságban nem hangzott el semmi a zendülésről vagy a professzorokról.³⁰

A deputatio munkálatát szeptemberben folytatták. Ennek a kutatásnak új irányt szabott az a névtelen levél, melyben a szerző – eredménytelen meghallgatása miatti lelkiismeret-furdalását enyhítendő – közölte azoknak a diákoknak a nevét, akiket az ablakok betörésének éjszakáján lármázni és italozni látott. Az „Anonymus” szerint az is elképzelhető, hogy az ablakot is a megnevezettek egyike zúzta be, sőt, talán a pasquillusok szerzőjét is közöttük kell keresni.³¹ Ám a megvádolt kilenc hallgató közül hatan mindent tagadtak. Egyikőjük annyit ismert el, hogy hallotta a lármázást, de ő is csak azért, mert a közelben lakik, az elkövetőket azonban ő sem nevezte meg. Ketten pedig bevallották, hogy ők is jelen voltak a contrascriba társaságában, ott vidáman beszélgettek és pipáztak, majd átvonultak a Kollégium kocsmájába és boroztak, de a rectorról vagy a zendülésről nem ejtettek egy szót sem, mert attól féltek, hogy besúgóba ütköznek.³²

A végül különösebb következmények nélkül elcsendesülő botránysorozat és érdemi intézkedés nélkül lezáruló vizsgálódás megérdemli figyelmünket, hiszen az eredeti konfliktusnak, a zendülésnek és a deputatio munkálatának a megvizsgálása egyaránt tanulságos társadalom- és oktatástörténeti adalékokkal szolgál. Három fő területen érdemes tágabb összefüggéseket keresnünk: az alábbiakban előbb a Kollégium fegyelmi állapotát, majd a diákkormányzati berendezkedést, végül pedig a Kollégiumot irányító egyházi és világi elit, illetve az iskola napi ügyeinek irányításában illetékes vezetők egymáshoz fűződő viszonyát tekintjük át.

4. A botránysorozat fegyelmi tanulságai

Mindenképpen szembeűnő a sokféle, s a mai olvasó számára gyakran igen durva fegyelmezetlenségek sora. A botránnyt kiváltó kihágás nem tűnik súlyosnak, de a már néhány hét múlva bekövetkező kettős haláleset bizonyította a Bodroghban való csónakázás vagy fürdés veszélyességét. A komoly kockázat ellenére azonban a rendszeresen ismétlődő tiltó rendelkezésekből arra következtethetünk, hogy sokszor előfordult a kollégiumi ifjúság részéről hasonló szabálysértés.³³ A zendülés során tapasztalt kocsmázás, s az ahhoz kapcsolódó lármázások és összetűzések, az ablakok bezúzása, valamint a szitkozódás szintén nem csak erre az egyetlen eseménysorozatra jellemzőek. A 18–19. század fordulóján az ehhez hasonló cselekmények szinte állandó problémát jelentettek Patakon, ezeknek a tilalmát is – kutatásaink szerint rendre eredménytelenül – folyton megerősítették. Arra jutottunk, hogy a lopás mellett ezek a kihágások okozták a Kollégium elöljáróinak a legtöbb fejtörést.³⁴ Palóczy György zempléni esperes az ügy kapcsán egyenesen általános erkölcsi romlottságról írt a szuperintendensnek küldött levelében, melyben kifejti, hogy a „fatális dol-

²⁹ SRKlt. A. XXV. 9195.

³⁰ SRKlt. A. XXV. 9241.

³¹ SRKlt. A. XXV. 9258.

³² SRKlt. A. XXV. 9257.

³³ Ugrai János: Diákfegyelem a pataki kollégiumban 1777–1815 között. In: Történeti Tanulmányok IX. Szerkesztette: Takács Péter. Debrecen, 2001. 167–183. (a továbbiakban: Ugrai 2001.)

³⁴ Ugrai 2001. 167–183.

gok” a szoros fenyíték meggyengítésével következhetnek be. Palóczy szerint az öltözködés szabályainak enyhítésével kezdődött az idáig vezető, tragikus folyamat.³⁵

A fegyelmi ügyek nem csak Sárospatakon gátolták a napi munkát. Bár részletes szakirodalmi feldolgozás nem áll a rendelkezésünkre, kisebb tanulmányok, illetve utalások beszámolnak arról, hogy a lényegesen nagyobb és sokkal fegyelmezettebb intézmény hírében álló Debreceni Református Kollégiumban is megestek a Bodrog-partihoz hasonló vétségek: kártyajátszmák, zenélés, kimaradás, báli és kocsmai mulatozás, illetlen viselkedés temetesen, gorombaság és káromkodás, hölgyekkel való affér.³⁶ Más intézményekre vonatkozóan még szórványosabbak az adatok, amely azonban – ismerve a korszak általános társadalmi, erkölcsi állapotát – valószínűleg csak a téma feldolgozottságának alacsony szintjét, s nem más iskolák fegyelmi ügyektől való mentességét igazolja.³⁷

A felvilágosodás kori nagyobb iskolák aggasztó fegyelmi helyzetének magyarázata összetett. Mivel ekkoriban a korábbi, drákói szigor a valóságban már nem érvényesült, mindenhol elharapódzott a káromkodás – ebben a tekintetben a pataki Kollégium közvetlen vonzáskörzete, Zemplén, Borsod, Gömör, Szatmár és Bereg megye különösen „fertőzött” területnek számított.³⁸

Hajdú Lajos széles körű kutatásai szerint a bűnözésre való hajlam országos méretekben is nőtt. Ez egyrészt az emberek növekvő öntudatának, másrészt a felvilágosult abszolutizmus egyre humánusabb igazságszolgáltatási gyakorlatának, harmadrészt a bűnüldöző és igazságszolgáltató szervek korszerűtlen és kicsiny hatékonyságú működésének, végül a fokozódó mobilitásnak tudható be. A régi büntettek közül a káromkodást, a paráználkodást és a házasságtörést egyre kevésbé büntették, a tolvajlás és a kisebb vétségek többségét pedig nem tudták felderíteni. Ez ráadásul kiegészült II. József halálát követően a közrend általános fellazulásával. Ennek következtében Hajdú megállapítása szerint a 18. század utolsó harmadában számottevően romlott hazánkban a közrend.³⁹ A Hajdú Lajos által föl-vázolt tendenciákat Kósa László kutatásai a Sárospataki Református Kollégium régiójára vonatkozóan még erősebbnek találták. Kósa szerint a hétszilvafás nemesek körében a tolvajlás és azon belül is a lólopás mellett leginkább a hatalmaskodás és az önbíráskodás terjedt el kirívóan, s ez Borsodban okozott különösen sok problémát.⁴⁰ Szintén országos problémának számított a szegény, önmagát koldulásból, kéregetésből, esetleg lopásból fenntartani kényszerült diákok nagy száma.⁴¹

A társadalom általános problémáit a nagyobb iskolakollégiumok szigorú szabályokkal, valamennyire zárt közösség megteremtésével igyekeztek kezelni. Ennek megfelelően a már

³⁵ SRKTLt. A. XXV. 9224.

³⁶ Balogh Sándor: Poros aktákból. In: Debreceni Képes Kalendáriom, 1909. (IX.) 78–80.; Barcsa János: A debreceni kollégium és partikulái. Debrecen, 1905. 191–197. (a továbbiakban: Barcsa 1905.); Csűrös Ferenc: A debreczeni diáktörvénysek. In: Uránia, 1907. (VIII.) 12. sz. 504–507.

³⁷ Gömör János: Diákfegyelmi ügyek a XVIII. században és a XIX. század elején. In: Magyar Írás, 1933. (II.). 1. sz. 3–12.

³⁸ Endrődy János: A mái, akár mi mértékben elharapozott, erkölcsi megromlottságnak fő okairól. In: Tudományos Gyűjtemény. 1822. VII. k. 3–34.; Makoldy Sándor: A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig. In: Ethnographia-Népélet. 1926. (XXXVI.) 3. sz. 169–182.; Zsupos Zoltán: Szitok, átok, káromkodás Rimaszombatban a XVIII. században. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXX–XXXI. 1991–1992. Miskolc, 1993. 457–483.

³⁹ Hajdú Lajos: Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Budapest, 1985. 23–32.

⁴⁰ Kósa László: Hétszilvafás nemesek a protestáns egyházakban. In: Confessio, 1991. 4. sz. 30–39.; Kósa László: „Hét szilvafa árnyékában”. Budapest, 2001. 196–215.

⁴¹ Fallenbüchl Zoltán: A diákság megélhetésének kérdéséhez Magyarországon a 18. század folyamán. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1976–1977. Budapest, 379–415.

említett rendeleteken túl tiltották a magyar nyelv használatát (a magyar nyelvű oktatást hazánkban elsőként bevezető Sárospataki Kollégium falain belül sem lehetett elvileg a diákoknak egymással magyarul érintkezni), szigorú öltözködési és napirendi szabályokat állapítottak meg. A diákok életének felügyeletére való törekvés azonban azzal járt, hogy minden napjukat telezsúfolták száraz, nehezen elsajátítható tananyaggal, kevés szabadidőt biztosítottak számukra, annak eltöltéséhez pedig szűk korlátokat rendeltek, miközben sem a nagy tömeg megfelelő ellátásáról (tágas helyiségek, egészséges körülmények), sem az igényes és ellenőrizhető szórakozásról nem gondoskodtak. A Kollégiumban eltöltött idő (sokszor másfél-két évtized) így a tanulók számára kizárólag köteleességekből és tiltásokból, valamint e szabályok áthágásából állt. Ugyanígy kevés figyelmet fordítottak az előjárók a mozgás, a sportolás feltételeinek biztosítására, noha ez minden ifjú esetében természetes igénynek nevezhető. Éppen korszakunkban, a 18–19. század fordulóján vetődött fel néhány alkalommal Debrecenben és Patakon is sportolásra alkalmas hely és idő kijelölése – Sárospatakon még arról is volt szó, hogy a Bodrogban meghatározottan egy fürdésre használható szakaszt –, ám ezek a kísérletek a reformkor végéig rendre eredménytelennek bizonyultak, a rendszeres testnevelés bevezetése hazánk összes iskolájában későbbre tolodott.⁴²

Nem e megszokottnak nevezhető vétségek, hanem az összekapcsolódásuk és hirtelen, egyidejűleg nagyobb tömegekre való kiterjedésük keltett tehát a professzorokban és leginkább a rectorban riadalmat a zendülés során, valamint az, hogy ezúttal viszonylag ritka jelenségek is lényeges szerephez jutottak a felfokozott hangulatban. Bár 1722-ben hoztak egy rendelkezést a pataki iskola vezetői, melyben a pasquillusok íróival és a „frakciók vezetőivel” szemben a kegyelem reménysége nélkül utasították az iskolaszéket eljárnai,⁴³ ezt az előírást nem kellett rendszeresen megerősíteni, s egyéb jelet sem találtunk arra, hogy gúnyiratok vagy röpiratok gyakran borzolták volna a kedélyeket. Ezeket a felbujtó hangvételű irományokat ráadásul névtelenül fogalmazták meg, s szintén az anonimitást választotta az egyik kihallgatott, aki később írásban jó néhány társára terhelően vallott. A besúgó, a vizsgálatok folyamán kinyilvánított törekvés besúgók szerzésére és felhasználására, valamint a diákok körében egyre erősödő félelem az árulótól, szintén újdonságnak számít, ilyenekkel az eseti fegyelmi vétségek vizsgálati jegyzőkönyveiben nem találkozunk, s más intézmények történetírói sem számolnak be hasonlókról. A röpiratok, a névtelenség és a besúgás olyan egyedi, sem előtte, sem utána nem mutakozó jelenségek, amelyek párhuzamot mutatnak az 1790-es évekbeli magyarországi szervezkedések módszereivel.

Noha kiemeltük, hogy a felvilágosodás korában a pataki botránysorozathoz hasonló eseményről nem tudunk, ideig-óráig tartó, nagyobb diákcsoportokat mozgósító csetepaték előfordultak máshol is. Leggyakrabban az iskola székhelyén állomásozó katonasággal csaptak össze a tanulók, az idegen fegyveresek sehol sem számítottak népszerűeknek. Hasonló konfliktusokról az eperjesi líceumra és a debreceni kollégiumra vonatkozóan is rendelkezünk leírással. Ám Sárospatakon különös „hagyománya” volt annak, hogy a diákság egységes, radikális fellépéssel vívja ki céljait. A 18. század első felében ugyanis csaknem két évtizedig tartott az a viszálykodással terhes időszak, melynek összetűzéseibe, veredéseibe és vitáiba az ifjúság is egyre vehemensebben avatkozott bele. Az ún. Csécsi-világ egyes jellemzői feltűnő hasonlóságot mutatnak az 1794-es eseményekkel, sőt a Barczafalvinak írt névtelen levélből kiderül, hogy a felkelők mintának tekintették elődeik viselkedését.⁴⁴ Az 1715-ben kezdődő konfliktus azért alakult ki, mert a Kollégium rendkívüli tehetségű, ha-

⁴² Csajka Imre: A polgári-nemzeti testkultúra kezdetei a sárospataki iskolában (1800–1848). In: A Testnevelési Főiskola Közleményei, 1984. 2. sz. 31–33.

⁴³ Discipularii Collegii Administratio. (a továbbiakban: DCA) A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Kézirattára (a továbbiakban: SRKTKt.) 1176. 94.

⁴⁴ SRKLT. A. XXV. 9209. (Ez áll az irományban: „Csepp vérünk folytáig megesküdtünk, hogy kutyább világnak kell lenni, mint a Tsétsi országa.”)

lódó gondolkodású, de igen nyughatatlan természetű, munkatársaival és feletteseivel soha ki nem jövő ifj. Csécsi János ezúttal Füleki Andrással veszett össze a filozófiai tételek összeállítása kapcsán, s ellentétükbe bevonta a diákokat is. Végül együttes erővel elérték, hogy Fülekit elbocsássák, de helyére – Csécsi és az ifjak akarata ellenére – Nagymihályi Szomoló Gergelyt hívták meg. Az új tanár miatt 1720 és 1722 között szinte minden napossá váltak a verekedések, lázongások, pasquillusok (nem véletlen, hogy a röpiratok terjesztését 1722-ben tiltották meg), és többször megostromolták Nagymihályi Szomoló házát, sőt személyesen is bántalmazták. Az elhúzódozó, kínos viszálykodásnak külső tekintély beavatkozása tudott csak véget vetni: személyesen az uralkodó, III. Károly intézkedett 1733-ban Csécsi és Nagymihályi eltávolításáról és a diákság lecsendesítéséről. Érdekes egybeesés az is, hogy az 1730-as évek sárospataki konszolidációja az új rector, a Marosvásárhelyről érkezett Szathmáry Paksi Mihály és a legfőbb világi pártfogó, Patay Sámuel nevéhez fűződik.⁴⁵

5. A botránysorozat a diákönkormányzatiság vonatkozásában

Láthattuk, hogy az eredeti vétség megtorlásában diáktanítók, praeceptorok vettek részt, a zsendülés alakulásban pedig a diákönkormányzati vívmányok megvédése játszott a főszerepet. A református intézményekben hagyományosan fontos szerepet töltöttek be a diáktisztviselek. Diáktanítók működtek az alsóbb évfolyamokban (osztályonként egy-egy classis-praeceptor; a privatus praeceptorok, a magántanítók korabeli korrepetálási feladatokat láttak el; a collaboratorok, a segédtanítók pedig csoportfelügyelői és tanárhelyettesítési funkciókat töltöttek be.) Az akadémiai tagozaton öregdiákok, praeserek működtek közre a héber és a görög nyelv begyakoroltatásánál. A felsőbb évfolyamokon éppen korszakunkban következett be változás: az 1790-es években váltották föl a hivatásos, felnőtt humaniorum professzorok a korábbi osztálytanítókat.⁴⁶

A Comenius hatásait tükröző rendszer a megnövekedett létszám és képzési feladatok – leginkább a jogi képzés kiszélesítése, országos jelentőségűvé válása okozta változások – miatt egyre több problémát hozott a felszínre. Egyrészt az ország távoli részeiből érkező joghallgatók révén oldottabb lett az intézmény léggömbje, különösen az idősebb, így akár magántanítónak is alkalmas hallgatók körében kevésbé érvényesültek a rendszabályok, másrészt a tanulói létszám növekedése nem járt együtt a viszonylag rosszul fizetett, ám nehéz, felelősségteljes munkát végző praeceptorok számának növekedésével. Különösen sok vita folyt arról, hogy hány tanítványa lehet egy-egy praeceptornak. Éppen az 1794. évi deákzsendülést megelőzően a rector felül kívánta vizsgálni ezt a kérdést, annál is inkább, mert a logikusok és a poéták tanítójának gondjaira 50, illetve 60 tanuló volt bízva. Azt tervezte, hogy ezt a számot legalább a felére csökkenti. Ám kísérlete – jórészt a többi professzor vélekedése miatt is – kudarcba fulladt, ráadásul ez a konfliktus a zsendülők egyik fő érvül is szolgált.⁴⁷ Végül 1797-ben mégis bevezették a sokáig halogatott reformot, a felsőbb classisokban 12, az alsóbbakban pedig 6 főben maximálta a privatus praeceptorok tanítványainak a számát.⁴⁸ A magántanítás a zsúfolt közorák miatt igen hasznos volt, ám néhány problémát is felvetett: a gondos kiválasztás ellenére is előfordult, hogy sokan rossz kezék közé kerültek, jó néhány praeceptor bizonyult feladatához méltatlannak. Kazinczy így emlékezik az általa „nyomorultnak” nevezett magántanítójáról: „Felviteténk Késmárkra,

⁴⁵ Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon Mária Terézia korában. I. kötet. Budapest, 1881. 443–460.

⁴⁶ Fehér Erzsébet: Tanítók (preceptorok) a sárospataki református kollégiumban a 19. század első felében. In: Fehér Erzsébet: Preceptorok és tanítók. Budapest, 1995. 31–44.

⁴⁷ SRKLt. K. h. II. 8/1.

⁴⁸ SRKLt. A. XXVI. 9638.

s a praeceptor meghagyatott mellettünk. S ez itt ronta el osztán minket, nem lévén szem alatt. Nem tanított, nem tanult.”⁴⁹

Az 1794-es történések során hasonló gondokkal csak részben találkozunk. Minden érintett elismerte ugyanis, hogy Vályi Sámuel gondos, precíz tanító, akinek a munkájára az incidenst követően is számítottak. Sőt, a gyerek vétségét követő szigort is csak annak mértéke miatt vitatták. A testi fenyték ténye nem számított ritkaságnak, az osztálytanító és a magántanító is jogszerűen élt ezzel a lehetőséggel, hiszen csak 1796-ban, a nagy pataki kollégiumi reform részeként tiltották meg a praeceptoroknak, hogy tanítványaikat bántalmazás útján szorítsák kötelességeik teljesítésére. Ekkor azt részletezték is, hogy milyen, addig célravezető megoldásként számon tartott cselekedetek tilosak: nem lehetett a tanulót csupasz ökölrel verni, haját rángatni, valamint rugdosni.⁵⁰

A botrányok legfontosabb mozgatórugója a hagyományos diákönkormányzati rendszer veszélyeztetettsége, illetve megvédése volt. A tagolt, összetett rendszer alapszervezetét a coetus alkotta, amelybe az akadémiai tagozat minden subscribált, azaz az iskolatörvényekre felelős diákja és az összes tanár tartozott. A coetus diáktagjai közül választották a praeceptorokat és az esküdt deákok testületének mind a tizenkét tagját. A tizenkét primárius, azaz elsőrendű, kiváló diák képezte tehát az iskolatanács tagságát, amely a professzorok jelenlétében ülésezett, s első fokon döntött belső igazgatási, fegyelmezési-jutalmazási kérdésekben. (Másodfokon a tanári gyűlés volt hivatott döntéshozatalra – de szintén a primáriusok jelenlétében.)⁵¹ Az iskolatanácsot a legtekintélyesebb és legfelelősségteljesebb tisztségviselő, a senior elnökölte. A senior kulcspozícióit töltötte be a Kollégium gazdálkodásában is: 1820-ig önállóan döntött arról, hogy kinek ad kölcsönt az iskola; megtervezte és irányította a szüreti és aratási supplikációt (adománygyűjtés); megszervezte a szüretet és elszámoltatta a vincelléreket (borkezelő); s lényegében örködött az intézmény összes ingó és ingatlan vagyona fölött. Ő javíttatta ki az eszközöket és kiadta a professzori javadalmakat is. Megbízatása egy évre szólt, s januáronként új senior váltotta föl, a hivatal átadásakor köteles volt elszámolni a tanári testületnek. Feladata súlyának megfelelően csak a primariusok közül választhatta meg őket az akadémiai tagság, 1797-től pedig az összes kollégiumi ifjúság. Jelentős tevékenységéért nem elhanyagolható, a humaniorum professzorokkal egyenrangú fizetésben részesült.⁵²

A senior fő segítőtje és sok esetben utódja is, az iskolaszék jegyzője, az ellenőr, a contra scriba volt. A jóval szerényebb, kb. egyötödnyi díjazással járó, szintén egy évig tartó, választás útján elnyert megbízás alapján ő ellenőrizte a seniort. Továbbá felvigyázott az épületek tisztaságára, felügyelte a Kollégium mézsárszékében a húsmérést és az iskolai kapu bezárását, az ő hatáskörébe tartozott a kisebb fegyelmi vétségek elbírálása, valamint vezette a könyvtári és a baulusi kiadások naplóját is. További fontos tisztségeket az iskolán belül a rend felügyelője (a lefektetés-felkelés irányítója például), az oconomus; a tantermi berendezések őrzője, a fűtés és a „börtönszobák” felvigyázója, az egyházi; a két pár éjjeliőr, a vigilek; a küldönc, az apparitor; valamint a könyvtárnok, a bibliothecarius viselt. A kollégiumi gazdálkodásnak fontos szereplője volt a két cellista, akik a pincék állapotáért voltak felelősök; a diákkocsmáros, a vini praebitor; a magtárnok, a frumenti praebitor és a cipőosztó, akinek a tisztsége 1798 és 1815 között szünetelt, 1815 után pedig nem cipőt, hanem gabonát osztott az akadémistáknak. Szintén a Kollégium működésének biztosítóihoz tartoztak a kevésbé elismert feladatot végző tisztviselők: a kilenc purgans takarította

⁴⁹ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Budapest, 1993. 14.

⁵⁰ Az 1796. évi Litteraria Deputatio munkálata. SRKTLt. K.b. II. 11. 133–140.

⁵¹ Kődöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada. Budapest, 1986. 72–74.

⁵² Benke Kálmán: Széniori állás a sárospataki főiskolában. In: Sárospataki Ifjúsági Közlöny, 1927. (XLII.) 188–192.

és fűtötte a termeket, a remanensek pedig az aratási szünetekben vigyáztak felváltva az épületekre.⁵³

A diáktisztségeknek számos előnye volt: a diákok becsületesebben dolgoztak, mint a fogadott napszámosok; a gyakorlati élet fortélyait fizetésért tanulhatták meg, ami így a szegényebbek segélyezését és az összes résztvevő erkölcsi nevelését egy időben szolgálta. Ezek a tisztségek a féltve őrzött diákönkormányzati autonómia garanciájának is bizonyultak.⁵⁴

A rendszer felépítéséből azonban hátrányok is származtak: a gazdálkodás szakszerűsödésének nyilván akadálya volt az, hogy még a legfontosabb pozíciókban sem tapasztalt, főállású szakemberek dolgoztak, hanem olyan diákok, akiknek lelkes munkája akár tanulmányi eredményük romlását is okozhatta. Ezért a korszakunkban jelentős újításokat terveztek az iskola elöljárói a diákönkormányzat működésében, felügyeletében. A gazdálkodás terén 1796-ban sikerrel is jártak: a senior szigorúbb ellenőrzése érdekében bevezették a provisor tisztséget, majd a provisor helyére hivatásos gazdát állították.⁵⁵ Ugyanakkor az iskolai élet irányításában a pataki diákönkormányzat a reformkor végéig megőrizte rendkívüli szerepét, noha az iskolatanács mellőzésével elhatározott büntetés 1794 tavaszán éppen ezt veszélyeztette.

Hasonló berendezkedés jellemezte a többi református intézményt is: kisebb eltérések ugyan előfordultak a hatáskörökben és az elnevezésekben, de mindenhol széles önrendelkezési jogokkal rendelkeztek a diákok, s a diáktanítók munkája sem kizárólag a pataki iskolára és partikuláira korlátozódott.⁵⁶

6. Az iskola vezetése és az egyházi-világi elit kapcsolata a zendülés tükrében

Érdekes motívuma a Vályi-Komáromy konfliktusnak a rosszalkodó gyermek származása, szülői háttere. A fiának kegyetlen megveretéséről számot adó levélíró, Kóji Komáromy Lajos ugyanis tekintélyes nemesembernek számított. A Kóji Komáromyak a 17. század végétől jelentős birtokokat szereztek Abaúj, Bereg, Bihar, Borsod, Heves, Máramaros, Nógrád, Ugocsa és Zemplén megyékben (Komáromy Abaújban rendelkezett földterülettel, leveleit Tornynosnémetiből írta), s a familia tagjai számos fontos megyei tisztséget is betöltöttek az idők folyamán.⁵⁷ A megye és a régió irányítására gyakorolt befolyásuk mellett a család rendszeresen támogatta – az esetet követően is – a Sárospataki Református Kollégiumot.⁵⁸ A Komáromyak oly fontos szerepet töltöttek be az iskola életében, hogy felkerültek arra a listára, amelyet Vay József főgondnok állított össze az iskola legfontosabb fő- és középnemesi támogatóiról, akikre biztosan lehet támaszkodni a 19. század elején elkezdett, s csak a reformkorban befejezett nagy kollégiumi építkezés folyamán is.⁵⁹ A nagy tekintélyű

⁵³ Hörcsik Richárd: A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete. Sárospatak, 1996. (a továbbiakban: Hörcsik 1996.) 33–38.

⁵⁴ Hörcsik 1996. 30–33.

⁵⁵ Hörcsik 1996. 38–42.

⁵⁶ Barcsa 1905. 112–119.; A pápai református kollégium története. Szerkesztette: Trócsányi Zsolt. Budapest, 1981. 101–108.

⁵⁷ Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1857–1868. V. kötet. 318–319.

⁵⁸ Például egy 1800-ban készült összeírás szerint tanári javadalmazásra 120 mft-os alapítványt tett a hazai jog tanításának elősegítésére (SRKlt. A. XXVIII. 10.496.); illetve 1804-ben évi 30 RFt-ot ajánlott szintén a professzori fizetések biztosítására (SRKlt. A. XXXI. 11.811.).

⁵⁹ A lista eredetije: SRKlt. A. XXXVII. 14.643.; közli és az építkezés részleteit leírja: Hörcsik 1996. 93–110.

és befolyásos támogató panasza nyilvánvalóan megijesztette az anyagi gondoktól sohasem mentes iskola vezetőit, s így a szokványos praeceptorai túlkapásokhoz képest ezúttal lényegesen nagyobb érzékenységet mutattak Vályi vétségével kapcsolatban. Megítélésünk szerint leginkább a Komáromiak és a hozzájuk hasonló családok iskolával való kapcsolatának a megszakadásától tartott Patay József főkurátor, amikor már idézett levelében Vályi tetteinek hosszú távú súlyos következményeit tárgyalta.

Hogy Komáromy Ferenc esetében a jómódú és nagy tekintélyű apa személye nemcsak a tárgyalt incidens során bizonyult fontos tényezőnek, azt a sárospataki Bersi Mihály részletezi a főgondnoknak címzett május 20-i levelében. A Vályi felmentése érdekében esedező Bersi a praeceptor eddigi érdemeinek felsorolása mellett ugyanis azt emeli ki, hogy az igazi probléma az engedetlen, makacs úrfi viselkedése. Kiemeli, Komáromy „jóindulatára” nagyon jellemző az, ami a minap esett meg vele: hazulról úgy indult el – a „rettenetes verés” után másfél hónappal –, hogy „oroszkokat vagy lengyel-zsidókat akart megverni”, de valami csonteszközzel olyan szerencsétlenül ütött a fúbe a gyerek, hogy saját kezét sebezte meg. Az előkelő származású lakó féltelenségétől szenvedő szállásadó így fejezi be írását: „Hát ilyen embert hogy lehet szelíden fegyelmezni?”⁶⁰ Korábbi kutatásaink során arra jutottunk, hogy Bersi Mihály panasza nem egyedülálló a korszakban. Különösen sok felháborodást okoztak a jómódú nemesi rangú ifjak, gyakran használtak fegyvert, illetve esetenként visszaéltek inasuk rovására társadalmi pozíciójukkal, hatalmukkal.⁶¹ A Kollégium diáktársadalmán belüli feszültségekre utal az is, hogy megtiltották a hallgatóknak a lótarást, illetve az az 1811. évi rendelkezés, amely kiemelte, hogy az iskolai törvényeket mindenki köteles betartani, születésre való tekintet nélkül.⁶²

Az előkelő szülők és támogatók jóindulatának elnyerése és megőrzése elsősorban fontos feladat volt minden protestáns intézmény számára, hiszen a református és evangélikus kollégiumok, líceumok és gimnáziumok nemcsak a közvetlen központi irányítás alól mentesültek az I. Ratio Educationisszal való szembefordulás, majd az 1791:26. tc. által hivatalosan is biztosított tanügyi autonómia nyomán, hanem a működésük pénzügyi feltételeit is önállóan, állami segítség nélkül kellett megteremteniük. Emiatt a legjelentősebb tényező, a kiterjedt gazdálkodás, a tandíjak és egyéb tanulói befizetések, s a rendszeres, évi két adománygyűjtés (legáció) mellett az adományozók, végrendelkezők, alapítványtevők segítségével voltak utalva az iskolák.⁶³ Ez az oka annak, hogy a protestáns intézmények irányítói (láthattuk Vay József példáján keresztül) és történetírói mindig kiemelten foglalkoztak a támogatók személyével, jelentőségével.⁶⁴

Az 1794. évi deákzenülés felszámolásában, majd – jobbára eredménytelen – kivizsgálásában döntő része volt a megyei világi, illetve egyházi elitnek. Tanulságos megfigyelni a levélváltások rekonstruálása során, hogy a rector mennyire alárendelt szerepet töltött be elöljáróival szemben. Annak ellenére, hogy a gyakran valóban esedező hangon író Barczafalvi az iskola tulajdonképpeni vezetőjeként a gyakorlatban egymaga dönthetett arról, hogy félelemből vagy más megfontolásból enyhíti-e a szigort és bagatellizálja-e a történetek jelentőségét. Úgy tűnik, az egyházkerület feje, a szuperintendens sem papíron, sem a valóságban nem volt lényeges szereplője a zenülés felszámolásának: viszonylag kevés levelet, információt kapott a Patakon zajló történésekről és láthattuk, javaslatait sem tartották

⁶⁰ SRKlt. A. XXV. 9912.

⁶¹ Ugrai 2001. 167–183.

⁶² DCA. SRKKt. 1176. 93–102.

⁶³ Béneyi Miklós: Oktatáspolitikai törekvések a reformkori Magyarországon. Debrecen, 1994. 49–55.

⁶⁴ Például: Ellend József: A sárospataki főiskola egy évszázaddal ezelőtt. In: Századok, 1914. 597–612.; Balogh Ferenc: A debreceni főiskola alapítványi törzskönyve, azaz alapítványok, hagyományok és adományok tevőinek sorozata 1550-től 1911. évig. Debrecen, 1911.

megszeghetetlen szabálynak. A főgondnok, Patay József lényegében mindvégig az ügyeket a kezében tartó, kérlelhetetlen irányítóként fogalmazta meg utasításait, ám ehhez képest feltűnően gyakran értek el nála sikert különböző folyamodványaikkal a patakiak. Úgy látszik, tekintélyéhez képest valódi súlya, az eseményekre való befolyása lényegesen kisebb volt, ez magyarázhatja kezdeti szigorának gyors és folyamatos enyhülését és a vizsgálatok abbamaradását. Külön ki kell emelnünk, hogy a Kóji Komáromy Ferenc kegyetlen megfenyítéséből kibontakozó botrányosorozat kivizsgálására rendelt deputatio elnökének a Kollégium algonďnokát, Kóji Komáromy Györgyöt, a sértett gyerek nagybátyját (apjának a testvérét) kérték föl.

Ezen erőviszonyok értelmezéséhez érdemes vázlatosan áttekinteni az egyházi és a világi elitnek a református egyházban betöltött szerepét. A református egyház hierarchiájának minden szintje a kettős elnökség elvén épült föl, így korszakunkban az egyházkerület a püspök és a főgondnok, az egyházmegye az esperes és a gondnok, az eklézsia pedig a lelkész és a presbitérium irányítása alatt állt. Esetünkben a tiszáninneri egyházkerület szuperintendense Szathmári Paksi Ábrahám, főgondnoka Patay volt, míg a zempléni egyházmegye esperese, Palóczy György, gondnoka pedig – egyben a Kollégium algonďnoka – Komáromy György. Az egyházkerületben található nagyobb iskola legfőbb felügyeletét szintén a szuperintendens-főgondnok kettős látta el, alacsonyabb szinten pedig az egyházmegyei vezetés volt döntésre jogosult.⁶⁵ A vizsgálatok azt tükrözik, hogy az alsóbb vezetők csak a tágabban értelmezett bizottságokban vettek részt, a napi döntéseket pedig lényegében kizárólag a szuperintendencia világi vezetője hozta meg. Még egyszer kiemeljük, hogy az egyházi-iskolai szervezet hierarchiájában alárendelt szerepet betöltő rector tevékenysége, akarata alapvetően befolyásolta a kivizsgálás irányát és intenzitását.

Éppen a tiszáninneri kerület története kapcsán élénk vita alakult ki a 20. század elején az egyházi és a világi vezetés közötti erőviszonyokról. Mivel ez az egyházkerület későn, csak III. Károly idején szerveződött meg – előtte a helyén autonóm esperességek működtek –, felvetődött, hogy az esperesek fölé kerülő püspökség kivívása az egyháziak ellenében a nemesek túlzott befolyásának köszönhető.⁶⁶ A modern kutatások arra jutottak, hogy az egyházkerületi szerveződés jobbra az uralkodó határozott akaratának tulajdonítható és elsősorban nem az egyházon belüli hatalmi vagy érdekkonfliktusoknak.⁶⁷ Zoványi Jenő egy terjedelmesebb munkájában is részletezi a világi elem sajátos, részben fenntartói, részben pedig irányítói funkcióját, amelyben a konfliktusok lehetősége rejlett.⁶⁸ Igaz, a deákzen্দüléssel kapcsolatos vizsgálatok elsősorban nem az egyházi és a világi vezető közötti nézeteltérést, hanem az iskola irányítója és a főgondnok közötti érdekkülönbséget és valóságos lehetőségeik eltérő mértékét, valamint a szuperintendens alárendelt szerepét mutatják, de megítélésünk szerint az egyházon belüli hangsúlyos vagy kevésbé markáns törésvonalak meglétét mindenképpen igazolják.

⁶⁵ Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992. Adattár.* Budapest, 1996. 123–136.

⁶⁶ Az éles vitában „Böngésző” álnéven Zoványi Jenő képviselte ezt az álláspontot, míg vele szemben más, kevésbé az egyházi és világi elit szembenállására alapozott véleményt formált „Tiszáninneri” aláírással Révész Kálmán. (A vita részei: Böngésző: A püspöki hivatal a tiszáninneri református egyházkerületben. In: *Protestáns Szemle*, 1911. 87–94.; Tiszáninneri: A püspöki hivatal a tiszáninneri református egyházkerületben. In: *Protestáns Szemle*, 1911. 167–171.; Böngésző: „Tiszáninneri és tiszáninneriek”. In: *Protestáns Szemle*, 1911. 243–249.)

⁶⁷ Dienes Dénes: Az első püspökválasztás a tiszáninneri református egyházkerületben. In: *Fiatál egyháztörténetesek írásai.* Szerkesztette: Fazekas Csaba. Miskolc, 1999. 63–75.

⁶⁸ Zoványi Jenő: *Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi református egyházban.* Budapest, 1903. (Ebben a műben nemcsak az egyházkerületek egymással szembeni eltérő véleményeiről, hanem az egyes püspökségekben kialakuló különböző nézetekről is olvashatunk.)

7. Összegzés

A Sárospataki Református Kollégiumban 1794-ben egy magántanító keményen, talán kegyetlenül is megbüntetett egy saját testi épségét súlyosan veszélyeztető, egyébként is sokat rosszkodó gyereket. A szokványosnak nevezhető incidens – jórészt a megbüntetett előkelő származása miatt – ezúttal szokatlanul határozott fellépésre készítette az iskola előjáróit. Az ilyen eljárások levezetésére jogosult, diákok alkotta iskolaszék mellőzésével, a rector és a főgondnok intézkedett a praceptor azonnali leváltásáról. A jogtalan lépés a korszakban páratlan diáklázadást eredményezett. Mivel leginkább az elsőrangú hallgatók pozícióját, önrendelkezési képességét fenyegették az új fejlemények, főként ők voltak részesei a tettekben is megnyilvánuló felháborodásnak.

A hetekig tartó zendülés és az azt követő, összességében eredménytelennek bizonyuló vizsgálódás számos tanulsággal szolgál. Részben bizonyítja a diákok szerveződésében, összefogásában rejlő erőt, megvilágítja a pataki kollégium berendezkedésének egyedi jellemzőit és néhány sajátos, akár a legfontosabb vezetőikkel szemben is radikális fellépést ösztönző hagyományát. Ugyanakkor ennek a rövid, de igen eseménydús néhány hétnek a feltérképezésével újabb adalékokkal gazdagodhattunk az iskola – és általában a nagyobb iskolakollégiumok – fegyelmi és általános erkölcsi állapotára vonatkozóan, és azt is tapasztalhattuk, hogy a szervezkedés új, hazánkban igazán csak az 1790-es években elterjedő módszereit is ismerték és hatékonyan alkalmazták a pataki diákok. Láthattuk, hogy egy mindennapos esemény hogyan vált páratlan botránysorozattá azzal, hogy a tanulók veszélyeztetettnek látták tradicionális, széles jogkörű önkormányzatuk jövőjét. Végül azt a következtetést is levonhattuk, hogy mindezekkel szemben – legalábbis rövid távon – a nagy tekintélyű, jómódú, de esetenként korántsem összehangoltan fellépő világi és egyházi elitnek meglehetősen kicsiny volt az eseményekre gyakorolt tényleges befolyása.

UGRAI, JÁNOS

Tracing an eighteenth-century students' revolt

In 1794, at the Calvinist College of Sárospatak, Hungary, a private tutor severely, perhaps cruelly, penalized a regularly misbehaving child who had severely jeopardized his own good health. The incident, which can be regarded anything but surprising, mainly because of the aristocratic origins of the penalized person made the magistrates of the school act in an unusually assertive way. Slighting the school board made up of students, with the power to conduct such procedures, the rector and the guardian-in-chief ordered the immediate replacement of the praceptor, who had inflicted the punishment. The unlawful measure resulted in a students' riot unprecedented in the era. Since these new developments threatened mainly the positions of first-rate students and their self-governing abilities, it was chiefly them who were involved in the indignance manifested in action.

The riot taking several weeks as well as the subsequent investigation proving unsuccessful, on the whole, offers several lessons to learn. In the first place, it proves the power of student organization, sheds light upon the peculiar characteristics of the college's organizational structure as well as some of its particular traditions encouraging the radical treatment even of the most important leaders. At the same time, mapping these few brief, yet rather eventful weeks provides us with further information with regard to the disciplinary and general moral condition of the school and, in general, major colleges. Also, we

can see that the students of Sárospatak were aware of and efficiently employed the organizational methods that were new in Hungary, beginning to spread there only in the 1790s. Furthermore, it can also be observed how an everyday event developed into an unequalled series of events insofar as the students perceived in danger the future of their traditional self-government, assuming a wide-ranging sphere of authority. Finally, the conclusion can be drawn that, at least in the short run, in the face of the events, the highly respected, well-to-do, lay and clerical elite, which had no co-ordination whatsoever in certain cases, exerted a rather feeble influence on the course of events.

VÁRKONYI GÁBOR

Angol békeközvetítés és a lengyel–török tárgyalások a tizenöt éves háború időszakában

(1593–1598)¹

1598 nyarán Henry Lello konstantinápolyi angol rezidens egy rövid, de rendkívül fontos diplomáciai dokumentum angol szövegét továbbította Londonba. Az irat az 1593-tól folyamatosan zajló lengyel–török tárgyalások végső szakaszában benyújtott és az Oszmán politika által elfogadott lengyel szerződéstervezet pontjait tartalmazta. A tárgyalások sikerét bizonyítja, hogy a Lengyel Királyság és az Oszmán Birodalom között 1598. augusztus 4-én megszületett az a szultáni szerződéslevél, amely az új szultán, III. Mehmed és III. (Wasa) Zsigmond lengyel király kapcsolatát rendezte.²

A 16–17. századi Magyarország történetének kutatói előtt nem kétséges, hogy mind-abbban ami ebben a korszakban a Kárpát-medencében, a Magyar Királysággal történt, a Lengyel Királyság külpolitikájának is jelentős szerepe volt. Mégis, máig nem készült el az az elemző munka, amely nem egyszerűen a kora újkori lengyel–magyar érintkezéseket vizsgálná – ezeket természetesen már részleteiben feltérképezte a magyar történetírás –, hanem a lengyel külpolitikának a kor magyarországi eseményeire gyakorolt hatását venné górcső alá. Tanulmányunkban, elsősorban angol források alapján, az 1593–1598 közötti években folytatott lengyel–török tárgyalásokat fogjuk áttekintetni. Vizsgálódásaink a magyarországi háború kezdetétől az 1598 augusztusában megkötött oszmán–lengyel szerződésig terjednek. Úgy gondoljuk, hogy ez a szerződés nemcsak a Magyarországon zajló tizenöt éves háború menetét befolyásolta, hanem sok szempontból a későbbi évtizedek magyarországi és erdélyi eseményeire is hatással volt. Megállapításainkat elsősorban Edward Barton és Henry Lello konstantinápolyi angol követek jelentéseinek elemzésére alapozzuk.

Lengyelország a 16. század kezdetén Kelet-Európa jelentős hatalma. Uralkodó családja – az eredetileg litván származású Jagelló dinasztia – viseli a magyar és a cseh királyi koronát is – igaz, 1526-ban, a mohácsi csatátéren II. Lajossal együtt e két királyság egy szempillantás alatt elveszett a Jagellók számára. A Magyarországgal kapcsolatos Mohács utáni lengyel politika értékelése még várat magára, de az tény, hogy a lengyel közvetítési kísérletek mind Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János, másrésről Szapolyai és Szulejmán között csak részsikereket eredményeztek. I. (Öreg) Zsigmond lengyel király figyelmét és katonai erejét 1507-től folyamatosan lekötötte a Litvániát támadó Moszkvai Nagyfejedelem-ség. Ráadásul I. Miksa német-római császár, mindemellett, hogy a Német Lovagrend nyíltan támogatta a lengyel király ellenében, 1514-ben szövetséget kötött III. Vaszilij moszkvai nagyfejedelemmel is. Vaszilij cserébe megígérte a lovagrend támogatását. Ebben a külpolitikai harapófogóban érthető, hogy Lengyelország nem szívesen keveredett volna

¹ Kutatásainkat az F 024016 számú OTKA pályázat támogatásával végeztük.

² Dariusz Kolodziejczyk: Ottoman-Polish diplomatic relations (15th–18th century): an annotated edition of 'ahdnames and other documents. Leiden-Boston-Köln, Brill, 2000. 313–323. (Kolodziejczyk, 2000.)

fegyveres konfliktusba az Európában energikusan terjeszkedő Oszmán Birodalommal. A Habsburgokkal szemben Lengyelország az 1524-ben megkötött francia szövetségben keresett támaszt. Mivel ugyanebben az időben épültek ki a francia–oszmán kapcsolatok, ez is arra ösztönözte a lengyel politikát, hogy I. Szulejmán szultánnal a béke fenntartására törekedjen. Az 1533-ban megkötött „örök béke” az elkövetkező egy évszázadra meghatározta a Lengyel Királyság és az Oszmán Birodalom kapcsolatát.³ „A jó és hosszútávú barátságról, amelyet a mi Fényes Portánkkal helyesnek véltél fenntartani, s fiaink is tartásák majd meg, egy írást kértél, hiszen sokat látott és nagy tapasztalatú vagy, és hosszútávú barátság van mögöttünk örökre: Te és mi jóban leszünk, mint ahogy a múltban is barátságot tartottunk és jó akarattal voltunk egymás iránt. [...] A mi részünkről ezt a barátságot mindvégig megőrizzük az egyetlen igaz Istenért, aki az eget és a földet teremtette, és atyáink és őseink lelkéért – a mi részünkről a barátságot és a békét meg fogjuk tartani.”⁴

A helyzet a Német Lovagrend behódolása (1525), és a Lublinban létrejött lengyel–litván unió (1569) után sem változott lényegesen. Lengyelország továbbra is a Baltikumban igyekezett erősíteni pozícióját a *Dominium Maris Baltici* koncepció jegyében, így sorozatosan keveredett konfliktusba és háborúba előbb a Moszkvai Nagyfejedelemséggel, majd később Svédországgal. Az Oszmán Birodalommal folytatott politikáját éppen ezért továbbra is a béke megőrzésének szándéka vezette. Lengyelország látványosan távolmaradt a 16. század utolsó évtizedében kibővült, magyar terminológia szerinti tizenöt éves háborútól is.

Ez a sommásan előadott politikatörténeti összefoglalás a Lengyel Királyság törökökkel szemben képviselt békepolitikájáról túlságosan is egyszerű lenne, ha nem létezett volna egy „másik” Lengyelország, amely háttérját biztosított Szapolyai Jánosnak, akivel ha talán később is, de a Jagelló család dinasztikus kapcsolatot létesített. Befogadták fiát, a választott magyar királyt, aki nagyapja nevét felvéve János Zsigmond néven érte el, hogy a keleti Magyar Királyságból létrejött Erdély és a hozzákapcsolt magyarországi „Részek” fejedelme legyen. Lengyelország neve a 16. századtól folyamatosan szerepelt a török ellenes nemzetközi koalíció lehetséges tagjai között.⁵ A magyar történetírás is sokszor hangsúlyozta, hogy Báthory István lengyel király nagy ívű távlati terve a kelet-európai államok, Lengyelország, Oroszország, Erdély, Moldva és Havasalföld összefogását állította a török ellenes keresztény koalíció középpontjába.⁶ Talán a lengyel politikai közvélemény egy részének véleményét is kifejezték Stanisław Orzechowski (1513–1566) lengyel humanista nagy hatású művei. 1543-ban a *De bello adversus Turcas suscipiendo* című oratiojában a török elleni háború szükségessége mellett érvelt.⁷ 1544-ben Zsigmond lengyel királyhoz címzett irata már *Turcica Secunda* alcímmel jelent meg. Mind a két írás rendkívül gyorsan elterjedt nemcsak Lengyelországban, hanem Magyarországon is, és a török ellenes harc propagandájának meghatározó dokumentumaivá váltak. Kiadták őket 1551-ben, a tizenöt éves háború idő-

³ Az 1533-as lengyel–török békeszerződés latin nyelvű másolata megtalálható: Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Polen I. 2. 1531–1534. A békét előkészítő levelezést valamint a békét megerősítő királyi oklevelet kiadta: Kołodziejczyk, 2000. 230–233.

⁴ „...de la bona e longa amicitia, che con la nostra ecelsa porta aveti avuto teneti giesto (mengierendo) si abia a mantener per li nostri fioli desendenti, ne aveti richiesto capitolo in scrittura, adoncha, perché seti persona di etade e di esperientia molta e per l'amicittia longa ch'è tra voi e noi senpre: Che noi saremo sani, chome per il'pasato manteremo l'amicittia e benivolentia,...” I. Szulejmán athnáméja I. Zsigmond számára 1533. jan. 28–26. Egykorú olasz másolat. Kołodziejczyk, 2000. 231.

⁵ R. Várkonyi Ágnes: Török világ és magyar külpolitika. in R. Várkonyi Ágnes: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Budapest, 1978. 181., Bóka Éva: Európa és a török (Válogatás a török hatalom megdöntésére született 16–17. sz-i tervekből). Világtörténet 1983/2. 84–105. (Bóka, 1983)

⁶ Bóka, 1983, 90.

⁷ Waldapfel József: Magyarország sorsának XVI. századi lengyel visszhangjához. Egyetemes Philológia Közöny 1940. II. 198–211. (Waldapfel, EPhK. 1940)

szakában kétszer is, 1590-ben és 1594-ben. De, talán a legizgalmasabb az, hogy a *De bello adversus Turcas suscipiendo*-t 1663-ban Bécsben, Mattheus Cosmerovius nyomdájában Nádasdy Ferenc országbírónak ajánlva, az ő támogatásával ismét megjelentették.⁸

Mindezeket figyelembe véve is a 17. században Zrínyi Miklós a következőképpen vélekedett a lengyelekről: „Lengyel egyik szomszédunk; de ettől nem várhatunk semmi segítséget, mert ő maga is ez elmúlt hadakozásában megerőtlenedett, mert most is muszkvátul békével nem hagyattatik, mert Svéciátul nem oly securus, hogy más gondolatokat csinálhasson, mert a tatárnak szomszédságában vagyoni, mert a kozákkal nem úgy complanálta dolgait, hogy bizodalmas légyen benne, mert a törökkel békessége vagyoni, és (a mint ők mondják) ugyan beneficiumokkal is obstringálta török a lengyeleket ez elmúlt hadakozásokban a tatár segítségével, mert ennek a respublicának nincsen igyekezeti sem az új jó hírnök, sem az országoknak keresésére, sem acquisitiójára, hanem a maga békével való maradására. Lengyelben azért nincs mit remélnenünk.”⁹ Zrínyi sok igazságot tartalmazó, de talán túlságosan is sarkított véleményének értékelésekor figyelembe kell vennünk, hogy a horvát bán célja a kor elvárásainak megfelelő magyar haderő felállítása volt, és ennek érdekében akarta az ország politikusainak egyetértését, közösségvállalását erősíteni.

Egymásra utaltság és önálló regionális politikai érdekek állandó találkozása és ütközése jellemezte a Magyar és a Lengyel Királyság, de az Erdélyi Fejedelemség politikusainak véleményét, tevékenységét is. Talán ezért is figyelhető meg a tudományos elemzésekben is hasonló kettősség. Waldapfel József a közös érdekek fel nem ismerése miatt korholta a 16. századi lengyel politikát. Az Oszmán Birodalommal nagy igyekezettel fenntartott békéről egyenesen úgy ír, hogy a lengyelek „kétes értékű szerződések mögött” bújtak meg.¹⁰ Bárdossy László sem kíméletesebb a lengyel politika értékelésekor: „A lengyel király fanyar kedvetlenséggel nézte: hogyan tarthatná magát távol az únt rokon bajaitól.”¹¹ A közelmúlt történetírása már sokkal árnyaltabban fogalmaz: „Lengyelország mindenáron igyekezett a békét fenntartani Isztambullal, de Lengyelország nem fekszik az oszmán hódítás országútaján, nem dül benne polgárháború, és nem osztották még meg külhatalmi érdekek. Zsigmond király jól látta, ami a Visztula partján egyszerű, az a Duna mentén kiszámíthatatlan veszélyekkel jár.”¹² Szokolay Katalin megállapítja, hogy II. Lajos ugyan nem kapott segítséget I. Zsigmondtól, és itt elsősorban katonai segítségre kell gondolnunk, de a Jagelló országok közösségében volt valami teljesen szokatlan: „Mégis ez, a XX. században igen felkapott »Jagelló-gondolat«-nak nevezett jelenség olyasvalamit fejezett ki, amellyel a korabeli Európában nemigen lehetett találkozni. Különböző népek, vallások, kulturális és civilizációs hagyományok békés együttélését, legalábbis a viták nyugodtabb rendezését, területi gyarapodást, és védelmet a keletről jövő török veszedelemmel szemben”¹³ Kelet-Közép-Európa uralgó családjai közül valóban a Jagelló dinasztia volt az utolsó, amely ebből a térségből származott, pontosan ismerte a régió etnikai, kulturális sokszínűségét, tisztában volt a régió országainak társadalmi, politikai problémáival és figyelembe vette az egyes országok külpolitikai törekvéseit, elkötelezettségeit is. Ebből a szempontból érthető és megmagyarázható az, amit Norman Davis a londoni School of Slavonic and East European Studies lengyel történelemmel foglalkozó professzora I. Ulászló magyar és lengyel király 1444-es tragikusan végződő török elleni hadjáratával kapcsolatban kritikával említ, hogy ez a vár-

⁸ Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára, Apponyi Hungarica 1725

⁹ Zrínyi Miklós: Az török áfium ellen való orvosság, avagy az töröknek magyarral való békessége ellen antidotum. in Klaniczay Tibor (főszerk.) Kovács Sándor Iván (szerk.): Zrínyi Könyvtár I. Zrínyi Miklós prózai művei. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1985. 211–212.

¹⁰ Waldapfel, EPhK 1940. 201.

¹¹ Bárdossy László: Magyar politika a mohácsi vész után. Holnap Kiadó, Budapest, 1992. 47.

¹² R. Várkonyi Ágnes: Három évszázad Magyarország történetében I. Korona Kiadó, Budapest, 1999. 34.

¹³ Szokolay Katalin: Lengyelország története. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 42.

nai expedíció inkább volt magyar, mint lengyel érdek.¹⁴ Davis is leszögezi – és a török ellen hadjáratot vezető Ulászló király politikájának kritikája ezzel válik teljessé –, hogy a 16. századi lengyel külpolitika alapelve az Oszmán Birodalommal fenntartott béke következetes megőrzése volt.¹⁵ Ami tehát Magyarország számára létkérdés volt, nem feltétlenül felelt meg a lengyel érdekeknek, összegezhethetnénk Davis értékelését. Azt azonban nem felejtethetjük el, hogy az Oszmán Birodalommal szemben képviselt lengyel békepolitika 1526 után, a Jagellók közép-európai hatalmának összeomlása után erősödött fel.

Az 1590-es években II. Rudolf császár és III. Murád szultán Magyarországon folytatott háborúja a lengyel békepolitikát is próbára tette. Edward Barton 1593. december 23-án küldött jelentése szerint Szinán pasa nagyvezír a lengyel királyt azok között a fejedelmek között sorolta fel, akik a háborúban a német-római császár mellett állnak: „*Szinán pasa különböző fejedelmekről küldött tájékoztatást a Nagyúrnak, akik, ahogy állítja, a német császárt támogatják ebben a háborúban, ezek között legfőképpen az erdélyi fejedelmet, a lengyel királyt és Velencét vádolja ezzel.*”¹⁶ Az érdekes információt küldő Barton 1588-tól vezette a konstantinápolyi angol követséget. Első komoly diplomáciai tevékenysége is – talán nem véletlenül – az 1589–90-es lengyel–török tárgyalásokhoz kapcsolódik. Már akkor segítette a két hatalom közötti megállapodás létrejöttét.¹⁷ Míg a 16. században alapvetőnek tartott lengyel–oszmán békepolitika 1593-ban már hatvan éves múltra tekinthetett vissza, addig a hivatalos angol–török kapcsolatok éppen tíz éves évfordulót ünnepeleltek.¹⁸ E viszonylag rövid idő ellenére Anglia törökországi követe rendkívül nagy tekintéllyel rendelkezett mind a szeráj pasái és befolyásos politikusai, mind több európai állam isztambuli követe előtt. Az angol befolyás növekedését az Oszmán Birodalom területén semmi sem bizonyítja jobban, mint az angoloknál sokkal korábban, már a század elején a törökökkel kapcsolatot kereső francia politika féltékeny rivalizálása.¹⁹

A 16. század második felében Anglia azonban nemcsak a Földközi tenger keleti vidékein, a levantei térségben keresett új kereskedelmi és politikai partnereket. Ugyanebben az időszakban jelentek meg az angol kereskedők a Baltikumban is. Báthory István lengyel királlyá választását Londonban is figyelemmel kísérték, Lazarus von Schwendi generálisra hivatkozva egy Francis Walsinghamnek küldött angol jelentés 1577 áprilisában a következőképpen jellemezte Báthoryt: „*Báró Lazarus Schwendi sokat gondol Báthory képzettségére, tehet-*

¹⁴ Norman Davis: *God's Playground. A History of Poland*. Oxford, 1981. 164. (Davis, 1981)

¹⁵ Davis, 1981. 144.

¹⁶ „*Sinan Bassa hath sent the Grand Signior information against divers Princes favores as hee sayes of the German Emperour in these warres amongst whom as chiefe hee hath accused the prince of Transilvania the king of Poland the state of Venice.*” Edward Barton William Cecilnek 1593. december 23. British Library Cotton Nero XII. Letter-book of Edward Barton Nr. 6.

¹⁷ Józef Garbacik: *Le relazioni turco-polacche tra XVI–XVII secolo alla luce dei rapporti e dei disaccordi dei baili veneziani a Costantinopoli in Italia, Venezia e Polonia tra Umanesimo e Rinascimento*. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967. 222–224. idézi: Paul Cernovodeanu: *An English Diplomat at War: Edward Barton's attendance of the Ottoman campaign in Central Europa (1596)*. *Revue Roumaine d'Histoire*, XXVIII. Bucureszt, 1989. 429. (a továbbiakban: Cernovodeanu, 1989.)

¹⁸ Bartonra és a konstantinápolyi angol követség létrehozására bibliográfiai hivatkozással is: Várkonyi Gábor: *A konstantinápolyi angol politika a tizenöt éves háború időszakában*. Edward Barton angol portái követ jelentései Konstantinápolyból 1593–1597. *Aetas* 2000/4. 106–123. (Várkonyi, Ae 2000/4.)

¹⁹ Az Oszmán Birodalom területén zajló francia–angol rivalizálásra: Niederkorn J. P.: *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*. Wien, 1993. 128–137.; Bóna Eszter: *Európai követek Konstantinápolyban Edward Barton és François Savary de Brèves levelezései alapján*. (kézirat) ELTE Budapest, 2002.

ségére, okos óvatosságára, igyekezetére és éberségére.”²⁰ Báthory megkoronázása után már arról jelentettek az angol ügynökök, hogy a török soha nem látott módon békében van, talán azért, mert Báthoryval Lengyelországot is kezébe kaphatta és egész Sziléziáig megnyílt az út előtte.²¹ Ez azonban nem volt igaz. A török természetesen nem vonult Sziléziáig. Az viszont igaz volt, hogy a most már hagyományosnak mondható békepolitikát az Oszmán Birodalommal szemben Báthory sem törte meg. Hatalmának belső megerősítése, a várható Moszkva elleni hadjárat és a királyságát elismerő oszmán politika természetes következménye volt, hogy lengyel királyként ő is az 1533-as szerződést alapul véve békét kötött a Portával.²² 1577-ben Anglia Gdansk és a lengyel király konfliktusában Báthoryt támogatta. I. Erzsébet a segítséget kérő városnak nyíltan megmondta, hogy mivel a város a lengyel király alá tartozik, akivel Angliát ősi szövetség köti össze, ezért durva és precedens nélküli eset lenne, ha őket támogatná akkor, amikor királyuk ellen fegyverkeznek.²³ Az angolok azonban nem véletlenül kísérték figyelemmel az új lengyel király minden lépését. Talán csak véletlen egybeesés, de ugyanakkor, amikor William Harborne, titkárával, Edward Bartonnal az oldalán 1578 tavaszán már javában készült a nagy utazásra, hogy megbízóik utasítása szerint kereskedelmi szerződést kössenek az Oszmán Birodalommal, Báthory István lengyel király országa egész területén szabad kereskedést biztosított az angol kereskedők számára.²⁴ Mindezek után már természetes, hogy Harborne-ék a Balti-tengeren, Lengyelországon, Moldván át, az akkori Európa peremén jutottak el Konstantinápolyba, ahol kitarító munkával létrehozták a Levantei Kereskedelmi Társaságot, és egyben hivatalos diplomáciai kapcsolatot is létesítettek az Oszmán Birodalommal. A kereskedelmi társaság konstantinápolyi faktora egyben Anglia hivatalos portai követe lett. Az útvonal, amelyen az angolok a hajdani császárvárosba érkeztek, a későbbiekben is igen fontos volt számukra. A Baltikumban, valamint Európa déli végein, a Földközi-tenger medencéjében messze keletre előretörő angol kereskedelmi vállalkozásokat kötötte össze ez a román vajdaságokon, Podólián, Lengyelországon át vezető út. De többnyire ezt az utat választották a diplomaták és a hivatalos iratokat vivő futárok is. Ezért nem volt hát mindegy sem az angol politikusoknak, sem a kereskedőknek, hogy az 1591 óta az Oszmán és a Habsburg Birodalom között izzó feszültség, 1593-ban lángra lobbanva milyen területeket fog felégetni. Megállítják-e a háborút a Kárpátok ormai, vagy a lángok azokon átcsapva elnyelik a román vajdaságokat is? Távolléte-e tartani magát a túztól Lengyelország? A keresztény szolidaritás eszméje, a Magyar Királysággal évszázadokon át ápolt kapcsolatok a háborúba lépés mellett szólhatnak. De a magyar királyi koronát már Habsburg uralkodó viseli, és ez a di-

²⁰ „Baron Lazarius Svenulius thinks much of Batory’s education, talent, prudence, industry, vigilance.” Richard Bruce Wernham (edit.): State Papers Foreign 1577–1578. London, 1980. Nr. 258. 194. (S.P.F.)

²¹ „The Turkes was never more peaceful than now, since he has gained the kingdom of Poland, which seems to open to them all the way to Saxony and Silesia.” S.P.F. Nr. 258. 194.

²² Báthory István és III. Murád békeszerződésének latin másolata megtalálható: Bécs, HHStA Polen I. 34. 1577. június 26-ai keltezéssel. III. Murád szultán szerződéslevelét (1577. június 17.) a török példányát magyarul kiadta: Papp Sándor: Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom észak-nyugati határainál. Aetas 2002/1. 87–91. A teljes szerződés szövegét valamint a királyi megerősítést lásd: Kołodziejczyk, 2000. 269–283. A két dokumentum összevetése a további kutatások feladata lesz.

²³ „We regret to hear of your afflicted state, and should be most ready to relieve you, but for two things; one touching our good faith, the other our policy. For the first, your town is, as you are aware, subject to the King of Poland, by ancient treaties our friend and allye, so that it might seem harsh and unprecedented if we were to aid you when you are in arms against your prince...” I. Erzsébet Gdansk városának 1577. szept. S.P.F. 1575–1577. Nr. 248. 184.

²⁴ Báthory István szabad kereskedelmet biztosító oklevele Varsó, 1578. ápr. 9. S.P.F. 1577–1578. Nr. 781. 608–609.

nasztia nemrég a lengyel koronáért is kinyújtotta a kezét. Ráadásul Lengyelország szeretne kijutni a Fekete-tenger partvidékére. Ahhoz azonban, hogy a moldvai román vajdaságban stabilan megvethesse a lábát, a törökkel kell alkudoznia; hogy biztonságban legyen a tatártól, szintén az oszmán politika segítségére van rászorulva, és akkor még ott vannak a mindig nyugatalankodó kozákok és az állandóan katonai fenyegetést, kihívást jelentő Moszkva, mindez a török–keresztény háborútól való távolmaradás mellett sorakoztatott fel súlyos érveket.

Visszatérve Barton 1593. december 23-ai jelentéséhez, nyugodtan kijelenthetjük, hogy az angol követ nem véletlenül figyelt fel a Lengyelországot érintő hírekre. Szinte azonnal, nem is kellett további utasításra várnia, kész volt az angol diplomácia válasza a kialakult helyzetre, közvetíteni kell a háború felé sodródó államok között.²⁵ A kérdés csupán az, hogy a hadviselő felek közül kik lesznek, akik elfogadják az angolok békeközvetítésre tett ajánlatát? Esetleg a lengyelek, ahogy ezt korábban is tették?

Az idézett jelentésben az angol diplomata egyéb rendkívül fontos és érdekes információkat is közöl: „Amit méltóságod a lengyel király tizenötezer talléros ajánlatával kapcsolatban írt, amit Szinán pasának tett, arra az esetre, ha nekem sikerülne békét szereznem a lengyel király és a Nagyúr között, méltóságod tanácsára mellőztem ennek a fizetségnek a kérését, ahogy erről méltóságod is meggyőződhet a mellékelt leveleim másolataiból, amelyeket a királyhoz és kancellárjához²⁶ írtam...”²⁷ Tizenötezer tallér, tehát ennyi volt a béke ára, ráadásul London közvetítésével, mert Barton a „lengyel király ajánlatát” nem közvetlenül Lengyelországból, hanem Londonból tudta meg. Ezek a sorok arról tanúskodnak, hogy a lengyelek és a törökök között már megindultak a tárgyalások, amelyekben, minden jel szerint, az angol diplomácia is jelentős szerepet vállalt. Barton egyenesen saját feladatának tekinti, hogy a szultán és a lengyel király között békét teremtsen. Természetesen a békét ebben az esetben átvitt értelemben kell értenünk, hiszen a Lengyel Királyság és az Oszmán Birodalom között nem volt tényleges hadiállapot. Szinán pasa vádaskodásait, hogy a lengyel király is okozója a kirobbanó háborúnak, egyszerű tárgyalási taktikaként kell értelmeznünk, hiszen Isztambul sem akarta a lengyeleket Rudolf császár szövetségesevé tenni. Ez a jelentés azonban azt is bizonyítja, hogy a háború időszakában hangoztatott angol békeközvetítési szándék nem volt üres diplomáciai szólam. Lengyel–török viszonylatban az angolok valóban aktív részesei voltak a két fél között zajló tárgyalásoknak.

Barton következő jelentései azt is elárulják, hogy melyek voltak a két állam között a legtöbb problémát okozó kérdések. 1594. február 3-án²⁸ a magyarországi hadszíntérre rendelt tatár kán hadseregének lengyel területen való áthaladásának nehézségeiről ír. „A tatárokat ezen a tavaszon minden erejükkel Magyarországra rendelték, legkönnyebb átjárójuk a lengyelországi Podólián át lenne, de ahogy szintén értesítettem méltóságodat arról, hogy a lengyelek huszonöt-ezer katonát szereltek fel, hogy határaikat védelmezzék, és megtiltsák a tatárok átkelését azon az úton.

²⁵ Az angol békeközvetítésről: Várkonyi, Ae 2000/4. 115–116., Tóth Sándor László: A mezőkeresztési csata és a tizenöt éves háború. Belvedere Meridionale, Szeged, 2000. Illésházy Istvánt idézve: 167. (Tóth, 2000.)

²⁶ A lengyel kancellár Jan Zamoyski (1541–1605)

²⁷ „Concerning what your honor writes of the fiteene Thousand dollers promise made by the king of Poland to Sinan Bassa at such tyme as I concluded the peace betweene the king of Poland and the Grand Signior according to your Honor’s counsell I omitt not to sollicite the payment thereof as by the inclosed copies of some of my letters to the king and his chauncellor your Honor may precieve...” Edward Barton William Cecilnek 1593. december 23. uo. Nr. 6.

²⁸ A korabeli angol gyakorlat szerint ezt a jelentést 1593. február 3-ra dátumozta Barton, az új esztendő t március 25-től számították.

*Erről most a tatárok értesítést küldtek és panaszkodtak a lengyel király ellen, és most általános tanácskozás lesz arról, hogy a tatároknak merre is kell venniük az útjukat.*²⁹

1594-ben a magyarországi háború egyik kulcsfontosságú kérdése kétségtelenül a tatár sereg felvonulása volt. A tatár sereg Magyarországra vezető pontos útvonalát Ivanics Mária kutatásai tárták fel.³⁰ Gázi Giráj kán személyében először lépett krími kán Magyarországi területére. A Kárpátok hágóin átvezető szokatlan útvonal, bár rövidebb, de a hegyvidékhez nem szokott tatárság számára mindenképpen nagy próbatétel volt. Ivanics Mária több érvet is felsorolt amellett, hogy miért ezt az útvonalat jelölték ki a Portán a tatár sereg számára. Először is védeni akarták az Oszmán Birodalom területét az átvonuló sereg elkerülhetetlen pusztításaitól.³¹ Talán azt is mérlegelhették a szultáni tanácsban, hogy a kán által vezetett sereg megjelenése Erdély határainál az ingadozó fejedelmekre is nyomást gyakorolhat. A tatár sereg felvonulása valószínűleg a lengyeleknek szánt figyelmeztetés is lehetett. A Kárpátok mindkét oldalán, a lengyelek és a magyarok, igyekeztek lassítani, még nehezebbé tenni a tatárok előrejutását. Az átjárókat eltorlaszolták, a hágókat „bevágták”. Barton jelentésével ellentétben nem tudunk arról, hogy a lengyel csapatok megpróbálták volna fel tartóztatni a tatárokat. Magyar oldalon, Máramarosban Huszt kapitánya, Kornis Gáspár a seregnek élelmet, a kánnak ajándékot küldött. Az első nagyobb ütközetre az Álföldön, Monostor Pályinál került sor, a csatában a magyarok alulmaradtak, itt esett el Balassi Ferenc.

A tatárok felvonulását sem a huszonötezer lengyelről szóló hírek, sem egyéb, esetleges diplomácia próbálkozások nem tudták megakadályozni, legfeljebb késleltetni lehetett a főhadszínre felé vezető útjukat. Mindenesetre ahhoz még kellő időben megérkeztek, hogy Győr körülzárásában és török szempontból sikeres ostromában részt vegyenek.³²

Barton február 3-ai jelentésének van azonban egy másik fontos híre is: lengyel követ érkezését várják a szultáni városban.³³ A követség célja pedig nem lehet más, mint a barátság megerősítése a szultán és a király között. A követ érkezéséről szóló találgatások a következő, február 17-én keltezett jelentésben is folytatódnak. Újabb információkkal az angol ebben a jelentésben nem tud szolgálni, ezért a korábbi híreit foglalja össze, a követ hamarosan megérkezik, a lengyel király a baráti viszonyt szeretné megőrizni a szultánnal, valamint Szinán pasa számát a számára ígért tizenötezer tallérra.

Márciusban végre megérkezett a lengyel követ. Voltak olyan hírek, hogy egyenesen Szinán pasa táborába fog menni, de végül mégis csak a városba vonult be. Jövetele előtt három nappal levelet küldött Bartonnak, értesítvén őt pontos érkezéséről. Az angol diplomata hat embert és egy hintót küldött a lengyel követség elé, hogy a városon kívül fogadják, és így együtt, az angol követség alkalmazottainak kíséretében vonuljon be a Isztambulba. Most már pontosan megírhatta Londonba, hogy a lengyel követség célja a béke megerősítése valamint az, hogy a szultán tiltsa meg a tatároknak, hogy Podólián át menjenek

²⁹ „The Tartars were comanded to goe this spring with all their forces into Hungary, and that their easiest passage was to goe through Podolia of Polonia, but than alsoe I advertised your honor, how the Poles had provided twenty five thousand souldiers to guard the confynes and to prohibit the Tartars passage that way: of which the Tartars have now sent advice and complaynt against the king of Poland and conning to a generall consult what way the Tartars should take their passage.” Edward Barton William Cecilnek 1594. (1593.) február 3. uo. Nr. 12.

³⁰ Ivanics Mária: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. a kán meghívása az 1594. évi hadjáratra: 62–63., a sereg útvonalának rekonstruálása: 65–70. (Ivanics, 1994.)

³¹ Ivanics Mária Kátib Çelebit idézi: „Néhogy azonban a tatár sereg iszlám országot tiporjon le, célszerűbbnek látszott, hogy Lengyelországon és az erdélyi határon vonuljanak át.” Ivanics, 1994. 66–67.

³² Ivanics, 1994. 75–82., Tóth, 2000. 154–163.

³³ „Néhány napon belül reméljük a lengyel nagykövet megérkezését.” „Wee expecting within these few dayes a great Ambassador out of Poland.” Edward Barton William Cecilnek 1594. (1593.) február 3. uo. Nr. 12.

nek Magyarországra. Az előzetes híresztelések ebben az esetben nagy pontossággal jelezték a várható eseményeket.

Március 31-ei jelentésében Barton a tárgyalásokról nem tud semmi újabbat írni, ezért a lengyel követküldési szokásokról számolt be, majd a jelentéséhez egy négy nappal később írt utóiratban tájékoztatja Londont, hogy a húsvétot a lengyel és az erdélyi követ társaságában töltötte. Mindez azt jelzi, hogy az angol diplomata valóban szoros kapcsolatot igyekezett tartani a lengyel mellett az erdélyi követtel is. Az év hátralevő részében azonban már semmi érdemlegeset nem tudott jelenteni a lengyel–török tárgyalásokkal kapcsolatban. Ez valószínűleg annak is köszönhető, hogy az egyik legfontosabb kérdésben, a tatárok Magyarországra vezető útvonalában a Porta már meghozta a döntést, és ebben már nem lehetett befolyásolni. A lengyel politika pedig arra mégsem szánta el magát, hogy a tatárok podóliai átvonulását háborús oknak tekintse. Csak jó másfél évvel később, 1595 októberében bukkannak fel ismét lengyel vonatkozású hírek az angol követ jelentéseiben.

Az alkalmat a Portán bekövetkezett szultánváltás adta. 1595 januárjában meghalt III. Murád szultán, utóda III. Mehmed lett. Október 4-én datált jelentésében Barton az írja, hogy a lengyel király engedélyt kért, hogy követe az ajándékokkal bejöhessen a Portára, hogy gratuláljon az új uralkodónak trónra lépése alkalmából, és azért, hogy „*megegyezések azokat a privilégiumokat, amelyeket mindkét részről korábban szavatoltak.*”³⁴ A két állam között továbbra is a tatárok jelentik a feszültség forrását. Ahogy korábban, most is hírek keringenek arról, hogy a lengyelek válogatott csapatokkal készülnek határaik védelmére. Majd a november 22-i jelentésben Barton azt írja, hogy a lengyel kancellár, Jan Zamoyski „*hírnökeit küldte a Tatárokhoz, hogy a lengyel király a Nagyúr jó barátja volt, és ez ideig semmit sem tett a birodalom sérelmére,...*”³⁵ Vagyis a lengyelek nemcsak a Portán keresztül, nemcsak az angol diplomácia segítségét felhasználva, hanem közvetlenül is tárgyaltak a tatárokkal. Bár az angol követjelentésekben erre vonatkozó adatot nem találtunk, de más forrásokból tudjuk, hogy 1595-ben a lengyelek és a tatárok között igen komoly küzdelem zajlott Moldva birtoklásáért. Ez a küzdelem részben katonai csatározásokat, részben diplomáciai tárgyalásokat jelentett. Ennek eredményeként 1595 novemberére sikerült megegyezniük abban, hogy az erdélyi fejedelem szövetségesét, Ștefan Răzvan vajdát közös megegyezéssel lecserélik, és helyébe a lengyelek által támogatott Jeremiás Movilát állítják.³⁶ A csecsorai béke a tizenöt éves háború további eseményeire is döntő hatással volt. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem ezután már nem volt képes megerősíteni befolyását Moldvában. A török ellen összekovácsolt erdélyi-havasalföldi-moldvai szövetséget súlyos veszteség érte Moldva kiválásával.

Az elkövetkező 1596-os év minden szempontból kiemelkedik, mind a tizenöt éves háború történetében, mind Edward Barton diplomáciai tevékenységét illetően. Ebben az évben hosszú idő után először ismét személyesen a szultán vezette seregét Magyarországra. A török sereg elfoglalta Eger várát, és a várostrom után a mezőkeresztesi csatában, a nálánál

³⁴ „...and to confirme the privileges on each part formerly granted.” Edward Barton Robert Cecilnek 1595. október 4. uo. Nr. 66.

³⁵ „The great Chancellor of Poland was ready with elect band of men to defend his passage, [...] and sent his messengers to the Tartars that the king of Poland was good friend to the grand Signior and hitherto had enterprised nothing to the prejudice of the Empire...” Edward Barton Robert Cecilnek 1595. november 22. uo. Nr. 70.

³⁶ Az 1595. október 21-én megkötött csecsorai (vagy másként csucsorai lásd. lengyel: Cecora, román: Țuțora) békéről: Zbigniew Wójcik: Historia Dyplomacji Polskiej. Tom. II. 1572–1795. Warszawa, 1982. 73. (Wójcik, 1982) a megegyezés dátumát október 22-re teszi: Ivanics, 1994. 87–88., Tóth, 2000. 185.

jobban felszerelt keresztény hadsereggel szemben is meg tudta őrizni pozícióját. Ezen a hadjáraton, a szultán meghívására az angol követ is részt vett.³⁷

Az év Barton számára a hadjáratra való szultáni meghívással és a lengyel–török tárgyalásokban való részvétellel kezdődött. III. Mehmed szultánt valójában a nagy visszatérő és rendkívül jó politikus, Szinán pasa nagyvezír beszélt rá, hogy az angol diplomatát vigye magával a magyarországi hadjáratra. Barton igyekezett elhárítani a török felkérést, de a szultán parancsával már nem ellenkezhetett:³⁸ „... a nagyvezír mérlegelve számos mentegetőzést, amelyeket annak indoklására adtam elő, hogy miért nem vonulhatok a Nagyúrral együtt a magyarországi háborúba, [majd] tájékoztatta a Nagyúrat arról a jó indulatról, amit az angol királynő mindig kinyilvánított ezzel a birodalommal szemben, valamint arról a jólétesültségről, amivel én mindig rendelkeztem a lengyel királlyal kapcsolatban, amiért is, éppen ezért semmiféle gyanakvás sincs arról a titokról vagy nyílt szívélyességről, amelyet az angol királynő a német császárral fejtart, és mert sok lehetőség adódhat a határokon a lengyel király minisztereivel való eredményes tárgyalásra, úgy ítélte meg, hogy szükséges, hogy a Nagyúr azonnali parancsot adjon nekem, hogy táborával együtt én is elinduljak...”³⁹ Szinán tehát azért ragaszkodik Barton jelenlétéhez, mert ismert volt előtte, hogy az angol diplomata szoros kapcsolatban áll a lengyel politikával. Az, hogy Barton hasznossá teheti magát a lengyel–török tárgyalásokon az igen hamar kiderült. 1596-ban a lengyel diplomácia nem volt könnyű helyzetben, Caetani bíboros, VIII. Kelemen pápa nunciusa mindent elkövetett, hogy Lengyelország csatlakozzon a törökellenes keresztény ligához, ellenszolgáltatásként még Moldvát is felajánlotta a lengyel királynak.⁴⁰ Minderre a későbbiekben még visszatérünk, de lássuk most ismét Barton szövegét! A városba érkezett lengyel követség tárgyalásain az angol diplomata is jelen volt, a tárgyalások során ő volt a tolmács, sőt Szinánnal önállóan is értekezett a lengyel ügyekről. „...néhány napja, hogy a nuncius a lengyel királytól megérkezett alkalom adódott, hogy a Nagyúrnak és a dívánuló pasáknak [felajánljam], hogy a lengyel király latinul írt leveleinek lefordításában használják fel igyekezetemet, mivel ők nem rendelkeznek mind a két nyelvben, a latinban és a törökben is képzett tolmáccsal, és ezért kívánságukban kielégítvén őket nemcsak azt tudtam meg, hogy mit végzett a Nagyúr a lengyel királlyal, de a levelek másolatát elvéve azt is, hogy mi a Nagyúr és a vezír pasa közös törekvése, emellett szintén tanácskoztam a vezír pasával a lengyel ügyekről és emlékeztettem arra a szokásos állandó kijelentésemre, hogy a lengyel király szilárdan ragaszkodik a birodalomhoz, amiben ezek mindig kételkedtek, de most ezt igaznak találván dupla köszönetben is részesültem, egyrészt a vezír pasától, másrészt a nunciustól is.[...] a vezír pasa [...] tanácskozott ezzel a lengyel nunciussal, hogy értesítse a lengyel királyt, hogy ezért az illő ragaszkodásáért, amit ezekben a vészterhes időkben ez iránt a birodalom iránt mutatott a Nagyúr hajlandó megengedni, hogy a lengyel király erőit Huszt és Mun-

³⁷ Az 1596-as év eseményeit történetírásunk már sok szempontból feldolgozta, az év eseményeinek elemzését, most nem tartjuk feladatunknak. Legutóbb: Tóth, 2000. 186–262.

³⁸ Barton magyarországi utazásáról és az előkészületekről: Várkonyi Gábor: Edward Barton konstantinápolyi angol követ jelentése az 1596. évi szultáni hadjáratról. Levéltári Közlemények, 2002/1–2. 177–199. (Várkonyi, LK 2002/1–2.)

³⁹ „... the visier Bassa weighing the severall excuses I made unto him for my not setting forth with the Grand Signior to the Hungarish warres, advised the grand Signior of the good affection the queen of England hath alwayes showed to this empire, and of the good intelligence I have alwayes had with the king of Poland. Wherefore because noe suspicion [suspition] is extent of any secret or open favor which the queen of England beareth to the german Emperour and because many occurences may happen of profitable conference with the king of Poland his ministers upon the confynes, hee esteemed itt necessary that the grand Signior should give expresse order for my setting forth with his campe ...” Edward Barton Robert Cecilnek 1596. február 12. uo. Nr. 77.

⁴⁰ Cernovodeanu, 1989. 439–440.

*kács ellen küldje, amely két vár az erdélyi fejedelemezhez tartozik a lengyel határon, elfoglalva az említett várakat a Nagyúr beleegyezék, hogy azok mindig a lengyel koronától függjenek...*⁴¹

Ez a február végi jelentés rendkívül fontos számunkra. Nemcsak azt bizonyítja, hogy az angol követ valóban aktív részese volt a lengyelek és a törökök között zajló tárgyalásoknak, hanem azt is, hogy a pápai ajánlattel szemben, ami kizárólag Moldvára vonatkozott, a Porta merészebb javaslattal állt elő. A Kárpát-medencén belül is elnözta a lengyel érdekek érvényesítését. Munkács és Huszt lengyel megszállásának engedélyezése szorosan illeszkedik az elmúlt év őszi eseményeinek sorába, amikor is a Porta hallgatólagosan beleegyezett, hogy Moldvában Gázi Giráj kán és III. Zsigmond lengyel király közösen lépjenek fel. Mivel a tatárok és a lengyelek 1595 októberében egymással békét kötöttek, így a Kárpátok mindkét oldalán biztosíthatóvá vált egy esetleges újabb Magyarország elleni tatár felvonulás útvonalá. Huszt, amint láttuk már 1594-ben a tatárok felvonulási útvonalába esett. Ha ez a vár Munkáccsal együtt esetleg lengyel kézbe kerülne, akkor ez azt jelentené, hogy a tatárok felvonulási útvonalát át lehetne helyezni, nem lenne szükség arra, hogy Konstantinápoly éléskamrájának számító Havasalföldön keresztül vonuljanak Magyarországra. Ezzel, a két vártartomány megszállását megengedő elvi hozzájárulással az oszmán politika nemcsak „ráígért” a keresztény koalíciót képviselő pápai ajánlatra, hanem rendkívül ravaszul, és tegyük hozzá kifinomult diplomáciával igyekezett egymással szembe fordítani Lengyelországot és Erdélyt. Nyilvánvalóan nem lehettek rejtve a törökök előtt az erdélyi–lengyel kapcsolatok, és bizton tudtak a két állam vitás kérdéseiről is. Ilyen volt például Moldva, amelyet mind a két állam igyekezett hatókörében tartani. Lengyelország éppen a tatárokkal megegyezve került lépéselőnybe Moldvában az elmúlt évben, okafogyottá téve a pápai ajánlatot, akkor, amikor az még el sem hangzott, és meggyengítve ezzel a Báthory Zsigmond fejedelem által gondosan felépített törökellenes szövetség erejét. Mindezt talán honorálni is akarta a török politika, amikor a két, Erdélyhez illetve a királyi Magyarországhoz tartozó vár fölött elismerte a lengyel király érdekeltségét.

Más feltételezés szerint e két, eredetileg magyarországi vár Lengyelországhoz engedése egyenes folytatása lenne I. Zsigmond és II. Szulejmán megállapodásának, amikor is a két állam határát a Dnyeszter magasságában jelölték ki.⁴² Ezáltal egyértelművé vált volna, hogy az Erdélyi Fejedelemség az Oszmán Birodalom érdekszférájába tartozik, míg a Lengyel Királyság hatalma Moldvára és a Kárpátok karéján belül a Huszt – Munkács vonaltól északra eső területekre terjedne ki.

1596-ra véglegessé vált, hogy Lengyelország nem lesz tagja a törökellenes keresztény koalíciónak. Barton 1596. június 27-ei jelentésében világosan meg is írta: a lengyel parlament nem szakít a szultánnal, és ezt több európai állammal is közölték.

⁴¹ „... few dayes since arriving a Nuncio from the king of Poland occasion was offered to the grand Signior and viceroyes to use my industry in the interpretation of the king of Poland his letters writt in Latine unto them, because they have noe interpreter who is skillfull of both the Latin and Turkish tongue: and therefore satisfying them in their request I not onely knew what passed betweene the king of Poland and the grand Signior but tooke copy of the letters which is the inclosed the tenor of that to the grand Signoir and the visier Bassa being all one: besides which alsoe having conference with the visier Bassa concerning the Polish affayres, I brought into his mynd the continuall assertion I used of the king of Poland his firm affection to his Empire, which these alwayes doubted of, but now finding true I received double thankes therefore as well from the visier Bassa as alsoe the Nuncio.[...] the visier Bassa [...] hath conferred with this Polish Nuncio to advertise the king of Poland that for the good affection hee sheweth to this Empire in this troublesome tyme the grand Signior is contented to license the king of Poland to send his forces against Hust and Molcask two castles belonging to the prince of Transilvania upon the confynes of Poland and conquering the said castles the grand Signior is contented they shall be dependent [...] the crown of Poland, ...” Edward Barton Robert Cecilnek 1596. február 28. uo. Nr. 78.

⁴² Wójcik, 1982. 74.

1596 elején az angol diplomata kétségtelenül eredményesen működött a lengyelek és törökök közötti tárgyalások során, de az igazán nehéz és bonyolult feladat csak ezután következett. Amint láttuk, Szinán pasa tanácsára a szultán kifejezetten megparancsolta, hogy az angol követ csatlakozzon a Magyarországra induló török sereghöz. Bartonnak egyedül kellett dönteni, nem számíthatott London utasításaira, hiszen mire megérkezhetett volna tanácsot kérő leveleire a válasz, már rég a szultán mellett kellett vonulnia Magyarországra felé.⁴³ A helyzete rendkívül kényes volt, mert a „kereszténység javára” tevékenykedő követ könnyen a „kereszténység ellenségének” oldalán találhatta magát. Barton jelentéseiben több érvet is felhoz amellett, hogy meggyőződése ellenére miért is döntött mégis az utazás mellett. Legfontosabb természetesen az, hogy nem mondhatott ellent a szultán akaratának, majd megemlíti, hogy a szultán mellett továbbra is a kereszténység javára működhet. Nyomatékkal esett a latba a lengyelekkel folytatott tárgyalása. Ezzel bizonyíthatta, hogy szolgálatait egy keresztény állam már hasznosnak találta, sőt igazolhatta a többször is hangoztatott angol békeközvetítési szándék sikerét is. A június 27-én kelt jelentésében már egyenesen arról ír, hogy mivel nincs senki az egész birodalomban, aki a latin és a török nyelvet beszélné, szüksége van rá a szultánnak, de ő természetesen mind a két fél javára kamatoztathatja tudását.

Nem célunk most, hogy Barton magyarországi útját részletesen ismertessük, csak az Eger ostromló török táborba pillantsunk be egy röpké pillanatra! Az angol diplomata részletes leírása az ostromról régóta ismert.⁴⁴ Jelentését némileg lerövidítve és átdolgozva 1625-ben Londonban meg is jelentették.⁴⁵ Fodor Vera fordításában már magyarul is olvasható.⁴⁶ Azonban ebből, az 1625-ben megjelentetett szövegből éppen jelen vizsgálódásaink szempontjából fontos részt hagytak el. Eger alatt a török táborban lengyel követek érkeztek a szultánhoz, akiknek céljáról és fogadtatásukról a következőket írja Barton: *„Eger alatt a Nagyúrhoz egy lengyel követ érkezett, akinek ura kettős játékot játszik: a követség elsődleges célja ugyanis az volt, hogy kieszközölje a Nagyúrnál, adjon különleges parancsot a tatár fejedelemnek, hogy a mostani, Magyarországra való utazása alkalmával ne lépje át sem Podólia, sem Moldva, sem Lengyelország más részeinek határát, mert Lengyelország királyának hadai fegyverben vannak a kozákokkal szemben, és ha találkoznak a tatár sereg bármely részével, és összecsapásra kerül sor, ami valószínű, akkor az ne okozzon bonyodalmat a [Nagyúr] birodalma és a lengyel királyság között, amennyiben a Nagyúr magyarországi terveinek hátráltatásaként értelmezné a tatárok feltartóztatását. De már mielőtt ezt a követet elküldték, jól tudta Lengyelország királya, hogy a tatárok közelednek, és felkészült a feltartóztatásukra, ami meg is történt, úgy, ahogy eltervezte: a tatárokat a Nyeszter⁴⁷ folyón való átkelés közben, amikor egy részük csónakokban, mások szokásuk szerint a lovaik farkába kapaszkodva úszva kísérelték meg az átkelést, megtámadták a lengyel katonák elrejtőzött felderítői, akik kozák álruhában tutajokra szálltak, és hamar legyőzték a vízen lévő tatárokat: valamennyit levágtak vagy fogságba ejtettek – ezek között volt a tatárok főbírája is. Az elsőként átkelő – köztük a fejedelem⁴⁸ is – bizony csak nagy veszély és veszteségek árán menekültek meg; akik a túlparton maradtak, arra menekültek vissza, ahonnan jöttek. Mivel a lengyelek, akik tudtak az érkezésükről, nyolcnapi járőrföldes távol-*

⁴³ Barton magyarországi útjával most nem foglalkozunk részletesen, ezzel kapcsolatban lásd: Cernovodeanu, 1989., Fodor Vera: Angol tudósítás Eger ostromáról és a mezőkeresztési csatáról. Hadtörténelmi Közlemények, 35. 1988. 551–561., Várkonyi, Ae 2000/4. 121., uő LK 2002/1–2.

⁴⁴ lásd Kropf Lajos részletes ismertetését: Kropf, 1895.

⁴⁵ Samuel Purchas: His Pilgrims. London, 1625. 1354–1360.

⁴⁶ Fodor, im.

⁴⁷ Dnyeszter

⁴⁸ 1596-ban Gázi Giráj kán helyett testvére Feth Giráj kalga vezette a tatár csapatokat Magyarországra. A Kárpátokon való átkelést meg se próbálták. Belgrádnál csatlakoztak a szultáni sereghez. Ivanics, 1994. 89–90.

ságban felégették a füvet, a tatárok nem találtak élelmet a lovaiknak, ezért gyorsan haza is tértek. Minderről a hírek három nappal azelőtt érkeztek meg a török táborba Eger alá, minthogy a lengyel követ odaért volna, és ezért mondtam Lengyelország királyáról, hogy kettős játékot játszik – hiszen bár ő volt a fő oka annak, hogy a tatárok magyarországi utazása meghiúsult, úgy tett, mintha erről mit sem tudna, és minden felelősséget a kozákokra hártott, mint engedetlen alattvalókra és lázadókra. A tatárok, akik főerőiktől megfosztva arra kényszerültek, hogy Vidinben, egy, a Fekete-tengernél található thrákiai városban maradjanak, és nem tudták segíteni a Nagyurat magyarországi háborújában,⁴⁹ mindenért, ami köztük és a lengyelek között történt, Lengyelország királyát és annak főkancellárját okolták. A lengyel követet a Nagyúr, a nagyvezír és a főminiszterek nem is fogadták bizalommal, amiről én titokban értesültem, mert a nagyvezír igyekezett távol tartani a lengyel követőtől. Azt tanácsoltam neki, hogy a saját érdekében szálljon hajóra, és a Dunán utazzon Moldva felé, így elkerülve a barbár tatárok haragját, akikkel, semmi kétség, találkozna útközben, ha szárazföldön utazik – ezt a tanácsot megfogadva, kíséretével Belgrádban hajóra szállt, és haza is ért épségben.⁵⁰

Amennyiben Bartonnak igaza van, akkor III. Zsigmond lengyel király valóban kettős játékot játszott. Hiszen még egy év sem múlt el, hogy Moldvában megegyezésre jutott a krími kánnal. Az év elején pedig megkapta a Porta engedélyét, hogy Erdélyhez és a királyi Magyarországhoz tartozó várakat is megszállhasson. Azonban a lengyel politika is érezte, tudta, hogy nem feszítheti már tovább a keresztény szolidaritás húrját. Külpolitikai érdekei úgy kívánták, hogy az Oszmán Birodalommal továbbra is fenntartsa a békét, de a tatár segédcsoportok Erdélyre, Magyarországra való átengedése, sőt átsegítése talán már túl sok lett volna. A helyzetet a kozákok, vagy inkább, ahogy Barton is gondolta, a kozákoknak öltözött lengyelek oldották meg.

Az angol jelentésben sok pontatlanság és bizonytalanság is van, ezek felderítése a további kutatások feladata. Kérdés többek között, hogy miért nem engedték Bartonhoz a lengyeleket, amikor még az év elején az ő segítségét vették igénybe? Ezért is írja Barton, hogy értesüléseit titokban szerezte. Esetleg megmagyarázhatja Barton mellőzését, hogy tavasszal elhunyt Szinán pasa, akiről a követ úgy emlékezett meg, hogy nagy embert veszített vele a birodalom, munkáját aligha tudja folytatni bárki is, de halálával az angol királynő is elveszítette egyik legfontosabb barátját.⁵¹ Szinán utódáról, Damad Ibrahim pasáról ráadásul Bartonnak lesúlytó véleménye volt, csekély értelmű, tehetségtelen embernek tartotta, aki még csatát sem látott.⁵² Azonban a lengyelekkel folytatott tárgyalások során Barton tudására szüksége lehetett Ibrahim pasának is. Azt, hogy miért nem vette igénybe jelenleg csak találgathatjuk. Ibrahim pasa feltehetőleg önállóan akarta intézni a birodalom külügyeit, idegen nemzet(ek) bevonása nélkül, úgy gondolhatta, hogy a lengyelekkel folytatott további tárgyalásokhoz már nincs szüksége az angol követ szolgálataira. Elképzelhető, hogy személyes ellentét is volt köztük, legalábbis ez érezhető Barton lesúlytó véleményéből.

Barton 1597-ben már újra Konstantinápolyban volt, de nem ismerünk olyan adatot, hogy a lengyel–török diplomáciai érintkezésekben ebben az évben is szerepe lett volna. Pedig a tárgyalások nem szakadtak meg. A Stanisław Gólski által vezetett követség a korábbi tárgyalások fonalán haladt. A szultán elé terjesztett kéréseiket III. Mehmed Zsig-

⁴⁹ Gázi Giráj kán 1596-ban Szilisztrében maradt, amennyiben az ő seregét tekintjük főszeregnek, testvére egy kisebb sereggel csatlakozott a szultánhoz, tehát Barton állításával szemben a tatárok, igaz kisebb sereggel, de részt vettek az 1596-os hadjáratban. Ivanics, 1994. uo.

⁵⁰ Edward Barton jelentése a magyarországi hadjáratról Robert Cecilnek 1597. január 5. London, Public Record Office SP 97/3 fol. 147–159.; Várkonyi, LK 2002/1–2. 183.

⁵¹ Barton 1596 március 24-re teszi Szinán halálát, erről március 31-én keltezett jelentésében számolt be. Barton Robert Cecilnek, 1596. márc. 31. In. Poór János (szerk.): Kora Újkori Egyetemes Szöveggyűjtemény Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 428. (Bóna Eszter fordítása)

⁵² uo.

mond királyhoz frott leveléből ismerjük.⁵³ A követ mindenek előtt kifejezte, hogy a lengyel király hűségese maradt a Portához, még akkor is, ha más uralkodók éppen az ellenkezőjére csábították. Hűségének bizonyítéka, hogy a moldvai „felkelés” idején segített helyreállítani a rendet ebben az országban. Mindezek után a király arra kéri a szultánt, hogy újítsa meg a szövetséget, ahogy az Murád szultán idejében megkötöttet. A követ azt is bejelentette, hogy az oláh vajdákat a király akarja kinevezni, de a Porta továbbra is ugyanazt az adót kapná, mint eddig. A király azt is kéri, hogy Erdély elfoglalása után a szultán oda ne nevezzen ki beglerbéget, hanem a királlyal közösen állítsanak vajdát az ország élére. Végül pedig, ahogy ezt már megszokhattuk, a lengyel király Husztot, Munkácsot és Kassát kéri.

A szultáni válasz a várak ügyében, ahogy eddig is, jóváhagyta a lengyelek kérését, de Havasalföld ügyében a krími kánhoz utasította a lengyeleket, Erdélyben pedig fenntartotta a maga számára a vajda kinevezésének jogát.

Barton 1598 elején a városban kitört pestisjárvány áldozata lett. Közvetlenül halála előtti diplomáciai tevékenységéről keveset tudunk. Feltételezhető, hogy amíg a betegség le nem döntötte lábáról, a szokásos energiával igyekezett intézni a követség ügyeit. Tudjuk, hogy megpróbálkozott a Habsburg és az oszmán politika közötti közeledés elősegítésével, követét Budára is elküldte, de semmiféle eredményt nem ért el vele.⁵⁴ Utóda egyik titkára, Henry Lello lett. Az ő jelentései között maradt fenn az a rövid, alig egy oldalas irat, amely a lengyel – török tárgyalások pontjait tartalmazza. Az irat keltezetlen, pontosan nem tudjuk, hogy mikor keletkezhetett, de tartalmából ítélve az 1597 novemberi lengyel–török tárgyalások után és az 1598. augusztus 4-én kiadott szultáni szerződéslevelével⁵⁵ közötti időszakban készíthették. Az irat tíz pontban sorolja fel mindazt, amiről már az elmúlt években részleteiben tárgyalt egymással a két fél.

„A törökök és Lengyelország közötti szerződés pontjai

A barátság és szerződés a lengyel király öfelsége és a Nagyúr között az alábbi feltételekkel jöjjön létre: Először, hogy a Nagyúr kegyesen elismeri, hogy Moldva és Havasalföld tartományok a lengyel király öfelsége alá tartoznak, aki tetszése szerint rendelkezik velük és kormányozza azokat.

Másodsor, hogy ha a Nagyúr háborút akar indítani a német császár ellen, ne vezesse a seregét Munkács, Huszt és Kassa irányába, és ne támadja meg a császárt ezen irányból, mert e helyek korábban a lengyel király alattvalói voltak.

Harmadszor, hogy a Nagyúr Erdélyt, vagy más, Lengyelországgal határos tartományt elfoglalva, az említett tartományokba keresztény kormányzót nevezzen ki, a lengyel király tetszésének megfelelően, aki ügyeljen a Nagyúrral való kölcsönös barátságra, és kormányozza az országot bölcsen és békésen, a követek és a kereskedők biztonságos átutazása érdekében.

Negyedszer, hogy a tatárokat valamint bármelyik fél köznyugalmának ellenségeit Bendírből, Akermanból és a Podóliával határos területekről távolítsák el.

Ötödször, hogy a Nagyúr adjon a tatárnak azonnali parancsot, hogy ezentúl soha többé ne támadja meg Lengyelországot, mert az első alkalommal amikor a tatárok megtámadják a lengyel király területeit, az össze fogja gyűjteni minden seregét és lerohanja Tatárszágot, és e jelen nyilatkozat szerint ne háboríthassa és sérthesse meg a békét és barátságot a Nagyúr és a lengyel király között.

Hatodsor, hogy a Nagyúr ne nevezze ki magát az ochacói⁵⁶ területek urának, mert ez a cím a lengyel király öfelségét illeti meg.

⁵³ III. Mehmed szultán III. Zsigmond királyhoz 1597. november 1–10. in Zygmunt Abrahamowicz: Katalog Dokumentów Tureckich. Warszawa, 1959. 228–229. Nr. 237.

⁵⁴ Cernovodeanu, 1989. 443.

⁵⁵ A szerződéslevelre Papp Sándor hívta fel a figyelmemet, szívességét ezúton köszönöm. Kiadta: Kolodziejczyk, 2000. 313–323.; rövid kivonata: Abrahamowicz, 1959. 234. Nr. 242.

⁵⁶ Oczaców – Hoçakov – Özü, (Ukrajna) kikötő a Fekete-tenger északi partvidékén.

Hetedszer, hogy a Nagyúr a lengyel királyt, ha ír neki, ne Lech Kiraltnak szólítsa, ami lengyel királyt jelent, hanem Lech Padiszának, ami a Lengyelország császárárt jelenti.

Nyolcadszor, hogy az ismaeli⁵⁷ tartományt, amely korábban Moldva fennhatósága alá tartozott, és amelyet Áron, volt moldvai fejedelem nem régiben felégetett és elnéptelentett többé ne a törökök építsék fel és népesítsék be, hanem mindörökre maradjon Jeremiás moldvai fejedelem fennhatósága alatt, és az ő keresztény alattvalói lakják.

Kilencedszer, hogy a Nagyúr üzzön el a városból [ti. Konstantinápolyból] minden keresztény fejedelmet vagy bárki mást, aki a moldvai vagy havasalföldi fejedelemségre áhítozik, mint az említett tartományok nyugalmának háborítóit, és különösen, hogy a Nagyúr szigorúan büntesse meg Janculót a volt moldvai fejedelem fiát.

Tizedszer, hogy a Nagyúr vegye el Cibucy⁵⁸ tartományt a tatároktól, és adja azt vissza, amint az a régi időkben volt a moldvai fejedelemnek.⁵⁹

A szerződés pontjai mind lengyel, mind oszmán szempontból két fontos célkitűzést szolgálnak. Az első a Fekete-tenger nyugati medencéjében 1595–97 között kialakult hatalmi helyzet konzerválása, a második pedig a Kárpát-medencén belül húz határvonalat a lengyelek és az Oszmán Birodalom közé.

A lengyelek azon igyekezete, hogy megvessék lábukat a Fekete-tenger partvidékén, a Krími Kánság, a Porta és részben az Erdélyi Fejedelemség terveivel is ütközött. A tizenöt éves háború kedvező körülményeket teremtett a lengyel törekvések számára. Zamoyski kancellár ösztönösen is felismerte, hogy a háborúból való kimaradás fejében a Porta elnézheti a lengyelek térhódítását a román vajdaságokban, ahogy ez Moldvában megtörtént 1595-ben. A Fekete-tenger nyugati medencéje 1595 és 1597 között a tizenöt éves háború mellék hadszínterévé vált, ahol a csatákat csak kisebb részben vívták katonák, inkább a diplomatáké volt a szerep. Véleményünk szerint Báthory Zsigmond nemcsak azért veszíti el Moldvát, mert nem volt elég hadereje, hogy az általa támogatott Ștefan Răzvan vajdát megvédje, hanem azért, mert diplomáciája volt elégtelen a vajdaság megtartására. A lengyel krími tatár–oszmán együttműködést nem tudta hatásos ellenlépésekkel, kezdeményezésekkel, diplomáciai akciókkal megbontani. Báthory Zsigmond külpolitikája még az ellenségesnek nem mondható Lengyelországgal szemben is csődöt mondott, és nem működött a családi kapcsolatrendszer sem. Ami a tatárokkal való tárgyalásokat illeti, eddigi ismereteink szerint 1597 novemberében sem az erdélyi fejedelem, hanem a krími kán kezdeményezte a kapcsolatfelvételt. De ekkor már késő volt, hiába indult erdélyi követség a Krímbe, amíg tárgyaltak Báthory Zsigmond 1598 márciusában lemondott trónjáról. Ahogy Ivanics Mária megjegyezte Báthory Zsigmond a „pillanatnyi veszély elhárítására kezdett tárgyalásokba törökkel–tatárral”, vagyis sajnos semmiféle céltudatosság sem figyelhető meg a tatárokkal elkezdett diplomáciai kezdeményezéseiben, hacsak nem az időhúzás.⁶⁰ Pedig Gázi Giráj kánnal lehetett volna tárgyalni, ahogy ezt a lengyelek bebizonyították.

A lengyel politika kiválóan használta fel érdekei érvényesítésére az angol diplomácia támogatását. Láttuk, hogy sok esetben az oszmán–lengyel kapcsolatok közel sem voltak olyan zökkenőmentesek. Azonban minden esetben megtalálták a közös érdekek felé vezető utat.

Huszt, Munkács és Kassa oszmán részről való felajánlását a lengyel koronának viszont egészen más szempontok alapján kell értékelnünk. Míg a Kárpátokon túl, Moldvában a lengyel király ténylegesen is rendelkezett hatalommal, addig a Magyar Királyság területén ez inkább csak jelképes lehetett. Elképzelhetetlen, hogy Kassa esetleges lengyel megszállása ne okozott volna konfliktust a mindenkori magyar királlyal. Oszmán oldalról ez az ajánlat

⁵⁷ Ismail (Románia)

⁵⁸ Feltehetőleg: Cibulevka (Moldáv Köztársaság) Dnyeszter menti település.

⁵⁹ London, Public Record Office, SP 97/7 fol. 183.

⁶⁰ Az erdélyi–tatár szövetségről: Ivanics, 1994. 100–121.

szerves részét képezi annak az elképzelésnek, hogy a Magyar Királyság meg nem szállt északi területeiből valamiféle kis államocskát kreáljanak. A történetírás ezt az oszmán elképzelést a „Kassai vajdaság” vagy „Orta Madzsar” néven ismeri.⁶¹ Mindezt azzal kell kiegészítenünk, hogy az oszmán politikának az a közismert gyakorlata, hogy határai mentén vazallus államokat hozzon létre, és ennek megfelelően kísérletezett a Magyar Királyság megmaradt területeinek különböző hatalmi struktúrákba rendezésével nem tekinthető egy merev, az európai hatalmi viszonyokat figyelmen kívül hagyó oszmán politikai sajátosságnak. Éppen ellenkezőleg, a lengyel–török szerződés azt bizonyítja, hogy az oszmán politika rendkívül érzékenyen reagált a hatáiraival szomszédos területeken, régiókban bekövetkezett hatalmi változásokra. Pontosan tisztában volt a különböző európai államok hatalmi törekvéseivel, jelen esetben Lengyelországnak a Fekete-tenger medencéjében a Balkán felé irányuló expanzív politikájával. A tanulmányunk elején, a Barton által említett 15 ezer tallér, amit a lengyel király fizetne a békéért rendkívül félrevezető adat, mert azt sugallja, hogy Lengyelország mindenáron, még megvesztegetéssel is, de szeretné fenntartani a békét az Oszmán Birodalommal. Lengyelország valóban érdekelt volt a béke megőrzésében, de ebben az esetben úgy véljük, hogy a békére leginkább a törököknek volt szüksége, katasztrofális lehetett volna az Oszmán Birodalomra nézve, ha Lengyelország belép a törökellenes koalícióba. A béke ára tehát nem a lengyelek által fizetendő 15 ezer tallér, hanem Moldva lengyel befolyási övezetként való elismerése volt. Mindezt kiegészítette a Magyar Királyság észak-keleti területeinek, a Kassa–Munkács–Huszt vonaltól északra eső régióknak az oszmánok által való felajánlása a lengyel király számára. A lengyel–török szerződés Észak-kelet-Magyarországot érintő kitételét értelmezhetjük úgyis, hogy ennek a területnek a megszállásáról a Porta lemondott, sőt azt átengedte egy keresztény államnak, Lengyelországnak.

A magyarországi és erdélyi vonatkozások tekintetében érdemes összevetnünk a békeszerződés angol nyelvű és az elkészült török dokumentum szövegét. Az angol dokumentumhoz képest az 1598. augusztus 4-ei békeszerződés török szövege kicsit másként fogalmaz: *„És kérelmezte [ti. a lengyel király], hogy az Erdély határánál lévő három várat, amelyek a bécsi királyhoz tartoznak, Kassát, Husztot és Munkácsot elfoglalhassa. Ha a lengyel király azt az ország-részt azelőtt elfoglalja, mielőtt azt én nem hódítom meg a győzdelmes erőmmel, a mi részünkről betörés és beavatkozás nem történik, maradjon az ő birtokában.”*⁶² Ezzel szemben az angol szövegben ezt így olvashatjuk: *„Másodszor, hogy ha a Nagyúr háborút akar indítani a német császár ellen, ne vezesse a seregét Munkács, Huszt és Kassa irányába, és ne támadja meg a császárt ezen irányból, mert e helyek korábban a lengyel király alattvalói voltak.”* A különbség szembeütő. A török békeszerződés egyértelműen kifejezi, hogy a felsorolt várak a magyar király országához tartoznak. A szultán ahhoz járul hozzá, hogy a lengyel király birtokba veheti az említett helyiségeket, de csak abban az esetben, ha azokat még oszmán hadak nem hódították meg. A törökök a terület először birtokba vevő jogát ismerik el. Még azt is hozzáteszik, hogy ezt a lengyel király kérelmezte. Az angol nyelvű szerződésmásolatot egészen más hatalmi szemszögből fogalmazták. A szöveg kifejezetten tiltja a törökök számára, hogy Kassa, Munkács és Huszt irányába támadjanak (*„a Nagyúr ... ne vezesse a seregét ... ne támadja meg ...”).* Az indoklásban pedig az szerepel, hogy az említett helyek korábban a lengyel király

⁶¹ Lele József: Erdély a tizenöt éves háborúban és a Porta. Aetas 1991/3–4. 108–109., Varga J. János: I. Rákóczi György és az „Orta Madzsar”. In Tamás Edit (szerk.): Erdély és Patak fejedelemszonya Lorántffy Zsuzsanna, Tanulmányok születésének 400. évfordulójára Sárospatak, 2000. II. 247–270.; uő Az „Orta Madzsar” szerepe Perényi Pétertől Thököly Imrérig: a nyugati irányú török hódítás metodikájához. In Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Budapest, 2002. 415–423.; Tóth Sándor László: A „Szináni ajánlat”. Oszmán vazallus államok létesítésének terve 1593-ban. Aetas, 2002/2. 97–111.

⁶² Kołodziejczyk, 2000. 323. A két szöveg eltérő fogalmazására Papp Sándor hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök.

fennhatósága alatt álltak. III. Zsigmond király politikusai a Jagelló continuitással érvelve igyekeztek meggyőzni a törököket.

A két szöveg közötti eltérés oka az, hogy az angol jelentéshez csatolt szerződés forrása a lengyel tárgyalódelegáció szövegvariánsa volt. Természetes, hogy a lengyelek saját hatalmi érdekeiket határozottabban megfogalmazó szöveget készítettek. Izgalmas az alá-főle rendeltségi viszonyt kifejező szavak használata. A török szerződésben a lengyel király *kérelmére* engedélyezik a várak lengyel megszállását, míg a lengyel forráson alapuló szövegben erről egyáltalán nincs szó.⁶³

A Kassától Hincsig terjedő régió, melynek lengyel megszállását a Porta nem ellenezte, nagyjából megegyezik annak a hét vármegyének a területével, amelyet a 17. század során az erdélyi fejedelmek hosszabb-rövidebb ideig, megszakításokkal fejedelemségükhöz csatolhattak. De találhatunk más érdekességeket is. Ez a terület foglalta magába a legjelentősebb Rákóczi birtokokat, és ez az országrész adja majd a 17. század utolsó harmadában Thököly Imre Felső-Magyarországi Fejedelemségének jelentős részét.

Itt kell visszatérnünk, egy gondolat erejéig az Eger alatt táborozó Bartonhoz, pontosabban az ideérkező lengyelekhez. Nem kizárható, hogy a lengyelek célja az volt, hogy megtudják, milyen terveket fontolgat a szultáni hadvezetés a vár elfoglalása után. Vajon nem tervez-e további előnyomulást? Hiszen akkor veszélybe kerülne a már korábban Lengyelországnak ígért Kassa vagy Munkács. De a nagyvezír és a szultán tartotta magát az ígéretekhez. Mezőkeresztesnél megakadályozták, hogy az egyesült királyi és erdélyi hadak visszafoglalják Egert, de Kassa irányába sem akkor, sem később nem vezettek támadó hadjáratot. 1596-ban a készülő lengyel–török megállapodást nem veszélyeztette semmi.

Ha rátekinünk a térképre, akkor még érdekesebb kép bontakozik ki előttünk. A három említett vár, illetve város majdnem pontosan egy ÉNY–DK irányú egyenes vonalán helyezkedik el. Ez az egyenes közel párhuzamos a Dnyeszter folyásával, ami a 16. század első felében éppen a lengyel–török befolyási övezet határa volt. Ha ezt az egyenest a Fekete-tenger irányába meghosszabbítjuk, akkor az Akkermanon áthaladva éri el a tengert, nagyjából megadva azt a határvonalat ameddig a lengyel befolyás Moldvában érvényesült. Moldva székhelye, Jászváros (Jași) ettől a vonaltól északra található. Nem történt más, mint a 16. század első feléhez képest a lengyel–török befolyási övezet határa a Dnyesztertől déli irányba toldódott el, és így már a Kárpát-medencét is elérte. Kassa-Munkács-Huszt azt a vonalat jelöli, ameddig a lengyel befolyási övezet határa a Kárpát-medencében terjedt. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a „Kassai Vajdaság” terve, mint oszmán politikai sajátosság, csak részben alkalmazható, és adhat magyarázatot a Királyi Magyarország északi területein bekövetkezett 16–17. századi hatalmi változásokra. A lengyel–török békeszerződés sokkal inkább megfelel annak az európai politikai és diplomáciai gyakorlatnak, mely az aktuális érdekek mentén, az erőegyensúly alapján rendelkezett a különböző régiók státuszáról. Talán nem túlzás, ha kijelentjük, hogy a tizenöt éves háború első felvonásának nyertese – ha európai kontextusban értékeljük a hadi és diplomáciai eseményeket – az az Anglia, amely sikeresen védte meg vezető pozícióját a Portán és erősítette meg politikai befolyását Moldván át Lengyelorszáig, valamint az a Lengyel Királyság, amely elérte a Fekete-tengert, és az Oszmán Birodalommal közös határát jelentősen délre tolt.

Ezzel az 1598-as lengyel–török békeszerződéssel Észak-kelet-Magyarország, modern kifejezéssel élve, lengyel védőernyő alá került. Ez inkább elvi, mint gyakorlati jelentőséggel bírt, de kétségtelenül hatással volt mind Erdély, mind a Királyi Magyarország későbbi történetére is.⁶⁴

⁶³ A oszmán–lengyel diplomáciai tárgyalások mechanizmusáról: Kołodziejczyk, 2000. 68–85.

⁶⁴ Ezt a vonalat a lengyelek és a törökök is tiszteletben tartották az elkövetkező 17. század során is. 1644-ben a Varsóban tárgyaló Wesselényi Ferencnek arra a kérdésére, hogy nem félnek-e a lengyelek, hogy I. Rákóczi György az általa elfoglalt területet a törököknek fogja átadni,

MELLÉKLET

The terms of league between Poland and Turk

The amity and the league of the most mighty Kinge of Pouland with the Grand Signior may be recieved with the under written conditions.

Ffirst thatt the Grand signior friendly graunt thatt the provinces of Moldavia and Wallachia be dependent uppon the most mighty king of Pouland to dispose of the same and gouernment those att his own pleasure.

Secondly thatt the grand Signior entendinge warre uppon the Emperour of Germany do nott leade his forces or invade the Emperour by the way of Moncach, Hust and Cassovia bycause these places were formerly subiect to the King of Pouland.

Thirdly thatt the grand Signior conqueringe Transilvania or other province adioyninge to Pouland, thatt in the sayde provinces christian governours be after appointed att the choise of good likinge of 16⁶⁵ who may have care of the mutuall friendshipp with 105⁶⁶ and may govermethe the countries wisely and peacably for the saffe trafick and the passage of Ambassadors and marchants.

Ffourthly to remove the Tratars out of Bendir, Akerman, and the places adioyninge the fields of Podolia, and ennemies to the comon quitnes of eyther parte.

Ffthly thatt 105 give expresse comand unto the Tratar, thatt here after he never make incursion into Pouland for the first tyme the Tratars shall invade 16 his dominions he purposeth together all his forces togather and to enter and outrun all Tartary with by his present protestation, he requireth may be no disturbante or damedge to the peace and amity between 105 and 16.

Sixty that 105 doe nott intitle him selfe Lord of the fields of Ochaco bycause the title belongeth to the most mighty king of Pouland.

Seventhly thatt 105 writttinge to 16 do nott title him Legh Kiral which is kinge of Pouland butt Legh Padisza which is Emperour of Pouland.

Eightly that the province of Ismael havinge formerly hyn [!] under gouernment of Bugdania and lately burnt, and dispopulet by Aron late Prince of Bugdania be no more builled nor inhabited by the Turkes, butt remain ever futurly under the Prince of Bugdania Jeremia, to be peopled and inhabited by his subiects christians.

Ninthly thatt 105 banishe out of the citty all christians Princes or others who pretend the gouernment of Princendome of Bugdania or Wallachia as disturbers of the quiet estate of those provinces, and in particular thatt 105 severly punishe the sonne of Jancolo lately prince of Bugdania.

The tenth thatt 105 take the province Cibucy out of the Tartars hands and returne itt as ancient tyme into the hands and gouernment of the Prince of Bugdania.

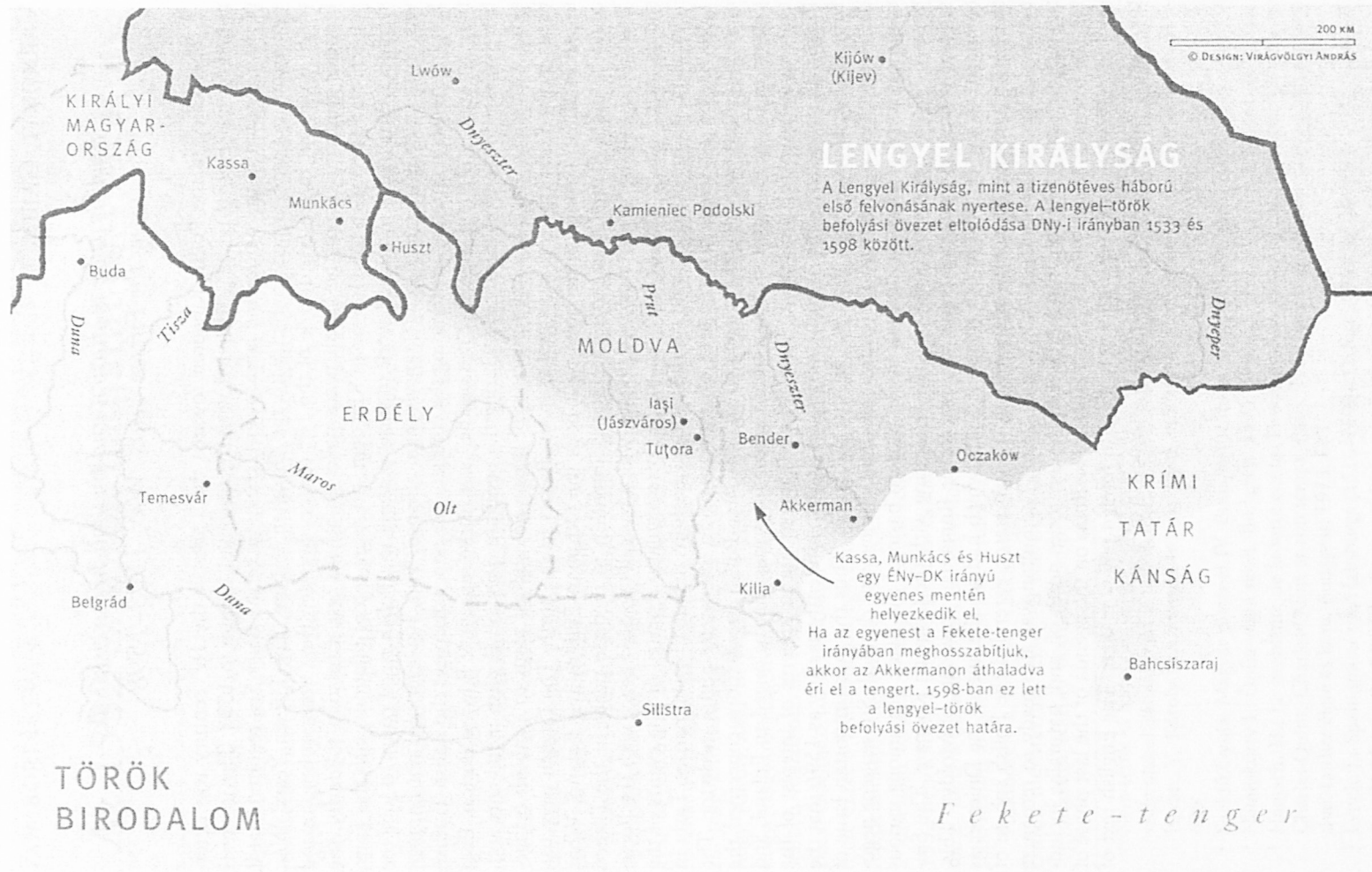
Articles the Ambassador of Poland his negotiation.

[London, PRO SP 97/7 fol. 183.]

IV. Ulászló király azt válaszolta, hogy ettől nem tartanak, mert a törököknek és a lengyeleknek régi szerződésük van arról, hogy a lengyelek, ha szükségesnek tartják Kassa, Munkács, Huszt várait is megszállhatják. Wesselényi Ferenc jelentése III. Ferdinándnak, Gdów, 1645. július 9. In Georgius Pray: *Epistolae procerum Regni Hungariae III. Posonii MDCCCVI.* 452–454.

⁶⁵ titkosítva: king of Poland

⁶⁶ titkosítva: grand Signior

VÁRKONYI, GÁBOR

*English peace mediation and the Polish-Turkish talks
during the Fifteen Years' War, 1593–1598*

The policy of the Polish Kingdom towards the Turks in the 16th century was determined by the 'eternal peace' concluded with the Ottoman Empire in 1533. The interests of the Kingdom in the Baltics and later towards the basin of the Black Sea required that it should not get into armed conflict with the Ottoman Empire. The Fifteen Years' War, which broke out in the last decade of the 16th century between the Ottoman Empire and Emperor Rudolph II, put the Polish peace policy to a hard test. Christian solidarity, the political traditions with the Hungarian Kingdom, the more recent relations with the Transylvanian Principality would all work towards pushing the Polish royal court to join the war on the side of the Hapsburg-Transylvanian alliance. This, however, did not happen. Polish interests pointed against joining the conflict. The paper discusses the Polish-Turkish talks between 1593 and August, 1598 on the basis of the reports of Edward Barton, English ambassador to Constantinople. During the period in question English merchants and, along with them, English foreign policy were taking determined steps to establish bridge-heads in the Levantine region as well as in the Baltics in the north. The English were trying to establish strong connections with both the Ottoman Empire and Poland. What could be more natural then, that the English intention to mediate peace in the Fifteen Years' War and the foreign policy of Poland, which basically wanted peace with the Porte, should meet? The English ambassador to the Porte regularly reported on the events of the Turkish-Polish negotiations, and on the various questions debated by the parties. Early in 1596 Barton was himself participant of the talks as an interpreter and a mediator. The most important items on the agenda of the Ottoman-Polish negotiations concerned the passage of Crimean Tartar auxiliary troops across territories that belonged to Poland, and the establishment of the Polish, Turkish and Crimean Tartar spheres of interest of the Rumanian voivodates. The English ambassador wrote confidently as early as 1596 that the King of Poland would not go to war against the Sultan. Thus the most important issue of the Fifteen Years' War from the Hungarian point of view was decided. Subsequent negotiations centred around the division of the western basin of the Black Sea among various powers. In that question Poland was also consulting with the Crimean Khanate. The Sultan was willing to recognize Polish interests in the Rumanian voivodate of Moldva. This, compared to the Polish-Turkish treaty of 1533, which had set the line of the Dniester as the border between the zones of interest of the two states, extended the Polish sphere of interest as far to the south as the Danube delta. The Sultan was also ready to recognize the jurisdiction of the Polish monarch over the territories north of, and, naturally, including, the towns of Kassa, Munkács, and Huszt. The items on the agenda of the last phase of the Polish-Turkish talks were known to English foreign policy makers. The English text of the agenda Polish-Turkish negotiations is attached in an appendix.

ZOMBORI ISTVÁN

Az 1532-es török hadjárat és V. Károly

V. Károly 1519-es császárrá választása révén megörökölte a török elleni háború problémáját. Ez számára mint Aragónia és Kasztília királya a földközi-tengeri frontot éppúgy jelentette, mint a német-római császárként rászakadt szárazföldi hadszínteret. Számos egyéb politikai ügye mellett sokáig nem lépett ebben a kérdésben, elég csak a hosszú ostrom után segítség nélkül maradt Rhodosz elestére gondolni, vagy a török szultán 1526-os és 1529-es nagy hadjáratait figyelembe venni.

Jelen tanulmányunkban nincs módunk elemezni a tényleges katonai, politikai, pénzügyi, diplomáciai okokat, mint ahogy az 1532-es hadjárat elemzésére sem vállalkozunk. Ugyanis a források olyan hihetetlen bősége áll rendelkezésünkre, amelyeket hely hiányában nem idézhetünk, valamint a háború megítélését illetően is már a kortársaktól kezdve napjaink szakirodalmáig igen ellentmondó vélekedések születtek.

Ezért inkább röviden jelezni szeretnénk azokat a körülményeket, amelyek a császár döntéseit motiválták, s végül azt az eseménysort eredményezték, amelyet 1532-es hadjáratként ismer a történettudomány.¹

A magyar történeti irodalomban számos mű foglalkozott az 1532-es hadjáratral. Többkevesebb eltéréssel valamennyi ugyanarra a summázásra jutott, jelesül, hogy Károly a magyar ügyek iránti közömbösségtől és érdektelenségtől vezettetve, nem volt hajlandó felhasználni ezt a páratlan alkalmat a török kiűzésére Magyarországról. Szekfű Gyula ezt azal magyarázta, hogy a császárt csak Itália érdekelte.² Egy másik vélemény odáig ment, hogy Károly akár Belgrádot is vissza tudta volna foglalni, de nem látta értelmét annak, hogy Magyarorszáért áldozatot hozzon.³ Nyugati történészek – már amennyiben részletesebben foglalkoznak a kérdéssel – sokkal árnyaltabban fogalmazznak. Rámutatnak, hogy Bécs védelmén túl a birodalmi sereg nem volt érdekelt Magyarország fölszabadításában, mert ezzel a Habsburgok egy fontos fronton tehermentesülve másokra (például a német fejedelmekre) nagyobb veszélyt jelentettek volna.⁴ Egyéb munkákból az is kiderül, hogy a kasztíliai rendek a magyar ügyek fedezésére nem voltak hajlandók pénzt biztosítani. 1532-ben Károly a legjobb spanyol és itáliai vezéreit vonultatta föl, de csak Ausztria védelmére, mert a birodalomnak ez állt érdekében és nem több. De még ez is nagy erőfeszítésébe került, az ellenkező német rendekkel szemben.⁵

Különösen a magyar szakirodalomban hivatkoznak előszeretettel arra, hogy Károly csak a mediterrán politikai törődött, a magyar ügy számára sokadrangú kérdés volt.⁶ Ugyanakkor Károly politikája valójában sokkal bonyolultabb volt, semhogy egyetlen tér-

¹ Nem térek ki Károly intézkedéseire a jelzett időszakban is oly fontos Ferdinánd és Szapolyai viszály alakulásában, mert e tekintetben rendelkezésre áll korábbi tanulmányom. Lásd: Zombori István: V. Károly és a magyar trónviszályok (1529–1533). Történelmi Szemle, 1980. 4. 615–626.

² Szekfű Gyula: Magyar történet IV. Budapest, é. n. (a továbbiakban: Szekfű) 33.

³ Nemeskürty I.: Önfia vágta sebéit. Budapest, 1975. 396.

⁴ Hantsch, H.: Le problème de la lutte contre l'invasion turque dans l'idée politique générale de Charles-Quint. Charles-Quint et son temps. Paris, 1959. 57. Hasonló véleményen van Friedenthal: Luther élete és kora. Budapest, 1973. 613.

⁵ Lynch, J.: Spain under the Habsburgs (1516–1598). Oxford, 1964. 85–86. 92.

⁶ Szekfű 33.; továbbá Szakály F.: A mohácsi csata. Budapest, 1975. 101.

ségre koncentráldott volna. A heterogén birodalmi érdekek a napi politikai események alakulása során gyakran követelték az egymásnak sokszor ellentmondó intézkedések meghozatalát. A birodalom pénzügyi lehetőségei behatárolták a császár döntéseinek sorrendjét és megvalósulásuk hatékonyságát is. A Habsburg családi érdekek fontossági rátájának megfelelően Károly ott összpontosította erejét, ahol a veszély a legnagyobbnak látszott. Ha kellett, Itáliában vagy a Földközi-tengeren, vagy éppen Bécs környékén.

Az 1530-as évek elejére Károly továbbfejlesztette nagyapjától, Aragóniai Ferdinándtól örökölt diplomáciai szolgálatát. Az 1520-as évekkel ellentétben – amikor kísérete és tanácsosai főleg németalföldiekből álltak – az új személyzetben belül egyre több lett a jól képzett spanyol diplomata száma. Szükség is volt rájuk, mivel az 1529-ben megkötött francia–spanyol béke csak a fegyveres harc megszűnését jelentette. A kulisszák mögött, diplomáciai téren a küzdelem tovább tartott. Károly 1531–32-es békekísérlete János és Ferdinánd között kedvező terepet biztosított I. Ferencnek a beavatkozásra, és arra, hogy a német fejedelmekre, a pápára, a törökre és Szapolyaira gyakorolt befolyása révén a konfliktust elmélyítse, nemzetközivé tegye. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Magyarország ügye ezekben a hónapokban a Habsburg–Valois–török–protestáns érdekek összecsapásának egyik legfontosabb színterévé vált. Az ország egyéni balszerencséje, hogy ez a nemzetközi helyzet sajátosan megosztott belső viszonyokkal párosult, ami Magyarország belső politikai és gazdasági felmorzsolódásához vezetett.⁷

V. Károly részvételét a török elleni háborúban számos tényező befolyásolta. Ezek számbavétele – ha mégoly vázlatosan is – elengedhetetlen a jelen tanulmányban. Mindezekelőtt arra kell kitérni, hogy Károly 1519-es császárrá választását a spanyolok nagy gyanakvással figyelték. Ez a nagy múltú, büszke nép (minden megosztottsága ellenére) arra nagyon ügvelt, hogy királyuk ott legyen az országban. Amikor 1520-ban Károly a német birodalomba utazott, hogy ottani ügyeit rendezze, és 1522-ig ott is maradt, egyebek között távolléte volt az egyik oka a Comuneros fölkelésnek, amely alapjaiban rázta meg Károly uralmát az Ibériai-félszigeten. Így tehát, miután a császár 1522-ben visszatért Spanyolországba, 7 évig, 1529-ig ki sem mozdult onnan.

Ebből következően minden, Európával kapcsolatos ügy híre postán jutott el hozzá. Vonatkozott ez mind a török, mind pedig az ehhez kapcsolódó magyar vonatkozású eseményekre. Ez a valóságban azt jelentette, hogy az ilyen hírek – akár a követjelentések, akár az uralkodók (II. Lajos, Zsigmond lengyel király, vagy öccse, Ferdinánd) levelei – csak hosszú idő után jutottak el hozzá. A jelzett időszak a franciák elleni állandó háborúskodás jegyében telt el. Így az említett híradások Franciaország elkerülésével két irányból érkeztek Spanyolországba: a Bécsből induló posta vagy Velencén és Milánón át került Genovába, onnan hajón Barcelonába, vagy Bécsből a német birodalmon át Németalföldre míg onnan hajón Bilbao, Santander vagy La Coruña kikötőjébe. Hasonló úton érkeztek a hírek Rómából is. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy Károlynak spanyol területen nem volt állandó székhelye. A királyi udvar állandóan úton volt Toledo, Cordoba, Granada, Sevilla stb. városokban, és az említett posta kézbesítőjének további 6–10 napba telt, míg a küldeményt Károlynak átadhatta. Ha figyelembe vesszük a korabeli viszonyokat (a szárazföldi és tengeri utazás nehéz körülményeit), a téli-nyári időszak postája közti eltérés mellett azt látjuk, hogy Károly 1522–29 között 50–60 nap alatt kapta meg az osztrák–magyar–cseh–lengyel területeken történekről szóló híreket.

⁷ A kérdésnek fontos vetületét jelentette még a Károly és Ferdinánd között feszült ellentét, amely Ferdinánd Habsburg családon belüli szerepét illette. Erre azért nem térek ki, mert részletesen olvasható a *Hatalom és családi viszály: V. Károly és I. Ferdinánd kapcsolata* című tanulmányomban. *Világtörténet*, 1993. ősz-tél. 3–14.

Tekintsünk el attól az egyébként igen fontos ténytől, hogy sokszor bizonytalan, egymásnak ellentmondó hírek érkeztek ugyanarról az eseményről, és akkor azt látjuk, hogy a török 1526. évi tavaszi megindulásáról Károly csak 1526. május–júniusában értesült, amire válasza megérkezett, augusztus–szeptember volt. Így nem lehetett hadsereget felállítani, azt odaküldeni és harcba szállni. Gyakorlatilag ez történt 1529-ben is. Igaz, Károly ekkor már az év közepén, megindult Itália felé, de előbb a francia királlyal kellett a békét megkötni, és ezért a tényleges török elleni háborúba már nem tudott bekapcsolódni.

A helyzet viszont 1529 és 1533 között megváltozott, amikor a birodalom ügyeit intézendő, Károly Itália, Németország és Németalföld területén tartózkodott, így gyakorlatilag két héten belül értesült a török elleni hírekről. Azonban számos olyan politikai, diplomáciai, katonai és pénzügyi intézkedésre volt szükség, amelyek intézésével elteltek az 1530–31-es évek.

Amikor Károly 1529 nyarán elutazott Spanyolországból – bár azt hét évi ott-tartózkodás után tette –, fontosnak tartotta, hogy mindezt személyesen is megindokolja a spanyoloknak. Meghatalmazottjaként otthon maradt a felesége, Izabella királyné és császárné, illetve az ügyek intézésével Kasztíliaiban Juan Tavera santiagoói érseket bízta meg. A neki adott írásbeli utasítás rendelkezésünkre áll. Ebben Károly a következőképpen indokolja elutazását: Igaz, hogy a francia királlyal békét kötött, de az nem szűnt meg ellene izgatni és áskálódni. Különösen Szicíliaiban és Nápolyban járnak el a franciák küldöttei annak érdekében, hogy a császár ellen fordítsák őket, de ami még ennél is kedvezőtlenebb, hogy a francia király folyamatosan együttműködik a törökkel. Aki egyébként is sok kárt okoz, és szinte állandóan leköti a császár flottáját a Földközi-tengeren. Mindezt – mondja Károly – a különböző tudósítóitól kapott jelentésekből tudja. Úgy véli, hogy a gondok ilyen koncentrálódása mellett egyedül az ő személye jelent egyfajta biztosítékot, mert neki kötelessége a keresztény hit védelme. Fokozza ezen problémáit az is, hogy a német birodalomban is többféle nehézséggel áll szemben: egyrészt a török elfoglalta és lerombolta az ő és öccse családi birtokait (nyilván Horvátországra, Magyarországra és Ausztria egyes tartományaira gondolt), másrészt a birodalmon belüli problémái a protestánsokkal szintén sok nehézséget jelentett. Ezek együttesen készítetik arra, hogy odautazzon és személyesen cselekedjen. Annál is inkább, mert főnnáll a veszélye annak, hogy a török ismét támadni fog. Károly úgy véli, hogy az itáliai ügyek most nem igénylik az ő személyes jelenlétét, a németországiak viszont igen. Legfőbb érve tehát az, hogy a kereszténységet fenyegető veszély csakis az ő személye révén hárulhat el, ezért utazik oda. Természetesen igyekszik mihamarabb visszatérni a spanyolokhoz, hogy az ottani ügyeket is intézze.⁸

Károlynak erre a mentegetőzésre, illetve távollétének indoklására azért is szüksége volt, mert a spanyolok – azon túl, hogy egész nemzetüket érintő sérelemként élték meg, hogy uralkodójuk egy más országért, más területért hosszabb időre elhagyja őket, a törökök elleni harcban nem kis érdemeket szerezve az előző évszázadok során – gyanakvással figyelték a kelet-európai fronton történő török támadásra való hivatkozást. Annál is inkább, mert az 1520-as években Károly nem egy alkalommal különböző összegeket szavaztatott meg Spanyolországban a török elleni harchoz, amelyeket azután a spanyolok számára többé-kevésbé nyilvánvaló módon nem a török elleni hadjárat céljára fölhasználtak fel. De a spanyolok azzal is érveltek, hogy a spanyol területek nem tartoznak a német-római birodalomhoz, és igaz, hogy Károly egyúttal a császári tisztelet is betölti, de ők nem hajlandók a birodalom érdekei miatt újabb pénzáldozatokat hozni. Vagy ha a török elleni hadjáratra mégis szükséges a pénz, akkor azt az itáliai ügyekre, vagy a földközi-tengeri flotta fenntartására kell fordítani. Ferdinánd állandóan Károlynál tartózkodó követe Martin de Salinas gyakran tudósít a spanyol udvarban tapasztalható hangulatról. 1529 elején arról tájékoz-

⁸ Sandoval, P. de: *Historia... del Emperador Carlos V. I–III*. Madrid, 1955–1956. Idézett rész: II. 328–329. (a továbbiakban: Sandoval)

tatja Ferdinándot, hogy a spanyolok szinte viccet csinálnak a török Magyarország elleni támadásából. Úgy vélik, hogy az egész csak arra szolgál, hogy a császár ismét pénzt csikarjon ki belőlük.⁹

Hogy megértsük Károly lehetőségeit és tetteit az 1532-es évben, föltétlen szükséges röviden megvizsgálni, milyen pénzügyi föltételei voltak egy ilyen, Károly által vezetett hadjáratnak. A különböző spanyolországi bevételek egy része egyáltalán nem jöhetett szóba a török ellen, mert ezek olyan jellegű bevételek voltak, amelyeknek elköltését a helyi feladatokra szánták. Károlynak Spanyolországból származó legfontosabb bevétele az ún. *servicio* volt, amelyet viszont a *cortes*nek, azaz az országgyűlésnek kellett megszavaznia. Ennek mértéke attól függött, hogy a rendek mekkora összeget szavaztak meg. Tekintettel arra, hogy a már említett Comunerok fölkelés 1521–22-ben alapvetően a spanyol városok polgárságát mozgatta meg, és az ezt követő megtorlás is elsősorban a városok jogainak megnyirbálására irányult, Károly óvakodott attól, hogy ezt a *serviciot* igénybe vegye öccse megsegítésére, a német birodalom területén a török elleni hadjáratához. Annál is inkább, mert ehhez össze kellett hívni a *cortest*, amelyen az uralkodóval szembeni elégedetlenségek is hangot kaphattak volna. Ezért a király 1528-tól kezdve tudatosan nem hívta össze az országgyűlést. Így történt ez 1529-es elutazása után is, egészen 1532-ig, amikor már nem lehetett tovább halogatni a kérdést. Akkor Károly helyett felesége volt kénytelen összehívni. De Izabella is csak egészen mérsékelt összegű adó megszavazását kérte, éppen azért, hogy férje távollétében ne keltsen fölháborodást. Ebből a forrásból tehát Károly nem számíthatott támogatásra hadjáratához.¹⁰

A spanyol királyoknak még a Granada elleni háború idejében kialakult legjelentősebb bevételi forrása az ún. *crusada* volt, amelyet 1484-ben IV. Sixtus pápa bocsátott a Katolikus Királyok rendelkezésére. Ez gyakorlatilag a hitetlenek elleni harc céljára szedett egyházi hozzájárulás volt. Eredetileg három évenként, később más időközönként szedték, és tulajdonképpen a királyi bevételeket növelték vele, mégpedig igen jelentős mértékben. Fontos megjegyezni, hogy soha nem vált rendes évi királyi bevétellé, mindig pápai hozzájáruláshoz volt kötve. Károly gyakran élt ezzel a lehetőséggel, és mint császár kérte az őszszeg beszédéséhez szükséges pápai bullát az éppen hatalmon lévő pápától. 1532-ben azonban az elmondott okok miatt ennek a beszédéséről sem lehetett szó.¹¹ Szóba jöhetett volna még az ún. *Turkenhilfe*, azaz a német birodalom által a török elleni hadjáratra megszavazott összeg. Erre az 1529-es, csaknem Bécs elfoglalásával járó török hadjárat után számítani is lehetett volna, különösen 1531-ben, amikor ha átmenetileg is, de a császár megegyezett a protestáns fejedelmekkel. Azonban a *Turkenhilfe* mindig a rendek által meghatározott feltételekkel járt, azaz a fölfogadható seregek létszámát, illetve azok adott hónapra történő ellátását biztosító konkrét összeg megszavazását jelentette, beleértve azt is, hogy a rendek szigorúan előírták, hogy azt milyen célra lehet igénybe venni. Ez azt jelenti, hogy az 1532-ben fölfogadott birodalmi seregek ellátására szolgáló összegnek az időtartamon túl az a föltétele is megvolt, hogy csak Bécs védelmére irányulhat, azaz egy támadó, területül Bécsen túllépő, Magyarországra vezetett hadjáratra nem.

V. Károly kapcsán gyakran és joggal szokták emlegetni a nagy német bankházakkal való kapcsolatát és az onnan fölvett nagy kölcsön összegeket. Azt láttuk, hogy 1532-ben, Károly a kasztíliai rendes királyi pénzügyi bevételeit nem vette igénybe a török elleni hadjáratra. A külföldi kölcsönök esetében 1532-ben két ilyen kölcsönrel találkozunk. Az egyiket, 100 000 aranyat, a Grimaldo háztól vette föl 1532. április 12-én. Három hónapi tárgyalás után került sor ennek aláírására, amelynek részeként a bankár a 100 000 arany első

⁹ Martin de Salinas levele 1529 áprilisában. Idézi Carande, R.: Carlos V. y sus banqueros. I–III. Madrid, 1965.; 1949.; 1967. Az idézett rész II. 437. (a továbbiakban: Carande)

¹⁰ Vonatkozó adatainkat Carande III. 116–118.

¹¹ Carande II. 435–437.

részletét 1532. május végén fizette ki, június végén a másik felét Milánóban, illetve Genovában. Ennek fejében váltót kapott arra vonatkozóan, hogy Kasztíliaiban egy éven belül, de legkésőbb 1533. májusáig visszakapja ezt az összeget. Ha megfigyeljük, Károly ezt a 100 000 aranyat a földközi-tengeri flotta finanszírozására fordította. A másik kölcsönt 1532. április 22-én vette fel a Welserektől Regensburgban. Szintén 100 000 aranyról van szó. Károly a feleségéhez küldött 1532. április 22-i levelében leírja, hogy azt elsősorban a saját udvartartása és személyi költségeinek fedezésére kívánja fordítani. A Welser ház azt vállalta, hogy a kölcsönt három részletben fizeti ki. Közvetlenül az aláírás után 25 000 aranyat, majd további két részletben pedig oly módon, mihelyt a Welser bankház kasztíliai házáitól megkapta az értesítést, hogy a kifizetendő összegnek megfelelő váltót átadták az illetékeseknek. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek a kölcsönök, amelyeknek tehát a visszafizetése szintén a spanyol bevételeket terhelte, teljes egészében kimerítették a kasztíliai kincstárat, különösen az utóbbi, a Welserektől fölvett kölcsön, mert ennek igen szigorú kamat föltételei voltak. Azonban az így fölvett 100 000 arany sem volt elegendő a Mediterrán flotta ellátására, és Károlyt már nem sokkal később Andrea Doria, a flotta parancsnoka újabb összegek átutalását sürgető kérelmekkel bombázta.¹²

Mindezek alapján láthatjuk, hogy az 1529. nyarán a birodalomba utazó Károly, hatalmas kíséretével, állandó utazgatásaival önmagába véve is hatalmas összegeket költött, és ezek fedezése, a pénz előteremtése nem kis feladatot jelentett. Ennek ellátása, biztosítása alapvetően a spanyol birodalmi bevételekből történt. Mindezekkel együtt megállapíthatjuk, hogy 1532 elején Károly – amikor a különböző információk alapján már láthatta és elmondhatta, hogy ebben az évben is számítani lehet a török nagyszabású szárazföldi hadjáratára – nem rendelkezett olyan, a birodalma különböző területeiről rendelkező bevétellel, amellyel egy ilyen nagyszabású hadjáratra vállalkozhatott volna. A kérdés tehát az, hogy az 1532. augusztus-szeptember folyamán Bécs körül összevont több mint 100 000-es birodalmi sereg költségeinek fedezését miből tudta Károly megoldani. Úgy gondoljuk, hogy ez a kulcskérdés a magyar szakirodalomban mindeddig még semmiféle konkrét választ nem kapott. Ennek megválaszolása szintén a spanyol pénzügyi viszonyokban rejlik, illetve Károly korábbi hadjárataiban.

1525-ben a páviai csatában Károly seregei hatalmas győzelmet arattak a francia király fölött, és mint ismert, maga I. Ferenc is fogságba esett. Nem sokkal később Károly szabadon engedte a francia uralkodót, aki maga helyett két fiát adta túzsul. Az ezt követő időszak újabb háborúi és tárgyalásai végül az 1529-es béke megkötéséhez vezettek (1529. augusztus 3. Cambrai béke), amelyben Ferenc vállalta, hogy két fia kiszabadulása fejében két millió arany váltságdíjat fizet Károlynak, azzal a megkötéssel, hogy ebből a császár fizesse ki VIII. Henrikkel szembenálló tartozását. A korabeli Európa talán leggazdagabb országának, Franciaországnak minden erőfeszítésére szüksége volt, hogy ezt a két millió aranyat valóban össze lehessen gyűjteni, és Károlynak ténylegesen átadják. Az előbb említett tartozást és egyéb járulékos költségeket levonva, végül is 1530. január 21-én Károly megbízottjai Bolognában 1 millió 200 aranyat vettek át, amelyet Károly azonnal Spanyolországba, Medina del Campo-i várába küldött és ott helyeztetett el. Bár az idők folyamán számos pénzügyi nehézsége és temérdek kiadása volt, ehhez az összeghez egyáltalán nem nyúlt. Elmondhatjuk, hogy Károly tudatosan tartalékolta ezt az összeget egy olyan esetre, amikor neki a spanyol bevételektől független, egyéb támogatásra lesz szüksége. Ez 1532-ben következett be. E nélkül az összeg nélkül V. Károly nem hajthatta volna végre az 1532-es hadjárat nagyszabású csapatösszevonását és török elleni koncentrációját. A fentebb említett módon a birodalom egyéb részeiből származó összegekre nem számíthatott, illetve azokhoz olyan országgyűlési határozatok, rendi föltételek stb. voltak szükségesek, amelyeket Károly vagy nem akart igénybe venni, vagy amelyek a fölhasználhatóságot korlátozták. Ezt

¹² Carande III. 112., 115.

a váltságdíjként kapott összeget azonban Károly szabadon, saját akaratából használhatta föl. Ráadásul elmondhatta, hogy ezt a pénzt az ellenség felett aratott győzelmével ő maga szerezte, tehát ezt nyugodtan fordíthatja a török elleni hadjáratra. Ezt egyébként Károly 1532-ben Regensburgban július 11-én tett nyilatkozatában hangoztatta is. Így a sors íróniája az, hogy annak a francia királynak a pénzén indult a török ellen a hadjárat, aki maga személyesen tagadta meg a szultán elleni harcot, sőt szövetkezett a törökkel.

Károly, miközben 1532 elejétől mind a birodalmi gyűléstől, mind a pápától, mind pedig az egyéb európai fejedelmektől állandóan a török elleni hadjáratához szükséges pénz és segítség megadását sürgeti, az 1532. április 6-án feleségének írt levélben azt kéri, hogy a váltságdíjből 500 000 aranyat titokban küldjön át Barcelonába. A királyné 1532. május 13-án arról tájékoztatja férjét, hogy eleget tett kívánságának, a pénzt el is küldte. Ugyanakkor ezen levelében azt írja Izabella, hogy ebből az összegből kénytelen 70 000 aranyat visszatartani különböző otthoni költségeire. A császár azonnal válaszol, és rendkívüli fülháborodással követeli, hogy az igénybe vett 70 000 aranyat is küldjék utána. Károly június 11-én, illetve július 11-én feleségéhez intézett leveleiben már azt jelzi, hogy a fenti összeget megkapta. A pénzről tudjuk, hogy Barcelonából Genovába Doria admirális hajói vitték át, és onnan szállították a megfelelő helyre Károly szükségleteire.¹³ A következő információk az összeg másik feléről a királyné 1532. szeptember 4-én Segoviában kelt levele, amelyben azt írja férjének, hogy az újabb 500 000 aranyat nem Doria gályáival küldte, mert attól tartott, hogy azok magukra vonják a törökök figyelmét, és így esetleg a pénz az ellenség kezére kerülhet, hanem Alvaro de Bazan gályáival, aki a kor ismert hajós egyénisége volt. Ez a szállítmány ismereteink szerint szeptember 22-én indult Cartagenából Itáliába, de nem tudjuk pontosan, mikor érkezett Genovába. Természetesen bizonyos, kisebb összegek ezen kívül is érkeztek Károly részére, elsősorban Németalföldről, Nápolyból, Rómából, de ezek nagyságrendjükben meg sem közelítették a fent vázolt összeget.¹⁴

Az elmondottakat figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy pénzügyi tekintetben az V. Károly által örökölt hatalmas birodalom, illetve a császár hadjáratai együttesen eredményezték azt, egyedi és meg nem ismételhető módon, hogy egy olyan pénzösszeg állt rendelkezésére, amely biztosította az 1532-es hadjárat pénzügyi feltételeit.

Föltétlenül meg kell vizsgálni, hogy a törökellenes hadjárat ügyében Károly milyen megnyilatkozásait ismerjük. Itt, e tekintetben nem elsősorban azokra a különböző személyekhez és politikai tényezőkhöz írt levelekre gondolunk, amelyekben az aktuál politikától vezérelve egy-két mondat, esetleg egy-egy bekezdés erejéig tér ki a háborúra, hanem azokra a meghatározó esetekre, amelyekben az 1532-es török elleni háború kérdéséről Károly kifejtette véleményét. Ez ügyben az első és egyik legfontosabb forrás 1532. április 6-án Regensburgból feleségéhez írt levele. Ebben nyilván nem egyszerűen csak felesége, hanem a spanyol rendek számára is ismételtelen megindokolja annak szükségességét, amiért neki itt, a birodalomban kell tartózkodnia, és ebben a háborúban részt vennie. Károly azt írja, hírei szerint a nagy török hadjárat elindult. Annak részletei még nem ismertek, az sem, hogy a szultán vezet-e személyesen vagy sem. Hozzáteszi még, hogy amennyiben a szultán vezet-e ezt a sereget, akkor éppen a szultán személye miatt ez a sereg minden eddigénél nagyobb és erősebb lesz. Ebben az esetben neki, mint a kereszténység vezetőjének, a császárnak, Istentől rárótt kötelessége, hogy személyesen szálljon szembe a török szultánnal. Ehhez mozgósítja országainak minden erejét. Bízik abban, hogy Isten őt segíti, és az övé, illetve seregeié lesz a győzelem. Ugyanakkor megjegyzi, ha a szultán nem személyesen vezet-e ezt a sereget, akkor ő sem fog személyesen harcba bocsátkozni, hanem azonnal visszatér Spa-

¹³ Vonatkozó adatainkat Carande III. 116–118.

¹⁴ Vonatkozó adatainkat Carande III. 116–118.

nyolországba.¹⁵ Károly ezen témáját néhány hét múlva még folytatja az 1532. április 22-én, szintén Regensburgból feleségéhez írt levelében, melyben ismételten arra tér ki, hogy az ő személyes részvétele a török szultán által vezetett hadjáratban már csak azért is fontos, mert mind az erkölcsi, mind az Isten által kirótt kötelesség, amely a kereszténység vezetőjeként tisztelt császárt, tehát őt magát illeti, arra készíti, hogy erre föltétlenül vállalkozzon, és ezen hadjárat élén tegyen eleget uralkodói kötelességének.¹⁶

Meg kell jegyeznünk, és ezt a szakirodalom is kellőképpen hangsúlyozta, hogy a korabeli embereknek egyáltalán nem volt könnyű dolguk, hisz a mindennapi hírszerzés korántsem rendelkezett olyan megbízható forrásokkal, mint amelyet ma a hasonló esetekben elvárunk. Rengeteg, különböző helyről származó információ érkezett, amelyek nagyon sokszor egymásnak teljesen ellentmondóak voltak. Jelen esetben mind a török jöveteléről, mind a hadsereg nagyságáról, mind a szultán személyéről egyaránt érkeztek a támadást megerősítő, ugyanakkor azt tagadó hírek. Ily módon Károlynak komoly erőfeszítésébe került, hogy a kapott információk segítségével próbálja a saját döntései meghozatalához szükséges, elfogadható álláspontot kialakítani. Ráadásul tudjuk, hogy nemcsak a török, hanem a vele szövetséges, illetve a Károlyt a hadjárat érdekében megnyerni akaró különböző tényezők maguk is igyekeztek tudatosan téves, vagy a döntést befolyásoló, nem minden tekintetben a valóságnak megfelelő információkkal szolgálni. Erre a manipulációra hívja föl a figyelmet a szakirodalom több szakértője is. Munkánk során elsősorban Aulinger tanulmányára gondolunk.¹⁷ A jelzett szerző például rámutat, hogy 1532 tavaszától Ferdinánd és tanácsosai igyekeztek a rendelkezésükre álló információkat úgy csoportosítani és a császárhoz eljuttatni, hogy azok a török fenyegetést minél nagyobbak és fenyegetőbbnek mutassák.¹⁸

Ugyanakkor a különböző érdekek összecsapását jelzi a velencei követ francia királyi udvarból hazaküldött jelentése, amely 1532. április 24-én kelt. E szerint egyre fenyegetőbb hírek érkeznek a török készülődéséről. Ez szerinte igen jó alkalom a császárnak arra, hogy mindenhol pénzt kérjen. Megjegyzi, hogy a török nem is tehetne nagyobb szívességet a császárnak, minthogy Magyarország felől fenyegetve a németeket az igazvállásra és a császár iránti engedelmisségre kényszeríti.¹⁹ Hasonlóképpen egy három nappal később, 1532. április 27-én kelt levélben ugyanez ismét elhangzik, tudniillik hogy a török Magyarországot és a Német Birodalmat fenyegetve támadásával nem is tehetne nagyobb szívességet a császárnak. Amiben természetesen a velenceiek V. Károly iránti érzelmei is kifejeződnek.²⁰

¹⁵ Archivo General de Simancas. Estado Alemania. (a továbbiakban: A. G. S. E. A.) Az idézett rész leg. 636. f. 133. A levelet közli Jover, J. M.: Carlos V. y los españoles. Madrid, 1963. (a továbbiakban: Jover 1963.) 118–119. Az itt idézett spanyol források részben említésre kerültek 1980-ban a Történelmi Szemlében megjelent tanulmányomban is. Ott azonban az Óváry Lipót által gyűjtött másolat anyagára hivatkoztam. Azóta sikerült az eredeti példányokat Simancasban áttekinteni és lemásolni, így már ez alapján történik a hivatkozás. Emellett azonban megadom az Óváry-féle hivatkozást is. Óváry L.: Az MTA Történelmi Bizottságának oklevél másolatai. Budapest, 1890–1901. (a továbbiakban: Óváry) I–III. A megadott hivatkozás az Óváry-féle közlés iratszámozását jelenti, nem oldalszámot.

¹⁶ A. G. S. E. A. leg. f. 138. A levelet idézi Jover, J. M.: Sobre la política exterior de España en tiempo de Carlos V. In.: Carlos V. Homenaje de la Universidad de Granada. Granada 1958. 168–169.

¹⁷ Munkánk során elsősorban Aulinger tanulmányát használtuk: Aulinger, Rosemarie: Kunschaftberichte über den Aufmarsch den Türken am Balkan 1532. Meldungen an den Reichstag. in.: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv, 34/1981. (a továbbiakban: Aulinger) 147–173.

¹⁸ Aulinger 158.

¹⁹ Charrière, E.: Négociations de la France dans le Levant. (1515–1589) I–IV. Paris, 1848–1860. (a továbbiakban: Charrière) I. 199.

²⁰ Charrière 200.

Ha azt vizsgáljuk, hogy Károly milyen módon gondolkodott a történelem által rárótt feladról, ezt leginkább a néhány nappal később, 1532. május 2-án a cseh rendekhez küldött leveléből láthatjuk. Ebben arra kéri őket, hogy segítsék a török elleni hadjáratot, mert az ő segítségük is meghatározó a birodalom, illetve a császár által fölállított seregben. Károly azzal érvelt a rendeknek, hogy tartsák szem előtt őseik korábbi dicsőségét, amellyel azok a jó ügyet szolgálták, és azt várja a csehektől, hogy ők most őseik korábbi érényeit és jótetteit fölül fogják múlni, és ezért egyrészt Isten jutalmát helyezi nekik kilátásba, másrészt az egész egyetemes kereszténység háláját és dicsőségét. Ugyanakkor azt is ígéri, hogy ő, a császár, szintén nem lesz hálátlan irántuk, és minden jövőbeni kérésüket illetően rendelkezésükre áll. Mindezeket figyelembe véve kéri segítségüket.²¹

Ennél a levélnél azonban sokkal többet elárul számunkra az ugyanezen napon kelt, jóval őszintébb és részletesebb utasítása, amelyet a csehekhez küldött két követének, Francisco Bovadillának és Pedro Gonsales de Mendozának adott. Az igen hosszú, és mint minden ilyen követi utasítás alapvetően bizalmas, nem a nyilvánosságnak szánt levél éppen a részletességénél fogva jelentős számunkra. Ebben Károly azt vázolja követeinek, hogy ő mint magánember és mint császár egyaránt minden erejével azon fáradozik, hogy az egyetemes kereszténység érdekeit megvédje, ezért kész minden áldozatot meghozni. Ugyanakkor neki mint császárnak kifejezetten feladata is, hogy megvédje a kereszténységet minden ellenséges támadástól. Hivatkozik arra, hogy mint császár tartozik a magyaroknak ennyivel, akik eddig bátran harcoltak a török ellen, és mint a kereszténység védőbástyája egész országukat, vérüket, életüket föláldozva küzdöttek, és most végső veszedelemben forognak. Ugyanígy hivatkozik arra is, hogy ő mint német fejedelem, német apától született személy, köteles a birodalmat fenyegető támadással szembeszállni. Ugyanakkor testvére, Ferdinánd, aki római király és országai révén szintén érintett ebben a támadásban, számít testvére, a császár segítségére. Ő pedig mint jó testvér, nem hajlandó ebben az ügyben közömbös maradni. Azért egyezett meg a regensburgi birodalmi gyűlésen a német rendekkel és fejedelmekkel a vallási kérdésben, hogy az ellentétet félretéve semmi ne álljon közójük a török elleni támadás ügyében. Ugyanakkor arra utasítja követeit, ecseteljék, hogy ő, a császár mennyire tisztában van a csehek múltbeli dicsőségével, hűségével és erre jelenleg is számít. A régi dicsőség ismeretében kéri a rendektől most a segítségét. Elmondja, hogy ő a birodalomból, illetve a saját spanyolországi, itáliai területeiről milyen erőfeszítéseket tett, milyen sereg fölállítását rendelte el. Vázolja azt is, hogy testvére, Ferdinánd hasonlóképpen állít föl különböző csapatokat a saját területeiről, és így egyesítve az erőket készen állnak arra, hogy a török ellen harcoljanak. Ugyanakkor utasítja követeit, figyelmeztessék arra a rendeket, hogy ezzel a seregállítással és a háborúban való részvétellel tulajdonképpen saját otthonukat, saját országukat és gyermekeiket védik. Nehogy azt gondolják, hogy a török, amely az elmúlt időszakban egyfolytában növelte birodalmát és egyre messzebb toltá határait, be fogja érni Magyarország elfoglalásával, és ha ez sikerrel jár, akkor nem fog továbbnyomulni, veszélyeztetve a cseheket, illetve a Német Birodalmat. Végül utasítja követeit arra is, hogy mondják el a cseheknek, sokkal hasznosabb számukra, ha a törököket Magyarország megtámadása kapcsán sikerül visszaverni, nem pedig akkor, amikor már Csehországot közvetlenül fenyegetik. Felszólítja követeit, hogy mondják el, a birodalomból mintegy 60 000 főnyi sereg állt össze, ő a maga részéről 30 000 katonát fog kiállítani, és ehhez kéri, hogy a csehek szavazzák meg az általuk fölállítható seregek kiállítását. Ugyanakkor az utasítás végén igen hangsúlyosan figyelmeztet: vigyázzanak követei, nehogy érvelésükkel és a császár üzenetének tolmácsolásával véletlenül is túllépjk feladatukat. Hangoztatni kell, hogy nem a török kiűzésére, hanem kizárólag az ellenséges támadás visszavérésére, országaik védelmére kéri a cseh birodalmi rendek segítségét.²²

²¹ A. G. S. E. A. leg. 636. f. 237. A levelet idézi Óváry II. N. 224.

²² A. G. S. E. A. leg. 636. f. 238. A levelet idézi Óváry II. N. 224.

Azt, hogy Károly aggodalma nem volt alaptalan a spanyolok véleményét és az ő 1532-es birodalmi tartózkodását illetően, igazolja feleségének hozzá intézett, 1532. május 13-án kelt levele. Ebben azt írja, hogy az híreik szerint, amelyek Spanyolországba eljutottak – különösen a Rómából és egyéb helyről származó hírek szerint –, egyáltalán nem is biztos, hogy a török támadni fog ebben az évben. Ha mégis, akkor lehet, hogy nem a szultán fogja vezetni. Mindezek alapján ő úgy látja és attól tart, hogy a spanyol rendek nehézségeket fognak támasztani Károly távollétét illetően, illetve a közeljövőben összehívandó parlamentben egyáltalán nem biztos, hogy megszavazzák azokat az intézkedéseket, amelyeket Károly a különböző adók és egyebek megszavazása érdekében kért. Azt eseteli, hogy neki mint Károly megbízottjának minden bizonnyal sok erőfeszítésébe kerül és hosszú gyözködésére lesz szükség, hogy ez bekövetkezzen. Ugyanakkor megjegyzi, hogyha mégis bekövetkezik a török támadás a birodalom és Bécs ellen, a spanyolok vélekedése akkor is az, hogy mind Aragóniától, mind Kasztíliától Bécs túlságosan messze van, és úgy érzik, nekik ehhez semmi közük. Így azt várják Károlytól, hogy a már évek óta követelt földközi-tengeri hadjáratot indítsa meg minél hamarabb, és ha a török ellen akar harcolni, akkor induljon az egész Ibériai-félszigetet minduntalan támadásokkal fenyegető észak-afrikai kalózkodók, kiváltképp azok központja, Algír ellen.²³

Az 1532. május második felében több, különböző helyről származó hír többé-kevésbé megbízható módon bebizonyította mindenki számára, hogy a török sereg valóban megindult a szultánnal az élen és a támadásra ily módon számítani lehet. A véglegessé vált támadás hírére erősíti meg és Károly álláspontját tárja elénk a császár 1532. június 11-én kelt hosszú, részletes levele, amelyben feleségét tudósítja a birodalomban történekről. Ebben beszámol a törökről kapott hírekről, amelyek részben kémeiktől, részben a velenceiektől származnak. Ezek megerősítik, hogy a sereg, élén a szultánnal megindult, ugyanakkor a török kalózhajóival szintén támadást indít Nápoly és Szicília ellen. A szultánról annyit tud, hogy áprilisban megindult és Drinápoly felé vette útját. Ott fogadta Ferdinánd király követit. Számára ezek a legfrissebb jelentések (június 11-én). Azóta nem tudja, hogy merre járhat a szultáni sereg. Részletezi, hogy ő maga gyors intézkedéseket tett a védekezés érdekében. A flotta Genovában készen áll, hogy kifusson a török elleni hadjáratra. A német birodalmi gyűlésen sikerült megszavaztatni a 29 000 gyalogost és 5 000 lovast, amibe nincs benne a városok és a fejedelmek által adandó egyéb csapatok száma. Elmondja, hogy ő maga 30 000 gyalogost és 20 000 lovast állít ki, és ehhez jönnek még az Itáliában lévő spanyol gyalogosok, illetve bizonyos itáliai csapatai. A birodalmi gyűlésen öccse, Ferdinánd 30 000 cseh katonát ígért. Úgy tűnik, igazán jó sereg jött össze, és mód lesz arra, hogy a töröknek sikeresen ellenálljanak. Ugyanakkor sajnálatát fejezi ki, hogy emiatt már most világos, nem térhet azonnal vissza Spanyolországba, amit rendkívül sajnál. De kéri feleségét, ezt értse meg, és kéri, hogy értesse meg a spanyol rendekkel, az egész kereszténységet fenyegető veszély miatt ő most nem mozdulhat innen, hisz mindenki tőle várja, hogy teljesítse az Isten által rárótt kötelességét. De amint befejezi ezt a hadjáratot, azonnal indul vissza Spanyolországba. Kitér a Spanyolországból kért pénz (az 500 000 arany) kérdésére, amelyet Andrea Doria gályáival kíván elhozatni. Hangsúlyozza, milyen fontos számára ez a pénz, és kéri, felesége mindent tegyen meg azért, hogy ő ezt maradéktalanul megkapja. Külön kéri, hogy azt a 70 000 aranyat, amit ebből az 500 000-ból felesége elvett, föltétlenül pótolják, és mihamarabb biztosítsák annak megérkezését. Annál is inkább szüksége van minden aranyra, mert a hadsereg és a flotta költségeire sok pénz szükséges, e nélkül nem tudja országait megőrizni. Kéri feleségét, hogy az egyházi és kolostori javakra az ilyenkor szokásos adókat, terheket róják ki, továbbá, hogy egész Spanyolországban imádkozzanak vállalkozása sikeréért. Tájékoztatja feleségét, hogy a portugál király érdeklődött tőle, miben segíthetne a török ellen. Ugyanakkor a francia és az angol király nem volt haj-

²³ Jover 1963. 120.

landó segíteni. A pápa ugyan kért segítséget, de szerinte – mondja Károly – úgy sem fog tenni semmit sem. Befejezésül a levél végén mérgelődik, hogy a Grimaldi-háztól fölvenni szándékozott 100 000 arany kölcsön is késedelemben van, és emiatt komoly pénzügyi problémái támadtak.²⁴

Figyelemre méltó, hogy a kor politikusai, közéleti emberei mennyire tisztában voltak az itt folyó háború előkészületeinek jelentőségével. Az is ismert volt – és ebből illusztrációként bemutatunk egy véleményt –, hogy a különböző országok különböző fegyvernemű katonáit a hadviselés szempontjából milyen módon értékelték a kortársak. 1532. június 8-án, tehát a fentebb idézett, Károly által írt levéllel gyakorlatilag egy időben intézte Antonio de Leyva herceg Mantovából Károlyhoz azt a levelet, amelyben tájékoztatja a császárt a hadi előkészületekről. Leyva Károly hadvezéreinek egyik legjobbika, legkiválóbbika volt, olyan személy, aki egész életét a hadszíntéren töltötte. Levelében arról ír, hogy ami a török elleni fölkészülést illeti, úgy látja, hogy Károlyért minden lényeges intézkedést megtett. A németekről megjegyzi, hogy jó katonák, de kiemeli, hogy csak abban az esetben, ha jól megfizetik őket, és akkor biztos, hogy mindent elkövetnek a győzelemért. Hozzáteszi viszont, hogy legjobbak a spanyolok, és azt is fontosnak tartja, hogy ott legyenek a seregben az itáliai muskétások. Szám szerint felsorolja, hogy melyik népből, melyik fegyvernemből mennyi katona van, illetve hogy mennyi szükséges ehhez a vállalkozáshoz. Megjegyzi, a német muskétás nem sokat ér, a spanyol és az itáliai pikások szintén keveset érnek, mert a német tud igazán a pikával bánni, az itáliai és a spanyol pedig a muskétával. Hasonlóképpen gondoskodni kell a komoly erőt képviselő itáliai könnyűlovasságról. Beszél a tüzéség, elsősorban az ágyúk fontosságáról, de kiemeli, hogy nagyon sok árkászra van szükség, akik a megfelelő táborépítést fogják végezni. Bécs védelme kapcsán fontosnak tartja megjegyezni, hogy ez azért is szükséges, mert megvédése önmagában is fontos, ugyanakkor Bécs ostroma a török sereg jó részét le fogják kötni, továbbá a város ostromában a török csapatainak javarészét el fogja veszíteni. Hozzáteszi azt is, hogy a törökkel most kell Bécs ostroma kapcsán összezsapni, amikor ilyen nagy és kiváló sereg jött össze – és ezzel a korábbi, 1526-os, illetve az 1529-es támadásra utal –, nem pedig akkor, amikor a török támadás fölkészületlenül éri őket. Úgy véli, hogy a Károly által most összeállított sereg a hasznos fölkészülés következtében igazán jól sikerült, és a császár gyalogosai jelentős fölénnyben vannak a törökkel szemben. Azután még számos olyan kérdéstről szól, amelyet jelenleg nem kívánunk részletezni.²⁵

Külön figyelemre méltó számunkra a feleségének írt levéllel egy időben kelt utasítása a császárnak. A két dokumentum a Magyarországra küldött Pedro de Zapatának és Wolfgang Prantnernek szól, akiket Magyarországra, Pozsonyba küldött egyrészt azért, hogy magyar könnyűlovasokat gyűjtsenek, másrészt, hogy a Ferdinánd pártján lévő magyar főurakat vegyék rá arra, hogy a császári sereget támogassák. Nagyon érdekes, hogy az embe-reinek adott utasításban kiemeli, a legfontosabb feladat számukra, hogy a török előrehaladásáról híreket szerezzenek, és ezt neki haladéktalanul megküldjék, mivel szilárd elhatározása, hogy a törökkel szembeszáll. Megbízta őket, hogy fogadjanak föl 8–10 000 magyar könnyűlovast. Érdekes a császár érvelése, amelyben azt írja, hogy tisztában van vele, hogy a magyarok a saját országuk védelme érdekében minden bizonnyal szívesen szállnak harcba. Megjegyzi, hogy erre a háborúra a magyaroknál egyetlen könnyű fegyverzetű lovas sem alkalmasabb, akik egyrészt a velük született bátorságnál fogva, másrészt, mivel a saját országukat, saját házaikat, templomaikat, saját üdvüket és szabadságukat kell védeniök, nyilván ők lesznek a leglelkesebbek ebben a harcban. Ezért minél többet gyűjtsenek össze és fogadjanak fel a seregben. A lovasok számáról, a zsoldról folytatott tárgyalásokról szintén mielőbbi részletes tájékoztatást vár. Ugyanakkor a Ferdinánd hűségén lévő magyar fő-

²⁴ A. G. S. E. A. leg. 636. f. 145–146. A levelet közli Jover 1963. 126–132.

²⁵ Leyva, E. Pacheco y de: Carlos V. y los Turcos en 1532. Madrid, 1909. 32–34.

urakhoz intézett levelében arra próbálja őket rávenni, hogy Bécs védelme érdekében minél nagyobb erőfeszítéseket tegyenek és támogassák a két harcoló testvér közös erőfeszítéseit. Arra utasítja megbízottait, hogy a magyar főurakat akár hízelgéssel, akár fenyegetéssel – aszerint, hogy melyiket tartják jobbnak – vegyék rá a háború előkészítésében való részvételre, illetve arra, hogy minél nagyobb számban és erővel vegyenek részt Bécs védelmében. Ugyanakkor Károly itt is hangoztatja, hogy Ausztria és ezen keresztül a Római Birodalom megvédéséről van szó. Érvei közül kiemeli, hogy saját családi erőfeszítései mellett igen sok külföldi is összefogott, olyanok, akik távol vannak ettől a fenyegető török veszedelemtől, de eljöttek a közös ügyért harcolni. Mindezt egyfajta példaként állítja a magyar főurak elé, biztatva őket a háborúba való bekapcsolódásra. Konkrét utasításokat ad arra nézve is, hogy minél több élelmiszert gyűjtsenek a sereg ellátására, ezeket vigyék védett helyre, és amit nem tudnak összegyűjteni vagy elvinni, azt pusztítsák el, nehogy az ellenség kezére kerüljön. Mindezt Johann Katzianer vezetése alatti seregére bízta, aki Ferdinánd fontos és jelentős vezére.²⁶

Jellemző, hogy míg az eddig fősorolt és bemutatott dokumentumok mind azt jelzik, hogy a császár valóban rászánta magát a háborúra, de erőfeszítéseit csak Bécs védelme érdekében teszi, addig – éppen – már ismert és adott magyar belpolitikai körülmények miatt – Ferdinánd mindezt a magyarok felé úgy továbbítja, hogy bátyja, Károly azért gyűjti a hatalmas sereget, hogy Magyarországot a töröktől visszafoglalja. Jól illusztrálja ezt Ferdinánd 1532. június 19-én Pozsonyban kelt levele, amelyet a magyar rendekhez intéz, és amely a magyar szakirodalomból jól ismert. Ebben arról tájékoztatja a rendeket, ő, a császárral együtt azért vonta össze csapatait, hogy szembeszálljanak az ellenséggel, és megszabadítsák az országot a török zsarnokságtól. A császár részvételéből is láthatják, hogy ők, a Habsburgok nem haboznak Magyarorszag főlzabadítása érdekében mindent elkövetni. Külön kiemeli: „Ezért jött a császár, a mi legkedvesebb testvérünk a távoli spanyol vidékről erre a messzi földre, hogy titeket és a többi keresztényt a már említett ellenséggel szemben megvédjen.”²⁷

Rendkívül gazdag az az információs anyag, amely ezekben a napokban, hetekben Károly kezébe érkezik a politikusoktól, államfőktől, illetve a császári apparátus legkülönbözőbb rangú katonái és egyéb hírszerző forrásaiból. Azonban mindezek közös jellemzője az, hogy sokszor teljesen ellentmondó híreket továbbítanak, és az adott híradás küldőjének társadalmi, politikai helyzete, valamint az ebből eredő tájékozottsága sok tekintetben meghatározza az értesüléseket. Ez nemcsak az értesültség minőségét és a jól informáltságot jelenti, hanem adott esetben azt is, hogy az említett beosztásból következően milyen politikai, netán más állampolitikai érdeket képvisel a jelentésében, legyen az a pápához közelálló vagy a korszakban legjobban tájékozott velencei hírforrás, esetleg a lengyel király környezetéhez, a protestáns német birodalmi rendekhez tartozó, vagy éppen Ferdinánd közelében működő személy. Jelen esetben igen figyelemreméltó például Károly megbízható hívének, Francisco Duartének négy jelentése, amelyek július elején keletkeztek. A négyből kettő a *Kőszeg ostromának emlékezete* című kötetben olvasható, és a képzett, jól informált személy adatainak érdekelhető, hogy valóban első kézből szerzett hírekről van szó. Még ebben az esetben is meg kell jegyezni – az idézett kiadvánnyal ellentétben, amely ezt a 100–109. oldalon közli –, hogy az egyik jelentést július 9-én Genovában kelteztettek, a másikat július 12-én Regensburgban kelteztettek veszi, ami az adott távolság miatt egyszerűen képtelenség. Ennyi idő alatt ezt a távolságot az említett személy nem tudta megtenni. Az általunk átnézett négy eredeti jelentés Simancasban található, és a jelentésekben sem hely, sem dátum nem olvasható. A korabeli megjegyzés „1532. július eleje” jelölést tartalmaz. Ami a levelekből számunkra fontos, az elsősorban az, hogy a császár – a hozzá érkező kü-

²⁶ A. G. S. E. A. leg. 636. f. 235–236. Óváry 232.

²⁷ *Kőszeg ostromának emlékezete*. Szerkesztette: Bariska István. Budapest, 1982. (a továbbiakban: *Kőszeg emlékezete*) 22–23.

lönböző hírek sokszor ellentmondó jellege ellenére – teljes erővel összpontosítja seregét, és a birodalom minden részéből elrendelte az egyes csapatok összevonását és Ausztriába irányítását. Amint Duarte írja, mintegy 80 000 jó minőségű katonát Itáliából rendelt Ausztriába, és ehhez további könnyű lovasok toborzását is elrendelte, akiknek kiadta, hogy kövessék az említett spanyol katonákat Ausztria területére.²⁸ Az mindenesetre elgondolkoztató, hogy miközben a török lassan áthaladt Magyarországon, a császári seregek 1532. július elején még a toborzás állapotában voltak, és Itália, illetve a német birodalom különböző részein gyülekeztek, hogy majd azután Ausztriába vonuljanak. Mindez azért is érdekes, mert Duarte jelentése elmondja, hogy a török egyenesen Bécs felé veszi útját, és minden támadástól, külső körülménytől mentesen naponta két, sőt néha három mérföld sebességgel halad előre. Azt, hogy a törököt semmi sem zavarja, Duarte meg is magyarázza, miszerint a magyar király (Szapolyai) – természetesen a török hűséges híve – kifejezetten segíti a török előre haladását.²⁹ Duarte jelentésében igen jó adatokat találunk arra vonatkozóan is, hogy az egész hadseregtoborzás Károly részére szinte kizárólag a pénzkérdés körül forog. Részletesen leírja, hogy a császárnak az egyes seregek toborzásához milyen összegekre van szüksége.³⁰ Duarte arra is kitér, hogy a tengeri hadjáratához milyen erőfeszítéseket tettek, és a császári flotta hogyan állt föl, ugyanakkor jelzi, hogy a különböző európai hatalmak segítségére nem minden esetben lehet számítani. Ismerteti, hogy miközben a kereszténység egyik fele Károly mellett áll, addig a másik fele – a velenceiek, a raguzaiak, a francia király és az angol király – inkább a török mellett. Ugyanakkor Duarte meg is magyarázza: „Nem szabad csodálkoznunk, hogy a velenceiek és a raguzaiak követe a török udvarban tartózkodik, hiszen emezeknek földjei, amazoknak egész országa a török föld határain belül fekszik. De Franciaország és Anglia alávaló királya – csakhogy a mi urunknak, a császárnak ártsanak – szövetkezik a törökkel.”³¹

Ugyanakkor Károly 1532. július 11-én ismét hosszú levelet intéz feleségéhez Regensburgból, amelyben beszámol a fejleményekről. Kitér arra, hogy ekkor már konkrét ismeretekkel rendelkezik a török eddigi útjáról. Ismerteti, hogy a szultán április 21-én indult Konstantinápolyból, és azóta töretlenül halad Bécs felé. Ugyanakkor a tengeren is támadni készül. Ő intézkedett ebben az ügyben. Tájékoztatja feleségét, hogy a birodalom különböző részeiből honnan hány katonát rendelt összevonni, ezeket részletesen leírja, és kitér arra is, hogy nemcsak Itáliából, a német birodalomból, Csehországból, hanem Flandriából és a birodalom egyéb részeiből is várja a különböző csapattesteket. Megjegyzi, 60 darab ágyút is hoznak, a hozzávaló munícióval együtt. Mindezek költségét ő fedezi. Ferdinándnak 100 ágyúja van, a kettőt összetéve már számíthatnak a török elleni hathatós föllépésre.³²

Károly ezen híradása a legapróbb részletekre menő tájékoztatással együtt arra szolgált, hogy felesége és feleségén keresztül az egész spanyol közvélemény láthassa azt a nem mindennapi igyekezetet, amelyet a császár úgymond a kereszténység érdekében kifejt. Károly ezzel, érezhető módon, mintegy igazolni kívánja magát a spanyolok előtt európai távollétét illetően. Mindez a spanyolok gyanakvását ismerve, végigvonul az 1532-es erőfeszítéseken, nevezetesen, hogy „fél szemét” állandóan az Ibériai-félsziget felé irányítva tartotta, hiszen politikai, katonai, pénzügyi szempontból számára az ottani nyugalom meghatározó volt.

A korabeli spanyol vélekedések valóban nem sugároznak a lelkesedéstől a hadjáratot illetően. Ezt mutatja az ugyanezen a napon, tehát 1532. július 11-én, nyilván a császár környezetéből származó, de név szerint nem ismert spanyol informátortól származó jelentés, amely Spanyolországba ment. Ebben az adott személy röviden beszámol arról, hogy

²⁸ Kőszeg emlékezete 109.

²⁹ A. G. S. E. A. leg. 636. f° 166.

³⁰ Kőszeg emlékezete 103., 106.

³¹ Kőszeg emlékezete 104.

³² A. G. S. E. A. leg. 636. f° 155., 150., 355., továbbá Jover 1963. 122.

a török elleni nagy hadjáratban, amelyet a szultán vezet, Károly személyesen száll táborba, és ha a császár áll a seregek élére, akkor a német birodalom valamennyi fejedelme is követni fogja. Az említett tényen túl azonban a beszámoló igen pesszimista. Azt írja, az európaiak megérdemlik a törököt mint Isten büntetését. Lesújtó véleménye van I. Ferenc francia és VIII. Henrik angol király hozzáállásáról, akik a török kapcsán inkább baráti viselkedést tanúsítanak. Úgy véli, egyedül csak Istenben lehet bízni, abban, hogy megszánja az embereket, és nem bünteti őket úgy, ahogy megérdemlik. Mivel spanyol személyről van szó, kizárhatjuk azt a lehetőséget, hogy Luther híve, de a véleménye gyakorlatilag a német protestánsok és különösen Luthernek elsősorban az 1520-as években kialakult vélekedését tükrözi, amely szerint a török valójában Isten büntetése a kereszténységre.³³ Figyelemre méltó a Károlynak küldött jelentés is, amelyet két, korábban már említett vezére Pedro Zapata és Wolfgang Prantner írt július 16-án Pozsonyból. Ebben arról tájékoztatnak, hogy a magyarok igen elégedetlenek a császárral és meg vannak győződve arról, hogy minden elmulasztott óra nagy károkat okoz. Nincsen elég pénz a toborzásra, az eddig fölfogadott lovas csapatok esetében attól tartanak, ha nem kapják meg időben a zsoldot, az ellenséghez pártolnak. Beszámolnak arról a hírről, hogy a török szultánt még e héten Budára vagy Székesfehérvárra várják, és onnan tovább nyomul előre. Panaszkodnak a pozsonyiak, hogy nincs elég pénz a város megerősítésére, és ha a török közeledik, és addig nagyobb segítség nem érkezik, akkor az ottani emberek el fogják hagyni Pozsonyt. Említik, hogy a napokban ott járt de Leon, a császári sereg főparancsnoka, de már visszautazott Bécsbe. Ők mindenképpen kirtartanak, s ott maradnak Pozsonyban az utolsó percig. Ugyanakkor tolmácsolják azt a véleményt is, hogy a török esetében attól kell tartani, Bécs felé vonulva esetleg elkerüli Pozsonyt, és így támad a császári város ellen. Megjegyzik, hogy a török ezt már egyszer (nyilván 1529-re gondolnak) megtette. Ez nemcsak az ő véleményük, hanem az ott lévő magyarok közül sokaké is.³⁴

Az újabb és újabb információk birtokában Károly ismét hűségesen tájékoztatja feleségét a történésekről, ezúttal július 22-én, Regensburgból. Ebben a hadjárat állásáról, a török sereg vonulásáról és a hadsereg összevonásáról számol be. A korábbi levelében jelezte, hogy információi szerint a szultán áprilisban indult Konstantinápolyból. Ebben a mostani levelében arról tudósít, hogy Szent János napján érkezett Belgrádba és ezekben a napokban, Szent Jakab napján várják Budára, ahonnan Bécs fele fogja venni az útját. A császár jelzi, hogy erélyesen készülnek Bécs védelmére.³⁵ Fontos adatokat jelent Károly Velencében lévő követének jelentése, amely augusztus 5-én kelt. Ebben beszámol az általa szerzett új hírekről, amelyekhez részben Rincon francia követnek a török táborból való visszaérkezése révén jutott. Eszerint a török sereg hatalmas és igen jól ellátott, rendkívül fegyelmezett. A szultán szándéka, hogy elpusztítja Ausztriát. Ezt oly módon képzei, hogy 40–50 000 embert Bécs ostromára küld, ő maga pedig személyesen a császár ellen vonul, hogy megütközzön vele.³⁶ Külön szól arról is, hogy Rincon július 26-án ért Velencébe a friss hírekkel és szám szerint részletezi a török sereg összetételét. Kitér arra, hogy milyen erős a tüzérség, hogy 8000 tevé cipeli a különböző málhaanyagot, de ezek arra is szolgálnak, hogy a csatában előre küldjék őket, és mivel a keresztények lovai nem ismerik a tevé, meg fognak ijedni tőle. Szól a követ jelentése a török hangoztatott szándékáról is, mely szerint céljuk, hogy Ausztriában minél nagyobb pusztítást okozzanak, de még a tél előtt vissza akarnak térni Konstantinápolyba. A spanyol követ megjegyzi, hogy véleménye szerint Rincon maga javasolta a töröknek, hogy minél nagyobb erővel támadjon, és mindebben közrejátszik az

³³ Sanchez – Montes, J.: Franceses, protestantes, turcos. Los españoles ante la política internacional de Carlos V. Madrid, 1951. 92–93.

³⁴ A. G. S. E. A. leg. 635. f° 139–140. Óváry 240.

³⁵ A. G. S. E. A. leg. 636. f° 159.

³⁶ A. G. S. E. A. leg. 636. f° 176.

is, hogy I. Ferenc így kíván bosszút állni V. Károlyon a tőle kikényszerített több milliós (a követ 3 millió aranyról szól) váltságdíj miatt. A követ úgy véli, hogy a török támadásával szemben Károly akkora erőt kénytelen összevonnai, amelyben a francia királytól kapott pénzt is elhasználja a hadjáratra.³⁷ A rendelkezésünkre álló forrásokból látjuk, a császárné mindent elkövet Spanyolországban, hogy férje politikáját pozitív módon állítsa be. Ismeretes az 1532. augusztus 5-én írt levele a toledói érsekhez, amelyben arról tájékoztatja, hogy férje, Károly császár a török hatalmas, Magyarország felől jövő támadása ellen készül, amely támadás az egész kereszténységet fenyegeti, s melynek célpontja Bécs. A császár teljes erővel készíti elő a védekezést. A császárné arra kéri a toledói érseket, minden erőfeszítést tegyen meg, hogy minél többet imádkozzanak a császár török elleni sikeréért.³⁸

1532. augusztus 9-én Károly ismét újabb levélben tájékoztatja feleségét, amelyből az derül ki, hogy Károlynak nincs újabb híre a török seregről – úgy tűnik, a szultán lassabban halad, mint gondolták. Úgy véli, ennek fő oka az, hogy az útjába eső folyókon nehezen tud átkelni. Nem is baj – írja –, mert így időt nyernek Bécs megerősítésére. Ugyanakkor kéri feleségét, tegyen meg mindent, hogy a kért 300 000 aranyat mihamarabb átszállítsák a tengeren. Ismételten kéri, hogy a korábban visszatartott 70 000 aranyat is szállítsák Barcelonába, ahonnan azt más összeggel együtt fogják hajón hozzá szállítani. Nagyon kéri, legyenek óvatosak és vigyázzanak, mert mind a török zsoldjában álló Barbarossa hajói, mind pedig a franciák hajói lesben állnak, és könnyen elfoghatják a pénzszállító hajót. Ugyanakkor jelzi feleségének, arról értesült, hogy otthon a spanyol területeken gondok vannak, továbbá hogy az ottani ügyek kívánatosá tennék az ő mielőbbi hazatértét. De – írja – értsék meg, hogy az ügyek jelenlegi állapota és a török elleni hadjárat fontossága olyan, amely nem tudja nélkülözni az ő személyes jelenlétét.³⁹ Ezt a levelet néhány nap múlva, augusztus 13-án újabb levél követi, amelyben szintén a törökkel kapcsolatos híreket tolmácsolja.⁴⁰

Jellemző, hogy az egymást követő hírforrások, amelyekből Károly a török mozgásáról értesült, nem tudtak mit kezdeni azzal a ténnyel – amint ezt eddig a forrásokból is láthatuk –, hogy az addig rendületlenül és akadálytalanul vonuló török had mozgása lelassult. Már a császár levelében is olvashattunk valamiféle magyarázatot arra vonatkozóan, hogy miért nincs újabb hír a törökről. Ekkor még nem értesülhettek arról, hogy a török Kőszeg ostroma miatt lassult le, majd állt meg. Rendelkezésünkre áll az a titkos katonai jelentés, amely alapján Károly az 1532. augusztus 13-ki levelét írta a feleségének, és amelyben a törökről ír. Ebben az áll, hogy a török elhagyta a Duna vonalát és a Dráva, Mura mentén halad Bécs felé, elkerülve – amint azt korábban várták – Budát, illetve Székesfehérvárt. A tájékoztatás jelzi, hogy augusztus 5-én a török előfutárok föltűntek Bécsújhely alatt, ami alig nyolc mérföldnyire van Béctől. A magyarországi kapitányoktól érkezett újabb jelentés szerint augusztus 6-án a török Bécsújhely-Duna közti térségben található, alig tizenegy mérföldre Béctől. Katzianer, a magyarországi sereg főparancsnoka augusztus 9-én írt levelében arról tájékoztatott, hogy augusztus 8-án török csapatok tűntek föl Hainburg térségében, Béctől mindössze két mérföldre és arra számít, hogy Bécs ostroma négy napon belül megkezdődik.⁴¹

Az említett forrás azért is érdekes, mert nemcsak az ilyen hadjáratok esetében szükség-szerű, egymásnak ellentmondó hírekről, illetve tudatos dezinformálásról van szó, amelyet az egyes hírek esetében figyelembe kell venni, hanem arról is, hogy az ideérkezett spanyol,

³⁷ A. G. S. E. A. leg. 636. f°. 176.

³⁸ Colección de documentos inéditos para la historia de España 1–112, Madrid, 1842–1895. 1. 149–150.

³⁹ A. G. S. E. A. leg. 636. f°. 169.

⁴⁰ A. G. S. E. A. leg. 636. 171–172.

⁴¹ A. G. S. E. A. leg. 636. f°. 173. A levélben az áll, hogy 1532. augusztus eleje, ténylegesen augusztus 10–12. között keletkezett.

német, itáliai katonák számukra ismeretlen területtel kerültek szembe. Magyarországon nemcsak a nyelv, a személynevek, hanem a helynevek is ismeretlenek voltak számukra. Nem is beszélve arról, hogy a különböző helyeknek az adott magyar, esetleg latin név mellett rendszerint német elnevezés is létezett, így ezek a nevek állandóan keverednek. Kiváltképpen igaz ez jelen esetben, ahol az előbb említett jelentés nyomán keletkezett Károly augusztus 13-án, szintén Regensburgban kelt levele, amelyet hűgához, Mária királynőhöz intézett. Ebben arról tájékoztatja Máriát, hogy nagyon lassan, vontatottan gyűlik össze a császári sereg. Ezen a héten várja Innsbruckba a spanyol seregeket, az itáliaiakat pedig csak a hónap, azaz augusztus végére, illetve a német gyalogosokat is augusztus 20-a körül. A törökről azt írja: nem sok híre van, de annyit tud, hogy augusztus 8-án két mérföldre voltak Béctől. Azóta már biztosan megkezdte a város ostromát. A szultán hatalmas sereggel jön, nemrég vonult keresztül Granon. Itt kell hivatkoznunk a már említett nevek összekeverésére, hisz Gran Esztergom neve, holott a török a közelében sem járt Esztergomnak.⁴² Leon spanyol vezérnek a császárnéhez augusztus 17-én Regensburgból küldött jelentése megerősíti azon állításunkat, amelyben a hadjárat állásáról tudósít. Ebben leírja, hogy a török sereg körülzárta Kőszeget. Ő a Gran elnevezést használja. (Gran tehát Esztergom német neve, Kőszegé pedig Gunt. Mivel az előző hetek anyagaiban Esztergomról esik szó, így a Kőszeg ostromáról szóló külföldi híradásokban is, a spanyol nyelvűekben is gyakran keveredik a Gunt a Grannal.) Leon jelzi továbbá, hogy az Itáliából jövő sereget csak szeptember elseje körül várják Bécs alá. Ugyanakkor elmondja, hogy Bécsset jól megerősítették, ember, fegyver és lőszer van bőségesen.⁴³

Ugyanakkor a korabeli hadseregen belüli állapotokat jelzi az a Regensburgban augusztus 23-án kelt röplap, amely a török elleni készülődésről számol be. Ebből megtudjuk, hogy vérhas járvány pusztít a keresztény seregben, s nagyon sok spanyol meghalt. Újabb spanyol hadak érkezését várják, akik Bajorországon át érkeznek, továbbá megjegyzi azt is, hogy bizony, rengeteg kárt okoztak az ottani területen a településekben és a lakosság számára is, ami azért van, mert igen rossz a zsoldellátásuk. Beszámol arról is, hogy a császár maga hallgatott ki egy magas rangú elfogott törököt, akitől arról érdeklődött, hogy valóban itt van-e a szultán személyesen, milyen erős a török, hány ágyúja van, és hogy valóban akarja-e Bécs ostromát, illetve hogy a szultán akar-e harcolni.⁴⁴

Károly 1532. augusztus 26-án írt újabb levelet feleségének, melyben először számol be részletesen Kőszegről. Ez alkalommal az írásban Guinez néven említi a várost, amely szerinte Béctől két mérföldre található.⁴⁵ Továbbá azt írja, hogy a vár védelmét a római király, azaz Ferdinánd hűséges szolgálója végzi, aki 400–500 hívével védi a várost.⁴⁶ Mindezek jelzik, hogy a Károly összes erőfeszítése és pénzügyi lehetőségei ellenére a lassan és vontatottan összegyűlő keresztény sereg – amelynek célja Bécs megvédése – valójában a török tervezett Bécs elleni ostrománál később érkezett volna meg, ha nem kerül sor Kőszeg ostromára, és Jurisics ellenállása révén a három hetes késedelemre. Ezt a korabeliek részben már akkor felismerték, és úgy tűnik, maga Jurisics is tisztában volt ezzel. Itt utalnunk kell augusztus 27-én kelt levelére, amelyet Ferdinándhoz intézett, s melyben azt írja, hogy azért vállalja a lehetetlent, hogy szembeszáll a törökkel, mert tudta, önmagában véve az ellenállásnak nem sok értelme volna ekkora erővel szemben, de így időt lehet nyerni, hogy

⁴² Charrière II. 212., továbbá Lanz, K. *Correspondenz des Kaisers Karl V. I–III.* Leipzig, 1844–1846. (a továbbiakban: Lanz) II. 3–4.

⁴³ A. G. S. E. A. II. 636. f° 175.

⁴⁴ Kőszeg emlékezete 115–119.

⁴⁵ Itt és a tanulmány egyéb helyein említett mérföld jelölések a kor számítása szerint kb. 8 km/ mérföld értékkel értendők. Az, hogy az adatok így sem pontosak, a korabeli emberek földrajzi ismereteinek hiányosságával magyarázható.

⁴⁶ A. G. S. E. A. leg. 636 f°. 67. A levélre hivatkozik Carande is III. 102.

Ferdinánd és Károly seregeiket az odaérkező egyéb keresztény seregekkel egyesíthessék. Érdekes Jurisics megállapítása: nem hiszi, hogy a török Bécs ellen vonulna, mert nem akar az már többet, csak a határvidéket végigpusztítani. Szerinte a török így akarja a hírnevét biztosítani, de elkerüli a nagy összecsapást Károly seregével. Véleménye szerint a török egyébként is Kőszeg ostrománál annyi löport, golyót és embert vesztett, hogy nem is kívánja ezt az összecsapást.⁴⁷

Jellemző, hogy Károly maga sem érti teljesen a kialakult helyzetet, és 1532. augusztus 31-én Frigyes pfalzi palotagrófnak, a birodalmi sereg fővezérének ír levelet Regensburgból, amelyben sürgeti, hogy tudósítsa őt mihamarabb a törökről, és arról, hogy mi újság van Bécsben és Pozsonyban, illetve a többi határterületen. Tájékoztatót kér az ellátásról, az élelemlről, a védelemmel kapcsolatos intézkedésekről, valamint a birodalmi csapatokról és saját seregeiről. Tudatja továbbá azt is, hogy a jövő héten indul Bécsbe, ezért mielőbb várja a részletes beszámolót.⁴⁸

Azt mindenesetre a Károlyhoz szeptember első napjaiban érkező jelentések is megerősítik, hogy a helyzet korántsem olyan rózsás, mint várható lenne. Prantner szeptember 4-én Pozsonyból küld beszámolót Károlynak, és ebben arról tudósítja, hogy a magyar főurakkal összefogva folyik a lovasok és egyéb katonák toborzása. Ugyanakkor további időre van szüksége, mert ilyen rövid idő alatt nem lehet ennyi katonát összeverbuválni. Tájékoztatja arról is, hogy pénzzel ellátott embereit toborozásra küldte Dalmáciába. Amint sikerrel járnak, tájékoztatja a császárt. Megemlíti továbbá, hogy a török Bécs ostromára készül, és ha azt beveszi, akkor majd visszatér, és végleg elfoglalja Kőszeget. Megjegyzi még, hogy az elfogott törököktől hallott híradás szerint Gritti serege még mindig Esztergomot ostromolja, de kevés az embere és a puszkapora, úgyhogy egyelőre nem sikerült azt elfoglalnia.⁴⁹

Adrien von Croy – szintén Károly bizalmas embere – számol be Károlynak szeptember 6-án, Linzből küldött jelentésében, hogy rengeteg a panasz a lakosság részéről, ahol a spanyol és itáliai csapatok átvonultak. Ő maga személyesen is bejárta a területet és meggyőződött ezek igazságáról. Azt állítja, hogy igen sok kárt és szenvedést okoztak a Bécs alá vonuló seregek, és ez negatívan befolyásolja a lakosság vélekedését a hadjáratról.⁵⁰

1532. szeptember 8-án Prantner újabb levelet küld Károlyhoz Pozsonyból, amelyben arról tájékoztatja, hogy Bécsből kapott híreket a törökre vonatkozóan, amelyek szerint a szultán a nyílt csatát kerülve, Styria felé vonul, de az út folyamán igen nagy pusztításokat hajt végre az adott területen a lakosság körében. Azt írja, hogy a magyarok minden reménye Károlyban van, mert tudják, hogy a saját erejükkel az országot a gonosz török kezéből semmilyen módon nem tudják megszabadítani. Eddig is az volt hatásos a török ellen, hogy Károly hadba szállásával sikerült megijeszteni. Továbbra is folyik még Esztergom ostroma, és mivel Gritti ereje nem elég, megpróbálja a védőket kiéheztetni. Prantner azzal fejezi be levelét, hogy ez idő szerint úgy véli, semmi mást nem tehetne Károly jobban, mint hogy csatlakozik azokhoz, akik szárazon és vízen minden erejükkel üldözik az ellenséget.⁵¹

Figyelemre méltó Károly levele, amelyet 1532. szeptember 9-én ír Straubingenből Adrien von Croynak, válaszolva annak szeptember 6-án kelt levelére. Ebben azt írja, ő világoosan megírta embereinek, hogy tartsanak fegyelmet, és ugyanezt erősítette meg a spanyolokon kívül az itáliai kapitányoknak is. Ismételten felszólítja őket, hogy tartsanak rendet. Elmondja, Ferdinánd kérte tőle, hogy itáliai és spanyol csapatait egyesítse, ő azonban ezt még nem tartja időszerűnek. Jobb, ha egyelőre külön vannak. Be kell várni, amíg a többi itáliai és birodalmi sereg is megérkezik. Nem kell aggódnia, amint teheti, ő maga is indul

⁴⁷ Kőszeg emlékezete 33–36. Ugyanez a levél eredetiben: A. G. S. E. A. 636. f°. 182.

⁴⁸ Lanz II. 4.

⁴⁹ A. G. S. E. A. leg. 636. f°. 210. Óváry 248.

⁵⁰ Lanz II. 5.

⁵¹ A. G. S. E. A. leg. 636. f. 209. Óváry 250.

azonnal Linzbe. Jellemző erre a levélre a továbbra is teljesen ellentmondó hírek egyszerre történő érkezése és az ebből eredő bizonytalanság. Ezt jelzi Károly óvatossága is, amelyben arra hivatkozik, hogy az azonnali Bécs alá vonulás helyett még a seregek további beérkezését várja.⁵²

Egy nappal később, szeptember 10-én Károly ugyancsak Adrien von Croynak ír levelet. Ebben megemlíti, hogy híreket kapott a török visszavonulásáról, de ennek kapcsán megjegyzi, tájékozódjon Frigyes rajnai palotagróftól, hogy vajon a birodalmi seregek akarnak-e Magyarországra vonulni, hogy a Vajda és a török által megszállt részeket visszavegyék, és ha igen, hogyan, mennyi időre, mennyi gyalogost, lovast kívánnak a támadáshoz biztosítani. Megjegyzi, hogy a török visszavonulásáról kapott hírek óvatosságra intik, mert nem lehet tudni, hogy a török teljesen elvonul, vagy Magyarországon hagyja a seregeit. Ugyanakkor azt is írja: amennyiben a szultán visszavonul, nem szükséges és nem is lenne helyes, hogy ő személyesen vezesse annak üldözését, annál is inkább, mert akkor ezt neki megfelelő nagy számú katonával kellene tennie. Ugyanakkor ügyei Itáliába szőlítják, és onnan kellene az előbb említett seregek egy részét elvonni. Jelzi, továbbra is várja a megbízható híreket a törökre vonatkozóan.⁵³

Szeptember 10-én kelt Pozsonyból Prantner újabb jelentése, amelyben a császárt arról tájékoztatja, hogy Grittinek és a Vajdának, vagyis Szapolyainak szinte minden embere elmenekült. Az ellenség nagyon gyöngé, és az általuk még tartott erődök, Buda és a körülvette lévő városok könnyen elfoglalhatók. A tanácsos ebben a levélben Károlyt ismét arra biztatja, itt a kedvező alkalom, hogy Magyarországot visszafoglalják, és ezt most könnyen meg lehetne tenni. Nem nehéz fölismerni, hogy a hetek óta Pozsonyban tartózkodó Prantner minden bizonnyal az ottani magyar főurakkal és Ferdinánd híveivel tanácskozva az ő véleményüket tolmácsolja, így próbálja rábeszélni a császárt egy Magyarországra indítható hadjáratra.⁵⁴

Szeptember 12-én írja Bécsből Adrien von Croy levelét Károlynak, amelyben arról tájékoztatja, hogy a katonák hangulata a keresztény seregben igen rossz, és a fegyelem rendkívül föllazult. Azt hangoztatják, hogy csak a német birodalom megőrzésére és megvédésére vállalkoztak, nem pedig arra, hogy Magyarország ellen menjenek, kiváltképp most, hogy a török visszavonul.⁵⁵ Ugyanezen a napon kelt Károly levele Frigyes pfalzi palotagrófhoz Linzből, amelyben tájékoztatja, hogy híreket kapott a török visszavonulásáról. Kéri, hogy segítse Katzianer seregét, és megfelelő számú lovassal óvatosan, figyelmesen kövessék az ellenséget, és tájékoztassák, hogy az merre vonul.⁵⁶

Adrien von Croy szeptember 14-én Bécsből újabb levélben tájékoztatja Károlyt, és arra kéri, mindenképpen jöjjön Bécsbe, hogy ott tanácskozzanak és döntsék el a további teendőket.⁵⁷

Szeptember 14-én és 15-én Prantner Pozsonyból több levélben tájékoztatja Károlyt a török dunai hajóhadával kapcsolatos hírekről. Ez a török győzelmével jár.⁵⁸ Szeptember 20-án szintén Pozsonyból Prantner levelében arra kéri a császárt, hogy mivel a háború erre az évre úgyis befejeződött, a török visszavonult, a császár hívja őt vissza. Ugyanakkor arról tudósítja, hogy Pozsonyban a morva katonák zsoldjuk elmaradása miatt föllázdak és nagy pusztítást vittek végbe az ott lakóknál.⁵⁹

⁵² Lanz II. 6–8.

⁵³ Lanz II. 9–10.

⁵⁴ A. G. S. E. A. leg. 636. f°. 207. Óváry 251.

⁵⁵ Lanz II. 12–14.

⁵⁶ Lanz II. 11–12.

⁵⁷ Lanz II. 14–15.

⁵⁸ A. G. S. E. A. leg. 636. f° 215 bis, és A. G. S. E. A. leg. 636. f° 217. Óváry 255. és 256.

⁵⁹ A. G. S. E. A. leg. 636. f°. 220. Óváry 257.

Figyelemre méltó V. Károly 1532. szeptember 21-én feleségéhez intézett levele, amely Bécs felé haladva Linz városában keletkezett. Ebben részletesen ismerteti Kőszeg ostromát. Elmondja, miként intézett a török tizenhárom rohamot, ástott számos aknát, de hiába. Megelégedéssel állapítja meg, hogy a török 25 napot töltött el eredmény nélkül Kőszeg alatt. Mindez a kapitány érdeme, akinek igen sok embere elesett. Végül is a török egy megállapodás keretében vonult el a város alól, így közelítették meg Bécset az előőrsök, akiket Ferdinánd emberei visszavertek, és így a város megmenekült az ostromtól. Időközben – írja feleségének – megérkeztek a spanyol és többi itáliai seregek, de további német csapatokat vár még egyéb helyekről. Úgy tűnik, hogy bár a töröknek nagy serege volt, nem mert Bécs ostromára vállalkozni, inkább más úton, Styrián keresztül indult vissza, igen nagy pusztítást végezve mindenütt. A főparancsnok, aki Bécsben volt, a török utóvédet követte. Ő maga, írja Károly, Bécsbe tart, úgy gondolja, hogy két nap múlva, szeptember 23-án már oda is érkezik. Legfontosabb most az ostrom alatt lévő Esztergom megsegítése, amelyet a török Gritti és a Vajda csapatai együtt ostromolnak. A török csapatok megpróbálták Grazot is ostrom alá venni, de Ferdinánd seregei elzavarták őket. Kitér a tengeri hadjárat sorsára is. A legfontosabb rész a levélben titkos írással készült, amelyből kiderül, Passauban volt, amikor Ferdinánd megérkezett hozzá a hírrrel, hogy a török sietve visszavonul. Ezt az egyéb helyről jövő hírek is megerősítették, így azon a véleményen volt ő (ti. Károly), hogy ami teendő még maradt, azt az öccse is el tudja végezni. Ezért ő már azt tervezte, hogy Passauból visszafordul, Genovába megy és onnan tengeren Spanyolországba, még abban az évben. De a különböző hírekből, levelekből és bizonyos megbízható személyek révén ő is úgy látja, hogy a török, habár visszavonult, bármikor visszafordulhat Bécs ellen, vagy Friulon át Itália ellen támadhat. Ezenkívül még Esztergom fölmentésére is szükség van. Mindezeket jól megfontolva, úgy véli, hogy a becsület és a győzelem, amelyet Isten adott (*la honra y vitoria que dios nos ha dado*) a kereszténység ezen nagy és közös ellensége ellen azt követeli, hogy ő, a császár tovább haladjon előre, habár ez nagyobb fáradtság és jóval többé is kerül. De ha a szultán látja, hogy ő, Károly ott van és győztesként ura a csatamezőnek, akkor a török nem fordul vissza. Így a hadjárat és a győzelem teljes lesz. Ezért utazik ő tovább, egész seregével Bécsbe. Onnan jobban el tudja dönteni, mit is tegyenek Esztergom érdekében. Aztán Bécsből Friulon át Itáliába veheti útját, egyúttal a törököt is szemmel tartva. Öccsét Ferdinándot pedig hátra hagyja, miután biztos helyzetet teremtett. Azt írja, hogy Bécsből majd további tájékoztatást küld a kialakult helyzetről. Befejezésül ismét kérdezi feleségét, hogy mi van az általa sürgetett gályákkal és az ezzel együtt érkező pénzzel, amelynek már meg kellett volna érkeznie, mert igen nagy pénzhiányában van. Azt írja, hallotta a római követőtől, hogy a pápa átengedte a spanyol egyházi javak felét a török elleni harcra. Kéri, hogy ezen intézkedést minél hamarabb hajtsák végre.⁶⁰

Úgy látszik, ezekben a napokban a császári udvarban általános az a vélekedés, hogy a hadseregnek ha későn is, de még időben történt központosítása Ausztria területén meghozta a kívánt eredményt. Tény, hogy a török el sem kezdte Bécs ostromát, sőt visszafordult. Az vélekedés alakult ki, hogy mindez a császár és a keresztény sereg győzelmét jelenti a török fölött. Ebben a vélekedésben való hitet erősíti meg Granvella levele Mária királynéhoz, amelyet Bécsből írt 1532. szeptember 26-án. Ebben arról tájékoztatja, hogy a török visszavonult, utóvédét szétverték, a szultán gyakorlatilag menekül, ami azt jelenti, hogy fél a császár seregétől. Úgy véli, nem is ok nélkül, hisz ez a császári sereg nagy, erős és alkalmas arra, hogy a törököt megállítsa. Megjegyzi még, hogy híreket kapott Szapolyai megmérgezéséről. Közli, hogy a császár hamarosan indul Itáliába, hacsak a török valamely nagyobb sereggel nem próbál mégis támadni.⁶¹ Miközben ebből a levélből a császári udvar jól

⁶⁰ A. G. S. E. A. leg. 636. f° 193–194. Óváry 260.

⁶¹ Hatvany M.: Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli Országos Levéltárból. I–IV. Pest, 1857–1859. I. 175–176.

értesült, Károly döntéseit naprakészen ismerő emberének véleményét ismerhetjük meg, ugyanakkor az ezekben a napokban keletkezett, de más helyekről származó források azt erősítik meg, hogy a különböző információk különböző nézeteket, illetve időbeli eltolódást tartalmaznak. Érdeemes megfigyelni, hogy szeptember 26-án Prantner Pozsonyból írt Károlynak, amelyben Esztergom ostroma és Buda megerősítése kapcsán kapott híreket továbbítja Szapolyairól és Grittiről, ugyanakkor úgy látja és arra buzdítja Károlyt, hogy itt a egyszerűen Buda visszafoglalására, mert azt nem túl erős sereg védi, de a gyorsaság volna e tekintetben a legfontosabb.⁶² Nem kell megismételnünk hosszasan korábbi megállapításunkat, amely szerint Prantner ezen levelében ismét Ferdinánd és a körülötte lévő magyar főurak nézeteit láthatjuk tükröződni, ami jelentősen eltér Károly szándékától, aki már Itálián keresztül történő spanyolországi utazását készíti elő. Ugyanakkor szeptember 28-án Bécsből Leon spanyol hadvezér a császárnéhoz ír levelet, amelyben Kőszeg ostromáról, illetve az ostrom befejezése utáni eseményekről tájékoztatja a császárnét. Tehát az ellenőrizhető és áttekinthető hírek Bécsbe érkezéséhez több hétre volt szükség. Természetesen a császárné ezeket a beszámolókat csak mintegy két hónap múlva vehette a kezébe. A levélben Leon arról is beszámol a császárnénak, hogy két nappal ezelőtt, szeptember 26-án a császár Bécsből kiment a táborba és megszemlélte a spanyol és itáliai csapatokat. Megállapították, hogy valóban ez a legjobb sereg, amely valaha is összegyűlt, és igazán kár, hogy a török elmenekült az összecsapás elől. Semmi kétség, hogy ez a sereg óriási győzelmet aratott volna fölötte.⁶³ Gyakorlatilag ugyanezen a napon Bécsből ugyanezt a hírt erősíti meg Károly egyik bizalmi embere, Ugo de Vries, aki Juan de Garcia titkárhoz írt levelet, amelyben beszámol a török meneküléséről. Megjegyzi, hogy mintegy 13 000 fős lovas sereget hagyott hátra a sátán, amelynek az a feladata, hogy pusztítson, és minél nagyobb kárt okozzon az osztrák területeken. Ezek javarészt sikerült szétverni és a török lovasok javarésze meghalt. Hozzáteszi, ha nem lenne a tél olyan közel, akkor egész Magyarország visszafoglalására sor kerülhetne, mert a császár most olyan erővel rendelkezik. Ugyanakkor – és ez a realitás – közli, hogy a császár hátrahagyta a sereg kisebb részét Ferdinánddal, és ő maga a sereg többi részével Itáliába indult, hogy mihamarabb visszatérjen Spanyolországba.⁶⁴

Mind ezek világosan jelzik, hogy a hadjáratot Károly a maga részéről lezártan tekintette, és mind ő, mind a császár környezete a török feletti győzelemként könyvelte el. Ennek ismeretében érthető Ferdinánd kétségbeesése, amelyet október 2-án Bécsben kelt levelében ki is fejez húgának Máriának. Arról panaszkodik, hogy rendkívül elkeseredett, sem enni, sem aludni nem tud. Mindennek oka az, hogy a császárral együtt Linzből 10 nappal ezelőtt jöttek Bécsbe, de azóta nem történt semmi. Sőt holnap, de legkésőbb holnapután, a császár útnak indul, és neki csak 8000, mindössze másfél hónapra kifizetett itáliai katonája marad, amelyet a császár neki itt hagy. A csehek és a morvák is el akarnak menni, de egyelőre sikerült megváltoztatni elhatározásukat. Neki alig van Tirolból és egyéb helyről 5000 gyalogosa és egyáltalán nincs könnyűlovasa. Ez nem elegendő semmilyen támadáshoz. Pedig milyen szép sereg volt itt, 80 000 gyalogos, és 6000 lovas jól felszerelve. Ő a maga részéről mindent megtett és készen állt, hogy személyesen induljon Magyarországra, de így, ilyen kevés emberrel, pénz nélkül erre képtelen. Így hát kénytelen a császárral együtt ő is elindulni. A helyzetet súlyosnak ítéli és nem kételkedik abban, hogy ennek a következményei súlyosak lesznek. Ugyanakkor őszintén leírja, hogy azért is kell elmennie Bécsből, mert a pestisjárvány rendkívül súlyos következményekkel fenyeget, és nagy károkat okozott a császár seregében. Elismeri azt is, hogy a török még nincs túl messze, ezért

⁶² A. G. S. E. A. leg. 636. f.º. 218. Óváry 261.

⁶³ A. G. S. E. A. leg. 636. f.º. 196. Óváry 262.

⁶⁴ Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Madrid Colección Salazar y Castro A.-44. f.º 251-253; A-45. f.º 442 illetve f.º 252, 253.

nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy visszatér, és ezért sem szabad a sereget teljes egészében szétosztani.⁶⁵

Szinte ugyanebben az időben, október 4-én keletkezik Károly utasítása Rómába, a pápához küldött követe, Don Pedro de la Cueva számára, amelyből viszont a császár véleményét ismerhetjük meg, és amely éppen ellentétes a Ferdinánd által elmondottakkal. Ebben arra utasítja követét, hogy keresse meg a pápát és számoljon be neki arról, hogy Isten megadta azt a nagy tisztességet, becsületet és szerencsét, hogy visszavonulásra és menekülésre kényszerítette a törököt, ami a szultán nagy szégyenére szolgál. Így sikerült megakadályozni, hogy a török sereg nagy kárt és pusztítást okozzon a keresztényeknek. Mindezt azért, hogy ő, a császár személyesen jött ide, irányította a védekezést, illetve az ellentámadást. Gondoskodott arról, hogy Esztergomot fölmentsék, és annyi embert hagyott öccse, Ferdinánd számára, amennyire neki Magyarországon szükség van. De, mivel ittléte után Spanyolországban nagy szükség van rá, ezért most már visszaindul oda. Amennyiben Spanyolországban a *crusada* beszédére és Károly részére történő átadására vonatkozó pápai bulla még nincs kész, akkor sürgesse a követ ennek mihamarabbi kiadását. Hozzáteszi, hogy öccse, Ferdinánd, folytatja Magyarországon a török elleni harcot, és ehhez neki megfelelő számú sereget hagyott hátra. Ugyanakkor kéri, hogy a pápa még néhány hónapig folyósítsa az egész kereszténység érdekében az eddig adott havi 40 000 aranyat, mert e nélkül nem lehet a hadjáratot befejezni. Figyelemre méltó a császár azon megjegyzése, amelyben azt mondja: megállapodott seregének katonáival arról, hogy azok is visszatérnek eredeti helyükre. Károly megjegyzi, hogy nem szabad ezeket a katonákat feldühíteni, mert ha baj van, akkor csak rájuk lehet számítani.⁶⁶

Károly ezen utolsó megjegyzése arra utal, amit már az általunk korábban idézett forrásokban is megtaláltunk, nevezetesen, hogy az Itáliából, Németalföldről, Csehországból, illetve a német birodalom különböző részeiből érkező seregek már Bécs felé vezető útjuk folyamán is nagy pusztításokat végeztek. Az augusztus végén, szeptember folyamán Bécs alá érkező seregtestek letáborozva szintén nem kis károkat okoztak. Az is ismert, hogy a csapattestek között a korszakra jellemző módon és szükségszerűen kitört pestisjárvány szintén nagy pusztítást eredményezett, és ez természetesen nem korlátozódott csak a hadseregre, hanem átterjedt a lakosságra is. Mindez azt jelenti, hogy a nagy sereg összevonása legalább akkora veszélyt és terhet jelentett Ausztria területén az ott élőkre, mint a török eseteleges ostroma, illetve hadjárata. Nem véletlen, hogy Brodarics István Nádasdy Tamáshoz Pécsre 1532. október 20-án írt levelében arról ír: „Sajnálom szerencsétlen hazámat, hogy a szörnyű török vereség után még a töröknél is kegyetlenebb sereg fosztogatja. Ha Uraságod tehet valamit, el ne mulassza.”⁶⁷ Mindez azokat a véleményeket erősíti meg, amelyek szerint Károly, illetve a Ferdinánd által küldött csapatok azon a területen, ahol az országban végigvonultak, igen komoly pusztításokat végeztek.

A hadsereggel kapcsolatban még meg kell jegyezni azt is – és erre csak egy-két példát idézünk –, hogy ezek a Nyugat-Európa különböző részeiből összegyűlt katonák az elmondott nehézségek mellett maguk sem kívántak Bécsen túlhaladva Magyarország területére vonulni hadakozni. Ezt megerősíti a velencei francia követ jelentése 1532. október 21-én, amelyben arról ír, hogy az itáliai katonák, akik Károly rendelkezésére a török ellen vonultak, nem akarnak Ferdinánddal Magyarországra menni. Egyrészt a pénzhiány miatt, másrészt azért, mert a császárral együtt inkább vissza akartak térni Itáliába. A hadseregből szerzett

⁶⁵ Bauer, W. – Lacroix, R.: Die Korrespondenz Ferdinands I. I–II. Wien, 1912–1937. A III. kötet Wien, 1973., 1977., 1984. Az idézett rész III/3. 621–625.

⁶⁶ A. G. S. E. leg. 636, f°. 231. Óváry 263.

⁶⁷ Magyar humanisták levelei; Budapest, 1971. 579–580.

információra hivatkozva arról tájékoztat, hogy tudomásuk szerint a császár soha nem is akart Bécsnél tovább menni a seregével a török ellen.⁶⁸

A császár habozás nélkül fölkerekedett kíséretével és Itália felé vette útját. Innen haladt tovább Genova felé, hogy mihamarabb hajóra szállhasson és visszatérjen feleségéhez, a spanyol ügyek mielőbbi rendezésére. Ferdinánd – az azt követő megnyilvánulásából láthatóan – kétségbeesve próbált Károlytól segítséget kérni, illetve különböző egyéb leveleiből az derül ki, fennen hangoztatta azon véleményét, hogy vissza kellett volna foglalni egész Magyarországot. De mivel a bátyjának, a császárnak a segítsége elmaradt, így ő ebben az ügyben tehetetlen. Ugyanakkor a korabeli forrásokból részben a már idézettek, részben az itt most részletezésre nem kerülő adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a beköszöntő őszi-téli hidegek, a nagyszámú, de csak részben megfizetett zsoldos sereg elégedetlensége, lázongásai, a civil lakosság körében folytatott pusztításai, illetve a szintén már említett pestisjárvány miatt mindenképpen tanácsos, sőt szükséges volt ennek a hadseregnek a mielőbbi feloszlatása és eltávolítása Ausztria területéről.

Szerteágazó és e helyen nem részletezhető az a széleskörű nemzetközi visszhang, amelyet a hadjárat kiváltott. Itt csak arra szeretnék rámutatni, hogy Károly 1532 végén, de még 1532 elején is több, a török felett aratott győzelméhez gratuláló levelet kapott. Maga a császári udvar és a császár is győzelemnek tekintette a hadjáratot. Ha azt vizsgáljuk, hogy Károly a későbbiek folyamán miként vélekedett az 1532. évi eseményekről, akkor két dokumentumot érdemes figyelembe vennünk. Négy évvel később, 1536. április 17-én a császár Rómában tartózkodott és találkozott a pápával. Ekkor III. Pálhoz az ünnepélyes találkozó alkalmából egy nagyszabású beszédet intézett, amelyben gyakorlatilag összefoglalta a császár személyéről, feladatairól vallott nézeteit. Kétségtelen, hogy az itt elmondottaknak volt politikai aktualitása is, amely abból eredt, hogy Károly az összes európai problémáért I. Ferenc francia királyt hibáztatta. A törökkel kapcsolatban azt mondta, ő mindent elkövetett azért, hogy egyrészt a kereszténységben belül, másrészt a törökkel megegyezésre jusson és biztosítsa az egész kereszténység számára a legelőnyösebb megoldást, azonban mindez nem járt sikerrel, a francia király mesterkedései miatt, aki a német fejedelmeket el-lene szította és a törökkel szövetkezett. Így történt ez 1532-ben is, amikor ő Magyarországon a török ellen vonult, és amikor neki az Isten azt a nagy győzelmet adta. Károly itt ki-emeli, mindezt úgy, hogy tulajdonképpen nem is került sor összecsapásra. Azt mondja, hogy ez arra az időre vonatkozik, amikor Magyarországra mentünk, ahol a Jó Isten nekünk azt a hatalmas és emlékezetes győzelmet adta, amely úgy történt, hogy még csak fel sem kellett kötni a sarkantyút vagy egy kardcsapást tenni, és a törököt sikerült az összehozott hatalmas sereg elől visszavonulásra kényszeríteni.⁶⁹

Figyelemre méltó még Károly későbbi megnyilatkozásait figyelembe véve az általa 1551-ben diktált visszaemlékezése, amelyben évekre bontva tekint vissza addigi életére. Az 1532-es évet vizsgálva először arról ír, hogy ebben az évben bírta hűgára, Magyarország özvegy királynéjára a németalföldi tartományok kormányzását. Kitér arra, milyen erőfeszíté-éseket tett, hogy a német birodalommal megegyezésre jusson. Elutazott ebben az évben a birodalmi gyűlésére Regensburgba és számos betegség is érte, amelyeket itt részletez. Ekkor, miközben a birodalmi gyűlés tartotta, kapta a megerősített hírt, hogy a török támadni fog. Részletesen kitér arra, miként látott neki nagy birodalmi sereget összehozni és ez sikerrel is járt. Ezzel a törököt arra kényszerítette, hogy visszavonuljon egészen Konstantinápolyba. Itt ez alkalommal kitér arra, hogy a kortársak közül voltak olyan vélemények,

⁶⁸ Charrière I. 229.

⁶⁹ „...al tiempo que pasamos en Hungria, donde Nuestro Señor nos hizo tan señalada merced de darnos tan grande victoria, como fué, sin calzar espuela ni dar golpe de espada, hacer retirar el Turco con un tan poderoso y memorable ejército como tenia”. Madariaga, Salvador de: Carlos V. Barcelona – Buenos Aires – México, 1981. (a továbbiakban: Madariaga) 138–143.

melyek szerint ez remek alkalom lett volna Magyarország visszafoglalására, de ezt azonnal elutasítja mondván, hogy ez szóba sem jöhetett. Egyrészt nagyon eltelt az idő, késő volt, másrészt a pestis nagy károkat okozott a hadseregben. Végül hozzáteszi, további károkozás és lázadások elkerülése miatt is hasznosnak látszott a seregeket fölszlatni, amire azután sor is került. Egyedül csak az itáliai seregéből hagyott egy részt Ausztriában a védekezésre. Megjegyzi még, hogy ezután ő azonnal Itáliába indult, hogy mihamarabb Spanyolországba utazzon, mert ottani ügyei szorították. Itálián keresztülhaladva, ismét találkozott Kelemen pápával, akivel tárgyaltak a hittel kapcsolatos kérdésekről és a hitbeli viták megoldására egy mielőbbi zsinat összehívásáról, továbbá a török elleni védelemről és az Itálián belüli béke biztosításáról.⁷⁰

Azt el kell ismernünk (és ezt a 150 évvel későbbi, 1683–1699 közti törökellenes háború körülményei is bizonyították), hogy az a nagyméretű, jól felszerelt reguláris hadsereg, amelyet 1532-ben Károlynak sikerült összetoboroznia, s melynek finanszírozását a körülményekhez képest sikerült biztosítani, illetve ellátását az összevonás és az odautazás idejére sikerült nagyjából megoldania a korabeli hadviselés csúcát jelentette. Kimondhatjuk, hogy erre, ebben az időszakban Európában egyedül a Német-Római Birodalom, Itália és Spanyolország erőt együttesen magáénak mondható V. Károly császár és spanyol király volt csak képes. De a fentebb részletezett körülményeket is figyelembe véve, ennek a nagyméretű hadseregnek az összehozásán túl, hosszabb távra való együtt tartása már nem volt elképzelhető, sem pénzügyi, sem katonai, sem logisztikai, sem egyéb körülmények miatt. Azt is hozzátehetjük, hogy 1532-ben, a 16. század elején, nem lehetett volna egy alapos, Magyarország visszafoglalására, tehát több száz kilométeres front megnyitására, számos várostrommal, gyakori csatákkal vegyített hadjáratra vállalkozni.

Ugyanakkor, és ez a fentebb elmondottaknál is lényegesebb, az európai politikai és hatalmi erőviszonyokat figyelembe véve, nem is állt érdekében Európában senkinek, egyetlen egy országnak sem Magyarország területének visszafoglalása. Ebben a magyarokon kívül csak a cseh és magyar királyi címmel bíró Ferdinánd király volt érdekelt, aki ily módon hatalmát növelhette volna, illetve meglévő viszonyait konszolidálhatta volna, nemcsak a törökkel, hanem a magyar rendekkel és természetesen Szapolyai Jánossal szemben is. Azt, hogy V. Károly, akinek egy hatalmas birodalom érdekeit és ügyeit kellett rendezni, nem volt ebben érdekelve, azt már részleteztük. Hogy más európai országok sem voltak érdekelve, azt a korabeli forrásokat nézve és a realitást figyelembe véve szintén megérthetjük. S hogy még az osztrákoknak, cseheknek és a német birodalom többi részeinek sem volt érdeke a török elleni harc Magyarországon, azt megérthetjük abból a tényből, hogy a harc legfőbb szorgalmazója, Ferdinánd király, amikor 1556-ban bátyja lemondása után megkapja a német-római császári címet, haláláig, 1564-ig, nyolc esztendő alatt meg sem próbálta az általa korábban kérve-könyörögve óhajtott magyarországi hadjáratot megindítani. Mindennek oka az, hogy császárrá koronázása után neki immár a birodalom érdekeiért kellett felelni, és a birodalmi erőviszonyok közepette Magyarország felszabadítása, az ottani törökellenes harcok már nem jelentettek olyan kérdést, amelyre ő mint felelős uralkodó ténylegesen gondolhatott volna. Magyarország sorsa szempontjából ez a legszomorúbb és legsajnálatosabb tapasztalata az 1532-es hadjáratnak.

Talán csekély vigasz, de az 1532-es hadjárat hozta meg Magyarország ismertté válását a spanyol közvélemény előtt. A Károly kíséretében lévő különböző katonák, udvari emberek számos levelet, tudósítást küldtek haza, majd az otthoni viszonyok között is számos költemény, röpplap, leírás született erről a távoli országról, természetesen mindezt a spanyol fegyverek diadala és szeretett elismert uralkodójuk Károly nagy, török ellen aratott győzelme kapcsán. Ma ez némi elégtételt ugyan jelenthet számunkra, de az 1530-as években ezzel a török csapásaitól sújtott Magyarországon nem lehetett az embereket megvigasztalni.

⁷⁰ Madariaga 177–179.

ZOMBORI, ISTVÁN

The campaign of 1532 and Charles V

The paper discusses the activities of Charles V and his attitude to the campaign against the Turks, based on Spanish sources so far little or not quoted. On the other hand, it surveys the circumstances and the diplomatic, military, financial components of the campaign not from a Hungarian viewpoint, but rather with respect to Charles V's imperial interests. It points out that in 1525 and 1529 Charles had been unable to join the campaigns against the Sultan because he was staying in Spain, and by the time he received the news of the Turkish offensive (the post got there in about two months), it was practically impossible for him to take appropriate measures.

The paper describes how the emperor came to an agreement, one after the other, with the King of France, the Pope, and the German Protestant Estates during 1530–31, in order to secure peace within and without the Empire in case of another Turkish war. The letters written by the Emperor reveal that in 1532 Charles intended to make war against the Turks only if the Sultan was personally to command his armies. He felt that he, the Emperor, the leader of Christianity was the proper opponent for the Sultan of the Turks. The paper points out that the approximately 100.000 strong mercenary army ordered by Charles to be gathered against the Turks was financed by the money offered by the German imperial Estates, and included Ferdinand's soldiers (Austrian provinces, Bohemia, etc.) as well as Charles's own troops from Spain, Italy and the Netherlands. These latter formed the major part of the army, and, consequently, the brunt of the expenses were also borne by Charles. According to the paper, Charles secured the funds for it from the several millions of gold pieces paid as ransom in 1529 by Francis I of France. Summing up contemporary opinions and Charles's own view, the paper comes to the conclusion that the Turks, upon seeing the immense imperial army, gave up the idea of besieging Vienna and retreated without giving battle, which Charles and most of his contemporaries correctly regarded as a victory. The loser was Hungary, but that followed from the fact that when it came to the great powers' relations, no one cared about the interest of this divided country.

MISKOLCZY AMBRUS

A román nemzet útja a barokk rendiségtől a modern liberalizmusig Erdélyben és Magyarországon¹

1711 után Magyarország és Erdély románsága átlépett a barokk világába. A barokk a diadalmas katolikus egyház térhódításának stílusa. Könnyező ikonok gyógyvító hatása mozgósította a tömegeket. Az egész térségben egyre-másra épülő jellegzetes templomok falképeiről megdicsőülő vértanúk tekintenek ránk, mögöttük pedig ott kavarnak a transzcendencia távlataira utaló végtelen kék ég felhői. A Habsburg Birodalomban mindez így feleltette azt, hogy Európa szívében már valamiféle nagy lelkiismereti válság érezte hatását. A vallás egyre inkább már csak ideológia, a csoportérdek érvényesítésére. A nemzeti-ség kezd körvonalazódni, mint a legmagasabb érték.

A 18. század derekán a görög katolikus püspöki székhelyen, Balászfalván is felépült a környezetből monumentálisan kiemelkedő székesegyház. Kívülről barokk, belülről keleti, a jellegzetes ikonosztázzal, így érzékeltetve a román világ kötődéseit Rómához és Bizánchoz egyaránt.

Ennek a világnak az 1720-as években nagyszabású román vezéregyénisége támadt: Inochentie Micu Klein, aki a jezsuitáknál is tanult, és bárói címet is kapott az uralkodótól, hogy még hatékonyabban képviselhesse az unió ügyét. Ő azonban, mint főpásztor a nyáj érdekeit képviselte. Az unió mintha csak eszköz lett volna számára a nemzet szolgálatában, a nemzet pedig felekezet, amelynek a Diploma Leopoldinumban olyan jogokat ígértek, amelyeket a római katolikusok is élveztek. A harcos püspök egyre-másra írta kérényeit, amelyekben papjai számára – a bevett felekezetek papjaihoz hasonló és teljes – kiváltságolt helyzetet követelt, majd a román negyedik erdélyi nemzetként való elismerése érdekében szállt síkra. Érvként azt hozta fel, hogy a románok az első foglalók Erdélyben, hiszen Trajanus császár katonáinak, telepeseinek utódai. Ezt először a szászok ellenében vetette fel, amikor a nagyszabású hatóságok megakadályozták, hogy a városban tulajdont szerezzen. Az érv forrása a moldvai krónika-irodalom, amely a bojártság helyzetét és az ország önállóságát legitímálta a római származás hangoztatásával. Hatottak az egykori magyar királyi udvari és a késői magyar humanisták írásai is. De alapvetően az erdélyi helyzet szülte azt, ahogy a románokat jövevényként kezelték, míg a hatalom birtokosai arra hivatkoztak, hogy eleik karddal hódították meg az országot, mint azt a magyarok hangoztatták; vagy arra, hogy őseiket a király privilegizálta, mint ahogy a szászok hirdették, akik olykor még Erdély legősibb lakóinak, a dákok utódainak is vallották magukat. Ugyanakkor a legelőkért, a szabad jogállapotért küzdő községek világában is fel-felbukkant az idegen – és ezért már eleve kiváltságoltnak vélt – őseket felmutató érv. A Nagyszabás melletti Resinár például hun elődökre hivatkozott. A harcos román püspök viszont olyan történelmi jogalapra utalt, amelyet már nem lehetett elhagyni, csak jobban kimunkálni. Így lehetett a román nemzettudat kialakításának meghatározó egyénisége, aki elsőként politizálta át az

¹ Részlet *A magyarországi románok története a régi Magyarországon – különös tekintettel a magyar–román együttélésre* című munkából. Eddig megjelent fejezet: *Modern román nemzet a „régii” Magyarországon, 1867–1918.* Rubicon, 2001. 8–9. szám, 33–39.; *Római történelem a reformáció jegyében.* Pro Minoritate, 2002. 4. szám, 140–153.

etnicitást, amikor az erdélyi románok számbeli túlsúlyából is érvelt kovácsolt, azt állítva, hogy ők viselik az adóterhek zömét. Végül odáig ment, hogy – a teokratikus hagyományokhoz hűen – a jobbgályok robotkötelezettségeinek mérséklését is szóvá tegye. A rendek fel is zúdultak, úgy véelve, hogy ezen követelések teljesítése a honi alkotmány felborítását jelentené. 1744-ben külön törvényben rögzítették, hogy azon görög katolikusok, akik „egyházi vagy nemesi előjogoknak örvendenek” azon nemzet egyenjogú tagjai, amelynek földjén élnek. Kétségbe vonták a román püspök vallási meggyőződésének őszinteségét, annál is inkább, mert ez állítólag azzal fenyegetett, ha nem teljesítik követeléseit, népével együtt odahagyja az uniót, miközben valójában arra törekedett, hogy a magyarországi görögkeletieket, tchát a szerbeket is a maga fennhatósága alá rendeljék.

Inochentie Micu így nemcsak a rendekkel és a szerbekkel került szembe, hanem saját népével is, amikor kibontakozott a görögkeleti ortodoxia ellentámadása. Ennek fellegvára a karlócai szerb érsekség volt, amely rendkívül komoly erőt jelentett. Hiszen miután a 17. század végén szerb tömegek telepedtek meg a frissen felszabadított Magyarország déli részein, a 18. század elején az uralkodó az úgynevezett – többször is megújított – illír privilegiumokban biztosította az értékes katonaelemnek tartott szerbek és valamennyi görögkeleti vallásszabadságát, és a szerb érsekség fennhatóságát az összes magyarországi görögkeleti ortodoxra is kiterjesztették. Így Magyarországon a románok hivatalosan az „illír nemzet” részét alkották. Súlyuk egyre nőtt, mert létszámuk tetemesen gyarapodott. 1718-ban ugyanis Temesvárt is sikerült visszafoglalni a töröktől, és a Marostól délre fekvő területeket Bánság néven katonai kormányzat alá rendelték egészen 1778-ig. Így alakult ki ez az etnikai sokszínűségről nevezetes régió, amelynek jelentős részét újra kellett telepíteni nyugati telepesekkel, elsősorban németekkel, de találni mellettük francia, olasz és spanyol bevándorlókat is. Ugyanakkor elősegítették a dunai vajdaságokból jövő románok megtelepedését is. A görögkeleti világot, illetve a románokat és a szerbeket megosztotta, hogy a nagyobb egyházi tisztségeket szerbekkel töltötte be a karlócai érsek, sőt még a román falvak is olyan szerb papot kaptak, aki természetesen ragaszkodott a szláv szertartáshoz. A görög katolikusok ellenében azonban egységfrontot alkottak a szerbek és a románok. Erdélyben elég volt egy szikra az ortodoxia szabadságharcának kirobbanásához.

1744-ben, amikor Inochentie Micunak a diétán a rendekkel kellett szembenéznie, megjelent a boszniai szerb származású Visarion Sarai, akinek szavait tolmácsolni kellett. Azt hirdette, hogy a hagyományokhoz való ragaszkodás az üdvösség záloga. És ez elég volt, hogy amerre járt, a falvak világában az unió megroppanjon. Az unitus papokat megverték, elüldözték a felbőszült hívek, a templomokat kispertették – míg az udvar ki nem vonta a forgalomból a jámbor, de elszánt szerzetest. Ugyanakkor Micu Kleinnek is távoznia kellett. Rómába ment, onnan tiltakozott amiatt, hogy püspöki székéből letették. Mindenki-vel, még magával a pápával is dacolt, amikor – paradox módon – a magyar rendi jogra hivatkozott, arra, hogy nemest jogaitól nem lehet megfosztani. Így: „Ez a római fogság mind az egész román nemzetet (*natio Valachica*), mind Magyarországot sérti, sőt a népjogot (*jus gentium*) is.”

A politikai Inochentie Micu Kleint, a mélyen vallásos aszkétikus Petru Pavel Aron követte, aki az unió őszinte híve volt, értekezéseiben a katolikus hitelvekhez való hűséget hirdette. A tüzzel is játszott, amikor az Approbatákra (1.5.5.) hivatkozva kérte a katolikus papokat elkergető görögkeletiek megbüntetését. Folytatta és kiterjesztette viszont elődje iskola- és templomépítő munkáját. A balázsfalvi hangulatra jellemző az, ahogy a római származás tanának vallási jelentést is adtak. Gerontea Cotorea arról értekezett, hogy a románok számára minden rossz forrása az egyházszakadás volt, amelynek következtében elszakadtak Rómától, Szent Péter és Szent Pál egyházától. Ez az egyik forrása annak a máig élő mítosznak, amely szerint a románság eleve kereszténynek született.

Erdélyt azonban a görög katolikus egyház nem tudta a maga egészében visszahódítani. 1759-ben a hunyadi görögkeleti szerzetes, Sofronie indított mozgalmat, aki mély teológiai

műveltségre is valló leveleivel hozta lázba a falvak világát. A rend helyreállítása érdekében az erdélyi főhadiparancsnoknak, Buccownak keményen fel kellett lépnie. Végül az udvarnak el kellett ismernie a görögkeleti ortodoxia létét, sőt még püspököt is kellett küldenie, akinek székhelyét végül Nagyszebenben jelölték ki. Ugyanakkor felhasználta az alkalmat, hogy Erdélyben is felállítsa a katonai határőrvidéket, amely Horvátországtól, a Bánságon keresztül a Keleti-Kárpátok vonulatáig húzódott. A bánsági román határőrezredek mellé felállították az erdélyieket. Csak míg a Bánságban az ellenreformáció nem érvényesülhetett, Erdélyben – Buccow parancsára – néhány görögkeleti kolostort egyszerűen katonai erővel leromboltak.

A határőrvidék létrehozása jelentős fejlemény a románság életében. Az intézmény lényege, hogy a katonai szolgálatot teljesítők mentesülnek minden földesúri függéstől. A kisenemesi elemek tiltakoztak ellene, hiszen a rendszeres katonai szolgálat kemény fegyelmet követelt és minden korábbinál súlyosabb terhet jelentett. A jobbágyszármazásuk számára viszont az emelkedés lehetőségét kínálta. Iskolákat állítottak fel, ahonnan tisztii pályára is vezetett egy-egy életút. Ugyanakkor szorgalmazták a modernebb termelési technikákat is. A kényszercivilizáció sok megkötést hozott, néha kicsinyesen bosszantót, amikor például házasságkötést csak úgy engedélyeztek, ha a jegyesek először néhány gyümölcsfát ültettek. A határőrség azonban hosszútávon a maga övezetén túl is forradalmasította a román paraszti világot, mert a jobbágyság számára modellként szolgált. Eszményi formában való megvalósítására csak az alkalmat várták.

A két egyház közötti feszültségtől háborgó tengert sikerült lecsillapítani, ám a felszín alatt még az 1860-as évekig folyt az állóháború a két felekezet hívei között egy-egy vidéken, vagy akár csak egy-egy faluban.

Az 1760-as évek derekán lassan lezárult a barokk korszak. Amikor Aron püspököt felravatalozták, a Mária ikon könnyezni kezdett. Hiába járt azonban csodájára ország-világ, Bécsben már nem hittek az ilyen csodákban. Míg a század elején a füzesmikolai román görög katolikus templom ikonját a kolozsvári jezsuita templomban helyezték el, és az Kolozsvári Könnyező Szűzként vált ismertté, a balázsfalvi ikon eltűnt a különböző vizsgálatok során, vagy inkább eltűntették, hogy ne borzolják a kedélyeket.

Beköszöntött a felvilágosodás és felvilágosult abszolútizmus kora. A felvilágosodás temploma a szabadkőműves páholy lett. Ünneplik a nagy építőmestert: Istent, aki ilyen tökéletes világot teremtett, amelynek törvényeit az emberi Ész tökéletesen meg tudja ragadni és le tudja írni. A mindent megvilágító Fény kultuszában, már nem hisznek az isteni közvetlen beavatkozásban. A vallás magánügy és közerkölcs, tehát hasznos eszköz a tökéletesedésre. Isten a Gondviselés, jelenléte a természetben érvényesül. A Természetben, amely mindennek mércéje, és amit tesz, csak jó lehet – a naturista misztika szemléletében. Mindez forradalmat értelt. II. József császár (1780–1790) gátat próbált szabni ezen eszméknek, ugyanakkor merített is belőlük akkor, amikor a vallási türelem eszményéből oly sokat érvényesített a magyarországi protestánsok és az erdélyi görögkeleti ortodoxok javára, korlátozva a katolikus hegemoniát. A szabadkőműves páholyokat is betiltotta, amelyek azonban tovább éltek, és bennük néhány román, aktív szerepet játszott, mint például Nagyszebenben országos hírű ortodox szemészprofesszora, Ioan Piurariu-Molnar. A felvilágosult abszolútizmus célja a Birodalom ütőképességének erősítése, ennek reményében az intézményrendszer és a társadalmi viszonyok egységesítése azért, hogy minden embert a hatalmas gazdasági és hadi gépezet szolgálatába állítsanak.

A román élet legdinamikusabb szektora a görög katolikus egyház maradt. Az 1770-es években Balázsfalván a vallásos askétizmusra hajló egyházi vezetést felváltotta a politikai érvényesülésre törekvőbb irányzat. 1778-ban Nagyváradon is görög katolikus püspökséget állítottak fel, élére a nemzeti célokat messzemenően támogató Ignatie Darabont került. Megjelent az az értelmiségi csoport, amelyet Erdélyi Iskolaként ismerünk. Magja az úgynevezett triász: Samuil Micu-Klein (1745–1806), Gheorghe Șincai (1754–1816) és Petru

Maior (1756–1821) a román felvilágosodás élcsapata. Az unió akkor hozta meg gyümölcsét, amikor ez a minden korábbiánál szélesebb látókörű nemzedék lépett színre. Az erdélyi katolikus iskolákban megkezdett tanulmányaikat Rómában és Bécsben is folytathatták. Szerzetesek lettek, a kolostori aszkézist azonban értelmetlennek tartották, és József császár egyház- és iskolapolitikája láttán megpróbálták odahagyni a balázsfalvi bazilita kolostort, ami a két fiatalabbnak sikerült is. Ugyanakkor mindvégig szerzetesi buzgalommal és fegyelemmel szolgáltak. A nyelvet kellett újjáteremteniük, akárcsak magyar kortársaiknak. Micu és Şincai 1780-ban tették közzé Bécsben latinul az első román nyelvtant, amelyben hitet téve a román nyelv latin jellege mellett, javaslatlaltal éltek a cirill betűk latinul való helyettesítésére. E mű kiadása korszakhatár a román filológiában. A megújulás és egyben a káosszal fenyegető kísérletezésé. Csak nyolcvan esztendő múlva tették hivatalossá a latin betűs írást Romániában. És még húsz esztendő kellett ahhoz, hogy a mesterséges – a román nyelv latin jellegét kiemelni hivatott – etimológiai irány felett győzzön a fonetikus írás elve; tehát azt olvassuk, amit látunk, és ne úgy járjunk el, mint a franciák, akiknél az írás és olvasás eltérése azzal magyarázható, hogy a szavak kiejtése időközben – évszázadok nyelvi fejlődése során – megváltozott. A románok viszont az életképesnek bizonyuló szóképzés közben mesterséges, utólag kigondolt szavakat is gyártottak, hogy a latin ósálakhoz hasonlítsanak, kiemeljék a nyelv latin jellegét. Így aztán az olvasás már-már a szavak kitalálásából állt. Nem véletlen, hogy a triász könyvei – szinte mind – cirill betűvel jelentek meg, miközben fő foglalatosságuk a filológia maradt. Kedvezett ennek az is, hogy 1784-ben II. József kötelezővé tette a latin betűs írást, a cirill elvben csak az egyházi életben maradt meg. Ennek a kísérletnek a mártírja a nagyváradi Simeon Maghiar, aki egész sor tankönyvet ültetett át románra, magyaros ortográfiája miatt azonban a cirillhez ragaszkodó ortodoxok és a latinizáló görög katolikusok egyaránt összefogtak ellene, és a cirill betűs írás egyszerűsítését javasoló kis írásán kívül egyetlen munkája sem látott napvilágot.

Így csak félig-meddig sikerült kihasználni azt, hogy az állami vezetés igyekezett támogatni a népiskolák felállítását és a tankönyvkiadást. A népiskolai oktatás az ortodox világban magasabb színvonalú maradt, mint a görög katolikusoknál. Ez utóbbiak a magas kultúra terén jeleskedtek, bár egyelőre lekötötték őket az iskolaszervezés és az egyházi élet napi gondjai.

A románok politikai érvényesülésére II. József kíméletlen reformpolitikája kínált távlatot. A császár egyszerűen felszámolta az erdélyi rendi nemzetek hagyományos rendszerét. Új közigazgatási egységeket alakított ki. Kancelláriai tanácsosi állásba, alispánságba egyaránt került román. II. József népszámlálást rendelt el, valamint urbáriális összeírást: a jobbágyok birtokában álló földek és a paraszti terhek számbavételét, bármennyire is nem tetszett ez a nemességnek. Ennek a reformpolitikának a nagy ellentmondása az volt, hogy a parasztságot többel kecségtette, mint amit megadhatott neki, és a nemesség számára is nagyobb fenyegetést jelentett a valós veszélyeknél, hiszen a császár nem akarta őket tönkre tenni. Ebben a légkörben szinte logikus és törvényszerű folyamánynak látszik az, hogy 1784-ben az erdélyi Érchegységben parasztfelkelés tört ki. Nem nyomorlázadás ez, bár az elégedetlenséget fokozta az, hogy nagy adócsalást lepleztek le, és ennek nyomán nőttek a helyi lakosság zömét kitevő kincstári jobbágyok terhei. Vezetői Horea, Cloşca, Crişan világlátott emberek voltak, Bécsben is megfordultak, részt vettek császári kihallgatáson. A felkelés célja az volt, hogy a kincstári uradalmak jobbágyai is a császár katonái akartak lenni a határőrökhöz hasonlóan, természetesen jóval nagyobb szabadsággal, adómentességet élvezve, mindezt valóságos kereszties hadjárat formájában kívánták elérni. Közben érvényesült a tömegek lázadásának kegyetlen és íratlan törvénye: ahol a legkisebb ellenállást tapasztaltak, öldököltek. Legyilkolták az úgynevezett nadrágos embereket, felégették és kirabolták a nemesi és polgári otthonokat. A városokban tömegesen keresztelték át „román törvényre” a protestánsokat, román legényeket és magyar nemes- és polgárlányokat erőszakkal házassítottak össze. Ugyanakkor itt-ott magyar jobbágyok is csatlakoztak hozzájuk.

Az erdélyi nemesi közvélemény döbbenten figyelte, hogy a hadiparancsnok milyen sokáig vár a határozott ellenakcióval. A császár okkal érezte saját politikai kudarcának a fejleményeket, de nem halogathatta a kemény fellépést. Annál is inkább, mert közben a nemesség megkezdte a maga védelmének megszervezését. A főhadiparancsnokság két 800 fős hadoszlopával rendet teremtett. Horeát és Cloșcát némi pénz ellenében parasztok szolgáltatták ki. Majd következett a megtorlás, nagylelkűség és kegyetlenség ötvözésével. 120 személyt főbenjáró bűnben marasztaltak el, közülük 37-et halálra ítélték, de három kivétellel uralkodói kegyelmet kaptak. 1785 februárjában Gyulafehérvárott – miután Crișan öngyilkos lett – Horeát és Cloșcát kerékbe törték, hogy a berendelt parasztoknak elrettentő példát szolgáltatassanak.

Horea nemesség eltörlését is meghirdető programját írástudók fogalmazták, pontosan nem tudjuk kik, de azt igen, hogy az erdélyi román értelmiségi elit elzárkózott a mozgalomtól és el is ítélte azt. Hiszen Bécs előtt kompromittálta a románokat. Annál is inkább, mert a felkelés az európai közvéleményben nagy figyelmet keltett. Majdani francia forradalmárok a maguk elképzeléseit vetítették a történetekre, a császár ellenfelei pedig szintén igyekeztek politikai tőkét kovácsolni a „kínos ügyből”. Az 1840-es években vonultak be a felkelők a román nemzeti politikai panteonba, amikor a fiatal radikálisok hőskölként idézték fel emléüket.

A nemzeti panteon építése azonban még csak most kezdődött a 18. században. Alapja a történetírás. A triász nagy közös szenvedélye csak a történelem lehetett, amelynek aztán maguk is hősei és áldozatai lettek. 1790-ben meghalt II. József, aki halálos ágyán humanitárius reformjai kivételével – mint a jobbágyok szabad költözését elrendelő rendelet vagy a vallásos tolerancia rendelet – mindent visszavont. Nemesi reform és reakció egymással összefonódva törtek fel elemi erővel. Erdélyben is visszaállították a nemzetek rendszerét, ami beárnyékolta a román jövőt. Az értelmiségiek közös műve a *Supplex Libellus Valachorum*: a Románok Könyörgő Levele, melyet 1791-ben terjesztettek fel II. Lipótnak, és valószínűleg az ő biztatására is állították össze. A Könyörgő Levél jól kiérlelt hangú program. A társadalmi szerződés-elmélet szellemében fogant, éppen úgy, ahogyan a magyar törekvések is. Azt fejtették ki, hogy a román nemzet a többivel egyenlő jogállásnak örvend a 16–17. századig. Ezért egyszerűen a korábbi helyzet visszaállítását követelték. Alapító mítosz ez, az elvesztett vagy inkább elorzott paradicsom mítosza, amely meghatározó életérzés forrása lett, miközben konkrét követeléssel társult. A hatalom újraelosztásának követelésével, mert a *Supplex*-ben a románok számarányának megfelelő részt követeltek a tisztségekből. A felségfolyamodványt természetesen kisebb-nagyobb taktikai mozzanatok is átszőtték. Például a románságot sújtó kedvezőtlen változások okaként „az idők mostohaságá”-ra hivatkoztak, holott később – sajátos ellenreformációs demagógiával – a különböző történeti munkákban a reformációt kárhoztatták. Egyelőre azonban kerülni akarták a vitát a református és lutheránus rendekkel. Ugyanakkor óvatosan utaltak arra is, hogy II. József intézkedéseire, például közigazgatási reformjaihoz is hozzájárulnának – természetesen megfelelő számú román hivatalnok alkalmazása esetén. Az etnicitás illetően való átpolitizálásának igénye 1918-ig élt.

A nemzeté alakítandó és nemzetként elismertetendő etnikai közösség az egyéni lojalitás tárgya. Az egyházi unió előtt a társadalmi emelkedés igyekezete vagy valósága feledtette a feltörekvő egyénnel, ha etnikai eredetére hivatkozva szidalmazták. Az etnikai szidalom nem vált csoportképző erővé. A 18. század folyamán viszont már, ha valakinek „oláh” származását hánytorgatták fel vagy egyenesen azzal sértegették, a nemzeti ügy iránti elkötelezettségét szilárdították meg vele. A nemzeti érdek magába olvasztotta a vallási érdeket. A románság vallási elkülönülése nemzeti egységének lett a záloga. Minden románul beszélő görögkeleti és görög katolikus a nemzet vélt és valóságos tagja lett. A *Supplex* ennek a fejlődési folyamatnak a nagy mérföldköve. Valamint annak, ahogy a nemzeti eszme az ideológiai erőterben uralkodóvá válik, és ennek nyomán embernek em-

berhez való viszonyát a nemzethez való viszony határozza meg. A nemzet szolgálata szent önzés; a nemzet maga alá rendeli a vallást és az erkölcsöt is.

A diéta a román követeléseket a maga módján (nem) orvosolta. A görög katolikusok egyenjogúsítását rögzítő 1744. évi törvénycikkét újjal egészítette ki: „a görög szertartású nemegyesültek szabad vallásgyakorlatáról”, hangsúlyozva, hogy „a többi országlakosok módjára kell velük bánni és sem a közterhek viselésében, sem egyéb szolgáltatásokban nem szabad őket másoknál jobban terhelni”. Ugyanakkor megerősítette azt, hogy csak a bevett vallások hívei nyerhetnek tisztséget. Az erdélyi hatalom birtokosai a román-kérdést művelődési kérdésnek tekintették, megoldásként a papok és tanítók révén engedelmes alattvalók kinevelését. De erről is csak hosszasan vitakoztak, miközben akadt olyan guberniumi tanácsos, aki például a betyárballadák betiltását javasolta.

Közben az általános légkör is megváltozott. A tiltakozó mozgalmak hamar kifulladásra jutottak. A magyarországi ún. jakobinus összeesküvést egy nemzedék lefejezésével és börtönbe juttatásával felszámolták. A II. Ferenc császár és király (1792–1835) nevével jelzett reakció Erdélyben is érezte hatását. A felvilágosodás eszméi csak bűvópatakként folytathatták útjukat. A balázsfalvi új püspök, Ion Bob, már csak jó gazda volt, aki elsősorban uradalma igazgatásával, az egyházi vagyon gyarapításával foglalatoskodott, és a katolikus egyházi vezetéshez igazodó bürokratikus szemléletet képviselte. A középszerű ember indulatával keserítette meg a nemzeti célokat valló értelmiségiek életét, akiket azonban a nyomás megkeményített.

Az erdélyi román írástudók nem is tudtak otthon kiteljesedni. Ezt elsőként Ioan Budai-Deleanu (1760–1820) ismerte fel, aki már 1787-ben Lembergbe távozott, és ott írta az első igazi nagyszabású román irodalmi művet, a *Ciganyiasz* című „hősi-komikus-szatirikus költeményt”, annak több változatát (az elsőt az 1790-es évek vége felé, a másodikat 1810 táján) – az íróasztalfióknak. A felvilágosodás eszméinek enciklopédiája ez a – *Varázsfuvalóra* oly sokban emlékeztető – mű, amely egyben a népi hiedelemvilág ironikus megjelenítése is, és minden tételes vallás maró satírája. Eszménye a természetet átható teremtő szeretet, miközben az emberi világban minden visszajára fordul, és az ember önmagának legnagyobb ellensége. A szerző Karós Vlád törökellenes harcainak korába vezet. A havaselti vajda harcba szólítja a cigányságot, és aztán lehetőséget ad, hogy államot alapítsanak, de miközben az értelmesebbek az államformán vitakoznak, azok, akik ezt nem értik – magyarán a lumpenelemek – önpusztító verekedést robbantanak ki. A kiutat a román elit jelöli ki, amikor a végzettel szemben alulmaradó vajdát így biztatja az ifjú harcos, Romândor által fellelkesített serege:

„Vezess minket bárhová / vagy a szabadságba vagy a halálba.”

Ez már egyben a romantika és a nemzeti ébredési mozgalmak kiteljesítése felé mutat. Az önérdék-érvényesítésre jellemző módon Budai-Deleanu erdélyi testvéreivel nemesi címért folyamodott. Jellemző a címer is. A címerpajzs jobb mezejében a piros háttérben vaspáncélba öltözött lovag áll lándzsával, mellvértjén vörös kereszttel, a bal mező felső részén ugyanolyan fehér daru, mint a címerpajzs tetején, csőrében arany író tollat tart, alsó részén a fekete háttérben egy piramist láthatunk, amelyen egy vörös nyelvű aranykígyó tekeredik a magasba. A szabadkőművesség és a historizáló romantika szimbolikája ez. Utal a kemény harc követelményére. Az erdélyi triászoknak tollal kellett harcolnia – otthon és a „száműzetésben”.

George Șincai nem is hagyta magát, de miután az 1790-es évek derekán jakobinizmussal is megvádolták, mennie kellett. Samuil Micu még meghúzódott a kolostor nyugalmaiban. A legtermékenyebb román tollforgatóként egész sor teológiai és filozófiai értekezést tett közzé, a Bibliát is lefordította, ugyanakkor életműve nagy része, mindenekelőtt történelmi munkái, kéziratban maradtak. 1798-ban maga is bekapcsolódott abba a tervezgetésbe, amelynek célja az erdélyi görögkeleti és a görög katolikus egyház egyesítése volt, valamiféle felekezetek fölötti nemzeti ökumenizmus jegyében. „Kőből nem lehet vizet facsarni” – mondta, és elhagyta Balázsfalvat.

Az erdélyi triász a nagyváradi Darabont püspöknek is köszönhetően Budán talált új otthonot. A budai Egyetemi Nyomda volt a nagy lehetőség, hiszen a kormányzati politika az ország valamennyi nyelvén adott ki könyvet, elsősorban tankönyveket és egyházi műveket népnvelő célzattal, ugyanakkor kiadási lehetőséget biztosított azoknak, akik a költségeket fedezni tudták. Szükség volt román cenzorra, aki mindenekelőtt szerkesztői munkát végzett. Elsőként Samuil Micu jött Budára 1803-ban, hogy aztán három év múlva olyan pompával temessék el, mint görög katolikus papot addig itt soha. Munkáját az időközben korrektorként alkalmazott Şincai folytatta, bár nem sok jót ígért a hűséges barát megalkuvást nem ismerő természetére.

Gheorghe Şincai – sok meghurcoltatás után – valósággal újjászületett Pest-Budán. Mint egyik barátjának írta: „Korán kelek a bécsi kapu melletti lakásomban, miután imádkoztam, négykor már az asztalnál ülök, félkilencig olvasok. Majd átmegek Pestre, valamelyik könyvtárba, és egészen 12-ig főleg kéziratokkal dolgozom, amelyekhez nagyon nehezen jutottam hozzá. A várban étkezem. Ebéd után, kettőkor félóráig lelkemet pihentetem, ezzel vagy azzal sétálva. Majd félháromkor visszatérek Pestre, és háromtól hatig ülök a könyvtárban. Hat után félóra alatt Budára érek, és nyolcig dolgozom. De nem mindig, mert olykor én megek látogatóba, vagy hozzám jönnek. Este nyolckor viszont elmegyek sétálni, eszem és iszom, ha van mit. Tízkor végre lefekszem.”

Élete nagy művén dolgozott és azt akarta közzé tenni: „A románok és más népek krónikájá”-t, méghozzá latinul. Közben az 1780-as nyelvtant dolgozta át és adta ki újra, azon önkritikus megjegyzéssel, hogy kis híján „a franciához hasonlónvá tettük a dákö-román nyelvet”. De ő is úgy járt, mint Micu, hatalmas történeti munkájának csak kis töredékét tudta közzé tenni a kalendáriumban. Ellene már a cenzúra lépett fel. Az állami rend felforgatásával vádolták. Néhány év múlva mennie kellett. Úgy érezte, szabadulni akarnak tőle, mert öreg. Valójában megint csak – a kellenél több – konfliktusba keveredett. Nem véletlen, hogy gazdasági tanácsadó könyvecskéjében a méhek világát az ideális társadalom képeként mutatta fel. Megtért ahhoz az Abaúj megyei Wass családnak, ahol korábban nevelősködött és alaposabb gazdasági ismeretekre tett szert. A magányos üstökös – ahogy egyik életrajzírója nevezte – sok keserűséggel mérlegelte a múlt és a jelen összefüggéseit. Amikor az 1526. évi esztendő fejleményeit ecsetelte, így fakadt ki: „Ez az az év, amikor kis híja, hogy nem pusztult el az egész magyar királyság, amikor úgy elvált Erdély Magyarországától, hogy egészen a mai napig, amikor ezeket a sorokat írom 1809. december 13-án Szinyén Abaúj Megyében, még nem egyesültek, szegény erdélyi románok nagy kárára, akik ezen különválás miatt még ma is nyögnek a földesurak nehéz igája alatt (bár a jobbágyság megszűnt [mármint az örökös jobbágyság]) hiszen nincs semmiféle úrbéri szabályozás, mint Magyarországon.” Azt sem titkolta, hogy mivel tartozik a Wass családnak: „Ha ez a család nem lenne, akkor az én románjaim segítségével sohasem írtam volna meg ezt a krónikát, de el is égettem volna, annyira megszorítottak a románok, akikről segítséget vártam.” És közben némi keserűséggel kellett tudomásul vennie az új román cenzor, Maior sikereit is, hiszen ez – azt vallva, hogy „bármiképpen is változzon a szerencse, az okos ember mindig boldog” – Budán is épp úgy feltalálta magát, mint otthon, ahol szásrégeni főesperesként küszködött – olykor írástudatlan – papjaival és – gyakorta gyanakodó – híveivel.

Petru Maior után nem is maradt oly sok kiadatlan kézirat, legfeljebb az a két egyházjogi értekezés, amelyekben a pápa csalhatatlansága ellen nyilatkozott. Igaz, román egyháztörténetét betiltották, többek között, mert az erdélyi püspökről is élesen írt. Fő műve: „A románok eredetének története Daciában” 1812-ben látott napvilágot. Nemzedéki vallomás és hagyatkozás. Janus arcú mű, egyik arca a múltba tekint, a másik a jövőbe – jó és rossz értelemben egyaránt. Egyszerre jellemzi nacionalista dogmatizmus és történelmi realitásérzék. A jezsuita kollégiumokban elsajátított érvelési technikával és a gyűlölködés szenvedélyességével akarja megsemmisíteni azt, aki nem ért vele egyet. Miként „az igaz Isten az igaz Istentől”, úgy származnak a románok a rómaiaktól. A románok – mint hang-

súlyozta – nem „korcsok”. A Daciát meghódító római ősök nem keveredtek alacsonyabb rendű elemekkel: legyőzött hitvány dákokkal és jövő-menő nomádokkal. Ugyanakkor a magyarok nem elnyomók. „A magyar nép nem csinált semmi igazságtalanságot a románoknak”. A két nemzet – fejtegeti Maior, természetesen Anonymusra hivatkozva – szerződést kötött egymással. Aki nemes, az egyenlő, a magyar közember éppen úgy nem viselhet hivattalt, mint a román. A társadalmi és nemzeti közbéke mindenki kötelessége. Mégis a nemzeti ébredés forrongó korszakának lett ez a bibliája. Az ősökkel való intim közelség – a hit, hogy nyelvük is a hajdani népi latin – erő forrása lett. 1834-ben – moldvai megrendelésre – újra kiadták e művet, bár ez már inkább csak szimbolikus gesztus, mert időközben a román szellemi élet súlypontja Erdélyből és Magyarországból áttevődött a dunai fejedelemségekbe. A nagy mű pedig az évtizedeken keresztül 1825-ben napvilágot látott négy nyelvű román–latin–magyar–német szótár maradt. Ember és könyvprés elvégezte dolgát.

A múlt század első évtizedeiben Buda lett a legtöbb román nyelvű könyvet a legrendszeresebben kiadó nyomda otthona, az Egyetemi Nyomda ugyanis magas technikai színvonalat biztosított, a tankönyveket az állam is támogatta, egyébként rendelkezésére állt annak, aki könyvkiadásra vállalkozott. 1780-tól 1830-ig kb. 200 román nyelvű könyv jelent meg itt, míg a 17. század közepétől Bukarestben 318, Jászvásárt 272, Nagyszebenben 187, Balázsfalván 164, Rîmnichen 146 és Bécsben 94. A budai Egyetemi Nyomda legtermékenyebb időszaka: 1806–1818, akadt még olyan esztendő is, amikor – rekordként – több mint tíz alkotás látott napvilágot. Bukarestben pedig ekkortájt még szünetelt is a könyvkiadás. De akkor, amikor a nyelvörzés és nyelvfejlesztés eszménye felbukkant, a banális jellegű műveknek is megvolt a maga szerepe. A görög nyelv magolására szorított klasszikus íróvá emelkedő moldvai C. Negruzzi gyermekkorát megédesítették ezek a kiadványok: „mikor nem voltak sem könyvek, sem nyomdák ... néhány bojár szomorúan tétlenkedett, és a román nyelv pusztulása fölött sajnálkozott, közben pedig vágyakozással tekintett Buda vagy Brassó felé, ahonnan minden évben kalendáriumok jöttek tele történetekkel, és olykor egy-egy valamiféle mesterségre oktató füzetecske, például arról, miként lehet cukrot készíteni”. A nagy olvasmány a *Románok eredetének történetéről* volt. „Így Petru Maior tanított meg románul” – írta 1836-ban, és ezt akkor a moldvai cenzor még ki is húzta.

Ekkor a román kultúra súlypontja már áttolódott a román fejedelemségekbe. A budai alapvetés jelentősége nem homályosult el.

Ion Heliade-Radulescu, a modern román nemzeti kultúra egyik alapítógyénisége 1858-ban Párizsban, a száműzetés keserűségében így nyilatkozott: „Románia valamennyi prófétája és azok, akik megteremtésére törekedtek, a magyarok nagylelkű türelme mellett és pártfogása alatt nőttek fel, és nemzeti eszméiket, valamint a románok egyesülését célzó törekvéseiket a magyarországi sajtószabadság lehetőségeivel élve hirdették”.

Az erdélyi triász műve a nemzet szakralizációja. Isten nacionalizálása – részben a „magyarok istene” példájára – a következő korszakra maradt, amikor ember emberhez fűződő kapcsolatát már nem vallása, hanem nemzethez való tartozása szabta meg.

A liberalizmus nálunk, Európa keletén az az 1830-as francia forradalom után feltörő eszmeáramlat és politikai irányzat, amely az irányadó 1789-es nagy Francia Forradalom jelszavait – Szabadság, Egyenlőség, Testvériség – próbálta átültetni a gyakorlatba, ígyven folytatva a 18. század végén felbukkanó emberjogi eszméket és törekvéseket, amelyek a reakció felülkerekedése miatt bűvópataként éltek tovább. Most viszont nem titkos társaságokban tervezgették a politikát, hanem nyilvánosságra lépő politikai és társadalmi erők. A romantika részben a liberális politika pátosza, részben irodalmi liberalizmus, miközben alapvetően Ember és Isten viszonyát fogalmazta újra, amennyiben az Embert, a zseniális Ént ültette Isten helyére, vagy legalábbis mellé állította. A kortársak a francia típusú nemzetmodellt, mely szerint a nemzet szerződésre lépő szabad emberek szabad közössége, ötvözték a német modellel, azzal a felfogással, amely a nemzetet öröktől fogva létező közös-

séggként képzelte el, alapvetően kulturális közösséggként, amelynek lelkét, szellemét a nyelv fejezi ki – mint hirdették: isteni akaratnak megfelelően.

Magyarországon a kezdeményező erő az a nemességre támaszkodó csoport, amely felismerte a változás szükségességét, és Magyarországot modern magyar nemzeti állammá akarta tenni. Mindez – és hogy egyéni példákat is említsünk: Széchenyi István, Wesselényi Miklós gazdasági modernizációs és elméleti tevékenysége – románokat is tette sarkalt. A nemzeti ébredés élmény és mozgósító szólam. „Ébredj román!” – írta Andrei Mureșanu 1848-ban. Az csupán magyar hiedelem, hogy a magyarországi nem magyar népek – köztük a románok – nemzeti mozgalmak valamiféle visszahatás eredményei. Valójában, nem lévén román birtokos nemesség, a román értelmiségiek nem tudtak olyan látványosan fellépni a megyei és országgyűlési életben, mint a magyar liberális reformmozgalom. Ennek a kezdeményezői viszont a nem magyar mozgalmakat, köztük a románokat is fokozottabb aktivitásra serkentették, és valamennyiük sorsa szoros kölcsönhatásban alakult egymással.

A román nemzeti mozgalom főerejét az értelmiségiek alkották. Nemzet- és népszemléletük viszont radikálisan megváltozott, ők már egyre inkább azonosultak a jobbágy-parasztokkal. Az *Approbaták* oláh-törvényei egyén és közösség múltját megszegényítő, jövőjét pedig beárnyékoló – az emberi szabadságot és méltóságot sértő – gáztettek tüntek. Az 1830-as években számukra is a nemzeti célok kialakítása, tudatosítása és a minél hatékonyabb mozgósítás lett a fő feladat.

A szellemi élet központja csak – iskolái, diákjai és tanárai révén – Balázsfalva lehetett. Itt művelték azt a filozófiát, amely a nemzeti mozgalmat legitímálta. A cenzúra miatt nem is lehetett még ezeket a különböző fordításokra épülő előadásokat kiadni. A nemzeti élet fóruma a sajtó lett. Ennek története jól tükrözi az idők változását. Az 1820-as évektől Budán adták ki az első román folyóiratot *Biblioteca românească* címmel, de az 1830-as évek derekára nemcsak ez, hanem az egész itteni román könyvkiadás elvesztette korábbi jelentőségét és egyre inkább csak a magyarországi románok igényeinek kielégítésére korlátozódott, hiszen a jobb szerzők és szerkesztők Havaselvére távoztak. Brassó lett a román sajtó központja. Anyagi alapjait a helyi román kereskedők biztosították, akik már annyi erőt éreztek magukban, hogy a város igazgatásába is be akarjanak kapcsolódni – nemzeti alapon, miután nemzeti alapon rekesztették ki abból őket. Erre az olvasóközönségre számítva indított lapot 1837-ben Ioan Barac *Foiaia dumenicii* (Vasárnap Újság) címmel, szép illusztrációkkal és szórakoztató történetekkel akarván megtartani a mintegy 800 előfizetőt. Barac népszerű író volt, az *Ezeregyéjszaka*, *Till Eulenspiegel* fordítása jól elkelt, *Árgirus históriájának* román átültetésén nőttek fel a nagy román írók. A sajtótól azonban mást várt a román olvasóközönség, politikai életet igényelt. Az első brassói román lap bukással fenyegetett. A Balázsfalván tanult George Bariț azonban átvette a vállalkozást, és sikerült megteremteni azt sajtóorgánumot (*Gazeta de Transilvania* és vasárnap melléklapja: *Foiaie pentru minte, inimă și literatură* 1838), amely a nemzeti integráció leghatékonyabb eszköze lett. Az újjászületett lap gyorsan visszanyerte az olvasókat. Mintegy 500–800 előfizetője volt, és ennek egyharmada dunai fejedelemségekben.

A szerkesztő, George Bariț, a kereskedők által alapított iskola fiatal tanára az egyik olyan erdélyi értelmiségi, aki korábban körülnézett Bukarestben. A felvilágosodás nemzedékéből csak Ioan Piuariu Molnar ment át a Kárpátokon túlra, hogy aztán javaslatokat tegyen, miként lehet a Habsburg Birodalom gazdasági fejlettségének, illetve a szintkülönbségnek az előnyeit megőrizni és kamatoztatni (ennek jegyében ő maga is adott ki egyházi könyveket, bízva a havaselvi piac felvevőképességében). Ugyanakkor már a triász is hangzott a különböző területeken élő románok népi azonosságát, történeti munkáiban a vajdaságok múltját még meg is szépítette, fejlődésükhöz nagy reményeket fűzött, de a románok érdekközösségét és szolidaritásának követelményét következetesen a brassói sajtó tudatosította. A *naționalitate* (= nemzetiség) szó is a *Gazeta* hasábjairól honosodott meg a román nyelvben. A cár iránti ortodox alapon élő rokonszenvet próbálta eloszlatni annak

hangoztatásával, hogy vallás és nemzetiség korántsem azonos. A bukaresti orosz konzul ki is tiltotta a lapot a fejedelemségekből.

Az általános és vissza-visszatérő vád a Dacoromániát célzó nemzeti egységtörekvés volt. Ez pedig Pétervárt, mint elvi kérdés nyugtalanította. A román egységet ugyanis csak a népszuverenitás alapján lehetett legitimálni, és ez ellentmondott a nagy soknemzetiségű birodalmak feudális típusú legitimációjának. Az új legitimációt hallották ki a románok számának hangoztatásából vagy egyszerűen csak megállapításából. A 19. század derekán a románok maguk – hogy erőt mutassanak fel és saját kételyeiket, félelmeiket leküzdjék – előszeretettel is túlozták népük létszámát. 8–9, olykor 11 millióról beszéltek és írtak, miközben akadt, aki 6–7 milliót tartott reálisnak. Több mint fele a románoknak a dunai fejedelemségekben élt, több mint egyötöde-egyhatoda az 1812-ben a cári birodalomhoz kapcsolt Besszarábiában, több mint egyharmada Magyarországon (1,2 millió) és Erdélyben (1,1 millió) és végül mintegy 200 000 Bukovinában, (ez a tartomány a moldvai fejedelemség északi részét alkotta és 1775-ben a Portával kötött megállapodás alapján egyszerűen bekebelezte az osztrák birodalmi vezetés).

A népi egység alapja a nyelv volt, a mozgósítás eszköze a nyelvművelés és az információcsere sajtó és könyv útján. A sajtó teremtette meg a modern kulturális egység alapjait, mely egyfajta táji munkamegosztásra épült. Erdélyben a társadalmi viszonyok bírálata volt erős, részben az enyhébb cenzúra miatt is, de átvehették a magyar sajtó cikkeit, természetesen magyarázatokkal látva el. Radikális társadalomkritikára ösztönzött maga a románság helyzete, ugyanakkor itt alakult feudális társadalmi kötöttségektől mentes értelmiségi réteg, amelynek jelentős része (Bariț 1861-es becslése szerint, mintegy kétharmada) kívándorolt a fejedelemségekbe, és mint tudjuk, főleg tanárként és tanítóként helyezkedett el, hogy majd az 1848-as havaseli forradalomban nagy szerepet játsszon. Havaselvét a politikai mozgalmak dinamikája tette jellegzetessé, ez volt a legaktívabb – a majdani Nagyromániát is kialakító – politikai elit szülőházája. Moldva világa konzervatívabb volt, kulturális integrációs szerep jutott neki. Az erdélyi olvasó is a moldvaiból vette át a román romantika remekeit, miközben a szépirodalom – elsősorban a regények – ellen hevesen kikelt, mert azok elvonják a figyelmet a nemzeti célokról.

Ami az olvasói kört illeti, az iskoláztatás eredményei most értek be. Bariț az 1880-as évekből visszatekintve úgy vélte, hogy az 1840-es években mintegy 10 000 román írni és olvasni tudó élhetett Magyarországon és Erdélyben. Ezek közül 4250 pap (Erdélyben: 2500) és mintegy 1000 tanító (300 Erdélyben). (Az 1860-as években mintegy három-ezerre becsülték a havaseli írni és olvasni tudók számát.)

Művelődés, politikai tájékozódás és semlegesség – ez jellemezte a brassói román sajtót. A semlegességet azért hirdette, mert 1841-ben az erdélyi magyar nyelvtörvényjavaslat nyomán a görög katolikus egyházi vezetés és az értelmiségiek újra meghasonlottak. Ioan de Lemény püspök, aki még 1835-ben a román negyedik nemzet elismerését követelte az uralkodóhoz intézett beadványában, most már inkább a magyar politikához próbált igazodni, és 1842-ben a diétán hangoztatta is, hogy „1791-től fogva soha egy oláh osztály vagy személy, csak azért, mert oláh, el nem nyomatott, s a közhivatalok viseléséből ki nem rekesztetett”. Az a román értelmiség, amely abban, hogy a magyar nyelv a latin helyére kerül, s az anyakönyvezés nyelve a magyar lesz, a román nép nemzeti léte ellen irányuló halálos fenyegetést látott. Márpedig hangoztatta a hangadó ideológus Simeon Bărnețiu, a nyelvben „gyökerezik egy nép jelleme és nemzetisége”, és így „elválaszthatatlan lelkünkötől és a vallástól és mindattól, ami a legszentebb és legértékesebb a földön”. Az egyházi fegyvellem ellen lázadó értelmiségiek az egyházat hatékony művelődési-politikai érdekképviseleti szervvé akarták tenni, és színódus összehívását követelték, hogy ott lépjenek fel, mint valami parlamentben, felelősségre vonva az egyházi vezetést. Ugyanakkor Bécs felé is keresték a kapcsolatot, a főhercegekhez fordulva fejtették ki a román követeléseket, alapvetően a Supplex vonalán haladva. 1843 nagycsütörtökén kipattant a szikra. Régi szokás

szerint – a keresztény alázatosság megjelenítéseként – a püspök ilyenkor maga mosta meg 12 diák lábát, de miután ebből a szertartásból kizárta az egyik ellenzékít, a többiek sem jelentek meg. A meghasonlás és az önpusztító ellenzékiség kormányzati fellépéssel ért véget; Balázsfalváról karhatalommal kellett eltávolítani néhány tanárt és tucatnyi diákot, akik 1848-ban a román mozgalmak szervezőiként bukkannak majd fel.

Magyarországon a román közélet belső problémáját a szerb–román, valamint a görögkeleti–görög katolikus ellentétek szövevénye alkotta. A görögkeleti románok a maguk kultúrfőlényét hangoztató szerbek egyházi hierarchiájának kereteiből akartak kikerülni. Sikertült elérni, hogy Aradon 1812-ben román pap- és tanítóképzőt állítsanak fel. 1829-ben pedig ugyancsak itt kinevezték az első román püspököt. Közben megindult a nagy görög katolikus terjeszkedés. A görögkeleti román papok közül egyre többen úgy látták, csak az egyházi unióval tudnak mentesülni a szerb felsőbbbségtől, miközben a híveket az áttérés az adóterhek csökkentésével kecsegtette. A falvak világa fel is bolydult. Elszabadult a ma már groteszknak tűnő felekezeti propagandaharc, amelynek során az ortodoxok azzal érveltek, hogy a hitehagyók nem találkozhatnak a másvilágon őseikkel, a katolikusok pedig azt híresztelték, hogy Szent Péter nem engedi be a mennyek országába azokat, akik nem térnek vissza az ősi hitre. A katolikus térítési hullámnak a magyar liberálisok vetettek véget, amikor a diétákon teljes felekezeti egyenjogúságot fokozatosan érvényesítő törvényeket harcoltak ki. Többször is cseréltek egyházat. A „vallásos nomadizmus” – Lucian Blaga, kiváló román író kifejezése – még jobban virágzott, mint hajdan Erdélyben.

A magyarországi román társadalom elitje, vagy inkább annak jelentős része a magyar reformellenzékhez is igazodva próbálta érdekeit érvényesíteni. A nagy cél az illír egyházat szerb egyházzá alakítani akaró karlócai érsekségtől való elszakadás és önálló román érsekség alakítása lett. Egyébként az adott helyzetben a karlócai hegemoniának pozitív hatása is volt. Nemcsak a görögkeleti ortodoxia önvédelmében jeleskedett. Neki köszönhetően került Erdélybe püspöknek Andrei Şaguna (aki egyébként Miskolcon született, macedoromán család sarjaként), hogy aztán az egyházi világ újjászervezésében és megszilárdításában oly jelentős szerepet játsszon.

A szerb Karlóctól való elválás volt az egyik célja annak a bánsági szervezkedésnek, amelynek vezetőjét Eftimie Murgut 1845-ben összeesküvés vádjával le is tartóztatták. Murgu jellegzetes apostoli figura. 1830-ban Pesten a szerbekkel polemizáló könyvecskét adott ki a románság rómaiságát bizonygatva. Majd Jászvásárt lett akadémiai tanár, a Pesten tanult filozófiát adva tovább. Miután meghasonlott a főhatalommal, Bukarestben tanított, bekapcsolódva abba az 1840-es titkos szervezkedésbe, amely keleti, orosz–török (angol, francia) háborúra várt, hogy Havaselve önállósága és a román nemzeti egység érdekében színre lépjen. Ki is utasították, hogy itthon, Lugoson folytassa a titkos társasági életet. A határőrvidekre alapozott bánsági autonómiát tervezgette. 1845-ben bebörtönözték.

A belső harcok és üldöztetések során edződött tette kész élcspattá a román egyházi és világi értelmiségiek azon csoportja, amely a nemzetiséget az értékek hierarchiájának csúcsára helyezte; a nemzetiséget, mely egyszerre jelentette az egyazon nyelvet beszélők fizikai valóságát, valamint összetartozásuk tudati és nem tudati tényezőinek összességét. A nemzetiség kultusza a nemzetetté válás törekvését fejezte ki. A soknemzetiségű tájon a nemzeti szembenállás elkerülhetetlen fejleménynek bizonyult. Ugyanakkor az ellentétek áthidalásának és tompításának is körvonalazódtak a lehetőségei. Közös volt az eszmei alap: az emberi szabadság, az emberi jogok biztosításának igénye. Együttműködésre ösztönzött az is, hogy 1847-ben Erdélyben a diétán az újkonzervatívok kerekedtek felül és – a magyar liberálisok heves tiltakozása ellenére – olyan törvényt hoztak az úrbéri viszonyok ügyében, hogyha az életbe lép, akkor a jobbágság a használatában tartott földeknek több mint egyharmadát elveszíti, és ez elsősorban a románokat sújtotta volna. G. Bariţ fel is mondta a brassói sajtó szemléességét, és a magyar liberálisokkal való együttműködés mellett foglalt állást.

BAYRAM NAZIR

Kísérletek Kossuth Lajos Kütahjából való megszöktetésére és az Oszmán Birodalom által tett ellenintézkedések*

Annak következtében, hogy az osztrák és az orosz hadsereg leverte a magyar szabadságharcot, a magyar hazafiak vezetőjükkel, Kossuth Lajossal egyetemben 1849 augusztusában az Oszmán Birodalom területére menekültek. Szörényben¹ a törökök Kossuthot – saját szavaival élve – „barátságukat biztosító szavak sokaságával”² fogadták. Kossuthot és a többi menekültet először Vidinben helyezték el. Az itt eltöltött körülbelül két és fél hónap után Sumlába irányították őket, majd tovább Várnába. Innen a Tâir-i Bahrî gőzhajóval Gemlikbe, majd Bursa (Bursa) érintésével Kütahjába (Kütahya) érkeztek meg. A menekülteket itt is, az eddigi szálláshelyekhez hasonlóan a lehető legjobb ellátásban részesítették, tiszta és jó állapotban lévő épületekben helyezték el őket.³

Kossuth és társai Kütahjában körülbelül másfél évet tartózkodtak. Ez alatt az idő alatt védelmükkel Szülejmán Refik bej (Süleyman Refik Bey) foglalkozott, akinek a Magas Portához (Bâbiâli) küldött jelentései fontos információkat tartalmaznak Kossuth Kütahjában folyó életéről.

A menekültek az idejüket általában írással-olvasással, török és angol nyelv tanulásával töltötték. Kossuth sem télenkedett, Angliában és Franciaországban élő barátaival folyamatos levelező viszonyban volt. Mivel mind angolul, mind pedig franciául jól tudott, levelei politikai körökben igen nagy visszhangot keltettek. Ezekben általában arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar tragédia következtében felbomlott az európai hatalmi egyensúly.

Időnként olyan események is történtek, amelyek nyugtalanították a menekültek kis csoportját. Az első ezek közül akkor következett be, amikor 1850. július 27-én megérkezett Kütahjába Charles Frederick Henningsen.⁴ Henningsen az Angliában kiadott „*Examiner*” nevű újság munkatársa volt. Korábban „Thomson” álnéven Vidinbe jött és Kossuthtal többször találkozott.⁵ Kossuth tudta, hogy újságíró, és kifejezett érdeklődést mutatott iránta; többször beszélgetett vele mind Magyarország akkori helyzetéről, mind pedig jövőjéről. Kossuth Lord Palmerstonhoz írt és Európában nagy visszhangot keltett levelét is

* Előadásként hangzott el a Hadtörténeti Intézet és Múzeum konferenciáján.

¹ Szörény a török forrásokban „Severin” vagy „Sörin” formában használatos. A mai román alakja Turnu Severin. Eckart Ferenc: *Macaristan Tarilii*. (fordította: Ibrahim Kafesoğlu) Ankara, 1949. 278.

² Vahot Imre (Imrefi): *Die Ungarischen Flüchtlinge in der Türkei. Eine Zusammenstellung bisher unbekannter Daten zur Geschichte der Emigration von 1849. Nach dem Tagebuche eines in die Türkei geflüchteten und von dort zurückgekehrten Augenzeugen. (Aus dem Ungarischen übersetzt, mit mehreren Aktenstücken und bis auf die neueste Zeit fortgesetzt durch Vasfi.)* Leipzig, 1851. (a továbbiakban: Vahot 1831) 36.

³ Vahot 1851. 268.

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Oszmán Miniszterelnökségi Levéltár) (a továbbiakban: BOA), Donya Usulü İradeler (Irattartókban rendezett rendeletek) (a továbbiakban: DUIT), 75–2/56 Sülejman Refik bej 1850. július 28-án a hadügyminisztériumba (Seraskerlik) küldött irata.

⁵ BOA, DUIT, 75–2/56; Vahot 1851. 84.

Henningsen vitte Angliába. Ugyanakkor néhányszor megfordult Magyarországon is, ahol a menekültek számára kémkedett.⁶ Sőt, azon is fáradozott, hogy Batthyány Kázmért és Kossuthot kimenekítse Vidinből; ez a próbálkozása végül is nem járt eredménnyel.⁷ Azután, hogy Henningsen Kossuthtól Vidinben elbúcsúzott, sokáig nem talált lehetőséget arra, hogy ismét találkozzon vele.

Három hónappal Kossuth Kütahjába érkezése után Henningsen is odautazott. Egy ideig Izmirben tartózkodott, majd az itteni válitól (kormányzótól) úti passzust szerzett és Kütahjába jött.⁸ Találkozott Kossuthal, akinek leveleket is átadott. A Szülejmán Refik bejell történt egyik találkozásánál megemlítette, hogy Kütahja és Karahiszár (Karahisar) között vadászni szeretne. Szülejmán Refik bej tudva azt, hogy Henningsen Kossuthal Vidinben rendszeresen találkozott, kétségekkel fogadta felbukkanását Kütahjában. Vizsgálatot folytatott arra nézve, hogy vajon milyen szándékkal érkezett Henningsen ide. Így aztán kiderült, hogy Henningsen ténylegesen komoly feladatra szánta el magát. Szülejmán Refik bej néhány emigránstól megtudta, hogy fáradozásának a célja a menekültek, mindenképp Kossuth Kütahjából való megszökötése.⁹ Miután Szülejmán bej megbizonyosodott az újságíró jövetelének igazi okáról, megerősítette a menekültek védelmére tett intézkedéseit.

Azoknak a terveknek egyikét, amelyek Kossuth Kütahjából történő kimenekítését irányozták elő, a görögök akarták megvalósítani. Eszerint néhány görögöt fel akartak bérelni, hogy azok a várost lángba borítsák. A tűzvészben kialakuló pánik légkörét kihasználva akarták Kossuthot magukkal ragadni. Ez a terv a korábbihoz hasonlóan kudarcot vallott, mivel a Magas Porta idejében tudomást szerzett róla, így Szülejmán Refik bej és a kütahjai kajmakámot (helytartót) is figyelmeztethette.¹⁰ Az összes iratban, amelyet a Nagyvezíri Hivatalból (Sadaret) vagy pedig a Hadügyminisztériumból Szülejmán Refik bejnek címeztek, az a határozott igény fogalmazódik meg, hogy fordítson nagy figyelmet a menekültek, elsősorban a Kossuth kimenekítésével kapcsolatos szervezkedésekre.¹¹

Ausztria egyik titkosügynöke, aki az isztambuli követség harmadik tolmácsaként tevékenykedett,¹² Kossuth Kütahjából való elrablásán fáradozott. Ez a Jasmagy nevű ügynök Sumlában már megkísérelt egy Kossuth elleni merényletet, azonban az nem járt eredménnyel. Jasmagy sem Kossuthot, sem pedig a menekültek többi vezetőjét nem tévesztette szem elől. Szokása szerint a magyar emigránsokat mindenhová árnyékként követte. Miután a menekültek elhagyták Sumlát, Jasmagy is útnak indult Kütahja felé.¹³ A török megbízottak, amint megtudták, hogy az osztrákok ügynöke a magyarok után eredt, folyamatosan figyelemmel kísérték a működését.

Jasmagy Kütahjába 1850 szeptemberében érkezett meg.¹⁴ A Magas Porta tudta, hogy korábban Kossuth ellenes merénylet szervezésével foglalkozott, ezért figyelmeztette Szülejmán Refik bej, hogy legyen nagyon óvatos.¹⁵ Amint Jasmagy Kütahjába ért, azonnal azt

⁶ Vahot 1851. 84.

⁷ BOA, DUIT, 75-2/56.

⁸ BOA, DUIT, 75-2/56.; Refik, Ahmed: *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*. İstanbul, 1926. (a továbbiakban: Refik) 193.

⁹ BOA, DUIT, 75-2/56.

¹⁰ BOA, Bâbiâli Evrâk Odası (a továbbiakban: BEO), Sadâret Evrâkı Mektubî Mühimme Kalemî Umum Vilâyet (a továbbiakban: A. MKT.UM) 55-91. 1267. C.13.

¹¹ Arra a tervre vonatkozóan, hogy a görögök Kossuthot meg akarták szökötetni, lásd a Nagyvezíri Hivatal által Szülejmán Refik bejnek írt figyelmeztető levelet. A. MKT.UM 55-91.

¹² BOA, DUIT, 75-2/59; Refik 1926. 196.

¹³ Vahot 1851. 270-271.

¹⁴ BAO, DUIT, 75-2/59; Vahot 1851. 171.

¹⁵ BAO, DUIT, 75-2/59, A hadügyminisztérium Gurre-i Zilka'de 1266 / 1849. szeptember 8-án keltezett hivatalos irata Sülejmán Refik bejnek.

javasolta a menekülteknek, hogy vezetőiket elhagyva fogadják el az osztrák állam által nyújtott védelmet. Az ügynök külön-külön látogatást tett Kossuthnál és Mészáros Lázár tábornoknál is. Azt akarta elérni, hogy az emigráció fent említett két vezetője ígéretet tegyen, Ausztriával szemben nem fog ellenséges tevékenységet folytatni. Ezenkívül követelte, hogy erről írásbeli kötelezettségvállalást adjanak.¹⁶ Jasmagy fáradozásai azonban eredménytelenek maradtak, mivel mind Kossuth, mind pedig Mészáros elutasító választ adott.¹⁷ Másrészt pedig a Jasmagy fellépése miatt nyugtalankodó menekültek Kossuthhoz is panasszal fordultak, aki a kialakult helyzetet felvázolta Szülejmán Refik bejnek.¹⁸ A menekültek panaszai következtében Szülejmán Refik bej felszólította az osztrák ügynököt, hogy 30 órán belül hagyja el Kütahját.¹⁹ Ő azonban a határidő ellenére sem távozott a városból. Sőt, azt akarta kiharcolni, hogy további néhány napot tartózkodhasson Kütahjában. Mivel azonban a török tiszt sejtette, hogy milyen szándékkal kíván itt maradni, a kérelmét megtagadta. Így aztán az ügynök a város elhagyására kényszerült.²⁰ Innen Burszába ment, de néhány nap múlva ismét azt jelentették Szülejmán Refik bejnek, hogy visszatért a városba.

Egy másik személy, aki azért jött Kütahjába, hogy Kossuthot megszöktesse, egy Szentgyörgyi²¹ nevű lókereskedő volt. Miután néhány társával megérkezett, Szülejmán Refik bejjel találkozott, és arra kérte, hogy adjon neki engedélyt a Kossuthtal való találkozásra. Szülejmán Refik bej ehhez nem járult hozzá, hiszen tisztában volt Kossuth megszöktetésének tervével. Felszólította őket, hogy azonnal hagyják el a várost. Ők azonban bejelentették neki, hogy mivel nem rendelkeznek elegendő útiköltséggel, kénytelenek a városban eltölteni a telet. A török hatóságok azonban azonnal eltávolították őket. Szülejmán Refik bej saját maga fizette ki Burszáig viteldíjukat. Ezenkívül még az úti szükségletekre is adott nekik 100 kurust. Szentgyörgyinek és társainak Kütahjába jöveteléről és távoztáról a menekülteknek egyáltalán nem volt tudomása. Kossuthot is csak később informálták, aki nagyon hevesen reagált arra, hogy nem engedték Szentgyörgyit vele találkozni, sőt Szülejmán Refik bejnek is kifejezte felháborodását.²²

A menekültek nyugalmát megzavaró egyéb eseményekről is tanúskodnak a források. A város lakosságából néhányan mérgezésben elhunytak. Bár a halottak között egyetlen emigránst sem találtak, mégis félelem és pánik lett úrrá rajtuk. Az elvégzett vizsgálat során a mérgezés oka nem derült ki. Az Isztambulban lévő menekültek a kütahjai mérgezésekről szállongó hírek hatására kérelmet nyújtottak be a Magas Portánál, hogy a társaik érdekében tegyenek meg minden szükséges intézkedést. Ennek következtében a parfümököt forgalmazó üzletekben betiltották a mérgek árusítását, hogy a városban újabb mérgezéses eset ne forduljon elő.²³

A menekültek a megtett intézkedések ellenére, különösen az osztrák titkosügynöki tevékenység következtében, nem érezték magukat biztonságban. Ha néhányan elszöktek vagy ügynökök által elraboltattak volna, azzal igen nehéz helyzetbe hozták volna a Magas Portát. Másrészről valóban voltak olyan híresztelések, hogy a menekültek igenis el fognak

¹⁶ BOA, DUIT, 75–2/59; Szülejmán Refik bej 9. Zilka'de 1266 / 1849. szeptember 16-án keletkezett hivatalos igazolása (tezkere) a Nagyvezíri Hivatal számára.

¹⁷ BOA, DUIT, 75–2/59.

¹⁸ Vahot 1851. 271.

¹⁹ BOA, DUIT, 75–2/59; Refik 1926. 196.; Vahot 1851. 271. Vahot az emlékirataiban azt írja, hogy Szülejmán Refik bej Jasmagynak a távozására 24 óra határidőt adott.

²⁰ BOA, DUIT, 75–2/59.

²¹ A szerző eredetileg Ahmet Refik arab betűkkel kiadott munkájából kiindulva „Sain Görgei”-nek olvasta a nevet. Véleményem szerint inkább Szentgyörgyi lehetett a helyes névalak. (A fordító jegyzete)

²² Refik 1926. 198.

²³ BOA, DUIT, A.MKT. UM. 55–91.

szökni Kütahjából. Az igazat megvallva, Szülejmán Refik bej jelentései is ezeket a híreszteléseket igazolják. Mint fentebb érintettük, már a Vidinben és Sumlában az emigráció nyomában járó Jasmagy is megérkezett Kütahjába. Henningsen pedig vadászat álcájával szintén a város környékén kóborolt alkalomra várva, hogy Kossuthot kimenekítse onnan. Sőt, Szülejmán Refik bej jelentéseiből még azt is megtudhatjuk, hogy a Kossuth kézrekerítésén fáradozó külföldiek időről időre össze is fogtak egymással. Tulajdonképpen Kossuth az angol parlament tagjával, Orgarral folytatott találkozásán világosan feltárta szándékát, miszerint a feleségét és gyermekeit, azok taníttatása végett Angliába kívánja küldeni, később pedig maga is ugyanoda akar távozni.²⁴ A Magas Porta érzékelte, hogy a kütahjai menekültek valóban el kívánnak menni, és hogy ennek bekövetkeztét megakadályozza, kénytelen volt ellenintézkedéseket foganatosítani. A török kormány a menekülteket eredetileg is szabadon akarta engedni. Az angol, francia és amerikai követek is ugyanígy vélekedtek. A magyar emigráció szabadon engedése teljes közmegegyezésnek örvendett. Egyedül Ausztria fejtett ki a szultáni udvarra nyomást, hogy a menekültek Kütahjában maradjanak. Így aztán Isztambul a szabadon bocsátás kérdésében döntésképtelennek mutatkozott. Az említett államok eltérő kívánságaiból adódóan, hogy a Porta egy újabb konfliktust elkerüljön, a menekülteket egyelőre még nem engedte el.

A Magas Porta Oroszország és Ausztria minden nyomása ellenére sem adta ki a magyar emigránsokat. Kossuthot és társait vendégként kezelte, és ez azt mutatta Európa felé, hogy a szabadságukat szavatolja. Ez az eljárás Európában lehetőséget adott arra, hogy a közvélemény az Oszmán Birodalom javára kedvező irányba forduljon. Abban az esetben, ha a Kossuth elrablását szervező, fentiekben említett összeesküvések eredménnyel jártak volna, akkor az Oszmán Birodalom elvesztette volna a nehezen elnyert európai szimpátiát. Ezért a Magas Porta különös figyelmet fordított Kossuth biztonságára. A hadügyminisztérium Szülejmán Refik bejtől egy 1850. szeptember 8-i levelében még azt is megkérdezte, hogy a titkosügynökök részéről nyugtalanított Kossuthot és társait nem lenne-e jobb Burszába továbbszállítani.²⁵ A Nagyvezíri Hivatal úgy látta, hogy elsősorban az osztrák titkosügynökök állandó kütahjai jelenléte teszi lehetetlenné a menekültek védelmét. Más fontos oka is volt annak, hogy az emigránsokat Burszába tovább akarták szállítani: a téli évszak Kütahjában nagyon keménynek bizonyult. A menekülteknek a szokatlan éghajlat sok nehézséget jelentett. Ezzel szemben Bursza időjárása Kütahjáéhoz képest sokkal enyhébb. Szülejmán Refik bej akkor, amikor a magyarokat Kütahjába szállította, körülbelül egy hónapot Burszában is eltöltött. Ebből következően megbízható információval rendelkezett arról, hogy ez a város nem alkalmas az érkezők elszállásolására.²⁶ Így nem is osztotta a Nagyvezíri Hivatal véleményét az átköltöztetés ügyében, annál is inkább, mivel Kossuth és társai védelmében keresztül tudta vinni, hogy a Kütahjába érkező Jasmagyot és a többi ügynököt is figyelmeztetést követően azonnal eltávolítsák.²⁷

Mint láttuk, Kossuth a hazájától távol kerülve is fontos személyiség maradt. Azok a tervek, amelyek az elrablását, elszöktetését célozták, ezt igazolják. Ismert azonban, hogy a magyar emigráció vezére nem érezte magát igazán jól Kütahjában. Ennek ellenére a törökök kénytelenek voltak értékes vendégüket mindentől óvni, s ezt a feladatot eredményesen teljesítették. Ez az eredményesség rövidesen az Oszmán Birodalom presztízsének növelését is jelentette.

Fordította: Papp Sándor

²⁴ Refik 1926. 197.

²⁵ BOA, BEO. Sadâret Amedî (A.AMD, Dosya Nr.: 21. Sıra Nr.: 30, 1266. 12. 04.)

²⁶ BOA, BEO, A.AMD, 21–30.; BOA, DUIT, 75–2/59.

²⁷ BOA, DUIT, 75–2/59.

EBUBEKİR SOFUOĞLU

Az Oszmán Birodalom és a magyar menekültek kiadatásának megtagadása*

A magyar függetlenségi háború kitörése

A függetlensége elvesztésébe beletörődni nem tudó magyar nemzet az Oszmán Birodalom európai pozícióinak gyengülésével a Habsburg Birodalom fennhatósága alá került, de nem hódolt be annak feltétel nélkül, s mint a függetlenség eszményét soha fel nem adó nép minden lehetőséget megragadott annak kivívására, habár vállalkozásait nem kísérte szerencse. 1848-ban bízva erejükben és szerencsájukban – a korábban már megismert el-tökéltséggel – ismét meggyújtották a függetlenség fáklóját. Háborúba bocsátkoztak Ausztriával, s egyes beszámolók szerint 200 ezer fős hadsereget állítottak ki,¹ mellyel kezdetben komoly sikereket értek el, bár az Oszmán Birodalom bécsi követe – Mehmet Šekip Efendi – a hidzsra időszámítás szerinti 1264-ben (1848-ban) küldött jelentéseiben eleinte azon véleményét hangoztatta, hogy Magyarország fővárosának osztrák megszállása minden bizonyonnal a lázadás végét fogja jelenteni. Amikor azonban a magyarok ellentámadásba mentek át és az oroszok az osztrák hadseregnek Erdélyben segítséget nyújtottak, már arról számolt be, hogy a magyarok kitartása és ellenállása semmit sem veszített erejéből.² Egy másik jelentése pedig arról tudósít, hogy az osztrák és orosz haderő ellen egyszerre küzdő magyar honvédsereg a horvátokat is megszorította.³ Egy Haszán nevű személy beszámolója szerint 10 ezer osztrák katona szorult ki Havasalföldre. Onnan állítólag tovább akartak menni Szerbiába, de ott nem fogadták őket szívesen, mert félték, hogy a magyarok oda is követni fogják őket.⁴ Ugyanezen Haszán 1265-ben (1849-ben) már azt jelentette, hogy a magyar haderő elfoglalta a Bánátot és a Szerémséget, melyek – beszámolója szerint – osztrák tartományok voltak. Ausztria dunai hadserege tökéletesen cselekvésképtelenné vált, hiszen a magyarok megakadályozták, hogy gőzösekkel és csónakjaikkal átkeljenek Zimonyba, minek következtében délvidéki szövetségeseik – a magyarországi szerbek – Karlócánál és Szalánkeménél súlyos vereségeket szenvedtek, s közülük sokan fogságba estek. Időközben az oroszok 150 ezer fős hadsereggel indultak meg Erdély irányából a magyarok ellen, akik azonban ettől nem ijedtek meg. „Ha az oroszok ekkora sereggel jönnek is – úgy mondják –, a magyarok nem esnek pánikba, sőt néhányan azt kívánják, hogy bárcsak jöttek volna korábban, s még provokálták is őket erre.”⁵

* A tanulmány fordítását szakmailag Pelyach István ellenőrizte, akinek köszönöm a lektori munkán is túlmutatott segítségét.

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a továbbiakban: BOA), Hariciye Mektubi Kalemî (a továbbiakban: Hr. Mkt) Dosya 26, Gömlek 33. A magyarok számára a feltételek nagyon kedvezőek voltak, mert Ausztria más területein is forradalmak törtek ki. Végül a magyar nemzetgyűlés kimondta a függetlenséget. BOA, Hr.Mkt. Dosya 25, Gömlek 88. Vö. Eckhart Ferenc: Macaristan Tarihi. (Fordította: Kafesoğlu, İbrahim) (a továbbiakban: Eckhart, 1949.) Ankara, 1949. 209. Türk Tarih Kurumu.

² BOA, Hkt, Mektub Evrakı, 24, 28.

³ BOA, Hariciye Kalemî, Mektübi Evrakı, 22/7

⁴ BOA, Hariciye Kalemî, Mektübi Evrakı, 26/3. Egy másik okmány arról, hogy a szerbek félték a magyaroktól: BOA, Hariciye Kalemî, Mektübi Evrakı, 26, 82.

⁵ BOA, Hariciye Kalemî, Mektübi Evrakı, 26/33

Egy aláírás és dátum nélküli okmány szerint az osztrák államtanácsban beszédet tartó főherceg – akiről az a hír járta, hogy nem akart lemondani itáliai birtokairól –, a magyar kérdésben teljesen döntésképtelennek mutatkozott, s ezen képtelen volt változtatni.⁶ Az újságíró Mehmet Tevfik, a „Magyarországi emlékeim Abdulhamid kán uralkodása idején” című útleírás szerzője arról számolt be, hogy a magyarok egészen Bécsig nyomultak előre,⁷ s a támadást csak a Julius Haynau tábornagynagy parancsnoksága alatt álló osztrák hadsereg, s a birodalmi kormányzat kérésére segítségükre siető Paszkevics tábornagy – Varsó hercege – által vezetett orosz hadsereg tudta megállítani. A szövetséges haderő összesen 370 ezer főből és 1200 ágyúból állt. A magyarok ilyen óriási túlerővel szemben képtelenek voltak hosszú ideig ellenállni, s bár személyes helytállásuknak köszönhetően az utolsó pillanatig dicsőségesen harcoltak, a függetlenségi háború Görgei tábornok fegyverletételével, eredménytelenül ért véget. Görgei ígéretet kapott az oroszoktól, hogy a tisztek s a katonák kegyelmet kapnak, s ezzel a feltétellel tette le a fegyvert, azonban ez csak ígéret maradt. A cár közbenjárása eredménytelen volt ez ügyben Bécsben, s csak Görgei részesült kegyelemben. A császári csapatok teljhatalommal felruházott parancsnoka, Haynau tábornagynagy a következőket írta Radetzky cs. kir. tábornagynak: „En rendszerető ember vagyok, s nyugodt lelkiismerettel lövetek agyon százszámra embereket, mivel az a személyes meggyőződése, hogy bármilyen jövőbeli felkelés megelőzésére ez az egyetlen megoldás.”⁸

Menekülés az Oszmán Birodalom területére

Az orosz beavatkozás után egyértelműen kedvezőtlen fordulatot vett a magyar szabadságharc iránya. A világosi fegyverletétellel a küzdelem véget ért, szinte mindenki félt a megtorlástól, s a következő napokban kb. 20 000 fő menekült az Oszmán Birodalom területére. Mivel az első csoportokat a törökök befogadták, rövidesen megindult a menekültek áradata, számuk napról-napra nőtt.⁹ Az emigránsok befogadásának következtében megromlott a viszony a Porta és a kiadatást követelő Ausztria és Oroszország között.¹⁰ A kérdést ugyanis a felek természetesen más-más nézőpontból közelítették meg.

A kérdés oszmán megközelítése

A magyar és lengyel menekültek befogadása nehéz helyzetbe hozta a török kormányzatot. Az emigránsok ügye ugyanis szinte egész Európa ügyévé vált, érthető tehát, hogy az oszmán külpolitika számára a legtöbb fejfájást ez okozta, s e kérdésben csak a legnagyobb óvatossággal lehetett döntéseket hozni. Ekkoriban a Portán Musztafa Resit pasa volt az a személy, aki komoly hírnévre tett szert hasonlóan kényes diplomáciai ügyek sikeres megoldása révén, s aki ezt a kérdést is alaposan ismerte. Ő a témát először a török kabinet (Meclis-i Vükela) elé terjesztette. Itt az a döntés született, hogy még háborús fenyegetés esetén sem adják ki az emigránsokat. „Döntés született, és most fényes egységben ismét megerősítettett, hogy a magasságos Isten segítségével megtegyük a szükséges intézkedése-

⁶ BOA, Hariciye Kalemî, Mektûbi Evrakı, 22/67

⁷ Mehmet Tevfik: *Yadigâr-ı Macaristân Ars-ı Abdulhamit Han*, İSAM No: 949801. MEH. Y, 4. (a továbbiakban: Tevfik, én.)

⁸ Eckhart, 1949. 213.; Tevfik, én, 5. A cár kijelentette: nem azért küldött hadsereget Magyarországra, hogy Ausztriát befolyása alá vonja, hanem csak azért, hogy leverjék a magyar szabadságharcot. BOA, Hariciye Kalemî, Mektûbi Evrakı, 25, 88.

⁹ Göyünç, Nejat: 1849 Macar Mültecileri ve bunların Kütahya ve Halep'te yerleştirilmeleri ile ilgili talimatlar. In: II. Rákóczi Ferenc ve Macar mültecileri Sempozyumu 31. Mayıs – 3. Haziran 1976, İstanbul, 1976. 174. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları

¹⁰ Gökbilgin, Tayyip: Rákóczi Ferenc II ve Macar Mültecileri, Türk-Macar Mültecileri Işığında. In: II. Rákóczi Ferenc ve Macar mültecileri Sempozyumu 31. Mayıs – 3. Haziran 1976, İstanbul, 1976. 17. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları

ket. A fenséges és könyörületes Isten őszentsége a Magasságos Birodalmunkat ez ügyben, és minden más kérdésben részesítse állandóan magasztos támogatásában. Adja a Bizonyosság Ura Profétája, hogy így legyen!”¹¹

Az oszmán területre menekülők kiadását megtagadó Abdulmedzsid szultán, aki e kérdésben az emberi jogok megvédését hangsúlyozta,¹² a következőket mondta: „Ha minden egyes magyarért 50 ezer oszmán alattvaló pusztul is el, még akkor sem adom ki őket!” Indoklasként hozzáfűzte, hogy a menekültek bebocsátási kérelmére nem adhatott elutasító választ, tehát végérvényesnek kell azt tekinteni, s erre kényszeríti őt Törökország hagyománya és becsülete, valamint saját padisahi becsülete és tisztessége is;¹³ az emigránsok elutasítása továbbá nem egyezett volna az oszmánok tisztességével és jellemével sem. A szultán önmagát is olyannyira e kényszer alatt állónak érezte, hogy emlékeztette a cárt: vajon ha ő lett volna hasonló helyzetben, miként járt volna el a hozzá menekülő, védelem nélküli emberekkel szemben? Bizonyosra vette, hogy ő is igazi uralkodóként viselkedett volna, s döntésének indokait ekképp próbálta ismertetni és elfogadtatni minden oroszok cárijával. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a menekültek nagylelkű befogadása az Oszmán Birodalomba nem értelmezhető egyben azok támogatásaként, s emlékeztetett arra is, hogy e befogadás Oroszország számára is bír előnyökkel, hiszen ha az emigránsok nem találnak menedéket a törököknél, tovább nyugtalaníthatják Ausztriát és az oroszokat.¹⁴

Miután a Porta döntött a menekültek befogadásáról, a következő lépésben támogatókat kellett szereznie. Musztafa Resit pasa mindenekelőtt az angol és a francia nagyköve-

¹¹ Refik, Ahmet: *Mülteciler Meselesine Dair Fuat Efendinin Çar I. Nikola ile Mülakati. Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası* (a továbbiakban: Refik, TOEM XI–XII) XI–XII. 365.

¹² Mivel tartani lehetett attól, hogy a Habsburgok kemény megtorlást fognak alkalmazni Magyarországon a fegyveres ellenállás leverése után, az ettől való félelem arra készítette a török államot, hogy megtagadja a menekültek kiadását. Fuat Efendi ezért azt tanácsolta, hogy a „sáhensáh öfelsége a hadserege védőszárnyai alá” menekült személyeket a határ közeléből távolítsa el, és megfelelő helyen vegye őrizetbe őket. Göyünç, 1976. 174.; *Avusturyalı Mülteciler Dosyası*, Karton 82. sora 12.

A sumlai osztrák konzul ugyanakkor már-már embertelen követeléseket fogalmazott meg a Portához eljuttatott beadványában az Oszmán Birodalomba menekült magyar emigránsokra vonatkozóan. Ezek a török kormányzat félelmét igazolták. A konzul a következőket követelte:

1. Kossuth Lajost adják ki.
2. A menekültek vezetőit ne szállásokon helyezték el, hanem kaszárnyákban – fogolyként – tartásuk őket.
3. Az emigránsok mellé ne adjanak védelmet, ha ezt mégis megtennék, akkor a biztonsági szolgálatnak adott minden szóbeli vagy írásbeli utasítást azonnal jelentsék neki.
4. A menekültek vezetőit éheztessek, tartsák őket ruhátlanul, vessék alá őket kínzásoknak.
5. Minden fâik bejnek – az emigránsok őrzésére kirendelt erő parancsnokának – szóló utasítást szó szerint közöljenek vele.
6. Minden Isztambulból érkező – az emigránsok sorsára vonatkozó – iratot ismertessenek vele.
7. Az oszmán hatóságok ne akadályozzák meg az emigránsok, különösen a vezetőik ellen elkövetett esetleges támadásokat.
8. Az oszmán hatóságok ne lépjenek közbe olyan esetekben sem, mint pl. legutóbb, amikor a bazárban tíz felfegyverzett horvát nyíltan azt hangoztatta, „mi azért jöttünk, hogy a menekültek vezetőit megöljük”. BOA, Hariciye Kalemı, Mektübi Evrakı, 29, 60. (2595. sorozatszámú okmány)

¹³ Refik, TOEM XI–XII. 375. Memduh, Mehmed: *Mir'at-ı Şuûnat. (sadeleş. Develi, Hayati)* (a továbbiakban: Memduh, 1990.) İstanbul, 1990. 124. *Nehir Yayınları*

¹⁴ Az Ausztriával és Oroszországgal szemben hosszú évtizedeken át harcoló törökök valójában azt szerették volna, hogy a magyar hazafiak eredményeket érjenek el, a diplomáciai szokások kényeszerében azonban ennek nem adhattak nyíltan hangot.

tekkel találkozott, s az ügyet minden részletre kiterjedően megtárgyalta.¹⁵ Biztossá kívánta tenni Anglia és Franciaország támogatását, s ezzel kivédeni Oroszország esetleges támadó szándékát.¹⁶ A követek kijelentették, hogy kormányaik továbbra is támogatják a Portát, s osztyák a menekültek kérdésében nézeteiket. A török kormány ennek tudatában mindent végiggondolva hozta meg a kiadatást megtagadó döntését, és felgyorsította a politikai, katonai és diplomáciai előkészületeket, ugyanakkor nyugtalanította, hogy Ausztriával és Oroszországgal megszakadtak a diplomáciai kapcsolatai. Amikor tehát észlelték az orosz álláspont változását, kísérletet tettek a kapcsolatok helyreállítására. Ezzel a szándékkal küldték Szentpétervárra Fuat Efendit rendkívüli követi felhatalmazással, aki a padisah személyes üzenetét és az ügyre vonatkozó véleményét, nézeteit volt hivatva ismertetni a cárral.¹⁷ Tartottak ugyan attól, hogy a cár nem fogadja majd a követet, mivel azonban Fuat Efendi valóban rendkívüli követi méltósággal bírt, bíztak abban, hogy minden oroszok cánya nem tagadja meg fogadását. Reményüket az is táplálta, hogy a követ korábban baráti viszonyban volt az orosz uralkodóval.¹⁸ A fentiek alapján tehát elhatározták, hogy levelet küldenek a bécsi nagyköveten, Kosztaki Bejen keresztül az osztrák császárnak, Fuat Efendi által pedig az orosz cárnak.

Oroszország nézőpontja

Oroszország a magyar függetlenségi háborúba az osztrák császár felkérésére kapcsolódott bele. Ausztria kényszer hatására kért segítséget Oroszországtól, hiszen saját erejével nem volt képes levérni a magyar forradalmat, továbbá azt tapasztalta, hogy a háború átterjed saját területeire is.¹⁹ A felkérés elfogadása s a beavatkozás ugyanakkor mégsem volt egy-

¹⁵ Közismert, hogy Anglia szembehelyezkedett a magyar menekültek ügyének kérdésében Ausztriával és Oroszországgal. Lord Palmerston a következőket írta szeptember 9-én a bécsi angol követnek: „Az osztrákok valóban a legnagyobb vadállatok azok közt, kik magukat valaha is a civilizált ember nevének nevezték. Galíciai, olaszországi, magyarországi és erdélyi kegyetlenkedéseik csak az afrikai és haiti négek eljárásához hasonlíthatók”. Lord Palmerston Hususi Muhaberati II. TOEM; Refik, TOEM XI–XII. 364.

¹⁶ Mustafa Resit pasa több kérdést is előterjesztett az angol és francia követeknek, ki akarván tudakolni véleményüket, ill. kormányaik támogatásának mértékét és határait. Ezek a következők voltak:

Az Ausztria és Oroszország által is aláírt kajnardzsi és belgrádi békék kötelezővé teszik-e a menekültek kiadását? – A nagykövetek válasza: „Véleményük szerint ezen szerződések nem teszik ezt kötelezővé.”

Ausztria és Oroszország követelésének visszautasítása érvénytelené teszi-e fenti szerződéseket? – Ezen kérdésre hasonlóképpen válaszoltak, mi szerint a visszautasítás semmilyen megállapodást nem érvénytelenít.

Oroszország a megállapodások érvénytelennek nyilvánításával hadüzenetet fog-e küldeni? – Megítélésük szerint ilyen orosz válaszlépés nem várható.

Ha Oroszország ezen eset kapcsán háborút kezdeményezne az Oszmán Birodalom ellen, mi lenne Anglia és Franciaország álláspontja? – A válasz a következő volt: „Ilyen helyzetben nem marad segítség nélkül a Magas Porta.”

Ha az eset kapcsán elhidegülne a viszony az oszmán és orosz állam között, a kapcsolatok rendezése ügyében közvetítene-e Anglia és Franciaország? – A nagykövetek erre is igenlő választ adtak. A Vidinben lévő menekültek orosz állampolgároknak minősülnek-e? – Még ha azok volnának is, hangzott a felelet, a fentebb említett szerződések értelmében akkor sem kell őket kiszolgáltatni. Refik, TOEM XI–XII. 362–364.

¹⁷ Lütüfi, Ahmet Efendi: Lütüfi tarihi. VIII. 169.

¹⁸ A padisah különleges követének, Fuat Efendinek nyugodt diplomáciai fellépése a cárral folytatott megbeszélést eredményessé tette. Memduh, 1990. 128.

¹⁹ Oroszország a segítségnyújtásért cserébe azt kérte, hogy Ausztria adjon át neki bizonyos területeket Dubrovnik környékén, s az osztrák kormány el is fogadta ezt a kérést. Ez ügyben ki is cse-

szertű és egyoldalú dolog. A magyar honvédseregben ugyanis szép számmal harcoltak lengyelek, és ha a szabadságharc magyar győzelemmel fejeződött volna be, annak súlyos következményei lehettek volna az Oroszországhoz tartozó lengyel területeken is.²⁰ A felkelés leverése ebből a szempontból Oroszország számára is lényeges kérdés volt, hiszen a magyar függetlenségi mozgalom eredményeként a lengyelek körében is hasonló fejleményekre lehetett számítani. A háborúba bekapcsolódó és a felkelést leverő Oroszország számára ezek után csalódást jelentett az, hogy a Porta megtagadta a menekültek kiadatását. Oroszország ugyanis jogosnak tartotta a kérést. S mivel jónak tartotta kapcsolatát a török kormánnyal, úgy hitte, erre építve szándékai szerint oldhatja meg a menekültek kérdését is.

Ilyen előzmények után a cár nagyon meglepődött a Porta elutasító döntésén. Kifejezte szomorúságát, és megemlítette az oszmán állam irányába tett szolgálatait, majd – némiképp fenyegető éllal megjegyezte –, hogy minden lehetséges eszközt meg fog ragadni célja elérése érdekében. I. Miklós a Fuat Efendivel folytatott találkozóján először ezt fejtette ki. Emellett felszólította arra is, hogy a Porta tartsa be a nemzetközi megállapodásokat.²¹ Továbbá megemlítette, hogy ugyanazon eljárást várja most el a török kormánytól, mint amelyet ő tanúsított a „Kiran kádi és társai” mozgalom idején, amikor is a hozzá menekült lázadókat kiszolgáltatta a szultánnak. Fuat a nemzetközi megállapodások betartását követelő cárnak azt felelte, miszerint „a padisah számára az ügy mindenekelőtt személyes jellegű, a becsülete és tisztessége áll, vagy bukik rajta, s azt kívánja a cártól, hogy ezt megértse”. A találkozón felmerült egy másik lényeges kérdés is: I. Miklós tartott Anglia és Franciaország beavatkozásától. S mivel a Porta komoly nemzetközi támogatást kapott az emigránsok ügyében Ausztria és Oroszország ellen, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy e kérdésben az oroszoknak tárgyalniuk s egyeztetniük kell Angliával és Franciaországgal. Fuat Efendi azonban azt hangsúlyozta, hogy véleménye szerint az ügy az Oszmán Birodalom és Oroszország között fog eldőlni. Egy cári megbízottal folytatott megbeszeléséről írt beszámolójában erről a következőket vetette papírra: „»A helyzetet ekképpen megvizsgálva, Önök egyrészt azt akarják, hogy az ügyet velünk közösen rendezzék, másrésztől kívülállókhöz fordultak, ami a cárt ámulatba ejtette, s a kérdésről alkotott véleményét Mr. Titoffal is ismertette, akit azzal bíztak meg, hogy a Magas Portától magyarázatot kérjen. Mindenképpen találkozni akartam tehát Önnel, hogy az ügyről való vélekedését megismerjem, s a cárral ismertetni tudjam.« Ezt követően felolvasta a lord Palmerston által küldött levél másolatát, s megismertetett azzal a válaszlevéllel is, amelyet a Londonban tartózkodó Mr. Burunofnak címeztek, s amely azt taglalta, hogy a kérdést milyen módon lehetne megoldani. Ezután én is átadtam azt a fenséges szultáni levelet, amelyben a sáhensáh őfelsége kifejtette, hogy az ügyet kizárólag közte és a cár őfelsége közötti tárgyalások útján kívánja megoldani. S hogy bizonyítsam a legteljesebb tiszta szándékát, elsősorban a követségbe való kinevezésemet említettem. Azokban a szultáni tájékoztatókban, amelyeket folyamatosan kaptam, semmi nem utalt arra, hogy külső beavatkozásért folyamodnánk az ügy rendezése érdekében.”²²

Mindezek mellett az orosz uralkodó továbbra is a menekültek kiadatását kérte. Azzal is érvelt, hogy az emigránsok a különben is nehézségekkel küszködő oszmán állammal további problémákat fognak okozni, s ennek megelőzésére kéri a menekültek kiszolgáltatását. Miközben többször is felhívta a figyelmet a belső nehézségekre, melyeket az emigránsok okozhatnak, arra is figyelmeztetett, hogy a török kormánynak is be kell tartania az érvényes nemzetközi megállapodásokat, s kötelező kiadnia a menekülteket, akiket egy másik, egy lehetséges felkelés megelőzése érdekében kell szigorúan megbüntetni. Az orosz

rélték a megállapodás dokumentumait, s erről megbízható hírek érkeztek. BOA, Yıldız Esas Evrakı, Belge katalog sıra No: 2451, 28, 16.

²⁰ Eckhart, 1949. 212.

²¹ Refik, TOEM XI–XII. 376, Memduh, 1990. 125.

²² Refik, TOEM XI–XII. 383.

diplomáciát az is gondolkodóba ejtette, hogy az angol flotta behajózott a Boszporusz és Dardanellák kikötőibe.²³ A tárgyalások során Fuat Efendi érvényesíteni tudta az oszmán diplomácia akaratát. A cár, aki nem akarta a padisah személyes kérését visszautasítani, s azt is mérlegre tette, hogy Anglia és Franciaország a Porta mellé állt, felhagyott a menekültek kiadatására vonatkozó követeléssel, de csak azzal a feltétellel, ha a rendkívüli követtől egy szultáni kormányhatározatot kap, amely tartalmazza az orosz–oszmán megállapodást az emigránsok ügyében. Ez a visszalépés nem jelentette azt, hogy végleg és teljes mértékben lemondtak volna terveikről, de megfelelt a Porta szándékának.²⁴

Akik a menekültek érdekében tenni akartak

Ausztria és Oroszország a menekültek ügyének nemzetközivé válásával egyre nagyobb presztízsvesztéséget szenvedtek, hiszen nem voltak képesek akaratukat érvényesíteni. Az oszmánok, akik az emigránsokat befogadták, majd védelemben is részesítették, s visszautasították a kiadatásukra vonatkozó osztrák és orosz követelést – hiszen azt összeegyeztethetetlennek tartották méltóságukkal –, magukra vonták a nemzetközi közvélemény figyelmét, Anglia és Franciaország támogatásának biztosításával pedig fékezni tudták az orosz–osztrák törekvéseket is. E két nagyhatalom tehát egy időre megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Portával. Az oszmán államnak természetesen nem állt érdekében a kapcsolatok hosszú távú megszakítása az érintett hatalmakkal, és azon fáradozott, hogy mihamarabb helyreállítsa azokat. A két nagyhatalom ennek érdekében azt kérte, hogy egyéb követeléseit teljesítsék. Ezek közül talán a legfontosabb az volt, hogy az emigránsokat úgy helyezték el a birodalom területén, hogy ne okozhassanak nekik újabb kellemetlenségeket. Később az orosz diplomácia azon lengyelek kiadatását követelte, akik korábban a cári kormányzattal szembeni mozgalmakban vettek részt. Ha közöttük muzulmánok lennének, hozzájárultak volna a maradásukhoz, de csak akkor, ha Diyarbekirbe, vagy még távolabbi helyen őrizet alatt tartják őket.²⁵

A Porta e követelések nyomán bejelentette, hogy a muzulmán hitre tért lengyeleket nem adja ki, s számukra Konyában biztosít menedéket; a hitüket megtartó lengyel emigránsokat pedig vétkeik miatt kiutasítják Törökországból.²⁶

Ausztria – amely Oroszországhoz hasonlóan nem tudta elérni a magyar emigránsok kiadatását – a diplomáciai kapcsolatok rendezéséért cserébe kompenzációs igényét fogalmazta meg. Követelte, hogy a Kütahyában lévők neveit egy defterbe írják össze, s ezt adják át az osztrák követnek, majd ezt a deftert két hónapig ne zárják le, s ha lennének újabb ide érkező menekültek, azokat vezessék be a névsorba. Azt kívánták, hogy a Kütahyában lévő

²³ BOA, Yıldız Esas Evrakı, Belge katalog sıra No: 2578, 29, 43, Titof a kérdésből azonnal nemzetközi ügyet csinált és mind a fentiek miatt, mind pedig azért nyújtott be proklamációt, mert megsértették tengerszorosok zárt státusát. Az oszmánok azonban kifejtették, hogy az angol flotta befutása és dokkokban való elhelyezése nincs összefüggésben a tengerszorosok lezárásával. Oroszország erre vonatkozóan szükségesnek látta leszögezni, hogy miben állt eredetileg a tengerszorosok biztosítása, és megkérdezte, hogy ha például a cár Büyükderebe flottát küldene, vajon az törökök hasonló toleranciával viseltetnének-e, mint az angol flotta esetében. Ezen kívül elfogadhatatlannak tartotta azt a magyarázatot, miszerint „az Angol flotta az időjárás rosszra fordulása miatt, kénytelenségből érkezett ide”. Refik, TOEM XI–XII. 32–36.

²⁴ Refik, TOEM XI–XII. 380–381. A cár pedig ebben a témában a következőt mondta, s ezzel lemondott a követeléséről: „Az általános európai ügyekről és a Magas Porta és Oroszország közötti politikáról csaknem egy órányi időt tárgyaltunk és vitatkoztunk, melynek a végén, bár-hogy is legyen, a vélemények változtak, s ameddig a padisah öfélége iránt érzett barátságom alapján őszintén fordulnak hozzám, és kívánságaikat jelentik, addig én is ugyanígy, tisztességesen járok el, s az erről szóló döntésemet Nesselrode báró ismertetni fogja Önnel”.

²⁵ Refik, TOEM XI–XII. 380.

²⁶ Refik, TOEM XI–XII. 35.

menekülteket csak a két állam megállapodása alapján lehessen szabadon bocsátani, s meg szeretnék volna akadályozni, hogy ez ügyben az oszmán állam egymaga dönthessen. Ausztria tartott attól, hogy a magyar emigránsok még sok bonyodalmat okozhatnak, ezért kifejezetten kérte a török kormánytól, hogy állandó őrizet alatt tartsák őket. Szerepelt kéréseik között az is, hogy a menekültek Kütahyába történő elszállítása során az osztrák követség egy megbízottja jelen lehessen, s ezzel kapcsolatban azt is el akarták érni, hogy letelepedésük után – kütahyai tartózkodásuk idején – a követség felügyelete alatt álljanak.²⁷ Elfogadták ugyanakkor, hogy a muzulmán hitre tért menekülteket máshová is lehessen szállítani, de csak azzal a feltétellel, ha a követség ellenőrzést gyakorolhat felettük.

„Az ötödik pont: Szükségesnek látszik, hogy az osztrák követség részéről egy megbízottat küldjenek ki, aki felügyeli, hogy a menekültek Kütahyában lévő tartózkodási helyeikre jövetelük során megfelelő őrizetben részesülnek-e, vagy sem. Ez a megbízott tanácsokkal lássa el a Fenséges Birodalom részéről a menekültek őrzésére kijelölt személyt, és a kütahyai kaimakámot (a helytartó helyettesét).

A hatodik pont: A muzulmán menekültek azzal, hogy máshová viszik őket, ne szenvedjenek hátrányt, de őrizetükre ugyanolyan módon figyeljenek, mint a többiekére.”²⁸

Az osztrák követelések közül a törökök elfogadhatónak tartották, hogy a menekültek főbb embereinek nevét egy defterbe összeírják. A császári diplomácia eredetileg meghatározatlan ideig szerette volna a deftert nyitva tartani, végül két hónapra mérsékeltek erre vonatkozó kérésüket. S habár a törökök beleegyeztek abba, hogy a menekülteket felügyelet alatt fogják tartani, s oly mértékben ellenőrzik majd, hogy ne jelenthessenek veszélyt Ausztria számára, a várható költségek számbavétele után tudatták, miszerint ez nem lesz állandó őrizet:

„Az Osztrák Birodalom nyugalmának biztosítása érdekében vizsgálatot folytatunk, hogy a lázadók ne nyugtalaníthassák [Ausztriát], s ha ilyen szándékra bukkannánk, az említett Birodalommal közölni fogjuk azt. Ezt a feltételt mindenekelőtt azért fogadjuk el, hogy a Fenséges Birodalom Bécsben működő követsége »állandó« követség szintjére emelkedhessen.”²⁹

Az osztrák kormány azon követelését azonban, hogy a menekülteket szállítás közben, majd pedig tartózkodási helyeiken az osztrák követség őrizze, visszautasították, hiszen ez korlátozta a török felségjogokat, és sértő volt az oszmán államra nézve:

„Azon javaslat elfogadása, mely szerint Kütahyáig jelen lehessen az osztrák követség képviselője, s időről-időre újabbak jöhessenek, akik felügyeljük, hogy milyen formában tartják a menekülteket őrizet alatt, nehezen fogadható el. A Fenséges Birodalom részéről annak elfogadása, hogy az őrizetet osztrák tisztségviselők felügyeljük, a magas szultánság felségjogait erősen sérti.”³⁰

A Porta azért sem vállalt felelősséget, ha valaki elszökne a kijelölt tartózkodási helyéről. Ígéretet tett azonban arra, hogy minden Ausztria számára nehézséget, bonyodalmat okozó tevékenységet meg fog akadályozni. S habár az osztrákok az oszmán állam területén bárhol nyithattak konzulátusokat, Kütahyában, ahol valójában a menekültek megfigyelésének alig titkolt szándékával tervezték ezt, a Porta megtagadta az engedélyt kereskedelmi képviselet megnyitására is.³¹

Befejezés

Amikor az Oszmán Birodalom befogadta a magyar emigránsokat, már régen túl volt hatalma zenitjén. Sem gazdasági, sem katonai helyzete nem volt olyan, hogy Ausztriával vagy Oroszországgal felelőtlenül háborúba bocsátkozhatott volna. Már huszonegy év eltelt

²⁷ Refik, TOEM XI–XII. 29, 43.

²⁸ Refik, TOEM XI–XII. 19.

²⁹ Refik, TOEM XI–XII. 11–12.

³⁰ Refik, TOEM XI–XII. 23.

³¹ Refik, TOEM XI–XII. 23.

azóta, hogy lezárult az osztrákok és oroszok elleni háborúk sora. Megszüntették a valamikor a hadsereg alapjának tartott janicsárságot, s helyére új alakulatokat szerveztek. A háborús tapasztalatokkal nem rendelkező hadsereg sokat veszített fényéből régi állapotához képest. Az oszmán állam tehát meglehetősen nehéz helyzetben fogadta be az emigránsokat. Tettével azonban kivívta az európai s az amerikai közvélemény elismerését, megbecsülését, Európában s Amerikában is nőtt az Oszmán Birodalom felé irányuló figyelem.³² A törökök magatartása ugyanakkor nem ebből a rejtett szándékból fogant, nem az érdeklődést, a megbecsülést akarták kivívni más nemzetek szemében. Ez a nemes lépés a történelmi örökség és a belső politikai dinamizmus kényszerítő tényezői eredményének tudható be. Az oszmánok úgy érezték, hogy bár jöjjön a halál, de a hozzájuk segítségért forduló felé ki kell nyújtaniuk kezeiket. Ha nehéz helyzetben voltak is, az emigrációba kényszerülő magyaroknak s lengyeleknek segítséget nyújtottak, ami viszont nemzeti önbecsülésük s tekintélyük növekedéséhez vezetett. Jól mutatja az oszmán állam iránti megbecsülés fokozódását, hogy az angol ifjúság kifogta a kocsit a londoni török követ lovait, s maguk húzták azt, s különböző európai lapokban a törököket dicsőítő költemények jelentek meg. Ezen tiszteletet kifejező megnyilvánulások nagyon is hasznossá váltak az Oszmán Birodalom számára néhány évvel később. 1853-ban ugyanis kitört a török–orosz háború, melyben a Porta maga mellett tudhatta Angliát, Franciaországot és a Piemonti Királyságot is.³³

Másrésről azzal, hogy Kossuthot, a forradalom és szabadságharc politikai és katonai vezetőit nem szolgáltatták ki, nagy katasztrófától mentették meg a magyar függetlenségi mozgalmat. Bár a magyar szabadságharcot eltiporták, a vezető személyek kiadatásának megtagadásával, s ezáltal életük megvédésével lehetővé tették a függetlenségi gondolat szellemiségének töretlen fennmaradását. Természetesen elképzelhető, hogy Kossuthék kivégzése esetén sem apadtak volna el a magyar függetlenségi törekvések, azonban bizonyos, hogy egy időre komoly törést szenvednek. A törökök eljárása tehát mind a szabadság eszméjének, mind az azt hordozó vezetőknek az életben maradását biztosította. Komoly megbecsülést vívott ki magának az európai és amerikai közvélemény előtt, ugyanakkor barátokat is szerzett magának. Az oszmán–magyar barátság sem a menekültek ügyével kezdődött, sokkal régebbi keletű volt, de a tárgyalt események nagyban hozzájárultak további erősödéséhez.³⁴ Később a pánszláv propagandát folytató Oroszországgal szemben küzdő török állam maga mellett tudhatta Magyarországot.³⁵ Azt az országot, amelynek komoly szerepe volt a török modernizációban is, és most, amikor Törökország az Európai Unióba való belépésre készül, ismét számíthat Magyarországra is, mint olyan barátra, amely már helyet foglal az európai államok között.

Fordította: Papp Sándor

³² Ez ügyben Schwarzenberg herceg véleménye, amely a követen keresztül kiszivárgott, nagyon érdekes: Ausztria megszokta, hogy az Oszmán Birodalom az összes kívánságát teljesíti, s amikor a menekültekkel kapcsolatban, hogy a presztízst megóvja, azt visszautasította, eltért ettől. Bécs úgy kívánta megvédeni saját pozícióját, hogy Lord Palmerston megbuktatásán dolgozott. BOA, Yıldız Esas Evrakı, Katalog belge sıra No: 94, C. II, 41, 94.; BOA, Yıldız Esas Evrakı, Katalog Belge Sıra No: 2515, 25, 50.

³³ Tekindağ, Şehabettin: Türk-Macar Münasebetlerine Toplu bir Bakış. in: II. Rákóczi Ferenc ve Macar mültecileri Sempozyumu 31. Mayıs – 3. Haziran 1976, İstanbul, 1976. 157. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları

³⁴ A magyar–török barátság példáira lásd: Sofuoğlu, Ebubekir: Osmanlı – Macar dostluk örnekleri. Előadás Kossuth Lajos születésének 200. évfordulójára Magyarország Ankarai Nagykövetsége által rendezett emlékülésen. (2002. március 15–17. Kütahya); Tevfik, é. n.

³⁵ Karpat, Kemal II.: Kossuth in Turkey: The Impact of Hungarian Refugees in the Ottoman empire (1849–1851). in: CIÉPO, Osmanlı öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslar Arası Komitesi, VII. Sempozyumu Bildirileri. Ankara, 1994. 110, 119, 120. Türk Tarih Kurumu Yayınları

DÉR TERÉZIA

Gondolatok egy Szent István-szekvencia kapcsán

A Szent István király tiszteletére készült latin nyelvű liturgikus énekek közül az egyik legelterjedtebb a *Corde voce mente pura* kezdetű szekvencia. A munka keletkezését a kutatás a 13. századra, pontosabban 1280 előttre valószínűsíti.¹ Az ének megtalálható a nyomtatott esztergomi könyvekben s Jodocus Clichtoveus is közli és magyarázza *Elucidatorium Ecclesiasticum* című munkájában, amelynek editio princeps 1516-ban Párizsban látott napvilágot.² A szekvencia szövegét Dankó József kiadása alapján, a magyar változatot Csanád Béla átültetésében hoztuk.³

1.a	<i>Corde uoce mente pura, soluens deo laudis iura, ydolorum spreta cura, letare Pannonia.</i>	<i>Tiszta szívvel, szóval, ésszel Zengjük Istent szent beszéddel, Bálványokat verve széjjel, Vigadozz Magyarországot!</i>
b	<i>De supernis illustrata uerbo uite saciata, crucis Christi fers iam grata libens testimonia.</i>	<i>Égi jókkal ékesítve Tied az Élet Igéje, Rajtad Krisztus szent keresztje, A felvállalt bizonyság.</i>
2.a	<i>Ergo per quem tibi datur salus, celum reseratur, uia uite demonstratur et iter iusticie.</i>	<i>Dicsérd őt, ki üdvöd hozta, Szemed égre irányozta, Élet útját megmutatta, S az igazság ösvényét.</i>
b	<i>Hunc extollas digna laude, huius festum colens gaude: et gaudenti iam applaude cantico leticie.</i>	<i>Dicsérjed őt méltó dallal, Tartsd ünnepét vigalommal, Mondd te is a vigadóval Az örömmek énekét.</i>

¹ Mezey László: *Deáktság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata.* (a továbbiakban: Mezey) Budapest 1979. 207. Mezey a strófászerkezet alapján mintáját a „*Verbum bonum et suave*” kezdetű Mária-szekvenciában vagy a „*Sanctitatis nova signa*” indítású Szent Ferenc-szekvenciában látja; Török József: *Szent István tisztelete a liturgiában.* In: *Államalapítás, társadalom, művelődés.* (a továbbiakban: Török 2001) Szerkesztette: Kristó Gyula. Budapest 2001. 107–117; 110–111. és 115. oldal 23. jegyzet.

² Török József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600).* Budapest 1977. 148; Török József: *Szent István tisztelete a középkori magyarországi liturgiában.* In: *Szent István és kora.* Szerkesztette: Glatz Ferenc, Kardos József. Budapest 1988 (a továbbiakban: SZIK). 197–201; 199. és 201. oldal 20. és 21. jegyzet; Holl Béla: *Jodocus Clichtoveus Elucidatoriuma és a magyarországi himnuszéneklés európai recepciója.* In: Holl Béla: *Laus librorum. Válogatott tanulmányok.* Válogatta és szerkesztette: Monok István, Zvara Edina. Budapest 2000. 53–61; 54, 56.

³ *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae.* Cura et impensis Josephi Dankó (a továbbiakban: *Vetus hymnarium*). Budapestini 1893. 211–213; Török József: *Szent István tisztelete.* Budapest 1988. 105–108.

- 3.a *Hic est Geysa ducis natus
uisione presignatus:
ante ortum est vocatus
Stephanus a Stephano.*
- b Credit pater et miratur
parit mater et letatur:
infans crescens exaltatur,
ut cedrus in Lybano.*
- 4.a *Nam ut puer adolevit
mox uirtutum donis creuit
celos amans yma spreuit
herens Dei filio.*
- b Huius carnis tecta uelo
mens intenta semper celo:
ardet tota dei zelo,
instat euangelio.*
- 5.a *Per hunc Xristus predicatur,
turba credens baptizatur:
fides Xristi dilatatur
in tota Pannonia.*
- b Hic ad instar Salomonis
struit templa ditat donis,
ornat gemmis et coronis
cruces et altaria.*
- 6.a *Ad docendum hic prelatos
uiros ponit litteratos,
iustos fidos et pobatos
ad robur fidelium.*
- b Sic talentum sibi datum
Deo reddens duplicatum:
ab eterno preparatum
sibi scandit solium.*
- 7.a *Ubi Xristo sociatus
et a Xristo sublimatus:
regnat semper coronatus
in superna patria.*
- b Hunc deuote ueneremur,
hunc ex corde deprecemur,
ut per ipsum subleuemur
ad celorum atria.
Amen.*
- Géza vezér volt az atyja,
Látomásban híriül kapta,
Nevét István mártír adta,
Mielőtt megszületett.*
- Hisz az atya, csodálkozik,
Szül az anya, vigadozik,
Nő a gyermek, magasodik,
Cédrus Libanon felett.*
- S ahogy egyre nő a gyermek,
Erényben is gazdagabb, szebb,
Megvetvén a földi kincset
Isten fiát követi.*
- Testben él bár, mint ruhában,
Lelke fent jár ég honában,
Istenért ég hő imában,
és a jó hírt hirdeti.*
- Mindig Krisztust prédikálja,
Hisz a népe, hallgat rája,
Krisztus hite mind bejárja
Az egész Pannóniát.*
- S mint Salamon réges-régen,
Templomokat rak serényen,
Gyöngyökben és ékességben
Ragyogtatja oltárát.*
- Tanítónak, vezetőnek
Tudós férfit rendel főnek,
Igazat, ki a hívőnek
Szolgál mindig javára.*
- Talentumát így forgatja
Vissza kétszeresen adja,
s Isten szívesen fogadja
Örök királyságába.*
- Ott él, Jézus a barátja,
Ő vitte ily magasságba,
Mindörökre koronázva
a mennyei hazába.*
- Tiszteljük őt kegyelettel,
Könyörögjünk hí szívvel,
Hogy ott éljünk majd a szenttel
Az eget hajlékában.
Amen.*

Az ének 7 strófa-antistrófa párból áll, verselése az „új stílusú” szekvencia szokásos gyakorlatát követi. Az alapul szolgáló két nyolcszótagos és egy hétszótagos sort tartalmazó

félstrófa egy nyolcszótagos sorral bővül, így terjedelme négy sort tesz ki. A sorvégeket két-szótagos rímek ékesítik, a rímképlet az egyes versszakokban *aaabcccb*.⁴

Az ének gondolatmenete megfelel a szekvenciában szokásosnak,⁵ tartalma a következőképpen vázolható. A szerző örömmre hívja Pannóniát a pogányság felett aratott győzelem s Krisztus hitének vállalása miatt (1.a-b félstrófa). Ünnepelnie s magasztalnia kell azt a személyt, aki által mindez megvalósult (2.a-b félstrófa). A következő egységben (3.a-b félstrófa) találjuk a szekvencia hősnéjének nevét, valamint születésének és nevelkedésének említését. A 4.a félstrófával kezdődő s a 6.b-vel záruló szakaszok az ifjúvá serdült István térítő és egyházszerző tevékenységének állítanak emléket. Az ének a magyar protorex Krisztus általi felmagasztalásával s az ébge fogadott patrónushoz való fohászkodásra hívással zárul (7.a-b félstrófa). Tartalmának áttekintése során említésre érdemesnek tartjuk, hogy vizsgáلت szekvenciánk a Hartvik-legenda alapján hősnéjének születéséről megemlékezvén – az István királyt ünneplő latin nyelvű liturgikus énekek általánosnak mondható gyakorlatának megfelelően – említést téve a szülők látomásáról, az apát néven nevezi, Saroltot azonban nem.⁶ Az anya nevének egyöntetű elhallgatása a legendákban is feltűnik. E tényre a kutatás a fejedelemasszony egynéviségében, a keresztényi normáknak élesen ellentmondó életvitelében látja.⁷ Talán nem érdektelen megjegyeznünk, hogy a *Gaudet celi nova luce* kezdetű himnusz ebben a vonatkozásban némi újdonságot tartalmaz. Noha ez sem nevezi meg Saroltot, a szülők látomását összekapcsoló ötödik strófa a következőképpen hangzik: „*Pater credens admiratur | pavens mater rem miratur | rore simul perlustratur | tunc orthodoxa fidei*”.⁸ A Sarolt-

⁴ Josef Szövérfy: *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung*. Berlin 1965. I–II; II 103–121; *Magyarország zenetörténete I. Középkor*. Szerkesztő: Rajeczky Benjámín. Budapest 1988. 384–396 (a vonatkozó rész Rajeczky Benjámín munkája); 384–386.

⁵ Geréb László: *A magyar középkor költészete*. Budapest é. n. 115.

⁶ Hartvik püspök művének vonatkozó helyei: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery (a továbbiakban: SRH), volumen II. Budapestini 1938. 404, 406. Az igen elterjedt, 13. századi keltezésű *Gaude mater Ungaria* kezdetű himnusz 3. szakaszának 1–2. sora: „*Geysa duci decrepito | divina fit promissio*”, illetve a 4. strófa: „*Cuius ortus praedicatur | patri celesti nuncio | martyr ad matrem mittitur | nascentis vaticinio*”. In: *Vetus hymnarium* 205–207. A *Jam lucis orto sidere* kezdetű himnuszban a következőket találjuk: „*Hic Geisae ducis filius | Praemonstratus divinitus*”, in: *Analecta Hymnica medii aevi IV. Hymni inediti. Liturgische Hymnen des Mittelalters*. Herausgegeben von Guido Maria Dreves (a továbbiakban *Analecta hymnica*). Leipzig 1888. 238–239. Ez az ének az anyát egyáltalán nem említi. A 15. századi forrásokban felbukkanó *Gaudet celi nova luce* indítású himnusz így énekel: „*decrepitus dux cum Geysa dei cepit repromissa*” (3. strófa 3–4. sor), valamint: „*Pater credens admiratur | pavens mater rem miratur*” (5. strófa), in: *Vetus hymnarium*, 208–210. A *Novum genus melodiae* kezdetű szekvenciában, amelyet két 14. századi domonkos missale őrzött meg számunkra, a következő sorok lehelők fel: „*Ortus tanti filii | visione somnii | patri praemonstratur*” (3.b félstrófa): Holl Béla: *Novum genus melodiae. Ismeretlen Szent István-sequentia két XIV. századi domonkos missaleban*. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. A kötetet szerkesztette Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. 10. Szerkeszti Keserű Bálint. Szeged 1990. 35–52. A szekvencia szövege: 46–47. Ez az ének nem nevezi néven az apát sem. Az *Exiliet gens celebris juvenilitate* kezdetű ének szövege tudomásunk szerint nyomtatásban még nem jelent meg. Említése: Áment Lukács: *Himnusz, prosa és szekvencia a magyar római hynnológiában*. Laurea értekezés. Budapest 1971. 93; Török 2001. 113, 117. oldal 41. jegyzet. Az anya nevének elhallgatásáról említést tettünk *Megjegyzések egy középkori Szent István-himnuszhoz* című, megjelenés előtt álló tanulmányunkban is.

⁷ Györfy György: *István király és műve*. Budapest 1977. 60–62; Bogyai Tamás: *Stephanus rex*. Budapest 1988. 19–20; Kristó Gyula: *Szent István király*. Budapest 2001. 35–37.

⁸ *Vetus hymnarium* 208–210; 208; Geréb László fordítása: az 5. jegyzetben i.m. 95: „Csodálkozott s hitt az atyja, | álmékodott s félt az anyja. | Mintha harmat hullott volna | a szent hitre akko-

látomás egyébként is biblikus ihletése ezen a helyen a szentírási hangulatot idéző „*rore ... perlustratur ... fidei*” kifejezés által⁹ még határozottabbá válik, s alkalmas arra, hogy az anya képét idealizálja annak tényleges személyétől függetlenül. Ezt az ábrázolásmódot támogatta az idő múlása, ezáltal a valóságos személy emlékének megfakulása, s talán az az elvárás is, hogy az ünnevelt szent szülőanya jámbor, őszintén hívó asszonyként jelenjen meg.

A legendák meglehetősen szűkszavúan nyilatkoznak István gyermekkoráról, felnövekedéséről. A nagyobbik életiratban a következő megfogalmazás található: „*crevit infans regali nutritus educatu*”, amelyet Hartvik püspök is átvesz egyetlen, de munkájának lényeges szemléletbeli változtatását tükröző módosítással: „*crevit infans diligenti nutritus educatu*”.¹⁰ Ezzel szemben a szekvencia 3.b félstrófájának 3–4. sorában egy szép – bibliai ihletésű, s a *Gaude mater Ungaria* kezdetű himnuszban fellelhetőhöz¹¹ igen hasonlatos – megfogalmazás érzékelteti a gyermek felserdülését. A helyhez Clichtoveus a következő tudós kommentárt fűzi, megjelölve a hasonlat forrását is: „*In sexto versu. Ut cedrus in Libano. Aptā est haec expressio sublimitatis et altitudinis virtutum beati Stephani per res corporales, cedrum scilicet arborem praecelsam, odoriferam, impubilem et per Libanum montem Palaestinae, arduum et sublimem. Quae etiam expressio excellentiae per hunc modum in scriptura saepius observate legitur, ut in psalmo, Iustus ut palma florebit, sicut cedrus Libani multiplicabitur (Psal.91.) Et aeterna sapientia apud Ecclesiasticum de seipsa dicit, Quasi cedrus exaltata sum in Libano, et quasi cypressus in monte Sion (Ecci. 24).*”¹²

A 4.a-b félstrófa tartalma és szóhasználata („*Nam ut puer adolevit*”) a *Gaude mater Ungaria* kezdetű himnusz vonatkozó strófáit s annak „*Adolescens agreditur cibum salutis serere*” kijelentését, valamint a 13. század végi verses officium „*Iste Deo se devovit | ab adolescencia*” (2. nocturnus 1. responsorium versusa) megfogalmazását és mondanivalóját idézi fel. Megítélésünk szerint mindezen helyek azt fejezik ki, hogy István ifjú éveiben került trónra,¹³ s uralkodásának első pillanatától kezdve az új hit terjesztője volt. Az idézett passzusok

ron.” A strófa utolsó két sorát a következőképpen értelmezzük: „az akkor igaz hívővé lett anyát nyomban a hit harmata járja át.”

⁹ Is 26, 19: „*expergiscemini et laudate qui habitatis in pulvere | quia ros lucis ros tuus*”. In: *Biblia Sacra Vulgata*. Adiuvantibus B. Fischer, I. Gribomont, H.F.D. Sparks, W. Thiele recensuit et brevi apparatu critico instruxit Robertus Weber. Editionem quartam emendatam cum sociis B. Fischer, H.I. Frede, H.F.D. Sparks, W. Thiele praeparavit Roger Gryson. Stuttgart 1994 (a továbbiakban: *Biblia Sacra*). 1121.

¹⁰ SRH II 381, 407. Hartvik püspök munkájának egyik lényeges vonása, hogy csak a megkoronázott király esetében használja a *rex* illetve a *regalis* szót, hangsúlyozva ezzel a pápa által küldött korona legitimáló erejét. E kérdésről: Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. (a továbbiakban: Csóka) Budapest 1967. 194–195.

¹¹ Az említett két sor a következő: „*Puer crescens progreditur | sicut cedrus in Lybano*”, in: *Vetus hymnarium* 205–207; 206. Lásd a 6. jegyzetben idézett tanulmányunkat.

¹² A munka alábbi kiadását használtuk: *Elucidatorium ecclesiasticum ad officium ecclesiae pertinentia planius exponens et quatuor libros complectens. Iudoco Clichtoveo explanatore*. Apud in clytam Germaniae Basileam 1517. (a továbbiakban: EE). Idézett helyünk: 211^v. A jeles kommentátor kiemeli, hogy a kifejezés boldog István erényeinek magasztosságát és fonségességét kézzelfogható dolgok, azaz a magasba törő, illatozó, a korhadásnak ellenálló cédrusfa s a Palesztinában található meredek és magas Libanon hegy által érzékelteti. Megjegyzi továbbá, hogy a kiválóság ily módon történő kifejezése gyakorta olvasható a Szentírásban, amint az általa idézett helyeken is.

¹³ *Vetus hymnarium* 206, 198. A Szent István legendákban található életkor-megjelölések és István király születési évének kapcsolatára vonatkozó véleményeket lásd: Mályusz Elemér: *I. István születési éve*. In: *Levélári Közlemények* 39 (1968). 199–203; Veszprémy László: *Szent István felővezéséről*. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 102 (1989). 3–12; Kristó Gyula: *Szent István születési ideje*. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* (a továbbiakban: AH) 110 (1999). 3–9; Tóth Sándor László: Vajk-István születésének kronológiai problémái. In: AH 116 (2002). 9–19.

tökéletesen sűrítik a Hartvik püspök által készített életirat alábbi mondanivalóját: „(adhuc) adolescens ... in patris solium laudabiliter proventus, ... In omnibus ... mandatis dei fidelis dispensator existens, apud se cepit meditari, qualiter subiectum sibi populum unius dei cultui manciparet”.¹⁴

A 4.b és 5.a félstrófában a prédikáló, népét keresztelő István király képe áll előttünk. Ez a portré általánosnak mondható a magyar protorex tiszteletére készült s ránk maradt latin nyelvű liturgikus költeményekben¹⁵ annak ellenére, hogy a nagyobb legenda határozottan tagadó álláspontra helyezkedik e kérdésben akkor, amikor az *apostolus* méltató kifejezés indokoltságáról a következőképpen nyilatkozik: „*Merito igitur infra terminos sue dominationis nomen adeptus est apostoli, quoniam etsi ipse evangelizandi non assumpsit officium, predicatorum tamen dux et magister eius tutaminis et sustentationis instituit solatium*”. Ezt a helyet Hartvik püspöknél is megtaláljuk.¹⁶ A kutatásban olyan álláspont is kialakult, amely az igehirdető és népét keresztelő István király portréját egy régebbi hagyományt tartalmazó úgynevezett „legrégibb életirat”-ban keresi.¹⁷

A kérdéssel foglalkozó kutatók ezen elveszett életirat felfogásának tükröződését látják Anonymus és Albericus művében, valamint a Knauz-krónikában, továbbá Szent Gellért és Szent Imre legendájának egy-egy helyén s a liturgikus énekekben is. A Tóth Zoltán által idézett passzusok közül – megítélésünk szerint – kettőben olvasható ténylegesen a személyes igehirdetésre vonatkozó kitétel. Anonymus a következőket írja: „... dum beatus rex Stephanus verba vite predicaret et hungaros baptizaret” (SRH I 117), míg Albericusnál az alábbi szavak találhatók: „ipse rex sua predicatione Ungaros convertit” (MG SS XXIII 779). Véleményünk szerint a Knauz-krónika, valamint a két említett legenda megfogalmazása általánosságban István királynak a térítésben játszott döntő szerepét hangsúlyozza,¹⁸ s ily módon

¹⁴ SRH II 407–408; Kurcz Ágnes fordítása. In: *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I.* Összeállította és szerkesztette Érszegi Géza. Budapest 1999. 30: „Apja halála után a még serdülő István ... dicsőséggel apja trónjára emeltetvén ... minden rendeletében Isten hű sáfárának mutatkozván, azon kezdett elmélkedni, miként juttathatja a neki alávetett népet az egy Isten tiszteletére.” Lásd még a *Megjegyzések egy középkori Szent István-himnuszhoz* című dolgozatunkat.

¹⁵ Ennek igazolására néhány példa: a 13. század végére datált verses officium egy helyén az alábbiakat találjuk: „*Iste sanctus predicator | Hungarorum primitus | cristiane legis lator factus est divinitus*” (1. nocturnus 2. antifona); *Vetus hymnarius* 195; egy másik passzusban ez áll: „*Valde felix es dicenda | a cunctis Pannonia, | qui tibi non preceptorem de plebe discipulum, sed regem predcatorem | misit et apostolum*”: Uo. 197; a *Gaudent celi nova luce* kezdetű ének 10. strófája így hangzik: „*Gerarchie iam congaudent, | cum rex regni predicatur, | reparandum ad ruinam | saxa quadravit verbera*”: Uo. 209.

¹⁶ SRH II 386–387; 419–420; Kisdi Klára fordítása. In: *Az államalapítás korának írott forrásai.* Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gyula. Szeged 1999 (a továbbiakban: ÁKÍF). 289: „Méltán nyerte el tehát uralma határain belül az apostol nevet, mert ha személyesen nem is vette magára az igehirdetés feladatát, mégis mint a hit szószólóinak vezére és mestere védelmével és támogatásával vigaszt nyújtott nekik.”

¹⁷ A kérdés kiterjedt irodalmából: Tóth Zoltán: *Szent István legrégebbi életirata nyomán.* (a továbbiakban: Tóth) In: *Századok* 81 (1947). 23–94; Gerics József: *Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezés-rendjének problémái.* Budapest 1961. 14–17; Csóka 623–646; Veszprémy László: *Ransanus krónikája Géza – Szt. István fejezetének forrásproblémája.* (a továbbiakban: Veszprémy) In: *Magyar Könyvszemle* 106 (1990). 99–109; Veszprémy László: *Szent Adalbert és Magyarország. Historiográfiai áttekintés.* In: *Ars Hungarica* 26. (1998.) 321–337; 334–335. oldal 35. jegyzet; Kulcsár Péter: *Ransanus Szent István – életrajzáról.* (a továbbiakban: Kulcsár) In: *Magyar Könyvszemle* 107 (1991). 307–315.

¹⁸ Tóth 36. oldal, 42, 43 és 44. jegyzet; „*Stephanus rex ... Hungariae ... regionem ... convertit*” (SRH II 329); „... beatus rex Stephanus ad lucem fidei christianae convertisset” (Uo. 500); „*Pannonia ... nostris fere temporibus ad fidem venit ... exortatione et eximiiis meritis christianissimi regis sui Stephani*” (Uo. 451).

tartalma összecseng a nagyobbik István-legenda felfogásával. Különösen kitapintható ez a Knauz-krónika esetében, ahol a térítésre vonatkozó kijelentést a következő mondat követi: „*Propterea Hungarorum rex et apostolus est cognominatus et regnavit in Hungaria annis quadraginta sex*”.¹⁹ Olyan nézet is felmerült, amely szerint a Hartvik püspök által készített életirat a magyar protorex tevékenységét illetően ellentmondásosan nyilatkozik, mert a nagyobbik legenda már idézett helyének átvétele mellett szerepel e munkában a – kisebbik életíraton alapuló – következő kitétel: „*ipsosque secundum ecclesiasticam doctrinam instituit*”.²⁰ E vonatkozásban Kulcsár Péter állásfoglalásával értünk egyet, amely szerint az idézett hely nem István király ígéhirdető tevékenységére vonatkozik. Az a mondat ugyanis, amelyből a fenti szavak származnak, „arról tudósít, hogy István azokat a katonákat, akiket szép szóval nem tudott jobb belátásra bírni, fenyegetéssel, ijesztgetéssel letaposta, és »az egyház útmutatása szerint intézkedve« erővel kényszerítette engedelmességre.”²¹ Véleményünk szerint a feltételezett ellentmondás meglelte ellen szól a Hartvik-legendának az a saját fogalmazású passzusa is, amely a szentté avatások pápai kezdeményezéséről szól, s amelyben a következő szavak is olvashatók: „*ex Romane sedis institutione apostolicis litteris sancitum est, ut eorum corpora elevari deberent, qui in Pannonia Christiane fidei semina iacentes, sua eam predicatione vel institutione ad deum convertissent*”.²² Nem értünk egyet a megállapítással sem, hogy „A kisebbik István-legenda s az ebben őt követő Hartvik nem vonja meg István királytól a személyes ígéhirdetés dicsőségét”,²³ hiszen ez az állásfoglalás a kisebbik életirat következő szavain alapul: „*Hunc secundum ecclesiasticam doctrinam instituens, iugum et legem discipline subpositis cervicibus adhibuit, omnesque immunditias malorum prorsus destruxit*”.²⁴ Megítélésünk szerint itt a nép szigorú térítéséről és fegyelmezéséről van szó, s ezt a passzust vette át némi módosítással Hartvik püspök a már említett helyen. Tóth Zoltán úgy ítéli meg, hogy a nagyobbik István-vitának a magyar protorex személyes ígéhirdetését taglaló kijelentése valamely korábbi – az Anonymus és Albericus munkájában követett – hagyománnyal vitatkozik.²⁵ Meglátásunk szerint azonban a legenda szerzője e helyen nem polemizál, hanem megindokolja, miért sorolható István király is a szentírásbeli apostolok méltó utódai közé. A bibliai 12 s a protorex tevékenységével kapcsolatban ugyanis az alábbiakat írja: „*Legimus in prophetia de apostolis scriptum, quod »in omnem terram exivit sonus eorum« et cetera. Hoc non solum de duodecim, sed de omnibus a deo missis ad evangelizandum dictum probatur, quorum fide et verbis et moribus incrementum pavit ecclesia. De quibus iste christianissimus non minimus fuisse computatur bone voluntatis et operis fama, quam in edificandis ecclesiis in amplitudine proprii iuris exercuit ut (sic) longe positas terras et famosissimas disperserat*”.²⁶ Ezek után a legendaíró lelkes szavakkal méltatja István alapításait Jeruzsálemben, Rómában és Kons-

¹⁹ SRH II 329.

²⁰ Veszprémy 106.

²¹ Kulcsár 312.

²² SRH II 433; ÁKÍF 335: „a római Szentszék rendelése szerint apostoli levélben szentül elhatározott, hogy emeltessenek ki a sírból azok földi maradványai, akik elhíntették Pannóniában a keresztény hit magvait, s azt ígéhirdetésük avagy rendeleteik útján Isten felé fordították.”

²³ SRH II 395. Toroczky Gábor állásfoglalása. In: ÁKÍF 289. oldal 1010. jegyzet, 304. oldal 1067. jegyzet.

²⁴ ÁKÍF 304: „... népét az egyház tanítása szerint oktatta, nyakát a fegyelem törvényes igája alá kényszerítette, s a gonoszok minden tisztátalanságát alapjaiban lerontotta.”

²⁵ Tóth 37.

²⁶ SRH II 386; ÁKÍF 288: „Olvastuk az apostolokról, hogy az egész földkerekségen elhallatszott hangjuk és így tovább. De tudjuk, hogy nem csupán a 12-ről beszél, hanem mindazokról, akiket Isten azért küldött, hogy hirdessék evangéliumát, akiknek hite, szavai és jelleme által gyarapodott az egyház. Közöttük ezt a rendkívüli keresztényt nem is a legkisebbként tartják számon jóakarata és munkálkodása miatt, akinek híre az egyházak építtetése kapcsán főhatalmának határáig terjedt, sőt távoli, nevezetes földekre is eljutott.”

tantinápolyban. E fejtegetést zárja mintegy konklúzióként a kérdéses mondat. Noha az első magyar király személyesen nem vállalta az igehirdetés feladatát, egyéb érdemei alapján méltán nyerte el az apostol nevet, azaz méltán sorolható a bibliai 12 utódai közé, hiszen „*praedicatorum ... dux et magister*”-ként mindenben támogatta a ténylegesen ígét hirdetők tevékenységét. E kérdés vizsgálata során Csóka J. Lajos is arra a megállapításra jut, hogy „a legendák semmit sem cáfoltak”, s véleménye szerint csupán azt emelték ki, hogy István királynak az evangélium terjesztésére, a főemberek meggyőzésére irányuló tevékenysége „nem volt azonos a szorosabb értelemben vett igehirdetéssel, amit természetesen a papok, a prédikátorok végeztek”.²⁷ A magunk részéről meggyőzőnek tartjuk ebben a vonatkozásban Klaniczay Gábor állásfoglalását, amely szerint: „Az apostol funkció mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy István »a hit hirdetőinek vezére és felügyelője« volt”. Ez a tevékenység a szerzetesek és papok támogatásán és irányításán, a békés hittérítésen túl abban is megmutatkozott, hogy az első magyar király nem vonakodott „újszerű politikájának belső ellenségeit kemény kézzel leverni”.²⁸ Fenti megjegyzéseink ellenére az úgynevezett „legrégibb életirat” egykori meglétének kérdésében e helyen nem foglalhatunk állást, elmondhatjuk azonban, hogy az említett liturgikus énekek István király személyes igehirdetését tekintve a nagyobbik legendának Hartvik püspök által átvett kijelentésétől eltérő felfogást mutatnak. Az énekek e vonatkozásban az alábbi – Mezey László által az *apostolus*, *doctor* és *predicator* magasztaló kifejezések kapcsán idézett – Nagy Károly-i és poszt-Karoling uralkodóeszményt tükrözik: „*rector et doctor, rex in potestate, sacerdos in predicatione*”.²⁹

Megítélésünk szerint említésre méltó, hogy vizsgált szekvenciánk vonatkozó sorai – „*Per hunc Xristus predicatur turba credens baptizatur*” – Anonymus következő szavait idézik fel: „*Et dum beatus rex Stephanus verba vite predicaret et Hungaros baptizaret...*”.³⁰ Az ének szerzője mondandójának kifejezésére ugyanazon két ígét alkalmazza azonos sorrendben, mint P mester 1210 körül írt munkájában.³¹ Mindez lehet véletlen hasonlóság, de elképzelhető az is, hogy az ének szerzője Anonymus szavait visszhangozza. A párhuzam kedvéért jegyezzük meg, hogy az ugyancsak 13. századi keletkezésű *Gaude mater Ungaria* kezdetű Szent István-himnusz vonatkozó sorai – „*gens haec Ungara convertitur | et baptizatur prope*” – a nagyobbik s a Hartvik-legendával „rímelenk” hasonlóképpen: „*convertuntur et baptizantur alumpni patrie*”.³²

Megjegyzésre érdemesnek tartjuk, hogy a 16. század elejének neves kommentátora a szekvencia „*instat evangelio*” kifejezésének magyarázata során tovább örökíti az igehirdető István király képét: „*Instabat autem beatus Stephanus evangelio annunciendo suis subditis, quoniam ipsemet publica praedicatione viam veritatis et regulam fidei illis aperire studuit*”.³³

A 5.b és 6.a félstrófa azt az egyházszerző tevékenységet emeli ki, amelyet István király országában egyházfőként vitt véghez, s amelyet a legendák is kifejtenek.³⁴ Az 5.b sza-

²⁷ Csóka 638.

²⁸ Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Budapest 2000. 122–123.

²⁹ Mezey 104. oldal 95. jegyzet. Egyébként Mezey is egy – a ránk maradt legendáknál – korábbi életirat megléte mellett tör lándzsát: Uo. 94. jegyzet.

³⁰ SRH II 117.

³¹ Kristó Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Budapest 1994. 36; Kristó Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest 2002. 50.

³² *Vetus hymnarium* 206; SRH II 380, 405.

³³ *EE* 211^v. Clichtoveus magyarázata szerint boldog István buzgón munkálkodott az evangélium hirdetésén, mivel nyilvános prédikálással személyesen törekedett alattvalóinak az igazság útját és a hit reguláját feltárni.

³⁴ Alszeghy Zsolt: *Szent István a magyar egyházi költészetben*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III*. Szerkesztette: Serédi Jusztinián. Budapest 1938. III 325–344; 328. Ennek a tevékenységnek a leírása a legendákban: SRH II 383, 385; 394; 415–416; Thoroczkay Gábor megjegyzése a nagyobb legenda 9. fejezetének kapcsán. In: *ÁKÍF* 286. oldal

kasz az egyházak alapítását és gazdagítását örökíti meg, a magyar protorex tevékenységét a szentírásbeli Salamonéhoz hasonlítva.³⁵

A 6.a versszak a főpapok kiválasztásáról szól, tehát azt mondja el, milyen szempontok szerint helyezte be tisztségükbe István király az egyház legfőbb vezetőit. Mezey László rámutat arra, hogy a vizsgált szekvenciahely kiemeli ezen egyháziak literatúrát voltát. Arra is felhívja a figyelmet, hogy Szent István „a Nagy Károly-i” erudíciót is beengedte Pannóniába”, s „a király apostol a »litterae colendae« programját a püspökségek és monostorok köteles szolgálatává tette a király és az ország iránt”.³⁶ Az ének 6.a félstrófája tehát kiemeli, hogy az első főpapok már rendelkeztek a korukban korszerűnek tartott műveltséggel. A hely ihletője a Kálmán király korában keletkezett kisebbik István-legenda lehetett.³⁷ A „Könyves”-nek nevezett uralkodó alatt megnőtt az írástudás, a műveltség jelentősége. Kálmán az első magyar uralkodó, akinek udvarában irodalmi élet alakult ki, s a király törekedett arra, hogy emelje az egyháziak műveltségét.³⁸ A tanultság felértékelődése tükröződik az említett életrajzban is, hiszen egy passzusában a magyar protorexről azt olvashatjuk, hogy „már kisgyermekként teljességgel belemerítkezett a grammatika tudományának tanulmányozásába”.³⁹ Véleményünk szerint a szekvencia szerzője nyomatékosítani akarta azt, hogy az uralkodó s a főpapok viszonya bensőséges, a kölcsönös tiszteleten, bizalmon és megbecsülésen alapul. Ezt igazolják a jelzők, hiszen a prelátusok *iusti, fidi et probati*. A püspökök feladatával kapcsolatban azt találjuk az ének vonatkozó helyén, hogy „*ad docendum*” és „*ad robur fidelium*” lettek rendelve. Ez a mondanivaló megtalálható a kisebbik István-legendában is. A király „*iusit ut decem villarum populus ecclesiam edificaret, ad cuius diocesisim pertinent, ne tedio affectus minus religionis sue officium curaret. Quibus secundum vite meritum episcopos et sacerdotes prefecit, ut auctoritate apostolice traditionis erudirentur*”.⁴⁰ Úgy véljük, nem véletlen, hogy a 13. századra datált ének vizsgált félstrófája kiemeli a fent említett mozzanatokat. E korszak viszontagságos eseményei közepette igen nagy szükség volt – olykor csak lett volna – a király és az egyház összehangolt, harmonikus tevékenységére. E vonatkozásban elegendő arra utalnunk, hogy a tatárok pusztítása után a „második honalapító”-nak is nevezett IV. Béla az ország „renovációja” során szorosán együttműködött főpapjai-

998. jegyzet. István király egyházszervező tevékenységéhez: Györfly György: *István király és műve*. Budapest 1977. 177–189. Kristó Gyula: *Szent István püspökségei*. In: Kristó Gyula: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged 2000. 121–135; Kristó Gyula: *Szent István király*. Budapest 2001. 88–105; Koszta László: *A keresztény egyházszervezet kialakulása*. In: *Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéből*. Szerkesztette: Kristó Gyula és Makk Ferenc. Szeged 1996. 105–115.

³⁵ Török 2001. 110–111; Jodocus Clichtoveus kommentárjában egyebek mellett a következőket írja: „*Porro quomodo Salomon extruxerit deo templum et multis donariis adornaverit, tertius liber Regum latissime refert (3. Regum 6.)*”. In: *EE* 211^v.

³⁶ Mezey 111, 104.

³⁷ Holl Béla: *Szent István tiszteletének hagyománya egyházi énekeinkben*. In: Holl Béla: *Laus librorum. Válogatott tanulmányok*. Válogatta és szerkesztette Monok István, Zvara Edina, Budapest 2000. 37–41; 38.

³⁸ Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Budapest 1998. 145; Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpádok. Fejedelmek és királyok*. Szeged 2000 (a vonatkozó rész Makk Ferenc munkája). 135–160; 159.

³⁹ ÁKÍF 303; SRH II 394: „*puer adhuc scientia grammaticae artis ad plene imbutus est*.” Ez a hatás tükröződik az ugyancsak 13. századi keletkezésű *Gaude mater Ungaria* kezdetű István-himnusz alábbi helyén is: „*Dignis datur doctoribus | hic imbuendus litteris*”. In: *Vetus hymnarium* 206. Lásd a 6. jegyzetben idézett tanulmányunkat.

⁴⁰ SRH II 394; ÁKÍF 307: „*parancsba adta, hogy minden tíz falu népe építsen magának templomot, s annak körzetébe tartozzék, nehogy fásultságukban elhanyagolják vallásos kötelességeiket. Föléjük életük érdeme szerint püspököket és papokat állított, hogy az apostoli hagyomány tekintélyének megfelelő oktatásban részesüljenek*.”

val, akiknek kiválasztásában s hivatalba kerülésében is fontos szerepe és befolyása volt. A magyar király továbbá mindent megtett azért, hogy az egyház vezető egyéniségei magas műveltséggel rendelkező, külföldön iskoláztak s tapasztalatokat szerzett klerikusok legyenek.⁴¹ Talán nem túlzás kijelentenünk, hogy a vizsgált félstrófa tartalma egyaránt érvényes a szekvenciában ünnepelt I. Istvánra, valamint az ének szerzőjére ható kisebbik István-legenda keletkezésének idején uralkodó Könyves Kálmánra, s kifejezi az országot újjáépítő IV. Béla törekvéseit és tevékenységét is. Az első magyar királyhoz hasonló, erős, a keresztény hitet és az egyházat védelmező, annak főpapjaival szorosan együttműködő király ideálja lebegett a klérus és a köznemesség szeme előtt IV. László uralkodása idején. Szekvenciánk vizsgált sorai ezen elvárásokkal is egybevágnak. Az 1277 májusának utolsó napjaiban Rákoson megtartott, a magyar püspöki kar egy csoportja által kezdeményezett „általános gyűlés” összehívása s az ott megfogalmazott törekvések a király s a felső klérus harmóniájáról tanúskodnak. Ennek következtében felcsillan a remény, hogy az ifjú László „valóságos uralkodóként veszi át” az ország kormányzását, s követi dicső elődje példáját. E remény azonban az 1280-as években szertefoszlott. A bárói csoportok játékszerekként vergődő uralkodó ekkor végleg elvétette az utat. Megalázó helyzetéből az ifjú király nem a klérus és a köznemesség felkínált támogatását elfogadva próbált szabadulni, hanem „megkísérelte a királyi hatalmat mintegy kiszakítani a keresztény-feudális koordináták közül”, s a kunokra támaszkodva sajátos autokrata hatalom megalósításába kezdett.⁴² Ettől az időtől fogva irreálisnak bizonyult az a várokázás, hogy a „Kun” névre rászolgált király valaha is hasonlóvá válik az országalapító s egyházszerző magyar protorexhez, akinek alakját a 13. század végén készült verses officiumban követendő példaként állították elé.⁴³

A 6.b félstrófa tömören összegzi István király tevékenységét a rábízott pénzzel jól sáfárkodó szolga szentírásbeli alakját idézve, megjelölve a kiérdemelt jutalmat: az égi trónust is. A helyet részletesen kifejti, s ihletőjére is rámutat tudós kommentátorunk: *„Hic talentum sibi datum. Haec sententia sumpta est ex illa parabola evangelica, quo bonus servus et fidelis dicitur talenta a domino suo accepta duplicasse, et totidem quot acceperat superlucratus fuisse, propter quod a domino suo mirifice commendatur, et ad intrandum in gaudium domini sui invitatur. Ita beatus Stephanus (inquit) accepta a deo gratiarum dona ampliore fructu multiplicavit, illaque largo foenore bonorum operum deo reddidit, propter quod ad aeterni regni solium subvectus est”*.⁴⁴

Igen szemléletes, s a kanonizáció eszmeiségét fejezi ki a 7.a félstrófa, amely – a liturgikus költészetben elterjedt gyakorlat szerint – a Krisztus társaságában az égi hazában uralkodó királyt ábrázolja.

A *Corde voce mente purá* kezdetű Szent István-szekvenciáról összegzőképpen elmondhatjuk, hogy hősében népének térítőjét, a keresztény vallás meggyökereztetőjét s az egyházszerző megalkotóját ünnepli. A király portróját – a személyes igehirdetés kérdésétől eltekintve – a Hartvik-legenda ábrázolására alapozza, szentírási ihletésekkel gazdagítva azt. Tartalmát tekintve szervesen illeszkedik az István király tiszteletére készült középkori latin nyelvű liturgikus költemények sorába, megformálásában igényes, a korabeli európai igéyeknek megfelelő, színvonalas alkotás.

⁴¹ Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest 1993. (a továbbiakban: Szűcs) 89–95; Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpádok. Fejedelmek és királyok*. Szeged 2000 (a vonatkozó rész Kristó Gyula munkája). 266–288.

⁴² Szűcs 291–321.

⁴³ Mezey László: *Szent István XIII. századi verses históriája. Magyar Századok. Horváth János emlékkönyv*. Budapest 1948. 41–51.

⁴⁴ *EE 211^v*. A kommentátor által említett szentírásbeli hely: Máté 25, 18–23. In: *Biblia Sacra 1566*.

HADNAGY SZABOLCS – PAPP SÁNDOR

Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben*

A tizenöt éves háború évei alatt 1595-ben, 1597-ben, 1599-ben, 1601-ben, 1603-ban és 1604-ben történtek békekötési kísérletek. Mivel mindkét fél egyre súlyosabb pénzügyi és harcászati nehézségekkel szembesült, ezek a próbálkozások 1599-től komolyra fordultak, bár ezek a követelések összeegyeztethetlensége folytán általában taktikai időhúzás-jellegűek maradtak. A tárgyalások középpontjában (1597-től) Esztergom várának Egerre, illetve később (1600 után) Kanizsára történő kicerélése, Erdély jogállása, s a fizetendő adók kérdése állt. Az álláspontok merevségén sokszor az adott stratégiai előny, illetve hátrány sem sokat változtatott.

1601. év fordulópont e kísérletekben; a tárgyalások februártól szeptemberig húzódtak, immár külső közvetítő nélkül. Nem tudható, hogy a felek ezt az időt komoly szándékkal, avagy erőgyűjtésre, erősítésre kívánták-e kihasználni. A két birodalom mindenesetre eléggé kimerült a háború kilencedik évére, s mivel a kezdeti sikertelen kapcsolatfelvételeket követően sem nyúltak a fegyverekhez, valószínűleg a béke tényleges megkötésére törekedtek.

Mi kényszerítette a Habsburgokat a törökökkel folytatott béketárgyalásokra? Legfőbb oka a birodalom nehéz pénzügyi helyzete. A kincstár a csőd szélén állt – San Clemente spanyol követ szerint a spanyol és a pápai segély sem lesz képes életet lehelni „e haldokló testbe” –,¹ a birodalmi országgyűlések a török elleni háborúra megszavazott segélyeket csak lassan folyósították, így I. Rudolf a háború folytatására segélyeket próbált szerezni a birodalmon kívül is. Ezért a császár ismét VIII. Kelemen pápához (1592–1605) fordult anyagi segítségért, s e célból Rómába küldte Dietrichstein bíborost.²

A bíboros küldetésének akadt egy másik oka is, miszerint beszélje le a pápát Kanizsa visszafoglalásának elsődlegességéről, s győzze meg Buda ostromának hasznosságáról. A pápa Kanizsa várát Itália kapujának tekintette, s vele együtt az itáliai fejedelmek is, akik pénzükkal járultak volna hozzá mielőbbi visszaszerzéséhez. VIII. Kelemen továbbra is ragaszkodott Kanizsa visszavételéhez – amiben támogatta a spanyol követ, Sessa herceg is, s parancsot adott tízezer gyalogosból álló hadsereg felállítására – a háború alatt immár har-

* A tanulmány gerincét jelentő forráskiadás okleveleit nagyrészt az alábbi pályázatok segítségével gyűjtöttük össze: OTKA F 030437, Bécsi Magyar Kulturális Intézet (Collegium Hungaricum) (1999), Bolyai Ösztöndíj (1998–2000); Gróf Klebelsberg Kúnó Ösztöndíj (2000). Kutatásaink során segítséget nyújtott Fazekas István (HHStA, Bécs) és Németh István (MOL, Budapest), melyet szívből köszönünk. Szintén köszönjük Tóth Sándor László kedvességét, aki néhány oklevelet bocsátott rendelkezésünkre saját anyagából. A források feldolgozását magyar oklevél-olvasási szeminárium során kezdtük feldolgozni, melyben részt vett még Kovács Ágnes és Tóth Hajnalka is. A feldolgozás végső változatát, illetve a levelek nagyobb részének (köztük két németnek) az átírását Hadnagy Szabolcs végezte el, s neki köszönhető a bevezető tanulmány összeállítása is. A feldolgozás során kiadott két török és három német oklevél fordítása, s az oklevélkiadás elé írt bevezető Papp Sándor munkája.

¹ Óváry Lipót: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. 3. füzet. Budapest, 1901. 3.

² Ricaut, Paul: Die neuer-öffneten ottomanischen Pforten. Augsburg, 1694. 346. (a továbbiakban: Ricaut)

madszor, melynek ellátására húszezer dukátot szánt, s a sereg parancsnokának unokaöcsését, Gianfrancesco Aldobrandinit, vezérhadbiztosává Giovanni Serra prelátust nevezte ki. Nagy reményeket fűzött továbbá egy nagy európai törökellenes szövetség kialakításához, s megbízta követeit ennek létrehozására. Vállalkozásába vetett hitét erősítették azok a hírek is, amelyeket egy Segala nevű, Isztambulból hazatérő jezsuita hozott, miszerint az Oszmán Birodalmat egy gyenge kezű, a hadvezetésben tapasztalatlan és járatlan uralkodó irányítja.³

Rudolf Spanyolországtól semmi segítséget nem várhatott, mert az Németalföldért és Anglia ellen csatározott, támogatni kívánta az ír felkelést, hogy az Angliával folytatott békétárgyalásokon jobb pozíciót szerezzen, s le akart számolni az algíri kalózzokkal.⁴ Az 1596-os banksődöt követően pénzügyileg sem igazán tudott segítséget nyújtani a keleti rokonság számára. III. Fülöp (1598–1621) csupán csekély létszámú sereget, s a tapasztalt és harcedzett Philip Emanuel Mercoeur lotharingiai herceget tudta „felajánlani” a török elleni harcra.⁵

A császár a pápa törökellenes koalíció-tervét elutasította, azzal az indokkal, miszerint ebben az akut helyzetben a birodalom számára csak a gyors pénzügyi segély jelenthet tényleges segítséget, nem pedig egy hosszú idő alatt létrejövő, s a tapasztalatok alapján működésképtelen szövetségi rendszer.⁶

Rudolf ezután tekintélyét bevetve Franciaországhoz és Velencéhez fordult támogatásért. IV. Henrik (1589–1610) egy kimerítő kilenc éves háborún volt túl Spanyolországgal, a savoyai herceggel még mindig háborúban állt, s ebben a helyzetben nem akarta a szultánnal fenntartott kiegyensúlyozott viszonyát megrontani. Henrik továbbá a német-római császári trónra aspirált, amelynek érdekében követeket küldött a választófejedelmekhez, így nem is állt érdekében támogatni Rudolfot.⁷ A spanyol segítség elmaradására hivatkozva utasította el a Habsburgok kérését.⁸

Velence sem kívánt konfliktusba keveredni a törökökkel, többre becsülte a biztosított kereskedelmi kedvezményeket, óvakodott veszélybe keverni mediterráneumi birtokait, s végül is tengeri és nem szárazföldi hatalom volt.⁹ A Signoria tehát kitérő választ adott, múltbéli káiraira utalva, amiket akkor szenvedett el, amikor egyedül találta szemben magát a szultánnal, s csak egy európai szintű szövetség kialakulása után ajánlkozott volna a török ellen.¹⁰

Az ország helyzetét könnyíthette volna a perzsa sah, I. Abbasz (1588–1621) tervezett támadása a törökök ellen, amely ügyben 1599-ben követséget menesztett Európába, szövetségeseket keresve. A követek 1600. október 11-én érkeztek meg Prágába, egy angol diplomata, Anthony Sherley és egy magas rangú perzsa tisztségviselő, Sin Ali Bej vezetésével.¹¹ A követek a sah Mingreliaival, a grúzokkal és az oroszokkal fenntartott jó kapcsola-

³ Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal. III. kötet. (1526–1689) Budapest, 1903. 257.; Ricaut, 346.

⁴ Niederkorn, Jan Paul: Die europäische Mächte und der „Lange Türkenkrieg” Kaisers Rudolfs II. (1593–1606). Wien, 1993. 219. (a továbbiakban: Niederkorn)

⁵ Tóth Sándor László: A mezőkeresztési csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000. 47. (a továbbiakban: Tóth)

⁶ Ricaut 346.

⁷ Niederkorn 170–171.

⁸ Ricaut 346–347.

⁹ Tóth 51–52.

¹⁰ Ricaut 347.

¹¹ Fugger-Zeitungen; Ungedruckte Briefe an das Haus Fugger aus den Jahren 1568–1605. Wien-Leipzig-München, 1923. 223–224.

taival, valamint a „ciliciai” beglerbég, Kara Haszán megnyerésével érveltek az átfogó támadás mellett.¹²

Rudolf a követeket december 11-én bocsátotta el meglehetősen sablonos üzenettel, ugyanis ez a váratlan lehetőség csupán hosszabb távon jelentett volna könnyítést a háborút illetően. A császár ugyanakkor 1602-ben elküldte Moszkván keresztül Perzsiába az erdélyi Kakas Istvánt, aki azonban útja során a perzsiai Lahidzsánban megbetegedett és elhunyt.¹³

Az 1601. évi támadás céljait figyelembe véve abban egyetértés uralkodott, hogy Kanizsát mindenképpen vissza kell szerezni. Mercoeur herceg Buda és Székesfehérvár mellett kardoskodott, és csak ezen erősségek bevétele után kívánta Kanizsát megostromolni, s erre maga az uralkodó is hajlott. Ez szöges ellentétben állt Ferdinánd főherceg akaratával, aki stájer birtokaira tekintettel Kanizsa mielőbbi visszaszerzését óhajtotta, VIII. Kelemen pápával egyetemben.¹⁴

Mivel a pápa ragaszkodott Kanizsa ostromához, s Báthori Zsigmond erdélyi visszatérése miatt Basta seregét is meg kellett erősíteni, így a csapatokat három részre osztották. A felső-magyarországi seregeket 35 ezer főre tervezték, Mercoeur vezetésével, az alsó-magyarországi hadakat 18 500 főre, Ferdinánd főherceg vezetésével. Basta erdélyi seregének létszámát 11 500 főre becsülték.¹⁵

Az uralkodó a pozsonyi országgyűlésen is a háború szükségességét hangsúlyozta, elismerve emellett az országvészterhes állapotát, a szörnyű pusztításokat, a marhavész okozta károkat, az elégtelen termésből származó éhínséget, a pestis terjedését.¹⁶

Mind a királyi előterjesztés, mind a magyar rendek felirata rávilágított az ország súlyos helyzetére. A legfőbb gondot az elvileg fizetett külföldi zsoldosok rablásai, fosztogatásai, s ugyanezt a tevékenységet folytató szabad hajdúk okozták. A várkapitányok is szinte felosztották embereik között a környékbeli falvakat, hogy megélhetésüket biztosítsák. A végvárok állapotának romlása végzetessé vált, a hadsereg élelmezése a rossz termés és a nem megfelelő szállítási lehetőségek miatt akadozott. Problémát okozott a nemesi felkelés kiállítása is, aminek kötelezettsége alól a magyar rendek pénzfizetéssel próbáltak volna kibújni. A hűtlenség címen folyó birtokelkobzások pedig egyre nagyobb méreteket öltöttek.¹⁷

Ezek az állapotok azt eredményezték, hogy a rendek kijelentették, addig nem hajlandók tárgyalni, míg Rudolf nem mutat hajlandóságot az ország megvédésére. A királyt képviselő Mátyás főherceg Prágába küldött levele is rávilágít e problémára, melyben arra figyelmeztet: a magyarokat már nem lehet üres ígéretekkel ámítani. A türelmük szinte elfogyott, mert nemcsak az ellenségtől kell a legrosszabbakat kiállniuk, hanem a baráttól is, s a király oldalán kell tartani őket, mert ennél veszterhesebb időszakban is törekedtek az elszakadásra.¹⁸

¹² Istvánfi Miklós: Magyarország története 1490–1606. I. kötet. (Ford.: Vidovich György) Debrecen, 1867. 851. (a továbbiakban: Istvánfi); Gróf Illésházy István följegyzései 1592–1603. Pest, 1863. 88. (Cilicia valószerű Karamániát jelentette.) (a továbbiakban: Illésházy)

¹³ Veress Endre: Zalánkeményi Kakas István. Budapest, 1905. 157–161.

¹⁴ Magyarország hadtörténete. I. kötet. Főszerkesztő: Liptai Ervin, szerkesztő: Borus József. 226. (a továbbiakban: Magyarország hadtörténete)

¹⁵ Doberdói Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme. 14. rész. Budapest, 1940. 334.

¹⁶ Acsády Ignác: A magyar adózás története 1598–1604-ben. Budapest, 1906. 73. (a továbbiakban: Acsády)

¹⁷ Magyar Országgyűlési Emlékek. IX. kötet (1598–1601). Szerkesztette: Fraknoi Vilmos és Károlyi Árpád Budapest, 1885. 468–472. (a továbbiakban: MOE IX.)

¹⁸ Acsády 72.

A magyar országgyűlés ebben az évben is azt a segítséget szavazta meg, mint 1600-ban, s Thurzó György véleménye szerint, az uralkodó túl sokat kért a rendektől, aminek az ország a felét sem tudta volna teljesíteni.¹⁹

Mi kényszerítette az Oszmán Birodalmat a Habsburgokkal folytatott béketárgyalásokra? Kanizsa 1600. október 22-i elfoglalása kedvező stratégiai helyzetet teremtett a törökök számára. Mindenesetre nem ez jelentette a tárgyalások kiindulópontját, bár kétségtelenül ösztönzően hatott.

A legfőbb oka a birodalom pénzhiánya és az ebből is adódó újra és újra jelentkező válság. 1600-ban újabb kísérletet tettek az infláció megállítására, az akcse értékének 1586-os tartásával és az agrárárak rögzítésével. A piaci árak ennek révén 3–6-szorosára növekedtek. Ez veszélyeztette a rögzített jövedelműek megélhetését, aminek elégedetlenség, politikai válság lett az eredménye. A régi adók emelése, az újak megjelenése, a bérleti rendszer kiterjesztése pedig a parasztokat tette tönkre.²⁰ A portai lovas alakulatok közül sokan nem kaptak fizetést. Sok szpáhi elmaradt a hadjáratból vagy útközben dezertált. Büntetésként megfosztották őket javadalombirtokaiktól, ezért nem maradt más út számukra, mint a lázadás, illetve a dzselálik közé állás.²¹

Nagy portai szpáhilázadás tört ki március végén Isztambulban amiatt, hogy zsoldjukat a rossz pénzben kapták. A spanyol követ, Francisco de Vera jelentése szerint nyolc napig tartottak a feldühödött szpáhik fosztogatásai, garázdálkodásai.²² Az elcsapott szpáhik nagyobb része Anatóliába menekült, s csatlakozott az ott pusztító felkelő levendbanditákhoz. A levendbandáknak nevezett dzselálik az 1590-es évek elején tűntek fel, válaszul a központi kormányzat tehetetlenségére. A fentebb ismertetett problémákat tetézte a katonák fizetetlenége, amit úgy próbáltak megoldani, hogy az adott terület parancsnokának szabad kezét adták ennek biztosítására, melynek eredményeként gyakorlatilag kíméletlenül kifosztották a lakosságot.²³ A bandáknak nemcsak az elcsapott, fizetetlen, dezertált katonák voltak a tagjai, hanem a telküket vesztett parasztok, kisvárosi munkanélküliek is. A felkelők vezetését ugyanakkor a magasabb rangú személyek vették át, közöttük találunk egykori szandzsákbégek is.²⁴ Egy-egy csapat létszáma 2–6 ezer fő körül mozgott, s főleg a rablások adták akcióik céljait.²⁵

1598-ban Kara Jazidzi fogta össze ezeket a szabadcsapatokat. Előneve arra utal, hogy előtte egy szekbánegység őrnöke volt.²⁶ Nem akart szembeszállni a szultánnal, önállóságra sem törekedett, csupán egy kiskirályságot akart kialakítani magának. Jazidzi 36 ezer fős sereggel rendelkezett,²⁷ melyhez csatlakoztak a délkelet-anatóliai türkmén törzsek is, akik a központi kormányzat ellen küzdöttek.²⁸ Végigfosztogatta Amásziától Szivaszig a városokat, a közlekedés teljesen megszűnt, az év elejére Ankara blokádnak alá került, sőt a felkelés már Burszát is fenyegette. Nem találkozott komoly ellenállással, mivel az anatóliai begler-

¹⁹ Gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez. II. kötet. (1601–1616). Közzétette: Zichy Edmund. Budapest, 1876. 7–12.

²⁰ Tóth 23.

²¹ Schütz Ödön: Örmények kitelepítése Perzsiába. Az 1604-es nagy szüregün, örmény források alapján. In: Keletkutatás, 1988. ősz. 50. (a továbbiakban: Schütz)

²² Braudel, Fernand: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. III. kötet. Budapest, 1996. 1273. (a továbbiakban: Braudel)

²³ İnalcık, Halil: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600. London, 1994. 50.

²⁴ Matúz József: Az Oszmán Birodalom története. Budapest, 1990. 127. (a továbbiakban: Matúz)

²⁵ Schütz 53.

²⁶ Matúz 127.

²⁷ Schütz 52.

²⁸ Matúz 128. Az oszmán kormányzat e felkelést az előforduló kizilizbas-tendenciák miatt, dzseláliknak nevezte, az 1519–1520 mozgalomra való emlékezetül.

bégek és szandzsákbégek többsége Magyarországon harcolt.²⁹ A magát Urfába bevető Kara Jazidszit katonasággal sem tudták leverni, így Amászia szandzsákbégyévé nevezték ki. Itt önállóan tevékenykedett, s miután az ellene küldött csapatokat 1600. szeptember 23-án Kajszerinél legyőzte,³⁰ azután már bátran adott ki szultáni ediktumokat.³¹ Kara Jazidszit 1601. augusztusában sikerült legyőznie Jemicsi Haszán nagyvezírnek, miután a lakosság az erőszakos fosztogatások miatt elpártolt tőle.³²

A hadsereg belső fegyelme és morális tartása is romlott.³³ A pénz és a hadi ellátmány kiutalása már az elmúlt évben is késett, nem tudták időben és megfelelő mennyiségben Belgrádba küldeni. Már a kincstár tartalékának felhasználása is felmerült.³⁴ Ibrahim nagyvezír helyzetét – aki igyekezett fegyelmet tartani seregében – súlyosbította az élelmiszer-utánpótlás akadozása is.³⁵

Az év második negyedére a nemzetközi helyzet is egyre idegesebbé tette az oszmán kormányzatot. Báthori Zsigmond visszatérésevel korántsem látszott stabilizálódni Erdély helyzete, Havasalföld és Moldva is elszakadásra törekedett, sőt a krími tatár kán II. Gázi Giráj (1588–1596, 1596–1607) is egyre inkább kivonta magát az oszmán befolyás alól.³⁶

Európa nyugati részén is aggasztó változások történtek az Oszmán Birodalomra nézve. Franciaország békét kötött a savoyai herceggel,³⁷ így Spanyolországgal is, mert III. Fülöp májusban felesküdtött az 1598. évi vervins-i békére.³⁸ Oszmán vélemények szerint Franciaország a lehető legrosszabbul cselekedett, amikor békét kötött a spanyolokkal, a szultán ellenségeivel.³⁹ Anglia és Spanyolország is készült békét kötni,⁴⁰ amiben a Porta törökellenes keresztény koalíciót és támadást látott, s egy újabb lepantói vereség veszélyétől tartott. Ezt erősítette a spanyolok óriási flottaösszevonása és a dél-itáliai területek csapatainak készségbe helyezése is. A júniusban Genovában gyülekező spanyol hajóhad hírére a törökök 30 gályát küldtek ki a Tenedosz szigetre. (A spanyol hajóhad egyébként az algéri kalózek ellen készült támadásra.)⁴¹

Mint fentebb látható, a perzsa sah I. Abbasz is egy török elleni támadás tervén és előkészületein munkálkodott, így az Oszmán Birodalom joggal érezhette magát több oldalról is szorongatva, aminek egyszerre történő elhárítása meghaladta volna erejét.

*

A békekezdeményezés török részről, Damad Ibrahim nagyvezírtől érkezett. Ez volt egyébként az első eset, amikor a törökök a német-római császártól kértek békét,⁴² s 1444

²⁹ Braudel 1277.; Matúz 128.

³⁰ Dânişmend, İsmail Hâmi: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. İstanbul, 1972. 204.; ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 311.

³¹ Schütz 52.

³² Matúz 128.

³³ Fodor Pál: Állam és társadalom, válság és reform a 15–17. századi oszmán fejedelmi tükrökben. In: Fodor Pál: A szultán és az aranyalma. Budapest, 2001. 156.

³⁴ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 311.

³⁵ Török történetírók. III. kötet. 1566–1659. Fordította: Karácson Imre, sajtó alá rendezte: Szekfű Gyula. Budapest, 1916. (a továbbiakban: Török történetírók III.)

³⁶ Ivanics Mária: A zsitvatoroki békéhez vezető út. Az 1599. évi béketárgyalások. Történelmi Szemle, 1993/3–4. 311.

³⁷ Brown, Horatio F.: Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs. Vol. IX. (1592–1603) London, 1897. 450. (a továbbiakban: Brown)

³⁸ Braudel 1307.

³⁹ Brown 453.

⁴⁰ Brown 450.

⁴¹ Braudel 1308.

⁴² Lázár Gyula: Az oszmán uralom története Európában. II. kötet. Budapest, 1877. 109.

óta először, mint magyar királytól.⁴³ Rudolf a támadás előkészületeire kiadott parancsa mellett nem zárkozott el a tárgyalásoktól.

Ibrahim nagyvezír a tárgyalások előkészítésével és lefolytatásával kethüdáját, Mehmedet, és Kodzsa Murád dijárbekiri beglerbéget bízta meg.⁴⁴ A tárgyalásokon részt vett ezenkívül a budai pasa, Mankirkuszi Mehmed is, aki előbb közvetítői, később megbízotti szerepet látott el. Megemlíthető a koppányi szandzsákbég, Sabán is, aki a kezdetektől fogva kapcsolatban állt mindkét féllel.

Császári oldalról Nádasdy Ferenc, dunántúli főkapitány tartotta kezében a tárgyalások menetét. Levelezésben állt Sabán szandzsákbéggel, a kethüdával, a budai és a dijárbekiri beglerbéggel, akikkel az előkészületeket végezték. Nádasdy kívül tagja volt a tárgyalóküldöttségnek Bartholomäus Pezzen, császári tanácsos, Wolf von Eytzing, Sigmund Herberstein, a horvát végek parancsnoka, Kutassy János esztergomi érsek és Nyáry Pál váradi kapitány.⁴⁵ Utóbbi azért vették be a küldöttségbe, mert amikor Egernél fogságba esett, megismerkedett Ibrahimmal, s úgy hitték, hogy előnyösebb feltételekre bírhatja a törököket.⁴⁶

A kapcsolat felvétele februárban történt meg. Mehmed kethüda a török előrehaladott előkészületeivel, a tatárok várható bevetésével és a béke előnyös volta mellett érvelve gyakorolt nyomást. Mercoeur hercegnek is küldött ajándékot, egy értékes fehér szőnyeget.⁴⁷ A herceg visszautasította az ajándékot, de a tárgyalásoktól nem zárkozott el.⁴⁸

Nádasdy már márciusban felvette a kapcsolatot Murád pasával is, de a közvetítő szerepet ekkor még Sabán töltötte be. Ő állt összeköttetésben a nándorfehérvári táborral⁴⁹ addig, amíg a császári fél elkötelezettsége biztossá nem vált.⁵⁰

Március végén Vásárhelyen már megállapodtak a felek a tárgyalások leendő helyszínéről. Döntésük az esztergomi Helembai-, vagy Szent András-szigetre esett. A találkozót a törökök kérték, de ezenkívül másban nem tudtak egyezsége jutni.⁵¹

Április végén, május elején Bécsben a császári küldöttséget kinevezték és kijelöltek egy lehetséges időpontot,⁵² amit Nádasdy Ferenc Esztergomban egyeztetett a budai pasával.⁵³ Nádasdy ezenkívül ragaszkodott a kethüda és a koppányi szandzsákbég jelenlétéhez is, mint a békeszándék komolyságának biztosítékához.⁵⁴

Az első tárgyalási nap valamikor május közepén zajlott a Helembai-szigeten. Ez még nem volt hivatalosnak tekinthető, ugyanis a hitlevelek cseréje csak június elejére esett.⁵⁵ Itt ismertették a felek túlzott magabiztosságát sugárzó békefeltételeiket. A törökök Esztergom

⁴³ Hammer, Joseph: Geschichte des Osmanischen Reiches. IV. Band. Pest, 1829. 312. (a továbbiakban: GOR IV.)

⁴⁴ Török történetírók III. 159. 304.

⁴⁵ GOR IV. 313.

⁴⁶ Istvánfi 852.

⁴⁷ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. I. fol. 327.

⁴⁸ Fethrentheil-Gruppenberg László: Mercoeur lotharingiai herceg magyarországi szereplése. Hadtörténelmi Közlemények, 1937. 218. (a továbbiakban: Fethrentheil-Gruppenberg)

⁴⁹ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. I. fol. 332.

⁵⁰ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. I. fol. 334.

⁵¹ Hieronymus Ortelius Augustanus: Chronologia des historische Beschreibung aller Kriegempörungen. Nürnberg, 1603. 496. (a továbbiakban: Ortelius)

⁵² ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. I. fol. 325–326.

⁵³ ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 61. fol. 62.

⁵⁴ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. I. fol. 325–326.

⁵⁵ MOL, E185 191. fol. 20.; ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. I. fol. 329.

és Fülek visszaszolgáltatását, a hátralékos évi adók és ajándékok megfizetését és hadisarcot követeltek, illetve ragaszkodtak a béke Budán történő megkötéséhez.⁵⁶

A császáriak a háború folyamán elfoglalt helységek és területek visszaadását, az Una és a Kulpa között fekvő összes végvár visszaszolgáltatását,⁵⁷ az okozott háborús károk megtérítését – amiatt, hogy a szultán sértette meg a békét –, Kanizsa visszaadását és az Erdély felett gyakorolt uralom megszüntetését követelték.⁵⁸ A török feltételeket visszautasították, méltatlannak találva az adófizetést, újra felhozva azt a vitás kérdést, hogy jogilag kinek is a tulajdona Magyarország. A törökök a viszontválaszt csak halogatták, így a tárgyalás kudarcba fulladt.⁵⁹ A követelések a későbbiekben nem sokban módosultak, bár eleinte Győr vára is vitatott kérdésként szerepelt, de a török fél hamar feladta e szempontból az álláspontját.⁶⁰ Az újabb fordulót június tizenhatodikára tűzték ki.⁶¹

A tárgyalásokat erősen befolyásolták az erdélyi események. Mihály vajda Erdély és Havasalföld elvesztése után (1600. szeptember 18., Miriszló és 1600. november 25., Argeş) az év elején Prágába menekült, felajánlva szolgálatait Rudolfnak. Februárban az erdélyi rendek megelégtették a Mihály ellen behívott Basta intézkedéseit és seregeinek garázdálkodásait, s Csáky István vezetésével Báthori Zsigmondot immár harmadszor fejedelemmé választották.⁶² Basta nem tehetett mást, minthogy kivonult, ugyanis az előző év végén elbocsátotta seregét, de Rudolf ezt nem hagyta annyiban, hanem erősítést küldött hozzá Mihály vajdával együtt. Siker esetén Mihály, mint császári hűbéres csupán Havasalföldet kapta volna meg.⁶³

Báthori, Jeremiás moldvai vajdától és a törököktől remélt segítséget. Júniusban katonákat kért a nagyvezírtől, aki ezt meg is ígérte, sőt biztosította Zsigmondot, hogy szükség esetén Erdélyt és Felső-Magyarországot is kész elfoglalni, jelezve ezzel azt, hogy Erdély nem tartozik a béketárgyalások alatt álló Magyarországhoz.⁶⁴ A császári küldöttség is hasonló álláspontú instrukciót kapott a területi kérdésekre nézve, miszerint a törököknek nem szabad engedelményeket tenni.⁶⁵

Erdély fontosságára utalnak azok a mindkét oldalról elhangzott felszólítások is, melyek a terület ügyeibe való beavatkozás esetén a béketárgyalások azonnali beszüntetését helyezték kilátásba. Így tett Ibrahim nagyvezír, amikor Mihály vajda megbüntetését követelte a császártól,⁶⁶ Mehmed kethüda figyelmeztetése, miszerint a császári sereg támadása Erdélyben hátráltatóan hatna a békére,⁶⁷ illetve Nádasdy felszólítása, hogy véget érhetnek a megbeszélések, ha a nagyvezír katonai támogatást nyújt Báthori Zsigmondnak.⁶⁸

⁵⁶ Ortelius, 496.

⁵⁷ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 175–176.

⁵⁸ Zinkeisen, Johann Wilhelm: Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. Dritter Theil. Gotha, 1855. 615. (a továbbiakban: Zinkeisen)

⁵⁹ Ortelius, 497.

⁶⁰ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 175.

⁶¹ ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 68–69.

⁶² Erdély története három kötetben. Főszerkesztő: Köpeczi Béla. I. kötet: A kezdetektől 1606-ig. Budapest, 1986. 531.

⁶³ Illésházy 88.

⁶⁴ Gömörly Gusztáv: Adalékok az 1601–1602. évi erdélyi hadi eseményekhez. Hadtörténelmi Közlemények, 1897. 77.

⁶⁵ Documente privitoare la Istoria Romanilor. Vol. XII. (1594–1602). Al Colectiü „Hurmuzaki”. Adunate și publicate de N. Iorga. București, 1903. 1190–1191.

⁶⁶ Hurmuzaki, Eudoxiu: Documente privitoare la Istoria Romanilor. IV/1. (1600–1649) București, 1882. 256. (a továbbiakban: Hurmuzaki)

⁶⁷ MOL E185 191. fol. 13.

⁶⁸ Hurmuzaki 256–257.

A június tizenhatodikai tárgyalás feltételezhetően elmaradt, ugyanis az egyik főmegbízott, a kethüda nem érkezett meg, s Murád pasa – állítása szerint – még két hét elteltével sem rendelkezett róla információval. Eközben a császári tárgyalóküldöttség türelmetlenül és egyre bizonytalanabban várakozott Komáromban.⁶⁹

Az új időpontot Ortelius szerint július 12-ében,⁷⁰ míg Istvánfi szerint július 15-ében jölköttek meg.⁷¹ Ez a találkozó is elmaradt, mert a kethüda érkezése felöl továbbra sem érkezett semmi érdemleges hír Oroszi András váci kapitány kémeinek jelentésén kívül, miszerint Mehmed azért késik, mert Isztambulban lázadás tört volna ki.⁷² A küldöttek türelmetlensége és bizonytalansága egyre nőtt az Eszéknel gyülekező 15–20 ezres török sereg⁷³ és a közelben portyázó tatárok hírére.⁷⁴ Megnyugtatóskra a budai pasa közölte, a sereg csupán Eszékig halad, ahogy azt a kethüda Nádasdynak is írta.⁷⁵ A helyzet mentésére azt is felajánlotta, hogy Pozsonyban, sőt Bécsben is kész tárgyalni, igaz, magával Mátyás főherceggel, megkérdőjelezve ezzel szándékának komolyságát.⁷⁶ Murád pasa a kisebb csaták tiltására vonatkozó parancslevelét is készen állt elküldeni a császárnak, hogy lássák a békekötésre való törekvés igaz szándékát.⁷⁷

A császári tárgyalóküldöttség már július közepére szép lassan feloszlott, elhagyva Komáromot.⁷⁸ Addig Eörsy Péter esztergomi várnagy látta el a közvetítói szerepet a török fél és a Bécsben tartózkodó Nádasdy Ferenc között. Eörsy szerzett híreire alapozva nem hitt a török komoly elhatározásában, és ezt többször Nádasdy tudtára is adta.⁷⁹

A Haditanács július 16-án ülésezett, s döntött Kanizsa ostromáról is. Mivel nem történtek hadi előkészületek,⁸⁰ a tárgyalások folytatódhattak. A felkészülés késlekedésében nemcsak a megbeszélések, hanem a felszerelés hiánya is szerepet játszott.⁸¹ Nádasdy ezt követően tíz nap haladékot adott Murád pasának a kethüda érkezése pontos dátumának megadására.⁸² Nádasdy ezek szerint nem vette figyelembe Pográny Benedek dunáninneni kerületi főkapitány-helyettes jelentését. Pográny a békekötés lehetetlenségéről írt, ha a császáriak nem adják át a törököktől elfoglalt végvárakat. Az információit három elfogott török vallomására alapozta.⁸³

Július közepére szereztek hírt a kethüda felöl, miszerint háromezer emberével már Tolnánál jár,⁸⁴ s arról is, mi volt késésének az oka. Ibrahim nagyvezír ugyanis július 9-én el-

⁶⁹ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 5.

⁷⁰ Ortelius, 497.

⁷¹ Istvánfi 852.

⁷² ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 45.

⁷³ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 55. Ugyanakkor a kethüda 80 ezer fős seregéről ír, amit Eszéknel hagy. MOL, E185 191. fol. 20.

⁷⁴ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 43. fol. 44.

⁷⁵ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 5.

⁷⁶ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 47.

⁷⁷ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 53.

⁷⁸ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 53. fol. 93.

⁷⁹ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 55. fol. 66–67. fol. 108–109.

⁸⁰ Banfi, Florio: Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. Hadtörténelmi Közlemények, 1940. 145. (a továbbiakban: Banfi)

⁸¹ Kárfy Ödön: Adalék a 1601-iki hadieseményekhez. Hadtörténelmi Közlemények, 1916. 227–228. (a továbbiakban: Kárfy)

⁸² ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 93.

⁸³ MOL, E185 27. fol. 42–43.

⁸⁴ MOL, P707 5. fol. 203.

halálozott,⁸⁵ s Mehmed azt a parancsot kapta ezután, hogy várakozzon Eszéknel, amíg hivatalos értesítés nem érkezik a továbbiakról. Ez idő alatt az Isztambulból kapott parancsok alapján – még a nagyvezír halála előtt – a szultán Murád pasára, a kethüdára és a budai beglerbégre bízta a további tárgyalásokat, szerdárnak pedig az Ibrahim által megnevezett Lala Mehmed ruméliai beglerbéget nevezte ki.⁸⁶ A kethüda érkezését megvárták – Nádasdy feltehetően ragaszkodott jelenlétéhez –, amit hét-nyolc napban becsültek meg. Biztosították tárgyalási szándékukról Nádasdyt – Murád pasa a békekötésre vonatkozó szultáni parancsot eredetiben is elküldte⁸⁷ –, miszerint a békekötés nem Ibrahim, hanem a szultán akarata volt.⁸⁸

A következő tárgyalási fordulót immár megtartották Esztergomban, még hozzá augusztus harmadikán.⁸⁹ A császári küldöttség tagjai nagy várakozással tekintettek ennek elébe, különösen a törökök – vélt – szorult helyzete miatt,⁹⁰ de ennek ellenére a megbeszélések sikertelenül záródtak.⁹¹

Az egész tárgyalási folyamatra a kölcsönös bizalmatlanság és bizonytalanság nyomta rá a bélyegét. A törökök a májusi tárgyalás ideje alatt élelmiszert juttattak be Kanizsára, ötezer gyalogossal és kétezer lovassal egyetemben.⁹² Ibrahim nagyvezír pedig attól tartott, hogy a császáriak és Mihály vajda harapófogóba ejti seregét Esztergomnál.⁹³ A békekötési procedúra ideje alatt a felek megállapodtak abban, hogy minden harci cselekményt megtiltanak, amit aztán mindkét oldalon többször is megszegtek. Elsősorban a szabad hajdúk és a tatárok okozták a legtöbb problémát.

A szabad hajdúk a magyaroknak is rengeteg gondot okoztak, nem csak a törököknek. Nem álltak senki szolgálatában, így megélhetésüket csak rablás és fosztogatás útján tudták biztosítani. Az országgyűlésen a rendek kötelezővé tették ellenük a megyei felkelést, s maga a főherceg a központi kormányzat tehetetlenségét enyhítve, s főleg a rendek megnyugtatására ígéretet tett minél több szabad hajdú királyi szolgálatba vételére.⁹⁴ A törökök a hajdúk akcióit kiváló ürügyként használták fel jobb tárgyalási pozíció eléréséhez. Ilyen volt a hajdúk márciusi hídégetése Szekszárdnál, majd a tolnai palánk felgyújtása,⁹⁵ az augusztusi tárgyalások ideje alatt a Pest körüli portyázások,⁹⁶ továbbá az év folyamán még a Duna mentén, Pécsnél, Siklósnál, Mohácsnál,⁹⁷ ami kitűnő lehetőségként szolgált a császári fél megbízhatatlanságának demonstrálására. A kethüda a későbbiekben éppen a hajdúk garázdálkodásait tette meg a tárgyalások sikertelenségének okaként.⁹⁸

⁸⁵ GOR IV. 313.

⁸⁶ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 137.; Török történetírók, III. 159. 304.

⁸⁷ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 137.

⁸⁸ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 112–113.

⁸⁹ Jezsuita Okmánytár I/1. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606. Sajtó alá rendezte: Balázs Mihály, Kruppa Tamás, Lázár István Dávid, Lukács László. Szeged, 1995. 29. számú levél.

⁹⁰ Benda Kálmán: Nyáry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607. Kisvárd, 1975. 24.

⁹¹ Jezsuita Okmánytár I/1. 29. számú levél.

⁹² Ortelius 496.

⁹³ Veress, Andrei: Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. VI. (1600–1601) București, 1933. 375.

⁹⁴ MOE IX. 473–474.

⁹⁵ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 332.

⁹⁶ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 178.

⁹⁷ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 334–335. fol. 286.

⁹⁸ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 286.

A tatárok fosztogatásaitól, dúlásaitól sem menekült meg az ország, a császári fél tiltakozásai szerint megfordultak az Ipoly mentén, Pest, Szolnok körül, Péterváradnál,⁹⁹ de Murád pasa ezekre azzal felelt, hogy a tatárok nem állnak a szultán szolgálatában, így befolyása sincs rájuk.¹⁰⁰

A hajdúk és tatárok akcióin kívül magyar–török csatározások is előfordultak; márciusban négyszáz fehérvári török támadt Palotára, júniusban negyven győri katona keltett zavart Székesfehérváron, szintén júniusban az esztergomi magyarok és a budai törökök csaptak össze Zsámbéknál,¹⁰¹ júliusban a bolondvári törökök dúlták fel Keszthelyt.¹⁰²

A császáriak ezt követően felhagytak a további tárgyalásokkal, arra jutva, hogy a törökök nem gondolták komolyan az eddigieket sem, s a viszonylagos békét csak Anatólia pacifikálására használták fel.¹⁰³ Véleményüket erősítette Basta, Báthori Zsigmond elleni geroszlói győzelme, mely épp az augusztusi tárgyalás napján történt. Ezzel a sikerrel a Habsburgok lépéselőnybe kerültek Erdélyben. Augusztus kilencedikén Mercoeur herceg megérkezett Győrbe, s megkezdte a Székesfehérvár elleni támadás szervezését.¹⁰⁴ A törökök viszont nem kívánták az alkudozásokat befejezni, s immár az adott status quo elismerése alapján lettek volna hajlandók békét kötni. Szerepelt még további követeléseikben Vác lerombolása, és az adózás érvényesítése Esztergomra, Nógrádra, Szécsényre és a füleki szandzsákra is.¹⁰⁵ Ezek az irreális követelések válasz nélkül maradtak, s ezért augusztus végére a törökök a tárgyalásokat befejezettnek tekintették.¹⁰⁶

Ibrahim nagyvezír halála bizonyos zavarokat okozott a török hadvezetésben. Utóda, Jemiscsi Haszán, vonakodott Magyarországra jönni, s Lala Mehmed pasára kívánta bízni a magyarországi seregek vezetését, de a parancs alapján nem tehetett mást, s augusztus huszadika körül útnak indult Belgrádba, ahová szeptember nyolcadikán érkezett meg.¹⁰⁷ A kinevezett szerdár, Lala Mehmed pozíciója is homályos, mivel Mehmed kethüda a későbbi dokumentumokban magát nevezi a szultán által kinevezett szerdárnak.¹⁰⁸

A nagyvezír Belgrádba érkezésének másnapján megkezdődtek a császári hadmozdulatok. A Székesfehérvár ellen induló csapat Mátyás főherceg névleges főparancsnokságával és Mercocur tényleges vezetésével 28 ezer fővel ekkor kezdte meg a vár ostromát.¹⁰⁹ A herceg elhitette a budai pasával, hogy Buda ellen készül, aki Fehérvárról is vont ki erőket a védelemre.¹¹⁰ Az 500–1000 fő körül mozgó védők tizenegy napig tartották magukat, s szeptember 20-án megtörtént Székesfehérvár visszafoglalása.¹¹¹

A császári sereg gyengítését szolgálta volna török részről Mercoeur herceg eltávolítása, aki a törökökkel jó viszonyban lévő francia király rokona volt. A szultán erre hivatkozva követelte a visszahívását IV. Henriktől, aki azzal érvelt, hogy Mercoeur, mint Lotharingia hercege a német-római császár alattvalója teljesen jogosan vesz részt a háborúban. A törökök Párizsba küldték a szultán házi orvosát, Bartholomey Courresit követelésük elérésére,

⁹⁹ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 44. fol. 45.

¹⁰⁰ ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 68–69.

¹⁰¹ Gömörö Gusztáv: Székesfehérvár visszavétele 1601-ben és újbóli elvesztése 1602-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 1892. 307. (a továbbiakban: Gömörö 1892.)

¹⁰² ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 48.

¹⁰³ Kárfy 225–226.

¹⁰⁴ Gömörö 1892. 309.

¹⁰⁵ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 174.

¹⁰⁶ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 190.

¹⁰⁷ Török történetírók III. 304.

¹⁰⁸ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 190. fol. 286.

¹⁰⁹ Tóth 330–331.

¹¹⁰ Fethrentheil-Gruppenberg 219.

¹¹¹ Tóth 332.

aki nem járt sikerrel.¹¹² Ugyanakkor Ibrahim nagyvezír is Európába küldött két francia renegátot, vagy az Európát járó perzsa követség pozícióinak rontására, vagy közvetítő szerzésére a folyamatban lévő béketárgyalásokhoz.¹¹³

Szintén szeptember kilencedikén érkezett Kanizsa alá a Ferdinánd főherceg vezetett másik sereg 24 ezer fővel, s ehhez csatlakozott a tízezer fős pápai kontingens, Aldobrandini szeptember tizenhatodikai halálát követően Flaminio Delfini parancsnokságával. A sereget megosztották a parancsnok személye körüli viták, Ferdinánd ugyanis átadta ezt Vincenzo Gonzaganak, a mantovai hercegnek, ami viszályt okozott a táborban, így végül Orfeo Galeani kapta meg e tiszteket.¹¹⁴ A 900 védő Tirjáki Haszán pasa vezetésével eredményesen állt ellen,¹¹⁵ bár az ostromlók helyzetét rontotta az esős időjárás, a műszaki felszerelés és legénység hiánya, s a gyakori dezertálások is.¹¹⁶

A törökök Székesfehérvár elestének és Kanizsa ostromának hírére valószínűleg időhúzás szándékából – hogy a nagyvezír könnyebben juthasson fel – ismét felajánlották a béketárgyalások felújítását a magát szerdárnak nevező Mehmed kethüda révén. A kethüda feltehetően ezzel pozícióját akarta növelni. Mehmed szultáni kinevezésre hivatkozott, s egy hét alatt kívánta tető alá hozni a békét.¹¹⁷ Jemisci Haszán közben útban járt Fehérvár felé, ahová október kilencedikén érkezett meg. A két sereg Sárrétnél csapott össze október 10-én, 13-án és 15-én. E csatározások császári győzelemmel zárultak.¹¹⁸ Az utolsó ütközetben életét vesztette a budai beglerbég és Mehmed kethüda is.¹¹⁹ A későbbiekben Haszán rajtaütésszerű támadásokkal próbálta bevenni a várat, sikertelenül. Október huszonötödikén a török sereg visszafordult, egy részük a nagyvezír vezetésével Kanizsa megsegítésére indult, a katonák azonban november hetedikén Szigetvárnál fellázadtak, kieroszakolva ezzel a téli szállásra való vonulást.¹²⁰

Kanizsa ostroma november tizenötödikéig tartott. Több rohammal sem sikerült bevennie a császári seregeknek, pedig a török védők már alig rendelkeztek élelemmel és lőporral. Az ostrom végét a lehulló hó döntötte el, visszavonulásra készítette Ferdinánd főherceg hadát.¹²¹

A béketárgyalások így ebben az évben sem vezettek eredményre, noha kezdetben mindkét fél erre törekedett. E mögött inkább a két birodalom súlyos problémái álltak, aminek időleges elhárítását a császári félnek sikerült gyorsabban megoldania, maga javára fordítva ezzel a kezdeményezés lehetőségét. A Habsburgok végül megkapták a kért anyagi és katonai támogatást, az erdélyi helyzetet is a maguk javára billentették. A török fél augusztus elejére tudott viszonylagos rendet teremteni a hátszágban, ami már későnek bizonyult egy magyarországi hadjárat megindítására. Az augusztus utáni török felajánlkozások már csak időhúzó jelleget öltöttek, a harcok kitolását vagy legalábbis a török sereg rendezését és felvonulását szolgálták. A béke főleg a sokat szenvedő magyar területeknek jelentett volna megnyugvást – erre utal Nádasdy Ferenc a legapróbb részletet átölelő szervezőmunkája –, de a Magyarországon állomásozó török hadsereg és a török végvárok számára is fontos lett volna. Ibrahim nagyvezír alig tudta seregét élelemmel ellátni, fizetni, aminek következtében a fegyelem betartatása is nehezebbé vált, így ha egy béke nem is, de egy fegyverszünet a pozíciók stabilizálódását jelenthették volna.

¹¹² Zinkeisen 647.

¹¹³ Brown 458.

¹¹⁴ Banfi 144. 151.

¹¹⁵ Istvánfi 854.

¹¹⁶ Banfi 154.

¹¹⁷ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. I. fol. 286.

¹¹⁸ Magyarország hadtörténete I. 226.

¹¹⁹ Kanizsa (1600–1601). közli: Vámbéri Ármin. Századok, 1887.

¹²⁰ Tóth 340.

¹²¹ Tóth 344.

OKMÁNYOK

A alábbi okmánytárunkban zömében az 1601-es évi sikertelen török–magyar békekötési kísérletre vonatkozó forrásokot mutatjuk be. Forrásközlésünk alapját a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Turcica anyagából származó levelek alkotják. Kutatásaink során feltűnt, hogy a budai pasák, illetve a magyarországi török méltóságok magyar nyelvű leveleinek kiadásakor egy néhány évnyi hiátus keletkezett. Takáts Sándor, Eckhart Ferenc és Szegfű Gyula szerkesztésében jelent meg 1915-ben *A budai pasák magyar nyelvű levelezése*. I. kötet, amely az 1553–1589 közötti anyagot tartalmazza. A szerkesztők a legteljesebb forrásanyag megjelentetésére törekedtek, így a bécsi levéltárak mellett a hazai gyűjteményeket is feldolgozták, magyar nyelvű török levelek után kutatva. A folytatás sokáig váratott magára, melyet Bayerle Gusztáv jelentetett meg Bloomingtonban.¹²² Az előző vállalkozással szemben az 1590–1593 közötti levélváltás anyaga egyedül a bécsi levéltár Turcica gyűjteményére épül. Az értékéből azonban ez a tény keveset von le, hiszen az első kötet kiadói több mint 90%-ban innen vették az okleveleket. Újabb évtizedek teltek el amíg, s végre ismét itthon, sor kerülhetett a vállalkozás folytatására. Szintén Bayerle Gusztáv gondozásában jelent meg Kádizáde Ali budai beglerbég 1604–1606 közti magyar nyelvű levelezése.¹²³ Ebben a kötetben a legelső kiadási elveket vették alapul, s az okmányokat mind a bécsi, mind pedig a Magyar Országos Levéltár anyagából válogatták.

A feldolgozások közül tehát kimaradt az 1594–1603 közötti tíz esztendő, amely évek nagyon fontos szerepet játszottak a magyar történelemben. A tizenöt éves háború idején a Habsburg Birodalom és az oszmán állam egymással véres háborúkat viselt ugyan, de a magyarországi török hatóságok és a császárváros között a levelezés mégsem szünetelt. Különösen megélelnkült a kapcsolat akkor, amikor a két nagyhatalom lassan felélte a tartalékait, s egyre komolyabban vette a két hadjárati idő közötti béketárgyalásokat.

Ismereteim szerint eddig még nem született kísérlet arra, hogy egy béketárgyalás szinte teljes fennmaradt anyagát bemutassa. Eredeti szándékunk szerint az 1601-es tárgyalások teljes anyagának közlését terveztük. Utóbb ettől részben el kellett térnünk. Elkezdtük kiegészíteni a HHStA Turcica anyagát a Magyar Országos Levéltár állagaiból. Feltárásunk során összesen negyven körüli oklevelet találtunk, ami a legmerészebb reményeinket is túlszárnyalta, de azt is jelentette, hogy a levéltári kutatásokat egy ponton le kellett zárni. Nem kétséges tehát, hogy további anyagok is felbukkanhatnak a későbbiekben. A feldolgozott anyagot végül is szelektálnunk kellett, most csak a békekísérlet folyamatára nézve legérdekesebb okmányokat adjuk közzé. (Reményeink szerint a fennmaradó leveleket, illetve a német és török oklevelek eredeti szövegeit is megjelentethetjük a közeljövőben.)

Az okmányok három nyelven születtek. A 16. századtól a budai pasák legnagyobb mértékben a magyar nyelvet használták a Béccsel való kapcsolattartásra. Mivel a kutatásaink Bécsben kezdődtek, lehetőségünk volt a közölt iratokat eredeti példányokból lemásoltatni. A magyarországi levéltári kutatás azt mutatja, hogy a dokumentumok a tárgyalással kapcsolatba került méltóságok között másolatban is terjedtek, úgyhogy a hazai levéltárak is őrzik a most megjelenő okmányok szövegének egy részét.

A török hatóságok másik levelező nyelve természetesen a török volt. Közvetlenül a tárgyalással kapcsolatban egyetlen eredeti török okmányt őriztek meg Bécsben, Murád pasa levelét, amelyet Pezzen császári tanácsosnak küldött a béketárgyalások folytatásáról.¹²⁴

¹²² Bayerle, Gustav: *Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda 1590–1593*. Bloomington, 1972.

¹²³ Bayerle, Gustav: *The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda 1604–1616*. Budapest, 1991.

¹²⁴ 18. számú irat.

A bécsi udvar elsősorban a német nyelvet használta az ügyvitel folyamán. Okmánykiadásunkban három német nyelvű oklevelet közlünk, mely közül kettőt Mátyás főherceg írt Nádasdy Ferencnek, mint a keresztény békeküldöttség tagjának.¹²⁵ Külön figyelmet érdemel egy hosszú német nyelvű levélfordítás,¹²⁶ melynek eredetije nem maradt fenn, s nem derül ki, hogy magyar vagy török eredetiből készült-e a jelenleg ismert változat. A feldolgozás közben úgy tűnt, hogy az eredeti okmány nyelve talán török lehetett. Egyáltalán nem különleges, hogy egy magyar vagy török levelet németre fordítva őriztek meg Bécsben. Mivel a magyarországi hadi események a Haditanács kompetenciájához tartoztak, az ide kerülő okleveleket fordításban nyújtották be, hogy a tanács tagjai érdemben foglalkozhassanak velük.

Nem ismert, hogy ekkoriban kik lehettek a magyar és török okmányok fordítói, valószínű azonban, hogy az udvarnál szolgáló magyarokról van szó. Ilyen volt például Illésy János tolmács, aki a tizenöt éves háború utóján fordította németre a beérkező török leveleket.¹²⁷

Nem szorosan az 1601. évhez kapcsolódik, de tartalma és iratfajtája szempontjában érdekes okmánytárunk első darabja. Az oklevél 1600 tavaszán, április végén keletkezhetett. Dátumot nem vezettek rá, de a benne leírt események erre az időpontra utalnak. Az egri beglerbég személyi megbízottja, kethüdája (kahja, tihája) küldte Belgrádból. Ismert, hogy a magasabb török méltóságok a Portán, illetve a nagyvezír mindenkori székhelyén személyes ügyvivőket tartottak, akik egyrészt a felmerülő problémákat intézték, bonyolították uruk levelezését, másrészt eljártak a jobban fizető állások megszerzésében is, mind uruk, mind annak valamely embere érdekében. A hódoltság területéről kevés hasonló oklevél maradt fenn. Legutóbb Fodor Pál dolgozott fel egy iratcsomót a 16. század közepéről.¹²⁸ Az oklevélből tulajdonképpen megismerjük a kethüda hivatalt betöltők minden feladatkörét.

A legfontosabb ezek közül bizonyára a fizetett katonák zsoldjának előteremtése volt. Mint az alábbi iratból láthatjuk, a birodalomban igen nagy volt az infláció. A központi költségek az 1580-as évekre annyira megnöttek, mind a bürokratikus apparátus, mind a túlméretezett hadsereg fenntartása miatt, hogy az oszmán pénzügyi kormányzat megoldást keresve, az akcse leértékelésével kísérletezett.¹²⁹ Azonban a nyugatról érkező olcsó ezüst, majd a tizenöt éves háború a helyzetet egyre kilátástalanabbá tette. Az oklevél nagyon szemléletesen mutatja be, hogy milyen „közleharcot” kellett vívnia egy kethüdának, hogy a szükséges pénzt, megfelelő minőségben – esetleg Ragúza évi adójából – meg tudja szerezni a többi követelődző orra elől. Szintén az oszmán állam anyagi és morális romlását, a központi hatalom gyengülését mutatja a kethüda biztatása, hogy az egri pasa ossza szét a közelében lévő szultáni ház birtokokat az emberei között.

A tárgyalat iratból hallunk arról is, hogy Szolnokon a pénteki ima lebonyolítására szolgáló dzsámi épült, melynek alapítványához az egri pasának is köze volt. Az is elképzelhető, hogy ő vagy valamely elődje építhette azt.

Fontos szerepet játszott a kethüda abban, hogy előjárója klientúrájának jól fizető állást biztosítson. Ezek aztán az új pozíciójukban sem feledkeztek meg jötevőjükről, s így jöttek létre azok a hatalmi csoportosulások, amelyek egy-egy frakciót alkotva behálózták az egész

¹²⁵ 4. és 19. számú iratok.

¹²⁶ 21. számú irat.

¹²⁷ Például: ÖSt HHStA Türkei I (Turcica) Kt. 91. (1607–1608) fol. 5. (A bécsi udvar mellett működő magyarok archontológiáját Pálffy Géza kutatásaitól várjuk.)

¹²⁸ Fodor Pál: Kie legyen Pankota? Érdekcsoport és érdekérvényesítés az oszmán hatalmi elitben a 16. század közepén. In: Szultán és az aranyalma. Budapest, 2001. 67–82.

¹²⁹ Fodor Pál: Az oszmán pénzügyrendszer 16. századi válságáról. Megjegyzések az 1585/89. évi leértékelésről. Aetas, 1999. 4. szám. 27–40.

birodalmat, s magát a fényes Portát is. A jelentésből az is kiderül, hogy az egri pasának a tartományától távol, Zomborban is voltak érdekltségei. Dávid Géza tanulmányaiból ismert, hogy egy-egy család milyen széles földrajzi térségben volt képes gazdasági pozícióinak megtartására.¹³⁰

Utolsóként a friss portai hírek megszerzését, szállítását kell a kethüda feladataként megemlítenünk. A tárgyalt jelentésben két olyan birodalmi jelentőségű ügyről emlékezik meg, amelyek a kor történelmi irodalmát is érdekelték. Az egyik a portai lovas alakulatok 1600. áprilisi lázadása volt, melynek során megölték a nagy befolyással rendelkező kirát, egy Spanyolországból menekült gazdag zsidó nőt. A kira a szultáni hárem hölgyei számára folytatott vásárlásokat, majd megszerezte a pénzverés jogát is. Azért lett a lázadás áldozata, mert a portai alakulatokat rossz pénzzel akarták kifizetni.¹³¹ A másik összbirodalmi jelentőségű ügy Kara Jazidzi lázadása volt keleten, melynek történetét a tanulmányban is említettünk.

Hogy a kérdéses okmány miként került a bécsi levéltárba, biztosan nem tudjuk. Valószínű azonban, hogy a levél kézbesítője a portyázó magyar katonák hálóján akadt fenn. Úgy járhatott, mint az okmányban is megemlített elődje, akit a kethüda értesülései szerint is az „útonálló” tartóztattak fel. A levél tehát nem ért célba, mint ahogyan a korábbiak sem. A kézbesítő vélhető tragédiája azonban egy fontos forrást adott a kezünkbe a határvidéki török pasák és a központi hatalom kapcsolattartásának történetéhez.

*

¹³⁰ Például: Dávid Géza: Az első szegedi bég, Dervis életpályája. Aetas, 1999. 4. szám. 5–18.

¹³¹ Selânikî Mustafa Efendi: Tarih-i Selânikî. II. (1003–1008 / 1595–1600) Kiadta: İpşirli, Mehmed. 854–857.; Dânişmend, III. 201. (Eszerint az esemény 1600. április 1-jén történt.); Legújabb említ: Fodor Pál: Egy antiszemita nagyvezír? In: Szultán és az aranyalma. Budapest, 2001. 110. 143. Különösen: 128–130.; Érdekes velencei eredetű forrást találunk magyar nyelven a fenti ügyre a Protocollum Báthorianum című gyűjteményben (OSzKK Fol. Hung. 37. fol. 274r-v.)

„Velencéből 13. Maii Anno 1600.

Az menemű leveleink érkeztek ez héten Constantinopolból, mellyekben ilyen esetek és újságok értésünkre löttek, hogy az szpáhiák és jancsárok az török császárnak rebellisek lettek, úgy annyira, hogy teljességgel magokban eltökélvén, az császárt hogy meg öljék, és helyében mást válasszanak. Mely szándékokat, az császár mikor meg értette volna, imlóban rajta meg ijedt, és mindjárt az egy régi vén eszes kapudzsi basáját, az fel támadot szpáhiák és jancsárokhoz ki küldötte, megérteni akarátjokat. Kinek válasza lévén, kívánta tőlök, hogy tíz, vagy tizenkettőt válasszanak magok közül, kik személy szerint az császárhoz be menjenek, vele beszélni, mely meg lött. És ez be választott tíz török az császárral személy szerint szólván, panaszkodások ez volt, hogy ő rajta sok méltatlan dolog esnék, es az császár felől is rútt gyalázatos hírek forognak, kit immár ők ugyan tovább nem szenvedhetnek, hanem azt kívánják, hogy ő maga az császár ki jöjjön közükbe. És mindeneiket meg értsen meg lásson, mint forgot eddég köztök az dolog. Mert egy gonosz zsidó asszonyállat, kinek Seraglióban (=szerájban) nagy autoritása lévén, minden török asszonyállatok, avagy szultánok előtt, ilyen dolgot cselekedett, hogy minden fő tiszteket külön külön féle színék alatt pénzért, adományért szerette és adta. Azért azt kívánjuk, hogy szabadságok legyen az zsidó asszonállattal és marhájjával azt cselekedni, valami kedveknek tetszik. Látván ezért az császár az dolognak félelmes voltát, hogy életének el vesztésében jár, és azt különben nem proveniálhatná, mindjárt az tíz választott törököknek erszényit valóban arannyal meg tölté, és amellet őköt sok ígéretivel csendesítette le. Az zsidó asszonyállatot is mindjárt kezekben adá, melyet az szpáhiák és jancsárok azonnal koncról konkra hányának, házát meg dúlták, holot aranyat, pénzt egy milliónál többet találtak. Es ha török császártól maga édes anyját, ki sok efféle dolgoknak oka volt, kívánták volna, azt is félelmében az császár kezekben atta volna. Meg tetszik azért ilyen dolgokból, hogy nem az császár immár az ő urok, hanem az ő szpáhiái és jancsári parancsolnak neki. Etc.”

Végül az alább következő oklevelek közlési szabályait foglalom össze. Eredetileg az okleveleket a korabeli helyesírás szerint, betűhíven dolgoztuk fel. A munka során ártírtuk és lefordítottuk a német és török okmányokat. Azonban figyelemmel kellett lennünk a forrásközlésnek helyet adó *Aetas* hagyományaira és olvasóközönségére. A könnyebb érthetőség kedvéért a magyar nyelvű iratokat a korabeli kiejtés, de a mai helyesírás szabályai alapján írtuk át. A neveket, helyneveket azonban az előfordulásuk szerinti állapotban tartottuk meg. (Mivel a számítógépes szerkesztés lehetőségei a korábbi szövegkiadásoknál nagyobbak, kísérletképpen a levelekből kihúzott szavakat is megtartottuk a szövegben.) A török és német okleveleket magyar fordításban közöljük, ahol fontosnak tartottuk az eredeti kifejezés visszaadását, azt a szöveg közben, néhány esetben lábjegyzetben mellékeljük. A török hely- és személyneveket a mai magyar kiejtés szerint írtuk le. Ahol szükséges volt az érthetőség kedvéért a szöveg kiegészítése, ott ezt – a szabály szerinti – szögletes zárójel közé illesztettük.

1. Az egri beglerbég¹³² kethüdájának jelentése urának 1600. május.

ÖStA HHStA Türkei I. Kart. 86. (1601. VII–XII.) Konv. 1. fol. 311. Török eredeti.

Moneytransfer, 15 thousand Forints arrived in Dubrovnik. Many thousand of transfer is soldiers' pay. That sum isn't enough, it's need to send more from Istanbul. Polish soldiers are fighting against Mihai. The archduke Maximilian gives help to Voivode Mihai. The Turk army have fought against Kara Yazici in Anatolia.

Belgrade, May 1601. (?)

Boldogságos és nagylelkű szultánom¹³³ nemes lábaporához szolgál[d] jelentése a következő: Tutszak Gazanfer aga kezéből most kaptam szultánom nemes leveleit. Nemes tartalmuk szerint hármít is megparancsolsz, szolgál megértette. Megparancsoltad, hogy juttassam a szerdár ömértőségához a barátságfodát kifejező leveledet], egy másodpercet sem késtem, beterjesztettem önagyságánál. Ezek elolvasásakor azonnal írtak leveleket, mind a pénz (hazíne = kincstár) mind pedig az ellátmány ügyében, s azokat innen el is küldték. Amikor a [levél vivője] Dimitrokcsa közelében, egy Barszul nevű helyre ért, egy útonálló kurafival (quttá' u t-tariq harámzâdesine rast gelüb) találkozott, s a nevezett szegényt (Tutszak Gazanfert) megölték. Az arról jövők hozták ennek a hírt. Ezenkívül két-háromszor írtam s küldtem leveleket. Nem tudom, hogy boldogságos jelenlédhez eljutottak-e? Ha a pénz és az ellátmány ügyeire kérdeznél, boldogságos szultánom, [azt válaszolom], hogy az ellátmányt többnyire kiadták s a kocsikra felpakolták. Tudatom boldogságoddal, hogy kiadtak harminc ezer jó pénzt (sikke-i hasene), [de a dolog] leállt, mivel arra utasítottál, hogy „néhány új oszmáni akcsét szerezz.” Ilyet nem kaptam, mivel hogy ott oszmáni akcse nem található. Mind ezen szolgálád, mind pedig Ali efendi szolgálád, a nagyvezír öfelségével együtt különösen követelőztünk és tolakodtunk, de oszmáni akcsét nem kaptunk. Most viszont rendkívüli (műsteqill) követ érkezett azzal a hírrel, hogy „a dubrovnyiki pénzzállítmányt (Dubrovenedik hazínesi), amely összesen 15 ezer forint, kiadták, amelyet négy-öt nap múlva elindítanak Belgrádba,” amelyből ahány ezer akcsét csak fel tudunk venni, azt mind a zsold számára különítették el.

¹³² A török krónikákban nem találtam egyértelmű adatot arra nézve, hogy a kérdéses évben ki volt az egri beglerbég. Tomkó Viktor kutatásai azonban tisztázták a kilétét. Az a Bektás volt, aki az 1596-os egri ostrom után megkapta a szolnoki szandzsákbégiséget, s aki Istvánffy Miklós tanúsága szerint itt is született. 1598 augusztusában kapta meg az egri beglerbégiséget. Innen Temesvárra került szintén beglerbégnak és segítette Székely Mózeset a hatalomrajutásában. Bár úgy tűnik, hogy 1601 tavaszán egy rövid ideig ismét betöltötte a szolnoki bégiséget is. Tomkó Viktor: Török közigazgatás Szolnokon. A szolnoki szandzsákbégiség története. Szeged, 2003. Szakdolgozat az SZTE BTK könyvtárában. (Témavezető: Papp Sándor.) 27–30.

¹³³ A „szultánom” kifejezés nem az oszmán uralkodóra vonatkozik, hanem egy magasabb rangú méltóság megtisztelő megszólítása.

Ezenkívül Sehirköj (Šárköy)¹³⁴ adójából is úton van hét-nyolc ezer darab jó pénzérme, amelyet várhatóan szintén zsold számára rendelnek. Bizok az Istenben, hogy tíz napon belül megérkezik. Biztosítalak, hogy amint befut, azonnal [magamhoz] veszem és odaküldöm. Ez ügyben boldogságos szultánom, ne kételkedj komolyságomban (ciddâgum çekmeyesiz iken), azonban sokkal több pénzre lenne szükség, az kellene, hogy a Portáról az egész kincstárát elküldjék. Ha a kincstár a korábbiakhoz hasonlóan állna, [a pénzt] már jóval korábban felvettem és elküldtem volna. Boldogságos szultánom – légy egészséges –, nyugodjál meg, hogy bármilyen módon is kivitelezhető, illetve lehetséges lesz, az ellátás és a pénz megérkezésekor az ott lévő gázik¹³⁵ egységei törekedni fognak az [irántad] érezett vonzalmuknak hangot adni. A parancs azonban a boldogságos szultánomé.

Szolgája, Hadszi Haszán kethüda¹³⁶

Istenben bízva bizonyosnak tartom, hogy a pénzt és az ellátmányt öt, tíz napon belül útnak indítják hozzád. Most pedig a boldogságos szultánom kegyelmedtől azt kérem, hogy a mostanáig tartó késlekedést ne tartsad a mi gondatlanságunknak és figyelmetlenségünknek, tudott az örök Istennél, hogy szemüinkre még álom se jött. Ali efendi is pénztelenül ment el most, és tért haza. A pasa öfelsége (belgrádi beglerbég?) is a legtökéletesebb módon tevékenykedett, konfrontálódott (duruşup), a szerdár önagyaságának¹³⁷ nem hagyott egy pillanatra sem nyugtot, éjjel nappal emberesen fáradozott. Most pedig boldogságos szultánomtól azt kérem, méltóztással abban fáradozni, hogy itt minden dolgot idejében és bőségesen ismertesd. Boldogságos szultánom, ott tífelétek amennyi szultáni házbirtok csak van, azokat juttasd saját embereid használatába és kezelésébe. Ebben az évben a korábbi defterdár önagyaságának a nyugállományba vonulása alkalmából egy falut adtak a házbirtokból 400 gurus értékben. Ha rákérdéznének arra, hogy [miért adtad az embereidnek] használatra [a szultáni házbirtokot] a fenti ügyre itt mindenki emlékezni fog, bár nem hiszem, hogy bármit is szólnának.

Moldva országának követe megérkezett, és arról tudósított, hogy Lengyelországból elég sok katona [jött] és Bogdán (talán Vitéz) Mihály nevű átkozott ellen támadást indítottak. A boldogságos szerdár önagyaságának azt is jelentették, hogy a bécsi királytól pedig Maximilián nevű átkozott herceg egy bizonyos mennyiségű sereggel az átkozott Mihály segítségére ment. Boldogságos szultánom, a szerdár önagyasága nemes óhaja az, kegyelmedtől megállás nélkül érkezzenek ide a hírek. Kanber bég önagyaságának 40 ezer akcsényi nyugdíjat utaltak ki, ezen kívül Sejh Ferhád efendinek, a prédikátornak (vâ'iz) és tanácsadónak (nâsih) is negyven [ezer] akcsényi nyugdíjat rendeltek; a kinevező irataik (berât) kiadása folyamatban van. Ha Szâlih aga szolgálád iránt érdeklődnél, ő jelenleg ágyban fekvő beteg, fekszik. Boldogságos szultánom, Szenâ efendi egy kis figyelmességet (se'âdet) kér nagyságodtól, ha alkalmat találsz arra, hogy az elküldésével jóindulatodat kifejezzed, rendkívüli megelégedésére fog szolgálni. Ezen szolgálodat magadhoz hívtad, amikor a szerdár önagyaságától engedélyt kértem arra, hogy a pénzzállítmánnyal elmenjek, azt a választ adta, hogy „amíg nem jön valaki a helyedre, nem kapsz engedélyt.”

A kethüda bég¹³⁸ parancsot kapott arra, hogy az eszéki párkányt felegető ellenség ellen induljon. Innen elment és mostanában a Dimitroksával szembeni Tvarnik¹³⁹ nevű helyen a hadsereg összegyűjtésével foglalkozik. Jahja kethüda szolgálád megkapta a portai mütefferika állást, ismételten nem kell kérelmezni. Amikor beadtam a szolnoki nemes dzsámíd kegyes alapítványára vonatkozó ideérkezett kérelm[edet], azt válaszolták, hogy egy-két napig várakozzunk.

¹³⁴ Piot.

¹³⁵ Hitharcosok.

¹³⁶ Mivel az irat az eredetileg neki szánt laprészt betöltötte, az írója úgy fejezi be az utolsó sort, mintha ezzel a levél is lezárulna. Ezért olvassuk itt a záró formulát és a levélíró nevét. Itt látható a pecsét lenyomata is. Azonban még sok beszámolnivalója maradt hátra, s ezeket a margin, majd a szöveg feletti üres helyen, végül pedig a hátoldalon folytatta.

¹³⁷ Dámád Ibrahim pasa, nagyvezír, a hadjárat szerdárja.

¹³⁸ Valószínű, hogy az 1601. évi tárgyalások török főszereplőjével, Mehmed tihájával azonos.

¹³⁹ Talán Travnik Boszniában. Birken, Andreas: Die Provinzen des Osmanischen Reiches. Wiesbaden, 1976. 47.

Boldogságos szultánom, a portai ügyekről [szólván], az előkelő szolgák (qul-i 'azîm) között általános felkelés tört ki, bementek a szultánhoz, előhozták a zsidó asszonyt, követelték a kirának¹⁴⁰ nevezett jól ismert átkozottat, majd megölték [azt]. Megtalálták a kezében néhány tekerét,¹⁴¹ mely Halil pasától¹⁴² származott, [amiért] Halil pasát le is váltották. Helyére Háfiz Ahmed pasa került. Történt még néhány ehhez hasonló dolog. Ezen szolgád a portáról jövöktől értesült arról, hogy ott általános felkelés tört ki. Így vedd figyelembe! Csak az ima maradt hátra. A [fenti] így igaz!

Boldogságos szultánom, Musztafa szubasi is csókolja a nemes kezedet, végtelen üdvözléteit és imáit jelenti. Így igaz!

Boldogságos szultánom, a tevék közül néhány elpusztult, néhány megmaradt. Küldj egy nemes levelet, hogy szolgád, a tevehajcsárok basija (sârbân başı) ne akadályozza, hogy az ellátmánnyal együtt Budára menjenek, s mindnyájan a hadjáratához csatlakozzanak.

A nemes levélben Ali efendit is említsd meg, azért, hogy egy bizonyos mennyiségű útiköltséget felvehessen, ezt [levelet] szolgáltnak, a tevehajcsárok vezetőjének kell átadnom, majd pedig az útiköltségek után nézek.

Boldogságos szultánom, amennyi lovunk, holmink, foglyaink csak Zomborban voltak, az ellenség mindet elragadta. Egy-két harcostársunk is csak nehezen menekült meg egy szál ingben glóriában (çiplaq ton gönlek ile). Ez ügyben, hogy micsoda helyzetben vagyunk, Allahon kívül senki sem tudja. A magasságos Allahban bízva a pénzszállítmánnyal Ahmed aga szolgád is szultánom lábaporához fogja az arcát dörgölni, ez biztos. Ali efendivel együtt ezt intézi. Így igaz!

Ila a portai ügyekre kérdeznél, Halil pasán kívül senkit sem tettek várakozási állományba (ma'zul), az ő helyére Háfiz Ahmed pasa harmadik vezírt nevezték ki. A zsidó asszony nevű átkozottat megölték. Mifelénk hatalmas hadjárat indul. Jön az egész hadseregünk, közeledik. A janicsár aga¹⁴³ több mint húsz napja elhagyta Isztambul (İslâmbol), s az úton közeledik. Arra, hogy a boldogságos öfelsége, a méltóságos padisah hadjáratra [menő] iszlám hadserege milyen mértékben fáradozik és igyekszik, azért, hogy minél előbb megérkezzék, nincs megfelelő kifejezés és kívánatos leírás. Az isztambuli szolgáknak (portai alakulatoknak) e pillanatig kiosztották az összes zsoldot, az emeléssel együtt, akik azonnal elindultak és közelednek. A túldalolon (Anatóliában) egy Jazidzi nevű hűtlen személy 10 ezer lövést (tüfenk-endâz) gyűjtött maga mellé. Amikor Maras beglerbége, Ali pasa és Mehemmed pasa – Szinán pasa szerdár fia –, akire a szerdárságot bízták, egy bizonyos nagyságú sereggel el-lene ment, hatalmas csata és összecsapás bontakozott ki.¹⁴⁴ Mehemmed pasát a lábán puskalövés sebesítette meg. Csákir kethüüdâ és Ali pasa is vértanúvá lett. Mivel a hatalmas bégeink közül két híres bég is elesett, ezért az átkozott a jól ellátott hadseregével hátát egy hegynek támasztva a helyszínen maradt. Azonban parancsot adtak ki, hogy egy nagyobb hadsereggel induljanak ellene. Ha más dolgok történének, azok a boldogságos [lábad] poránál is ismertek lesznek.

Címzés: A boldogságos uram, Eger beglerbége lába porához, [legyen] jó egészségben!

Pecsét: Músza fia Haszán, a szegény...

2. Mehmed kethüda ismeretlen személynek. Nándorfehérvár, 1601. február 11.

ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 327.

Káhya Mehmed to an unknown person. The army of the Sultan is going to come from Turkey with the Tartars. Before the attack it's possible to negotiate about the peace. He wrote the same last year, but the imperials didn't take it seriously. He urges that the peace between the two imperials would be efficient. He sent a white carpet as a present to Duke

¹⁴⁰ A „kira” az a zsidó asszony volt, aki a hárem hölgyeinek bevásárlásait végezte Isztambulban, s ezzel nagy befolyásra tett szert.

¹⁴¹ Itt talán elszámolás értelemben szerepel a szó. Esetleg kötelezvény.

¹⁴² Addigi másodvezír, a szultán veje (Dámád).

¹⁴³ Tirnakcsi Haszán aga. Dânişmend, III. 203.

¹⁴⁴ 1600. 04. 25. Dânişmend, III. 202.

Mercoeur by his servant named Matyas Bottka. An atlas-lined panther skin was given to the addressee.

Belgrade, 11th February 1601.

Mi, Mehemett Aga, ki az hatalmas és győzhetetlen Török Császár vezérének, úgymint Ibrahim bánának Tihaja és minden külső és belső dolgaiban fő gondviselője. Köszönetünk és minden tisztességes atyafiúságunknak barátsága után. Továbbá édes vitéz atyámfia és barátom a minap is küldött kegyelmednek egy levelet, kegyelmed atyafia felől, úgymint Dorko asszony felől, ím még ekkoráig módomból az fölküldésében nem volt, de várom, hogy az idő múltjék, mindjárt fölküldöm kegyelmednek igen szép tisztességesen. Kegyelmed azt ne gondolja, hogy gonoszul tartanám, hanem igen szép tisztességesen tartom az kegyelmed tisztességes atyafiúságát és barátságát tekintvén. Ennek előtte is, úgymint ez elmulandó esztendőben kegyelmednek, s mind pediglen az uraknak sokat írtam, de ezután immár nem írok, mert az én szómat nem hiszi kegyelmedek, de ha tavaly is szómat fogadtátok volna, bizony sokat használtatok volna vele. Kit, minthogy magatokra hagyok, hogy pediglen igaz az én mondásom nem volna, mindenek szentekre teljesednek. Azért más ti lássatok míg az hatalmas Császár ki nem jön miképpen az én kegyelmes uramnak kedvét keressétek, mert minden szándéka és akarata kétség nélkül ez esztendőben kijönni. Az tatár[kán is] hamis útban vagydon immár kijött országából, azt kegyelmed ne gondolja, hogy én kegyelmednek hiábavalót szölanék, mert mint hogy tavaly mindenet kegyelmednek megírtam igazán, s nem híve kegyelmed, de végre tudom bizonynyal, hogy eszében jutott kegyelmedeknek. De lássátok ti tudjátok mit cselekedtek, de még sokszor megemlegettek engemet. De mégis az sok szegény megnyomorultaknak megmaradásáért intlek benneteket, hogy az én kegyelmes uramat megkeressétek, most vagydon az ideje. Én is pediglen az két Császár között való dologra tekintvén az sok szegény megnyomorultakat, jó törekedő leszek, ha mit én pediglen az én kegyelmes uram megáll benne. Tudom én, hogy azt gondoltjátok, hogy az töröktől valamit elvehettek beljebb-beljebb jönni akartok, de végre ha meg tekintetek magatokat igen kijebb estek, de bizony keveset mérhették az töröktől, de legyen úgy, az mint Isten akarta. Ím egy szép fehér szőnyeget küldtem az én rabomtúl Bottka Matthiastúl, mely szőnyegen az én kegyelmes uram ő maga imádkozott, bizony igen szép morha, kegyelmed akármely úrnak is bízvást merné ajándékozni. Küldje Tukatj Merkurinak Bottka Mattiással egyetemben, és kegyelmednek magának egy szép párdubört, atlaszal bélettel. Ím Pálffy Tomásnak és Bottka Matthiásnak 300 fegyverderékban vagydon sarcok, ismét tíz magannak való fegyverderékkel, 10 kit puská meg nem jár és tíz gyöngyházzal rakott puskában. Kérem kegyelmed, hogy kegyelmed az behozásában legyen jó segítséggel neki. És ismét, ha mit kegyelmednek itt köztiünk való morhát kíván rabtúl az kegyelmed és kegyelmedek barátságát tekintvén kihagyjuk vinni. Isten velünk. Adatott Nándorfejevárat, Bőjtelő hónapnak 11. napján 1601.

3. Sabán koppányi szandzsákbég Nádasdy Ferenc dunántúli főkapitánynak. Koppány, 1601. április.

ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 332.

Saban the sanjagbey of Koppány sent a letter to Grand Vizier Ibrahim about his agreement with Nádasdy. Six or seven hundred free Haiduks burned up the bridge of Szekszárd and the palisade of Tolna. Saban has an awkward position for this reason, because he has written to the Turk leaders, that Nádasdy has guaranteed to prevent the Haiduks being along the river Danube. The Haiduks' actions could finish the negotiation of peace.

Koppány, April, 1601.

Nagyságos és tekintetős úr, köszönetömmnek és szolgálatomnak utána, magam ajánlását írom kegyelmednek mint vitéz uramnak és barátomnak.

Továbbá hozzák énneköm az Nagyságod levelét Szent György havának negyedik napján, kit igön akarom, hogy Nagyságod megküldötte, mert mindenfelé írtunk volt ez előtt való végezésünket és ők is igen várták. Az olajbeköt is oda alá küldtem vala, és Nagyságod jó akaratát mindenképpen felírtam

vala és alá küldtem az hatalmas császár vezérének, Ibrahim pasának. Azért még az olajbek oda vagy, azt is írja Nagyságod, hogy Murat pasának levelet írtál. Isten éltesse Nagyságodat, szintén helyen cselekedted, úr moldon fogtad az dolgot, hogy vezér Murat pasának levelet küldtél és ő általa legyen minden végezésünk. Ezt is akartam Nagyságodnak tudtára adnom, hogy az török urak, pasák és egyéb urak előtt vétköm vagyok, hogy mindenöknek azt írtam vala, hogy az Dunán alá szabad legényök nem járnak, ha megyön is tíz, húsz vagy harminc vagy ötven, de annak fölötté nem megyön, mört Nagyságod azt mondotta vala. Én is Nagyságod szavához képöst mind az uraknak úgy írtam vala, de énnéköm szekszárdi béktül levél jüve, hogy Tolna alá hat-, avagy hétszáz szabad legény Tolnai palánkra reá mönt volt, és annak utána szekszárdi hidat megégették. Az mi csatázóink is elég hidat megégethetnének, de azzal az szegétségnek csak munkát tesznek. De én is az szekszárdi béknek így íram és az uraknak; most Nádasdi uram oda föl vagyok, azért az ő alá jüvésök az ő hírével nincsen, mert az ő akaratóból nem jü és ezután sem megyön alá. Kérom Kegyelmedet, mint nagyságos uramat, hogy ha akarja Nagyságod, se az én töreködésöm, se Nagyságod járása hejában ne legyen, hanem az Dunáról az szabad legényöket fölvitessétök, mert meddig az szabad legényök az Dunán járnak, az békösség levésének moldot nem találunk. Mert oda alá vezér Ibrahim basának megírták az urak ő Nagysága is mindjárt onnan alól Memhett Kiháját az haddal, ezeké föl küld, mert tavaly is szintén ilyenképpen cselekedének az szabad legényök, azért az békösségnek végére nem mehetnénk. Kérom azért Nagyságodat, mint nagyságos uramat és barátomat kegyelmedtül leheté avagy szintén az hercegnek írod-e, hogy ő tüle legyen az hagyás, hogy az szabad legényök följönjenek. Ha peng az szabad legényök ezt cselekedik, amit most keztek cselekedni, tehát az mi töreködésünknek semmi helye nem leszön az én hitömré jó barátom. Nem azért írom ezt Nagyságodnak, hogy azok minékönk ártanáknak, és az mi ártásunkért írám, hanem mivel Nagyságod aztalán söt, kenyeret öttem és Nagyságoddal mindenök fölő szépön szóltunk és végeztünk. Nagyságod töreködése és az mienk is hejában ne legyen, kérom Nagyságodat, hogy ennek is válaszát írja meg énnéköm, és küldje meg Nagyságod mindenképpen. Isten éltesse jó egészségben Nagyságodat. Költ Koppánban ma szombaton 1601 esztendőben. Én az .. Istennek akaratából az hatalmas és győzhetetlen török császárnak híve és ~~szan~~ Saban szancsog békje.

4. Mátyás főherceg Nádasdy Ferencnek. Bécs, 1601. április 18.

MOL E185 19. fol. 3–4. Német nyelvű eredeti.

Archduke Matthias informs Ferenc Nádasdy, that he has received his letter concerning the peace initiative of the bey of Koppány. He intended to di the Haiduks from the Habsburg army, but the Turks keep on carrying out raids. Nádasdy is required to send Pasha Murad's letter to Vienna. Vienna, 18th April, 1601.

Mátyás, Isten kegyelméből Ausztria főhercege, Burgundia hercege, Tirol grófia etc.

Különösen kedves, tekintetes uram, amit neked a koppányi bég a békére vonatkozóan írt, s azt, amit te neki válaszoltál, folyó hó 15-én küldött írásodból megértettük. Ennek megfelelően, ahogyan ezt elmondtad, az összes határainkra szigorú utasítást adtunk ki, a hajdúk elbocsátása ügyében. Ezzel szemben azonban azt találjuk, hogy a törökök a portyáikkal, rablásaikkal nem hagytak fel, ahogyan március végén is a fehérvári törökök Győr és Komárom között szegény halászokat és más foglyokat vittek el, akiket azok (hajdúk) Győrig üldöztek, s ahogyan a listádról kiderült, kettőt levágtak, s tizet elfogtak, majd bevitték őket Győrbe. Ezt megfelelő alkalommal a bég értésére fogjuk adni. Amit pedig Murád pasa neked írt, azt is tudasd velünk, mivel Eörsi Péter jelentette nekünk, hogy ő küldte a pasa válaszát neked. Ezt azonban, mivel nekünk nem érkezett semmi tőled, kétséggel fogadtuk. Ezenkívül legyen veled szíves jóakaratom!

Kiadtam Bécs városában április 18-án, 1601-ben.

Mátyás főherceg.

5. Nádasdy Ferenc Mehmed kethüdának. Bécs, 1601. május 5.

ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 325–326.

Ferenc Nádasdy to Kâhya Mehmed. Nádasdy hasn't received Murad's letter, which was a reply to Nádasdy's letter from Bratislava. Nádasdy was willing to make peace. The imperial deputation is waiting in Vienna for the date of the negotiation. The venue is Esztergom. Nádasdy insists on Kâhya Mehmed's being at the negotiation.

Vienna, 5th May, 1601.

Nagyságos úr, nekünk ismeretlen úr barátunk. Sok köszönetünknek és minden hozzánk illendő barátságunknak ajánlása után. Az Nagyságod választát, az mi Vásárhelről írott levelönkre, megküldé nekünk az koppányi Saban bég ő kegyelme, kiből az Nagyságod kívánságát értem, hogy az én levelem mellett, melyet az fővezér Ibrahim pasának, ő Nagyságának írtam vala. Nagyságod, mivelhogy ember nem volt az levél mellett nem merte volna beadni, mely Nagyságod levele elég késen jutott mihozzánk, ki miatt egyik okból előbb emberünket Nagyságodhoz nem küldhettök. Más az, hogy nem tudom mi-csoda gonosz szerencsátlanság találta az útban az embert, az kinek az Nagyságos Murat pasa választát, kit az mi Posonból írott levelönkre tett volt, Esztergamból minenkünk kellett volna hozni, de az levél ez óráig is soha mi hozzánk nem jutott. Nem tudjok vízbe holt-e, gonosz emberek miatt veszett-e el útában, de az én hitemre tisztességemre írom Nagyságának, hogy eltévedött az levél, és ha mi késedelem esett, másik okból esett. Kit az végre írok Nagyságának, hogy hitem szerint igaz szívvel és jó emberséggel indoltam el ez dologban, semmi gonoszság szívemben nem forogván, s úgy is akarok ez dologban végik, Isten akaratából előmenni, az jól kezdett dolognak jól véghez vitelében. Immár pedig sok ideje, hogy az ő fölsége ez dologra rendelt emberi itt Bécsben mind együtt vannak és Pecz uram is, kit császár ő fölsége, csak ez dologért bocsátott alá, itt jelen vagyok és most is csak az megnevezett dologért várokodik, várván az egyben való jutásnak napját. Im azért ez levélvivő emberünket az mi kegyelmes urunk Mattias herceg ő fölsége böcsöletes igaz hitlevelével Nagyságodhoz, az Nagyságod kívánsága szerint elküldöttök, kit Nagyságod vigyön elejben az Nagyságos fővezér Ibrahim pasának, az mi előbb írt levelönkkel együtt, mert nem ismerjük szükségesnek lenni, hogy mást ismét írjunk ő Nagyságának. Holott ezelőtt írtonk mindenekről, ki Nagyságodnál vagyok és Nagyságod az maga ajánlása és írása szerint tisztességgel és hamarsággal bizonyos dologgal bocsássa vissza az mi emberünket, hogy az kétség távozzék el egymás közül. És Nagyságod bizonyos napot is nevezzen, melyen az Ibrahim pasától ő Nagyságától, az arra rendeltetett követek, Esztergamban el fognak érközni, hogy az én kegyelmes uram arra választott emberi is, akkorra fogatkozás nélkül jelen lehessenek. Ő Nagysága is pedig Ibrahim passa, mindenekbe hasonló hitlevelét küldje, ezen mi emberünk által az én kegyelmes uramnak, az mint az Saban béggel való végezésünk azt tartja. Nagyságod pedig ez dologban úgygondolkodjék, hogy mi Nagyságának azt tanácsoljok és ugyan kérjök is Nagyságodat hogy Nagyságod ugyan maga legyen jelen ez dolognak végezésében. Holott elhiattök az Nagyságod írásából, hogy Nagyságod szegény nyomorultakra tekintvén örömet munkálózik az jó végezésbe. Mi haszna, ha oly emberek fognak ez dologban jelen lenni, az kik csak színnel fognak abban munkálódni, mert én az én igaz hitöm szerint igazán töreködöm benne. Nem az végre pedig hogy örömet az mezőn nem for forgoloduám, sőt az vitéző rendek csak mind azt kívánnák, holott bizonynyal írhatom Nagyságának, hogy ez idén Isten segettségéből minden dologban jó módok vagyok, de az mint Nagyságod is írja, az Isten elejben kell jutnonk, és nem az magonk hasznát, hanem az szegény nyomorultak állapotját kell ebben meg gondolnonk. Nagyságod azért fogjon ugyan valóban ez dologhoz, és ne is késlelje míg az hadak elérköznek. Legyen Isten hírével addig jó vége az dolognak, én az én hitemre és emberségemre elhiggye Nagyságod, igazán jó szívvel töreködöm, az jó békességben. Isten velünk.

Költ Bécsben, Szent György hónap 26. napján az o kalendárium szerint: 1601.

6. Nádasdy Ferenc Mehmed kethüdának. Esztergom, 1601. május 15.

ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 61.

Ferenc Nádasdy to Káhya Mehmed. Nádasdy sent his servant to Grand Vizier Ibrahim with the imperial contractual letter. Nádasdy and beylerbey Mehmed agreed on the date, the venue and the persons of the negotiation.

Esztergom, 15th May 1601.

Ad Mehemett Tihájám

Nagyságos úr nekünk ismeretlen barátunk. Köszönetünknek és minden hozzánk illendő barátságunknak ajánlása után. Im az Nagyságod kívánsága és írása szerent alá bocsátottam az Nagyságos fővezér Ibrahim pasához emberemet, az én kegyelmes uram hitlevelével egyetömben. Ma penig szemben levén az Nagyságos budai Mehemett pasával, megalkottunk, az napról és helyről és az személyök felől is, az mikor, hol és kikkel, Isten segettségéből összegyülvén, az jó békességnek végezéséhez kezdheünk. Azért Nagyságod immár az dologgal semmit ne késsék, hanem az mint Mehemett pasával, ő Nagyságával egymás között elvégeztök, az szerent siesse az hitlevelet Ibrahim pasátúl, ő Nagyságátúl, ez mi emberüktül megküldeni. És maga is Nagyságtok, az elvégeztök napon és helyön, az végezés szerent jelen levén, Istennek segedtségéből az jól kezdött dolgot vigyük jó végre az sok szegényöknek szerencsájával. Isten velünk. Költ ez levél Esztergamban, Pünkösöd havának ötödik napján, az o kalendárium szerent. 1601.

7. Mehmed kethüda Nádasdy Ferencnek. Nándorfehérvár, 1601. május 19.

MOL E185 191. fol. 13.

Káhya Mehmed to Ferenc Nádasdy. The Káhya is staying with 80 thousand soldiers at Osijek. He wants to go to the venue of the negotiation by small boat. If Basta's army attack in Transylvania, the Turks will do it too. In that case the negotiation will be finished.

Belgrade, 19th May 1601.

Mi, Mehemet aga, ki az hatalmas és győzhetetlen török Császár vezérének, úgymint Ibrahim pasának tihája és minden hadakozó dolgaiban fő gondviseleője. Nagyságos úr nekünk ismeretlen úr barátunk. Köszönetünk és minden hozzánk illendő barátságos szolgálatunkat ajánljuk Nagyságodnak. Az Nagyságod jámbor követe, úgymint Ballagh, az én kegyelmes uramhoz jöve, és az Kegyelmed izenetit az én kegyelmes urannak emberséggel megbeszélle. Azért, mikor az Nagyságod embere ide érkezett immár, akkor én magam nyolcvanezer emberrel kinn voltam sátorban. Az Nagyságod kívánságát megértették, hogy Nagyságod minket kíván ennek az fő dolognak tractálására. Minthogy pedig ilyen fő dologra nem szükség erővel menni, az ha mellettem való hadat Oszéknél hagyom, és az hozzám nem illendő, hogy kocsin menjek, hanem minthogy az Nagyságod embere az Dunán jött alá mi is azonképpen az Dunán megyünk föl. Minthogy pediglen egyik proffintunkat az vizen Egerben bocsattuk, és másikat Kanizsára, itt mást készen sajkánk nincsen. Ha valami kevéské kesedelmünk lessen, Nagyságod azt gonoszának ne tulajdonítsa, mert Nagyságod abban kétséges ne legyen, hogy elmúlatnám, mert azt igaz emberséggel írom Nagyságodnak, hogy szívem szerent akarok az szegény megnyomorultakra való tekintetből ebben az fő dologban eljárni. Im mást pediglen mindenfelé meghattuk az végekben és parancsolatoknak kültönk, hogy békével legyenek, semmi oly dolgot ne indétnak ki az békességnek bomlására legyen, csak Nagyságtok is békével legyen. Az én Kegyelmes uram hitlevelével pediglen az Nagyságod emberét rövid nap elhocsátjuk, mi is mindjára utána indulunk. Megértettem pediglen az Nagyságod leveleiből, hogy Nagyságod tiszta szívvel törekedik az szegény megnyomorultakra való tekintetből, kiért az Isten Nagyságod kétség nélkül mind ezen ez világon s mind az másikon jót ad. Minthogy ennek előtte is az jó dolognak elvégezéséhez visszavonó nem voltam, bizonynyal elhiggye Nagyságod, hogy ezután sem leszék. Miért, hogy az sok szegény megnyomorultak jót mondjanak utánam, mert az más világon csak ez leszen ez enyim, ha az szegény megnyomorultakkal jót cselekeszem ezen ez világon. Továbbá erről is kellett Nagyságodnak írnom, hogy értették az Mihály vajda mellé hadat adott az Római Császár

Ő Fölsége, Erdély országra. Úgy vagyon, hogy mi is hadat kültönk oda, de az mi hadunk semmit sem kezd, csak Nagyságtok is parancsolatot küldjön, hogy valamit ne kezdjen, mert mi erős parancsolattal meghattuk az mi hadunknak, hogy míg Mihály vajda valamit nem kezd veszteg legyenek, de ha valamit kezd, leszünk mi az Isten előtt teszünk tudomást, mert mi az mi hitünknek igaz urai akarunk lenni. Mert az ki Erdély ország ellen vét, az hatalmas Császáruk országa ellen vét az, mert Erdély ország az hatalmas Császár köntösehöz ragaszkodott. Azért kérem Nagyságotat mint, hogy mi vagyunk Nagysággal egyetemben, ennek az fő dolognak közben járója, azt az hadat leszálléssa Nagyságot, hogy az frigynek ártalmára ne legyen. Mi felőlünk pediglen Nagyságot semmit ne kételkedjék, hogy mi oly dolgot indétanánk erről az részről, ki az békességnek ártalmára és ellenére lenne, mert az én Kegyelmes uram nem oly fejedelem, hogy hűtivel játszóék. Isten éltesse Nagyságotat. Datum, Nándor Alba 19 die May Anno 1601.

Mégis Nagyságotnak akarom megjelentenem, hogy ha az mi késedelmünk valamennyével halad, az Nagyságot valami gonoszra ne tulajdonítsa, mert mikor az Nagyságot embere ideérkezett, akkor sátorban voltam, mint ennek előtte is megírák Nagyságotnak. Mert ha én az szárazon mennék az mennyi had velem vagyon, mind eljöne velem, s majd mást gondolna Nagyságotok felőlünk. Hanem sajkákon megyek, vagy kétszáz puskással, harminc avagy negyven sajkával. Nagyságot én bennem kétséges ne legyen, mert bizony szívem szerent és jó emberséggel törekszem, és eljárók az dologban. Isten velünk.

8. Murád díjrabekiri beglerbég Nádasdy Ferencnek. Buda, 1601. június 4.

ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 140. fol. 68–69.

Murad Pasha, Beylerbeyi of Diyarbekir to Ferenc Nádasdy. The negotiation was put off till Saturday after Whitsun. Nádasdy has protested against the Tartars' robbery previously. Murad didn't know about that, but he has sent several prohibitions of warfare to the surrounding castles. Murad protests against the arrest of a Turk messengers by the imperial soldiers.

Buda, 4th Juny 1601.

Mi, Murat Pasa: Az élő Istennek kögyelmességéből az hatalmas Török Császárnak vezérpasája Budán etc. Tekintetes és vitélző Nagyságos úr, neköm becsületes fiam. Mindön hozzám illendő tisztösséges jó dolgokban szomszédsági barátságom ajánlásának utána. Megadák neköm az Nagyságot levélét, kibem emlékezők Nagyságot affelől, hogy mi okokból kellett legyön ő fölségének az pinkösd napja után való szombatira halasztani, az Helembai-szigetben való szömben lételünket, hogy az Mehemmet pasának írott leveléből nyilvánban megérthetném. De mivel hogy akkor az Mehemmet pasa atyánkfia itthon nem levén, az ű levelét nem metszettem föl, de mindazon által, tudásomra leszön az is, és ha kívántatik arra is választ tehetünk ez után is, de annak várakoztatása miatt, nem akartam az levél hozót itt megkéslelni. Írta Nagyságot levelében, hogy bizonyjal elhinném, hogy ez dologban semmi vétök nem esnek, mert ez dologban Nagyságot igaz emberséggel, és jó szívvel fáradozott volna, az szegény nyomorultakért, mölyben sömmi kétségöm nincsen, és mölyet jól teszön Nagyságot. És Isten is meg áldja Nagyságot mindön lelki és testi jóvaival, hogy az szegény nyomorultakért, mindön jóban töreködik Nagyságot. Megértöttem azt is, ahol azt írja Nagyságot, hogy az tatároknak, és ez napokban az egyéb féle csavargóknak cselekedetjök, mind az kétfelől valók. Ez jól kezdött dologban, hogy miniket meg ne fognának s, meg ne akasztalnának, mert Isten segítségével egymással szömben jutván azon lönnének, hogy mindön jókat végeznénk; és hogy semmire ne vetnénk, s úgy ne lönné az mint harmadévi is lött volt, hogy akkor fogyatkozás esött volt az dologban. És hogy sömmi halasztást ne tönnénk, se az hatalmas Császárra, se az fővezérre, hanem hogy az megnevezött helyre és napra teljes hatalommal mönnénk, mivel hogy az fejedelemtül erre röndölt fő uraknak mindeön végezésre teljes és valóságos hatalmök lömme. Hisszöm Istent azért, hogy mi miattunk is nem leszön sömmi fogyatkozás, halasztás, hanem Isten segítségéből, mindön jónak röndelésére, vézésére mi is igyeközünk. Az mi azért az tatárok álhatatlan cselekedetjököt illeti, hogy arra tekintve meg ne szünnénk az el kezdött jó dolgokban, az hol azt írta Nagyságot. Mi arra azt feleljük, hogy az ki meg lött az oda vagyon, és elmúlt. mölyben Isten

bizonyosságunk, hogy nekünk sömmi vétünk és sem hírünk, sem tanácsunk nem volt, ki felől ez előtt is írtunkk egynehány szót is. Török pedig mi közülünk csak egy is nem volt, de ezöknek az ű cselekedetivel minket sem vádolhat uraságtok, mert ezök olyanok mint az éh farkasok. Ezöknek fizetésök az hatalmas Császártól nem jár, és ahol mit kaphatnak, vagy töröké leszön vagy magyaré, de ha bír véle elviszi, mint minap számünk láttára az pesti csordát is elhajták, s kit montheténk meg tülök, s kit nem. Ezökre való képöst azért, holott az csata kimenésére tilalom volt kegyelmetöktül, nem kell volt ismét szabadságot adni reája. De mindaz által az miatt sem leszünk bontók az jól kezdött dolgokban. és rövid beszéddel szólván, effelől is bizonyossá teszöm Nagyságotat, hogy az Nagyságos vezér kihája Mehemmet kihája is, hamar való napon itt fönn leszön az mint értöm. De hogy Isten segítségével által, ez fő elkezdött dolgunk szép módjával véghöz mehessön, ez ilyen dolgok felől parancsolat adassék uraságtoktül, hogy ez dologban járó és küldetött embörink leveleinkkel föl, s alá járván el ne fogattassanak, igen kéröm Nagyságod és hogy az elfogatott is békösséggel vissza bocsattassék. Mert az dolgot így értse Nagyságod, hogy az tatároknak ilyenképpen való cselekedetjök felől, hogy az szegénységöt ez napokban elhozták, panaszt levelünköt küldöttük vala egy Oszmán nevű szolgámtül az Nagyságos vezérpasának, hogy ő Nagysága föl vönné öket innen az földről, hogy ezök miatt ne lönne valami bomlás dolgainkban. És Oszmán nevű legény azért, jüvén jütt Székösfejérvárra, és ott is megparancsoltatott, hogy csata ki ne mönjön. Az követül is pedig az Nagyságod embörétül úti pöcsétös levél adatott kezében, hogy senki meg ne háborgathassa, de reá találván az katonák az váli völgyön mind leveleivel egyetemben elfogták, s elvitték. Ki nem méltó, s nem illendő dolog, mert az követségben járt az kegyelmetöknök is hasznos dologban. Annak okaiért kéröm Nagyságotat, hogy bocsássa és bocsáttassa mindniütt békösséggel vissza Nagyságod, mert ha kegyelmetöktül valamöly katona hozna minékünk ide levelet mi Isten oltalmazzon, hogy annak valami bántására lönnénk, mert tudjuk hogy sem hitünk, sem e.ségünk nem engedne. Valahová vitték azért ez én megnevezett embörömet Nagyságod fölkerestesse, és késödelöm nélkül küldje meg Nagyságod. Effelől választ várok Nagyságotdül, hogy én is értéközhessem tüle minemü véggel járt, és az levelekből is hadd értem meg, Annak okaiért nem küldöttek Fejérvárból kísérot is mellette, hogy nem féltöttük semmi effelétül, mivelhogy az magyar követnek is úti pöcsétös levele nála volt. Isten sokáig éltesse Nagyságotat. Datum Budae 25. die May. Sdm vetus Calend. Anno Domini 1601.

9. Ali csasz Nadasdy Ferencnek. Nándorfehérvár, 1601. június 6.

ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 329.

Cavus Ali to Ferenc Nádasdy. Nádasdy's servant László Balog arrived in Belgrad and presented the imperial contractual letter. The Grand Vizier has discharged him back with the Turk contractual-paper.

Belgrade, 6th Juny, 1601.

Tekentetes és Nagyságos úr minden hozzám illendő tisztességes dologban való baratságos szolgálomat ajánlom Nagyságotnak, mint bizodalmas jó akaró uramnak. Az Nagyságod jámbor szolgálja Balogh László, mikor ideérkezék Nándorfejérvárra az hitlevéllel, énnekem Nagyságod felől minden jókat beszéllé. Nagyságotnak ~~ho~~ hozzám való jó akarátát is jelenté, kiért én is az miben tudtam és illet Nagyságotért örömost szolgáltatam neki. Innét az vezér ő Nagysága vissza bacsátá is meg hasonló hitlevéllel, az minemöt Nagyságotdól hozott, az mi nézi az itt való mastani állapotot Nagyságának beszélett felöle Balogh László. Ennek utána is az mibe illik örömost akarok Nagyságának szolgálni. Isten áldja és tartsa meg Nagyságotat sok esztendeig jó egészségben. Ez levél költ Nándorfejérvárott, pünkösöd előtt való szerdán, 1601 esztendőben. Nagyságotnak szolgál, Ali Csausz.

10. Murád pasa Nadasdy Ferencnek. Buda, 1601. július 2.

ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 5.

Murad Pasha to Ferenc Nádasdy. Murad doesn't know anything about the reason of the Káhya's late arrival. The imperial deputation is waiting for the Káhya's arrival. The imperials are anxious about the great measure of the Turk army. According to Murad, the Káhya will come with the army only to Osijek.

Buda, 1st July, 1601.

Mi, Murat Pasa: az élő Istennek kögyelmességéből, az hatalmas Török Császárnak Budán lévő szerdár és vezér pasája etc.

Mindön hozzám illendő tisztösséges jó dolgokban szomszédsági barátságomat ajánlom Nagyságodnak, mint tisztöletes vitézlő Nagyságos úrnak. Istentül mindön jókat kívánok Nagyságodnak megadatni etc. Megadák neköm az Nagyságod levelét vitézlő fiam, ez mai vasárnap jó röggel, kiből mindönöket által értöttem büségösen. Mőly levél most is az Mehemmet kihájának ennyi időtül fogván való késődelme felől vagyon. Nem tudok azért Isten látja most is Nagyságodnak felőle sömmi egyéb oly bizonyos dolgot iratni, s mondani ennél, mőlyet immár mindön felől látja Isten, hogy eléggé áttallok én magam is. Maga egynéhány postáim vannak hozzáia küldettek, kik közül mi is fölőtte igen csodálkozunk, hogy mind eddig is nem jüve meg csak egy is, hogy az kitül mindön bizonyos dolgot érthettünk volna, és hogy ahhoz képöst Nagyságodat bizonyossá tehattük volna felőle, de immár hiszöm Istent, hogy hamar való napon az posták közül, valamely itt leszön mindön órában várom. És ez mostani küldött levelet is Nagyságodnak, mihelyön megolvastattam, azonnal bizony küldtön alá küldöttem postántül, és mellette én is írttam törökül is Mehemmet kihájának. Az mint ez előtt is megírttam azért, Nagyságod semmi oly vélekedést egy csőppöt is felőlünk ne tegyön Nagyságot, mert sömmi hiba sömmi fogyatkozás, csalárdság Isten tudja, hogy bennünk ninesen, hanem ez késődelöm hogy vagyon, de sömmi hiba kára nem követközik ebből kegyelmetöknek egy szál is ez késődelömből. Hanem ugyan mégis ezön kéröm Nagyságod jó fiam, hogy ha Immár ennyi időtül fogva várakoztatok, mégis egy kevés ideig, s egynéhány napig várakoztassa Nagyságod az urakat, és hiszöm az élő Istent, hogy immár hamar való napon itt leszön. Ez késés miatt sömmi botránkozás ne essék azért kéröm Nagyságod közötötök etc. Az csaták felől is penig mit írt legyön Nagyságod im értöm, de Isten bizonyságom, hogy sömmi híröm, tanácsom benne egy csőpp is ninesen, és ennél különben is ez felől nem értöttem. De mind azonáltal, ez ilyen aprólék dolog végett közöttünk sömmi ez veszés ne legyön. Mert az élő mindönható Isten engömet úgy segéljön, hogy ez nagy dolognak véghöz vitelében, s az békösségnek megszörzésében igazán, és tiszta szívvel lélökkel, mindön hiba és mindön fogyatkozás nélkül töreködöm elejtül fogván#, mind fottig s, ez, s Nagyságod is édes fiam kérlek, hogy úgy törekedjék forgolódjék, s megadja ő szent Istensége kívánságunkat. Holott az levélnek végében azt írja Nagyságod, hogy ennyi időtül fogva így tartóztatta Nagyságod ő fölségének hadat hiában, s miképpen köllessék számot adni Nagyságodnak róla ő fölségének. Megértöttem vitézlő fiam, de én is igaz azonképpen tartóztattam az mi hatalmas Császáruk hadát ennyi időtül fogván, mert Istennek segítsége velünk levén, mindönképpen tiszta szívvel, lélökkel ugyanazon vagyok, hogy az sok háborúságot és hadat le szállíthassam. Noha az mi népeinknek is ki kölletik jüni, de az mint ez előtt való leveleinkben is egynéhányában megírtam Nagyságodnak, Eszékniél följobb az népet általán fogva nem hozza, hanem ott elhagyja, s ő maga egynéhányad magával jü föl etc. Én tülem azért vitézlő fiam, s az én nevennel köszöntse Nagyságod fejenkint az vitézlő urakat, és ugyan igen kérjed én szómmal, hogy mégis egy keveset várakozzék ő uraságok az én barátságomért is. Ki mint bizony sömmi kárvallása nem követközik kegyelmetöknek, az mint ide följobb is elég bevön írttunk, mind most, s mind ez előtt való leveleinkben. Isten sokáig éltesse Nagyságodat. Datum Budae, Anno Domini 1601. 22. die Juny Sdm vety Calendarium.

11. Oroszi András váci kapitány Nádasdy Ferencnek. Vác, 1601. július 11.

ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol 45.

Andras Oroszi to Ferenc Nádasdy. 2 thousand Tartars have been in the Pétervárad area to rob the region. The cause of the Kâhya's late arrival is the rebellion by the Janissaries in Istanbul.

Vac, 11th July, 1601.

Alázatos szolgálatomat ajánlom Nagyságodnak mint kegyelmes uramnak. Az Úristentől kívánok Nagyságodnak minden jókat megadatni. Nagyságodnak azt írhatom, hogy az minemő embere vagyon Budán azt izente, hogy kétezer tatár Péterváradjánál vagyon, és minden igyekezetek az, hogy ide az

Ipoly mellé jöjjenek rablani. Ez okiért akarnak rablást tenni, hogy ha az mi nekünk itt rettentik. Tehát az frigy hamarabb véghez megyen, úgy végezett az vezérpasa vélek. Azt is izente ezen emberem, hogy ez ideig való késése ez a vezér tihájának, hogy oda le Konstancinápolban feltámadt volt az Jancsar Agának Dejakja, és volt ő ezred magával. Annyira, hogy ugyan tartományokat vetek volt meg, azért az Császár éjjel megüttette őket, és az fő Jancsar Aga Dejakjanak is fejét vették. Immár ehhez képest átalán fogva mind az vezér és tihaja megindol, és feljön, de az tihaja csak egy napi járóföldön jön az vezér előtt. Itt Pesten alól két miföldön is vannak valami csavargó tatárok, azért átalán fogva, hogy rablást tesznek. Nagyságodat kérem, hogy Nagyságod ez én emberemnek szerezzen az Commissarius uraktól valami fizetést, mert bizony az magam költségével tartottam meg ez ideig. Isten éltesse Nagyságodat. Actum ex Vace, die 11 July Anno 1601. Nagyságodnak alázatos szolgálja, Oroszi András.

12. Mehmed budai pasa Eörsy Péter esztergomi várnagynak. Buda, 1601. július 11.

ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 47.

The Pasha of Buda to Péter Eörsy. The correspondence between the two sides was dragged on. Nádasdy objected to the personality of the Turk messengers. Mehmed offered to the imperial deputators the negotiation with Archiduke Matthew in Pozsony (Bratislava).

Buda, 11th July, 1601.

Én, Mehemmet Pasa: az élő Istennek kögyelmisségéből az hatalmas Török Császárnak fő helytartója, s gondja-viselője Budán, etc.

Vitéz Szomszédom Eörsy Péter. Köszönötöm és tisztösséges szomszédági barátságom ajánlásának utána. Istentül jókat kívánok kegyelmednek megadatni, mindön házad népével egyetemben. Megadák neköm az kegyelmed levelével együtt kötve az Nagyságos Nádasdy Ferenc úr barátunk leveleivel egyetemben-tis, mölyeket neköm, és az Nagyságos Murat pasának küldött, kiből mindönöket búségössen megértöttünk. És im mismását küldöttük: és kéréim kegyelmedet, mint jó szomszéd úr barátomat, hogy mindjárt szolgálta ő Nagysága kezéhez őket kegyelmed. Eddig is nem késleltük volna, de vártuk azt is, hogy az Deli Oszmánék szombaton föl vite leveleknek mását küldi ő Nagyságok Komáromból, és gondoljuk vala, hogy legyünk mind egyszer, s mind választ reájok, de mivelhogy késődésöket látánk, ez szegény embert nem tartóztatánk tovább itt, etc. Megértöttem pedig az minemű szót nyelvvvel tött kegyelmed Deli Oszmán és az Csesneir Ali kihája felől is. Kegyelmed azért megbocsássa, de mi ezöket nem egyébért küldöttük, hanem ezért, hogy ezök az posták föl, s alá: s, had értsön nyelvvvel is ti kegyelmetök túllök. Mert ha ugyan követségre való választott embörök kívántatnának, találánk tekintősbeket is ezöknél, s becsületösbeket is, mind időre, s mind ternetre, de ez az oka, nem egyéb etc. Ha kívántatik pedig, és ha Mathias herceg ő fölsége hitlevelét küldi énnéköm, szintén én magam szövényöm szörent is, fölmevyök emberségömré hozzája, ha Bécsben akarja vagy pedig Posomba is, ez dolog végezetésére. Elhigyje ti kegyelmetök beszédömet, hogy azonnal bízást fölmevyök, mert tudom hitötöknek erős voltát. Légy jó egészségben. Iratott Budán 1601. Esztendőben, Szent Jakab havának első napján, hétfön az o calendarium szörent.

13. Mehmed budai pasa Nádasdy Ferencnek. Buda, 1601. július 11.

ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 48.

Pasha of Buda to Ferenc Nádasdy. Four of the imperial deputators have left Komárom. Mehmed apologizes for the Káhya's late arrival. The Turks of Bolondvár have robbed the city of Keszthely.

Buda, 11th July 1601.

Mi, Mehemmet Pasa: az élő Istennek jó akaratjából, az hatalmas Török Császárnak fő helytartója, s, gondja viselője Budán etc.

Mindön tisztöletre, becsületre méltó, vitézlvő nuvezetös és Nagyságos úr, N. F., énnéköm szerelmes szomszéd vitéz úr barátom. Sok köszenetömet, és mindön hozzám illendö tisztösséges barátságomat ajánlom Nagyságodnak, és Istentül, mindön kívánt jókat jó egészséget, békösséget, s jó szörenséset kívánok Nagyságodnak megadatni, etc. Vöttem az elmült hétfön az Nagyságod levelét, kiböl mindönöket búsögösen megértöttem az Mehemmet Kihaja felöl írván, kinek késödelmne miatt im értöm, hogy az uraknak vagy négye el is mönt onnan. És hogy az Nagyságos Peczel, és többekkel még ott volna Nagyságod, és hogy azok is nem örömet késödhetnének immáron, hanem hogy el akarnának oszladozni. De mégis kéröm Nagyságodat, hogy én tülem mondjad köszonetömet fejenkint az uraknak fejen, és kérjed szerelmes vitéz úr barátom, hogy mégis Nagyságoddal együtt várakozzanak immár egynehány napot, ha eddig várakoztak. Söt az elmönt urakat is intsse készöritsse, és hía vissza levelében Nagyságod. Mert bizonynyal higyje Nagyságod, hogy az én igaz hitömrre tisztösségemre, mitüülünk sömmi kára nem követközik ti kegyelmeteöknnek, mert Isten bizonyságom igazán mondom, hogy semmi csalárdságos gondolat nincsen bennünk. Sem sohová váraitok alá mönni nem igyeközünk, sem penig csatánkat egy felé is ki nem bocsátjuk. Hanem ha történet szörent az uraságatok népei jünének valamöly vár alá, és azok után, ha ki köllének üzöben mönnünk. De lám Istennek hála mostanság sem onnan, sem innen nem volt semmi csatah patah, hanem szép csöndesség vagyon közzötünk mind az két felöl, etc. Im értjük ezt, hogy az bolondváriak az Kösztöly városát megrablották volna, de az élő igaz Isten bizonyságunk, hogy ide abban minékünk sem hírünk, sem tanácsunk, sem penig akaratumkböl nem cseleködtek. Im mindjárást irattunk azért azok felöl is, az szegény rabok felöl, mihelyt hírt vötünk az Nagyságod leveléböl. Ez levéliratás közben penig örközék postán jött emböre is ide föl az Nagyságos Mehemed Kihajanak, tudni illik az füleki vén Csafer aga, ki minékünk is leveleket hozott, és az Nagyságos Zrínyi Györgynek is, Mehemmet Kihajától hozott levelet. Sömmit ne véleködjék azért uraságatok, mert általan fogva hamar való napon itt fönn leszön Mehemmet Kihaja. És ez füleki Csafer aga hogy elvált tüle, akkor költözök volt által ő is az eszéki hídon. Hiszöm Istent azért, hogy hamar való napon immár általan fogva itt leszön, és hiszöm az élő Istent, hogy ez idén mindön felöl az had leszáll, kit úgy el hittünk, mint ki ha ugyan szintén végöhöz is mönt volna immár. Csak ez kívántatik, hogy Mehemmet kihája is itt találtassék az végezésben. Tudom szerelmetös vitéz úr barátom, hogy Nagyságodat is eléggé megháborítják az urak az szóval, elunván az várást, de mögyünk, ha hertelen nem lehet ilyen messze helyről jüvése. Az mönnyire búsolog ez miatt Nagyságod mi itt meg tíz amnyival inkább, kit mondhatatlan igen általlunk is Nagyságodtül és az uraktül minnyájátül. De megyünk Istenért elszenvedjük, hogy holtunk után is mind ítéletig megmaradjon az mi jó hírünk, neviünk. Az szegény nyomorultakért, mindönképpen mégis ugyan azon legyünk, hogy ha elkezdöttük Isten segítségé által végöhöz is erőlködjük vinni. És valaki ebben bontoh leszön, azt az élő mindönható Isten, soha se ez világon, se az másikon ne segélje, s ne idvözítse. Jó szívvel várja azért immár Nagyságod ez egynehány napokat is el. És az élő Isten mindön jóra adja ez késödelmet hiszöm ő fölségét, hogy egyik félnek sem leszön kárára. Isten sokáig éltesse Nagyságodat.

Iratott Budán 1601. Esztendőben, Szent Jakab havának első napján, keddön, az o Calendarium szörent.

14. Murád pasa Nádasdy Ferencnek. Buda, 1601. július 11.

ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 53.

Murad Pasha to Ferenc Nádasdy. The four of the imperial deputators have left. Nádasdy and Pezzen are waiting for Káhya Mehmed. Murad asked the deputators to wait. The Turks from Bolondvar have made incursions a foray. The Káhya is in Eszék (Osijek). Murad wants to send the order against the forays to Archduke Matthew.

Buda, 11th July 1601.

Mi, Vezér Murath Pasa: az élő Istennek kögyelmességéböl: az hatalmas Török Császárnak Budán levő szerdár pasája etc.

Mindön tisztöletre és becsületre méltó vitézlvő Nevezetös és Nagyságos úr N. F. Neköm szerelmes jó szomszéd barátom és jó fiam. Mindön hozzám illendö tisztösséges szomszédási barátságom ajánlásá-

nak utánna. Istentől mindön kívánt jókat kívánok Nagyságodnak megadatni. Megadák neköm ez elmúlt kett hétfőn az Nagyságod levelét, kiből mindönöket büségössen megértöttem az Mehemmet kihája késődelne felől írván, hogy az uraknak is négye az várakozást elunván, közületök elmönt volna. De mégis Nagyságod az Nagyságos Peczel ott várakoznék. Írta pedig Nagyságod hogy azok is el akarnának mönni. De mégis kéröm Nagyságodat, hogy én tülem s, én szómmal, Nagyságod mondja köszönetömet fejenkint az uraknak. És kérjed szerető fiam, hogy Nagyságoddal együtt, mégis az egynehány napot is várják el immár, ha ennyit elvártak, ez sem teszöm immár sokat ez kevés várakozás miatt, ne legyön bomlás ez elkezdött nagy jó dologban. Sőt az elmönt urakat is, inkább vissza hía Nagyságod levelével értetvénüket. Mert az én igaz hitömre tisztösségömre, mi túlünk sömni kára nem következik ti kegyelmetöknek, mert semmi csalárd gondolat nálunk nincsen, sem sohová váraitok alá mönni, nem igyekezőünk, sem pedig csatánkat sohová ki nem bocsátjuk, hanem ez elkezdött nagy dolgot, Isten segítsége velünk levén kegyelmetökkel együtt véghez is akarjuk vinni. Istennek hála, lám mostan közöttünk sömni csatah patah nincsen egy felől is, hanem szép csőndesség vagyön. Hanem mi értük az bolondváriak gonoszul való cselekedetit, kit értvén-halván azonnal levelet küldötünk azoknak is. Ez levéliratás közben pedig érközék följöüni az füleki vén Csafer Aga is, ki levelet hozott nekünk is, és az Nagyságos Mehemmet kihájátul az Nagyságos Zrínyi Györgynek is levelet hoza, kitül megértötük hogy mikor az Eszéki hídon által költözött ide Mehemmet kihája, ott vált el tüle ez is. És hogy általán fogva nem késnek immár, hanem hamar való napon általán fogva itt fönn lövne Budán. Es hiszöm az élő Istent hogy ez idén az had leszáll, kit ugyan úgy hittiünk el, mintha immár ugyan szintén véghez is mönt volna, csak ez kívántatik hogy Mehemmet kihája érközék ide az végezésre. Az élő Isten bizonyságom, hogy késődése miatt, mi is eléggé búsolgunk, mint szintén Nagyságod és ugyan alig várjuk immár mi is. Átalljuk is uraságtoktul, de mégis édes fiam, ez egy néhány napig úgy forgolódjék Nagyságod az sok szegény nyomorultakért, hogy jó híre, neve emléközetre ítéletig megmaradjon ebben Nagyságotok. Ez elkezdett nagy dolog, ugyan véghez is mönjön immár, és valaki ebben bontoh leszön, azt az élő mindönható Isten, ez világon semmi dolgaiban ne segélje, és holta után is ne idvözítse. Légy jó egészségben édes fiam. Iratott Budán. 1601. Esztendőben, Szent Jakab havának első napján, kettön az o calendariom szörent.

Iratásomnak utána: Effelől is akarék Nagyságodnak szerető fiam iratnom, hogy im az minemü parancsolatlevelet most ide föl ez megnevezött füleki Csafer csausz hozott, az csaták felől, hogy sohová egyfelé is, csatah ki ne mönjön, és hogy mi is sohová csak egy vár alá ne mönjünk se rablani népet ki ne bocsássunk. Im azt is föl küldötük ezön levelekkel együtt, kit megolvastatván, mindönöket megérthet ebből urasagotok, és kétség nélkül meg is hihet. ki felől mi iradtunk vala ez előtt és ahhoz képöst küldetött. És ezelőtt az möly levelet vittek volt föl immár az én legényöm Deli Oszmán és az Mehemmet pasa legénye Ali kihája János bíróval együtt föl mönvén, ebből és azokból is mindönöket büségössen megérthet urasagotok. Ez mostani neköm küldött enröt pedig szükség, hogy az fölségös királynak is elküldje Nagyságod fiam hogy inkább hihesse, hogy nincsen sömni hiba, sömni fogyatkozás az mi dolgainkban: de ez levelet ismét vissza küldje Nagyságod, mert igen szükséges az én kezemmel annak léte, mert azzal s, annak erejével büntethetjük az kik szófogatlanok lönnének etc. Végezetre: én tülem s, én szómmal az Pecz Nagyságos úrnak, és az többinek is fejenkint mondja Nagyságod köszönetömet, várakozzék mégis ő Nagysága az egynehány nap, s én sokat teszön. Ez várakozást az Úristen ez idén mindön jóra adja, és leszállítja ő fölsége az hadat, háborúságot.

15. Eörsy Péter Nádasdy Ferencnek. 1601. július 13.

ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 66–67.

Péter Eörsy to Ferenc Nádasdy. The Káhya's army is waiting at (Eszék) Osijek. The number of his army is between 15–20 thousand. Eörsy doesn't believe in the success in the negotiation.

Esztergom, 13th July 1601.

Örökké való szolgálatomot ajánlom Nagyságodnak, mint kegyelmes uramnak: továbbá Nagyságod uram az mely Danoczy János nevű legént Nagyságodhoz kültem volt ezelőtt, és onnan haza jüvén ismét oda alá bocsáttam vala, az most megjütt, mert élése elfogyott volt, de holnap ismét elbocsátom. Azt beszéli, hogy Eszéken alól négy mélfölddel látta az Tihája hadát, vagy az mint mondja 15 vagy húsz ezeren, de följudégt lassan-lassan. Ennek előtte is sokszor megírtam ű fölségének, hogy az frigyhez ne bízzék, hanem hadhoz készöljön. Most is azt írhatom Nagyságodnak hogy, vagy megyen az frigy véghez vagy nem, de jobb hogy készen találtassunk, hogy sem készöletlen, mert az frigy általán fogva igen kétséges, hogy véghez menjen. Azt is mondja, hogy mindennap gyüiltön gyüil az hada. Isten éltesse Nagyságodat. Datum Strigoniensis, 13 July. Anno 601. Nagyságodnak alázatos szolgálója Eorsy Péter.

16. Pográny Benedek dunáninneni kerületi főkapitány-helyettes Nádasdy Ferencnek és Bartholomaeus Pezzen császári tanácsosnak. Gyarmat, 1601. július 14.

MOL E185 27. f. 42–43.

Benedek Pográny to Ferenc Nádasdy and Bartholomaeus Pezzen. Three Turks were captured by the imperial soldiers. One of them can speak about the negotiation. 30 thousand Turks and 6 thousand Tartars are waiting at (Eszék) Osijek The prisoners from Szécsény are in Újvár.

Gyarmat, 14th July 1601.

...(kiszakadt) pasához mennek erelt azoknak hármát Isten segittségiből elfogták, és az egyiknél találtak az fő vezér Ibrahim pasa levele is, tebb török levelekkel, mely leveleket, mindjártást Fancies uram az ő maga fiatul ide nekem küldötte. Én is itt semmit nem mulattam vélek, hanem Nagyságtoknak küldöttem kétség nélkül, hogy azokból érthet Nagyságtok az ellenség állapotja és igyekezetek felől, Ő fölséginek is megírtam, hogy Nagyságtoknak küldöttem. Az rabot Fancies uram, az kinél az leveleket találták hozzám küldötte volna, de az lábán nagy seb vagy azért nem küldhette ide, hanem azt üzente nekem Fancies uram, hogy examinálta, és azt vallotta, hogy az frigyhez semmit ne bízzunk, noha mond Mátyás herceg és Nádasdy Ferenc, (ilyen szóval szólott) igen futják az frigyét, de abban semmi nem lezen, véghet sem megyen, hanem ha, azókat az vigházakat, kiket ők bírtak mind megadjok, Ibrahim pasát mondja, hogy igen készül. Amhat tiháját Oszéknél hatta, 36 ezer emberét mondja, azok között hat ezer tatár hogy vagy az. Azt is mondotta, hogy az Jazicsi igaz hogy Török császár ellen támadott,...(kiszakadt)... Nagyságtoknak megiszolgálom. És miel hogy Istennek segettségiből, én az Gyarmati kastélt erősen ipitettem kétség nélkül, ha megérti az ellenség megtekint benniüket, mert ha az Úristen segettségivel vighöz vihetem, igen nagy károkra kezd nekik, nekünk pedig hasznunkra lenni. Ezökért ismét másfél száz gyalogokot bocsátottam az utakra, hogy ha erre júninek, reájok vigyázzanak, és engem hírral irtessenek, akaram hogy Nagyságtok is értse. Továbbá most is ír nekem, ő fölsége az szécsényi rabok felől, emlékezhetik Nagyságtok arrúl, hogy mi helyen Újvárban ~~nyit~~ hoztuk őket, azonnal az szécsényi hadnagyokkal oda Nagyságtokhoz mentem, és Nagyságtoknak megmondottam, hogy Újvárban vadnak, és ugyan akkor is elvittem volna Nagyságtokhoz őket, de az aga halálos sebe miatt nem vihettem. Nagyságtok is parancsolá, hogy Új- várban hagyjam, ~~hanem~~ és Nagyságtok az interpret bocsátja az secretariussal oda, azokat examináltatja, én úgy cselekedtem. Könyörgök Nagyságtoknak egy kis írás által tegyen bizonyoságot ő fölséginek efelől, ne látassék ő fölségivel, hogy ő fölsége parancsolatját, elhallgattam volna. Megiszolgálom éltemben Nagyságtoknak, valamikor parancsolja Nagyságtok mindjártást oda vitetem, nekem vagy az káromra, mert költségem vagy az reájok. Én itt Istennek segettségivel igen munkálkottatok hiszem az Úristent ez jövő héten megis fonyatom, megis kápázatom akarom, ha Nagyságtok látna fő helen és hasznos helen leszen, ha az Úristen megtartja. Isten éltesse Nagyságodat jó egységben. Ex Gyarmat 14 July 1601 Es ac M. D Nra Be. Pogram mpp

17. Nádasdy Ferenc Murád pasának. Bécs, 1601. július 17.

ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 93.

Ferenc Nádasdy to Murad Pasha. Nádasdy and Pezzen have left Komárom. Nádasdy gives another chance for Murad to appoint the days of the Káhya's arrival. In that case the imperial deputators will continue the negotiation.

Vienna, 17th July 1601.

Ad Murat Passam.

Tekentetes Nagyságos Úr etc. Megadák minekőnk itt Bécsben az Nagyságod levelét, kiből megértetem, hogy Nagyságod mégis jó szívvel igyekezik az elkezdett nagy dologban munkálódnii, és kér minket is azon, hogy az elozlot urakat is visszahívok levelőnkkel, és magunk is Pecz urammal ő Nagyságával mégis tovább várakodnánk Komáromban. De el hittem jó Apám, hogy az én levelem, kit Kara Oszmántúl, és Ali Tihájától írtam régen eddig Nagyságodnál vagyon, kiből Nagyságod megértette, hogy én is Pecz urammal egyött, eljöttünk Komáromból, holott az Nagyságos fővezér Ibrahim pasa leveléből, és Mehmet Tihája ő Nagysága leveléből is, sőt az Nagyságod írásából is semmi nevezett napja nem teczek meg, mikorra érkezék föl Mehmet Tihája ő Nagysága; Én az Nagyságod sok írásához képest, mivelhogy sokat szoltam, fogattam az uraknak, csak Isten mondhatja minemő háborúba vagyok mastan, és micsoda orcával köllött az Nagyságod és Mehmet pasa ő Nagysága mastani írása mellett, ő Főlsége, az én kegyelmes uram előtt állanom. Mindazáltal az Ūristent, az sok nyomorultakat, és az Nagyságod kérését is megtekentrén, mind addig szólottam az én Kegyelmes uramnak, hogy ha Nagyságod énnekem minden késedelem nekül, bizonyos napját írja Mehmet Tihája ő Nagysága Budára jövetelének, úgy hogy az naptúl fogva, mikor ez én levelem Nagyságodhoz érkezik, bizonyosan tized napra eljön. Tahát még egyezer az urakat alá fárasztja ő Főlsége, és az Nagyságod hiti és esküvése szerint, ha ugyan igaz szívvel fog Nagyságtok ez nagy dolognak véghez viteléhez az ő Főlsége arra rendelt emberi kézek lesznek Nagyságtokkal végezni. De ezt Nagyságod az választételt semmi úttal ne késelje, hanem éjjel nappal siesse énnekem tuttomra adni, hogy az urak is annyival alkalmatosban szabhassák magokat az alá való jövetelhez, mert ha tovább hallad az dolog, az mint ez előtt való levelembe is megírtam Nagyságodnak, se az én kegyelmes uram hitlevelének, se nekőnk abbul semmi fogyatkozást ne tulajdonetson senki, ha azután mi történik. Jól tudja Nagyságod jó Apám, hogy mirajtunk semmi el nem múlt, igen sokat vártunk, ha heában fog ennyi fáratságunk lenni, kit Isten ne adjon. Mind Isten, s mind emberek előtt az adjon okot róla, az ki miatt ennyit hallada az dolog: én az Nagyságod írását elhittem jó Apám, de az harmadévi és tavaly dolog csoda ítéleteket és vélekedéseket indétnak az emberek szíveiben. Hogy azért mind Nagyságod, s mind én, szónkban, fogadásunkban megállhassunk, Nagyságod igen hamar siessen engemet valóságos bizonyosképpen tudóssá tenni, az Mehmet Tihája ő Nagysága Budán való lételéről, hogy az jól kezdett dolog Istennek segettségéből végeztessék jól is el, az sok szegény nyomorultaknak szerencsájával. Im az parancsolatlevelet ismét megküültem Nagyságodnak, az Nagyságod kívánsága szerint. Ezzel Isten velőnk. Költ Bécsben Szent Jakap hónap 7. napján az O Calendarium szerint. Anno 1601.

18. Murád pasa Bartholomaeus Pezzennek.

ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII.) Konv. 1. fol. 137. Török nyelvű eredeti.

Murad Pasha to Bartholomaeus Pezzen. The agreement between Ferenc Nádasdy, Murad and Mehmed was carried and sent to Istanbul by the Grand Vizier. The order from Istanbul arrived in the Turk camp, but the Grand Vizier died. The order was sent to the Imperials by Murad Pasha. The new serdar is the beylerbey of Rumelia, Lala Mehmed.

Tisztelt barátom és szomszédom Doktor Pezzen (Oltor Peč), méltó üdvözetlek és jókívánságok után szolgáljon őnagyságod nemes személye örömteli tudására, hogy ezen barátod korábban azért jött a nemes parancsal (emr-i šerifle) Budára, hogy a két padisah őfelsége között – a magasságos és dicsőséges Isten áldásaival és kegyelmével – a szegények és a gyengék helyzetén javítson, s akik ezáltal a méltá-

nyosság árnyékában nyugalomba kerüljenek. Barátotok, Mehemed pasa¹⁴⁵ öfelsége, a budai beglerbég Esztergomba érkezett. Barátunkkal, Nádasdy Ferenc önagyágával tárgyalt, s ez időben megegyeztek és megállapodtak, szerződésre és megállapodásra jutottak. Leveleiteket a nagyságos, boldogságos és fenséges szerdár önagyágának, Ibrahim pasának elküldtették. Mivel ezekbe a dolgokba ő is nagylelkűen beleegyezett, ezért [a leveleket] továbbküldte a nagyságos, fenséges és boldogságos padisahunk áldott nagyúri kengyeléhez. Mely dologra nézve (Ibrahim) is elküldte nagyságotoknak a nemes leveleit. A kardokat mindkét félén visszavonták, s Mehemed kethüda megérkezésére várokoztak. Nagyságos barátom, az ez ideig tartó akadályoztatásnak az igazi oka a következő volt: a nevezett Ibrahim pasa önagyága a magasságos és dicsőséges Isten rendelkezésből megbetegedett és a másvilágra költözött. Amikor jelentették a padisahunk szerencsés kengyelénél a helyzet állását, akkor a mostani szerdárságot a jelenlegi ruméliai beglerbégnak, a nagyságos és boldogságos Mehemed pasa¹⁴⁶ önagyágának adták. A hír megjárta az utat, addig az elhunytak még nem teljesedett be a sorsa,¹⁴⁷ Mehmed kethüda sem jött meg, vártuk a híreket a Portáról. Most jó hírek érkeztek, ezen barátotok a béke és biztonság létrehozására a nemes parancsal együtt örömteli tartalmú szultáni levelet (hatt-i hümayun-i se' ádet-maqrun) is kapott. A nemes parancsot eredetiben elküldtem [hozzátok]. Miután kegyelmetek megtekintette, küldje vissza hozzánk. Barátom, ezek után a dicsőséges és magasságos Isten támogatásával [minden] a legjobban sikerült. Azon nyomban, még mielőtt a hadseregek útnak indulnának, jöjjünk össze a kijelölt bégekkel (urakkal) a megállapított helyre, fordítsuk figyelmünket erre a jó békességre. Ami a két fél számára a legjobb és a leghasznosabb, az valósuljon meg a legtökéletesebben. Erre figyeljünk! A magasságos Istenre bizonyosan állítom, hogy részünkről a legkisebb család sem merülhet fel. Bizonyos, hogy királyok megtartják a szavukat, mert ők uraik a szavuknak.¹⁴⁸ Ezután mindkét félén vonják vissza a kardokat, a mi szerződéslevelünk nálatok, a ti szerződésleveleitek nálunk lévén, a béke ellen semmi sem történhet. Nyilvánvaló, hogy ti felőletek is ugyanígy állnak a dolgok. Barátom, ezek után halasztás és mulasztás nem legyen, a kijelölt embereitekkel gyere ide, ez a kedvező békét, bárhogyan is áll a dolog, tárgyaljuk meg, s azt lezárva a nagyságos, boldogságos és fenséges szerdár önagyága, Mehemed pasa nemes lába porához küldjük el. A katonaság ne kezdjen vállalkozásba, nyugalomban legyenek. Imádság azért, aki az igaz utat követi.

Igaz barátja Murád

19. Mátyás főherceg Nyáry Pál váradi kapitányának. 1601. július 24.

MOL P707 5. fol. 203. Német nyelvű eredeti.

The archduke postponed the negotiation till the end of July at the two Pasha's request. Káhya Mehmed is at Tolna with 3 thousand soldiers and he arrives in Buda in a few days. Pál Nyáry is sent to Esztergom as an imperial deputation by the archduke.

Vienna, 24th July, 1601.

Mátyás, Isten kegyelméből Ausztria főhercege, Burgund hercege, Tirol grófia, etc.

Tekintetes kedves hívünk! Megismételted azt, hogy engedjük meg a béketárgyalásra való összejövetel időpontjának – melyet a budai pasa és Murád pasa óhajtott – elhalasztását ezen hó végéig. Mivel azonban az előbb említett két pasát, sem pedig a tiháját nem akarjuk várokoztatni, sem pedig a béketárgyalásokat elhalasztani, amit hűnek és őszintének vélünk, s azért is, mert sok hírt hallottunk arról is, hogy a tihája, akit a béketárgyalásokra a törökök vezetőnek delegáltak, úgy hírlik mostanság Tolná-nál vonult keresztül 3000 emberével, s néhány nap múlva megérkeznek Budára, mindezekért tehát legkegyelmesebben arra jutottunk, hogy a béketárgyalásokat folytatjuk. Ezenel tehát a legkegyelmesebben

¹⁴⁵ Mankirkusi Mehemed pasa, 1601. áprilisától október 15-ig töltötte be a budai beglerbégiséget, ekkor Székesfehérvárnál levágták. Gévay Antal: A budai pasák. Bécsben, 1841. 21.

¹⁴⁶ Lala Mehmed pasa

¹⁴⁷ „haber varub gelince merhumuñ meyyiti tuyilmayub”. Úgy értelmezem, hogy amíg a békéről való hírek eljutottak Isztambulba, addig még nem halt meg Ibrahim!

¹⁴⁸ „kelâmu l-mülük mülüku l-kelâm muqarrerdür”

megparancsoljuk, hogy vegyél részt ebben a tárgyalóküldöttségben és a következő intésünket kövesd, s abban a pillanatban, amikor megtudjuk, hogy a tihája megérkezett Budára, a többi küldöttel együtt te is a tárgyalások számára kijelölt helyre, Esztergomhoz vonulj. Az odarendelt bizottság mellett foglalj helyet és várakozz, majd pedig a római császár öfelsége, és a mi kegyes akaratunkat és véleményünket képviseld. Legyen rajtad a legkegyelmesebb jóakaratumk.

Kiadtuk Bécs városában, július hónap 24-én 1601-ben. Mátyás főherceg.

20. Murád pasa Nádasdy Ferencnek. Buda, 1601. július 25.

ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 112–113.

Murad Pasha to Ferenc Nádasdy. The cause of the Káhya's late arrival is the Grand Vizier's death. His successor is Beylerbey of Rumelia, through the Grand Vizier's last will. The Káhya arrives within 8 days. The Sultan has entrusted the negotiation to Murad Pasha and Beylerbey of Buda.

Buda, 25th July 1601.

Mi Vezér Murat Pasa: az élő Istennek kögyelmességéből, az hatalmas Török Császárnak Budán levő szerdárja. etc.

Köszönötömet és mindön hozzám illendő tisztösséges jó dolgokban kész barátságomat, ajánlom mindönkoron Nagyságodnak, mint énneköm tisztöletes vitézljő barátomnak és jó fiamnak etc. Az élő Istentől tiszta szívből, naponkint való kívánságra méltó, s illendő jókat kívánok megadatni Nagyságodnak, továbbá tisztöletes vitézljő szomszéd vitéz úr barátom, s jó fiam. Megadák nekünk az Nagyságod böcsületös leveleit, mind az Nagyságos Mehemmet budai Pasának szóló levelet, s mind pengig az neköm szólót. Kikből mindönöket bűségesen által értöttünk, kikben panaszkodik azon Nagyságod, hogy mi dolog legyön oka, ennyi időtől fogva az Mehemmeth kihája késődésének, és hogy mind ennyi sok küldözött leveleinkben is, sem Mehemmet kihája, sem én, és sem az budai Nagyságos Mehemmet pasa egyikünk is, bizonyossá nem tödtük legyön uraságtokat, mely várakozást az urak elutván Komáromból fölmöntek, és hogy Nagyságod is, mind az Doctor Pecz ú Nagyságával egyetömben fölmönt volna. Megértödtük pengig azt is az Nagyságod leveleiből, hogy az urak is Nagyságodra az késődés miatt nehezellöttek volna, és azonképpen ű fölsége előtt Nagyságod is álván általloadtad volna. Mind igazán panaszkodik azért Nagyságod édes fiam, s méltán ezöket mi kétség nélkül elhittük, melyet az mint ennek előtte való leveleinkben is megiradtunk az budai Nagyságos Mehemmet pasa atyánkfiával egyetemben, hogy mi az halogatást és uraságotoknak Komáromban idején alá jüvén késődését, s megünását annyéra általloadtuk, s bántuk, s most is azonképpen, hogy képét meg nem mondhatjuk, irathatjuk Nagyságotknak. De ez késödelömmek is oka, hogy Mehemmet kihája ennyit késödött, fő és kiváltképpen mi volt legyön: ezelőtt harmadnappal küldött törökül írott leveleinkben, megírtuk és Nagyságodnak tudására adtuk Mehemmet pasa atyánkfiával egyetemben, hogy az Nagyságos vezér Ibrahim pasának mivelhogy holta történt, az lött oka. Mint az hogy ez dolog felöl azonnal hír mönt az hatalmas Császárhoz tudására adván azt is, hogy az Nagyságos vezér betegségében testamentomot tevén, meghadta volt az Urümelli beglerbég Nagyságos Mehemmet pasának, hogy az mely Esztergamban megvételekor Esztergamban hagyatott volt, hogy ha az élő Isten ű neki halált parancsolna, s lölkét elkívánná, mely köz mindnyájunkkal, s mindönféle népmemzetséggel, tehát az fővezérség, szerdárság ő rajta maradna, melyet az hatalmas Császár is jóválván, helyen hagyott, és parancsolatlevelet is küldött felöle neki. Noha azért az Nagyságos Úr megholt, de az hatalmas Császár éljön sokáig nagy jó egészségben. Ugyan nincs, és nem lött sömmi fogyatkozás az dologban, mert helyben való jó fő vitéz jámbor Nagyságos úr ez is, és az hatalmas Császárnak több is még vagyon effüle fő-fő emböri. Bizony dolog, hogy az szegénységhez is dícséretre méltó úr ez is, mint szintén az volt. Ez lött azért ekkoráig való késésének oka, de reménljük, hogy Mehemmet kihája is heted-nyolcad napig immár itt fog lönni, mert ő elől eljü. De ha szintén akkorra, s az napra el nem érköznék is az mint Nagyságod írta jó fiam, hogyha az sok szegény nyomorultakért ugyan valóban kedvünk vagyon az nagy dolognak véghöz vitelére, tehát mindjárást adjuk tudására Nagyságodnak, és még egyzör Komáromban az urakkal együtt alá jüsz. Az egy élő mindönható igaz Isten tudja azért, hogy én ebben, s, és nagy dologban az békösség megszörzésében,

mind most, s mind pedig elejitül fogva az miulta elkezdöttük, indítottuk, oly igazán és tiszta szívvel le-
lökkel töreködtem, és mindvégig töreködöm, hogy csak egy szőrszálnyi hiba és fogyatkozás dolgainkban,
s igyekzetünkben nincsen, sem neköm, sem pedig többünknek is. És nem szánom, sem fáradságomat, sem
kincsömet, sem marhámat, semmi jószágomat érdekte költenöm Istenért, s az sok szegény nyomorultakért
az én igaz hitömrre, és tisztőségömrre mondom, kit különben és ennél följebb nem mondhatok. És az élő
Isten bátor mindönkor mindönben úgy segéljön, hogy semmi hibát nem cselekedöm. Isten segítségével
azért mindön dolgok immár az hatalmas Császártul is parancsolatlevele is kezemhöz jüven, reám
bizatott ebben és Mehemmet kihájára, s az budai Nagyságos Mehemmet pasára. Az felséges római
Császárnak hitlevele is kezemben vagyom, s az felséges Mathias hercege is, és azonképpen fő-fő uraké.
Hanem immár ehhez kevés beszéddel szólván csak ezt kívánjuk, hogy vagy érkezik el Mehemmet kihája
vagy nem. De ez levélre választ tevén Nagyságod az urakkal együtt jüjjön alá Nagyságod alá jüven
Komáromban. És Mehemmet pasát, az budait először szólni beszélni írja meg Nagyságod, hogy hová,
s mely napra küldjem föl, s ütet előzőr fölküldöm, és ütet másodnapon az ti Nagyságotok emberével
együtt küldje alá Nagyságotok, és én is azonnal én magam is derék zörent az kikkel illik fölmegyök oda
az hová kívántatik, és az mely napra kívánjátok. És az élő Istennek segítsége velünk levén egymással
végezzünk el mindön dolgokat igen szépen. Mi rajtunk is azért immár semmi haladék csak egy nap is
immár nem leszön, hanem csak onnan várók Nagyságotul, mert mindenök mi reánk bizadtattak az
budai Nagyságos pasával egyetemben az hatalmas Császártul. Azt az hitlevelet pedig az mölyöt
ezelőtt Nagyságos vezér éltében fölküldött volt, azt ne vélje Nagyságotok, hogy az övé volt volna, és ho-
lott megholt fölhomlott volna immár mindön végezés, mert noha megholt, de az az levél az hatalmas
Császáré volt, nem az vezéré, s az hatalmas Császárnak pöcséti vagyom rajta. Semmi vélekedése ne
legyön azért Nagyságotoknak effelöl, mert az hatalmas Császárnak mostan is ugyanazon az ő szava,
az mint abban vagyom írva, az möly levél, most is az római felséges Császárnak kezénél vagyom. Én és
fejenkint mi immár csak onnan várunk ez levélre mindön jó választ. És addig igyeközzünk mindön dol-
gokat véghöz vinni, meddig az két hatalmas Császárnak hada egymással szömben nem száll. Ezek felöl
mindjárt jó választ várók Nagyságotul. Isten sokáig éltesse Nagyságodat. Datum Budae. Anno
Domini. 1601. 15. die July Secundam vetus Calendarius.

21. Murád pasa és Mehmed budai pasa Bartholomaeus Pezzennek és Nádasdy Ferencnek. Buda, 1601. augusztus 13.¹⁴⁹

ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 175–179. Ko-
rabeli német fordítás, valószínű török eredetiről.

Murad Pasha and Pasha Mehmed to Bartholomaeus Pezzen and Ferenc Nádasdy. The
Turk deputators answer to the demand of the Imperials. The first demand: The Turks
must give back all the fortresses between the two rivers, Una and Kulpa. The answer: The
Sultan will not reoccupy the castle of Győr. The second demand: The Turks must pay the
damage and expense. The answer: The Turks refuse that, because the other side has
robbed the area too. The third demand: Is the Grand Vizier's intention really to make
peace? The answer: Why are the imperials sceptical about the peace when the Haiduks
robbed and plundered last year. The fourth demand: The Turks must give up their domi-
nation in Transsylvania. The answer: It's a surprise as a droggist's speech. Transsylvania
was given to the son of King John I. and his descendant in 948. In this time is rebellion in
Transsylvania and it isn't correct to sent Voivode Mihai against Zsigmod Báthori, the Sul-
tan's Voivode. The Turks take seven demands to continue the negotiation.

Murád és a budai Mehmed pasák levele doktor Pezzennek és Nádasdynak.

*Mélyen tisztelt drága barátom doktor Petzen és igen tisztelt kedves fiam, Nádasdy Ferenc, baráti
üdvözetlünk átadása után, tudatjuk veletek, hogy újabb leveleteket megkaptuk, amelynek nem várt tar-*

¹⁴⁹ Szádeczky Lajos: Erdély és Mihály vajda 1595–1601. Temesvár, 1893. című munkájában közöl
e levélből részletet, ahol megadja a pontos dátumot.

talmából nem tudunk mást megismerni, ennek az a tudósítása, hogy Ti nemhogy semmilyen békét nem kívántok megkötni, hanem még az égő tüznek lángját is minél inkább felszítani, s feltüzélni [akarjátok], amely már korábban is ismert volt. Azután a négy condícióban, melyeket indítványoztatok, a dolog úgy néz ki, hogy nemcsak a jelenlegi világ bölcei, hanem a mindentudó Homérosz, Pláton, és Arisztotelész is összezavarodnának, ha ők erre a 4. pontra illendő választ adni szándékoznának. Az elsőre vonatkozóan azt óhajtjátok, hogy az összes bevett végházat, amely a Una és a Kulpa között fekszik, adjuk vissza, amelyek a mi nagyhatalmú urunk kezében vannak, melyből mi mást nem láthattunk, minthogy minket tartotok hibásnak a béke megszegésében. Azt válaszoljuk erre, hogy – mint ahogy tudjátok – Győrt, mint a jelenlegi világ legfontosabb várát, véletlenül köszönhetően két óra alatt elvettük a tienteiktől, amelyet különös ravaszsággal szereztek vissza. Erre vonatkozóan a mi hatalmas urunk megnyugodott Isten akarataiban. Ezzel szemben, a legkevésébbet sem lehet hallani [tőle]. Ugyanígy nektek lenne átengedve az, amit már korábban változatlanul megengedtünk, s így kötnénk meg a jó békét. Nagyon jó lenne, ha a követéitek visszatérnének; a hatalmas urunk kegyéből, mindent amelyet császári fennségek kíván, azt nektek ajándékozná. Így aztán, amikor ti még ezzel sem vagytok megelégedettek, a bölcs mondás szerint (A szamarat olyan erősen kell megkötni, mint Isten parancsát betartani!) ez nektek fog bosszúságot okozni, ami azonban Isten akarata szerint fog történni, mely esetben a háború okozását nem lehet másnak tulajdonítani, mint egyetlen egy vár elvesztésének, amely miatt még a továbbiakat is elveszthetitek, mint ahogy a szólás mondja, a kárt, amelyet valaki valakinek okoz, könnyen saját maga szenved el.¹⁵⁰

A másik kívánságatok pedig ez, hogy miután a békét 10 évre megkötöttük, mivel azonban ugyanezt mi nem tartottuk be, megsértettük azt, ezért kötelességünk legyen a háború okozta összes elszenvedett kárt és veszteséget megtéríteni, mivel minden bajnak mi vagyunk az okai.

Azt adjuk erre nektek válaszul, hogy egyetlen egy történeti munkát vagy pedig krónikát sem találunk, hogy bármikor a háború folyamán bármely méltóságot arra kértek volna, hogy a háború okozta veszteségeket térítse meg. Ez egy olyan méltatlan dolog, amelyet nem lehet ésszel felfogni.

Tudnotok kell azonban, hogy amikor erről a dologról tárgyalni akartunk, akkor ti teljes bizonyossággal arra akartatok minket kényszeríteni, hogy a követeléseket teljesítsük. Ez pedig a következők szerint vitatható.

Murád szultán idején, amikor mi a perzsákkal hadakoztunk, embereitek „Turbina” környékét tüzzel és vassal teljesen elpusztították, a szegény kereskedőket kirabolták, sok embert levágtak, a törököket fogságba vetették, az asszonyokat és gyerekeket elrabolták, s így tehát ezen nagy rablással minden méltánylandón erőszakot tettek.

Még frissen emlékszünk arra, hogy a ti embereitek milyen módon égették fel Koppányt, s az egész világ számára ismert és igaz, hogy milyen nagy kárt okoztak. Nem hazudhattok, mivel hadi népetek sokszor és gyakran portyázott Buda alatt, hogy az országot elpusztította és tönkretette. Úgyhogy, amikor valaki a károk megtérítéséről kíván beszélni, ti is hibásak vagytok az ilyen dolgokban.

Harmadikként azt követelitek, hogy adjunk arra választ: Igaz, hogy a megboldogult Ibrahim pasa sokszor óhajtotta a jó békét, s ezt amikor Nándorfehérvárra megérkeztem, mind Mátyás főhercegnek, mind pedig az én fiannak, Nádasdinak megírtam. Mivel azonban előkelő vajdátok és a hajdúk, akik 4 ezer főnél többen voltak, a mi végházainkat felgyújtották, mindenkit kiraboltak, a mi seregünket szétkergették, többet, mint 300 lóteher akcsét¹⁵¹ elvettek, sok embert megöltek, a szegény törököknek és kereskedőknek károkat okoztak, amelyért nagy sírás és rívás keletkezett. S amikor a mi seregünk Eszékhez érkezett, a kanizsai hajdúk ismét portyáztak. A méltányosság alapján arra lettünk kényszerítve, hogy ezt az erődítményt bevegyük. Úgyhogy erre magatok adtatok okot. Ezért kicsoda méltányosságra panaszkodtok ti most? Lehet erre egyáltalán bocsánatot találni? S az sem igaz, hogy én azt mondtam volna, hogy a hadsereget vissza fogom téríteni.

A negyedik betérjesztésetekkel azt hazudtátok, hogy a mi hatalmas oszmán urunknak nem szabad Erdélyt a pártfogásába venni és egyáltalán nem bölcs ebbe a dologba beleártani magát. Ezt a „jó” vé-

¹⁵⁰ Aki másnak vermet ás, maga csik bele!

¹⁵¹ „über 300. saumb Asperl” A lóteher (török: yük) jelentése, 100 ezer akcse.

leményeteket és óhajotokat írásban beadni éppen olyan dolog, mint a mi kizildsi basink (Chisilgie-basa),¹⁵² aki, ahogy egy Aesopus fabulában is hasonlóképpen áll, amikor hasist zabált és felszabadult, ilyenféle követelésekkel állt elő, ezért [a véleményetek] bennünket nagyon meglepett. Az embernek már az elején jól át kell gondolni, hogy a dolog miben áll, s csak ezután szabad tárgyalni arról.

Kedves uraim, tudjátok, hogy a megboldogult Szülejmán szultán a mohácsi mezőn Lajos királyt legyőzte,¹⁵³ tehát János királyt birtokba helyezte (in possess bracht), aki ezután, amikor sok év elteltével Budára érkezett átadta neki ezt a helyet, s amikor ő ismét a németek ellen harcolt, újra behelyezte őt, Jánost az országába (provinz), és neki egy drágakövekkel díszített koronát adott, amely itt volt helyben. Sok janicsárt hagyott Budán. [Szapolyai János] halála után fiát, Istvánt (Steffen) és feleségét hagyta hátra, s Szülejmán szultán ennek a gyermeknek adományozta Erdélyt. Ők [az erdélyiek] ez időtől fogva, vagyis Mohamed időszámítása szerint 948-tól,¹⁵⁴ évről évre [egészen] 1003-ig¹⁵⁵ az Oszmánok hűséges alattvalói voltak. Soha nem engedtek be ebbe a tartományba egyetlen idegent sem. Most pedig azt akarjátok előadni, mivel hogy néhányan, mintegy két napig hűtlenek voltak [a szultánhoz], a császárokkal [viszont] barátságba kerültek, ezért ezek hozzátok rebelláltak. Aztán mégiscsak az urukhoz (a szultánhoz) adták magukat, valahogy mégis szabadságotokban érzitek, hogy ezeket rebellisnek nevezétek. Különösen úgy, hogy ő (Báthori Zsigmond) a németeknek sohasem volt az alattvalója. Miért panaszkodtok mégis, amikor ehhez a területhez semmi közötök, s vele semmi dolgotok sincs.

Ugyan az elmúlt napokban benyújtottatok írásban néhány segítő szándékú véleményt, de a fenti pontokról sem tárgyalni, de még beszélni sem lehet! A mondás szerint jó szándékkal beszélj, s válaszd a jót, a legjobbat, de jól meghányva, vetve.

Bár ő [Báthori Zsigmond, aki most] Erdélyben uralkodik – s a mi urunk részéről beiktatott vajda –, korábban hűtlen volt. Felismerte azonban tévedését, s ahelyett, hogy büntetésben részesült volna, megkegyelmeztek neki és megkapta [korábbi] területét.

Kedves fiam, mostanáig mást nem próbáltunk, egyes egyedül azt, hogy minden civódást eltávolítsunk, mert, a magasságos Istenre [esküszöm], a mi hatalmas urunk sem pénzben, sem emberben nem szűkölködik. Az én tevékenységem arra irányult, hogy a szegény népet megmentsem. Ezért tárgyaltunk mi nemrégiben egymással. Most azonban azt kell megállapítanom, hogy ti újabban idegen, a dologra nézve használhatatlan álláspontra jutottatok. Hogy a világ végre megbéküljön, másképpen kell hozzáállnotok.

Nem tudom elhinni, hogy méltó vagy komoly lenne [az álláspontotok], mivel Báthori Zsigmond, a mi urunk vajdája ellen azt az átkozott Mihály vajdát küldtitek. Hogy ez méltó-e avagy sem, magatok döntétek el.

Amit csak himni és remélni lehet, hogy a ti embereiteknek egyszer végre elege lesz a [rablásból], akik, miközben mi Esztergomnál a béketárgyaláson voltunk és Pestre visszatértünk, nagy kárt tettek, s hogy engem arra [a béketárgyalásra], amely valóban méltó, vissza fognak hívni.

Még azelőtt állapodjunk meg valami jóban, még mielőtt a seregünk Eszékről feljön, mégpedig az előadott pontok alapján.

Kondíciók, amelyeket a törökök előterjesztettek, és amelyek alapján a békét meg kívánják kötni:

Elsőként azt, hogy a fegyvert tegyék le, semmi esetre se portyázzanak.¹⁵⁶

2. Hogy a kereskedelmi vállalkozásokat és a kereskedelmet mindkét részről minden akadályoztatás nélkül szabadon hagyják [tevékenykedni]

¹⁵² Nem tudom biztosan értelmezni, talán a kizilbaš-ra, tehát a perzsa sahra gondol a szöveg írója. Kizilcibaši török címet nem ismerem.

¹⁵³ Itt romlott lehet a szöveg:ingesetzt „beültette, beiktatta” helyett talán niedergesetzt „legyőzte, letenni” helyett.

¹⁵⁴ 1541.

¹⁵⁵ 1594/95.

¹⁵⁶ „von kheinen thail Tschatn außgeschikh werden” A török eredetű csata szó portya értelemben tehát bekerült a hódoltság korban a németbe is, legalábbis a bécsi udvar török ügyekkel foglalkozó szakemberei számára nem tűnhetett idegennek.

3. Hogy az egyik és a másik fél azt, amit eddig megszerzett, megtarthassa, és semmi továbbit ne óhajtson.

4. Vácot teljesen le kell rombolni, miután ez minden rossznak az okozója, s a két határ között fekszik.

5. Hogy ők, a törökök a határait védelmére a „Waldánál”¹⁵⁷ lévő palánkot és a „Vörös kastélyt”,¹⁵⁸ Zsámbék palánkjával együtt határait védelmére akadályoztatás nélkül felépíthessék.

6. Így aztán minden alattvaló, aki Esztergom, Nógrád, Szécsény környékén és a füleki szandzsákban [lakik], szolgáljon, s adják meg a törököknek a adót és más ajándékokat, s a szpáhiknak a tímárait, s mutassanak hűséget, s mindenképpen azt, ami régóta szokásos volt, azzal tartozzanak.

7. A Csepel-szigete legyen szabad, senkinek ne kelljen semmit sem fizetni, s ha valaki oda akar költözni, tehesse akadályoztatás nélkül, minden maradjon érvényben Ibrahim pasa engedélye alapján.

Kedves testvérem, az általatok török nyelven átküldött írásbeli kérelmek nehezek és lehetetlenek. Ti nagyon jól ismeritek fejséges urunk hatalmát, ez minden méltóság számára ismert a világon, mert ilyen még nem volt soha, s az egész világ számára ismert, hogy ilyen még hazudni sem lehetne. Mi, akik már fehér szakállal bírunk, oly nagyon könyörgünk nektek, hogy ezzel a lehetetlen álláspontokkal hagyjatok fel. Amennyiben nem fogadjátok el a mi jó javaslatunkat, tudjátok jól, hogy ezért Isten legnagyobb büntetésében fogtok részesülni, s a szó [ismét] a fegyvereké lesz. Ezt adom tudotokra.

Murád pasa

A budai Mehmed pasa

22. Mehmed pasa Eörsy Péternek. Pest, 1601. augusztus 20.

ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 190.

Pasha Mehmed to Péter Eörsy. The imperials keep quiet about the peace. Mehmed anticipates the end of the negotiation. He doesn't want to send presents.

Pest, 20th August 1601.

Minden hozzám illendő tisztességes dologban köszönetemet és szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint szerelmes öcsém uramnak. Kívánok Istentől kegyelmednek minden jókat megadatni. Továbbá édes öcsém uram az kegyelmed szép ajándékát, úgymint az fegyverdereket minden szerszámostúl, kegyelmedtől igen jó néven vettem, és ha az Isten engedi kegyelmednek ismét egyenlő ajándékot ~~várok~~ küldök kegyelmednek érette. Annak utána édes öcsém uram kegyelmed énnekem semmit nem ír az békesség felől, mi ezt arra tulajdonítjuk, hogy elmúlt az békesség, és nincsen semmi kedvetek hozzá, holott kegyelmed semmit nem ír felőle, azért mi is ehhez képest választ írunk az hatalmas Császár erejének, s ahhoz tartás magokat. Az én inasimat pediglen megértették, hogy kegyelmednek vitték őket, azért az morha mind nálok vagyon csak az kegyelmednek készettem toltokot. Az nem volt azért inneni országban egy tanács úr vagyon, kinek Palcza neve, attúl kegyelmed tanácsot kérjen, igen jámbor ember megtudja mondani, mert mjnt hog nem igen nagy morha volt, és drága kicsin helyre elröjtötték, mert csak gyémántkü is több volt kétszázezer aranyat éronél. Azért kegyelmed megkerestesse azt, mert én kegyelmednek szántam volt mind párdücböröstől, és még egy köpönyeg vagyon párdücbörből csinált, az meg nálam vagyon, kit Nagy Mártonnak is megmutattam az váci bírónak. Azért édes öcsém uram az Flamailnak semm hasznát nem veszi, azt kegyelmed küldje meg ismét egyenlő ajándékot várjon kegyelmed tőlem érette. Isten éltesse kegyelmedet. Adatott Pesten, 20 die Aug Anno 1601.

Kegyelmednek tisztességes hűtös atyafia Mehemeth pasa, mast az egész végbelieknek szerdárja.

Édes öcsém uram énnekem kegyelmed fegyverdereket küldött az fegyverderéknál kedvesebb let volna, ha kegyelmed csak két szóth írt volna az békesség felől, de azon is megteccik kegyelmeteknek nincsen semmi kedve az békességhez, holott kegyelmed semmit nem ír levelében felőle. Isten velünk.

¹⁵⁷ Talán Vál.

¹⁵⁸ Valószínűleg Pilisvörösvár (Roteschloß).

23. Mehmed pasa Nádasdy Ferencnek. Pest, 1601. szeptember 25.

ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Kart. 86. (1601. VII–XII) Konv. 1. fol. 286.

Pasha Mehmed to Ferenc Nádasdy. Mehmed gives reasons for his late reply. After the Grand Vizier's death he couldn't have continued the negotiation without order from Istanbul. He has the best might to make the peace with the imperial deputators within a week. In his opinion, the fail of the negotiation in the previous year was the cause of the Haiduks' foray and Pal Nyáry's attack against the castle of Gyula.

Pest, 25th September 1601.

Mi, Mehemmet pasa ki az megholt Ibrahim pasának tihája volt, és mast az egész Nándorfejérvártól fogva az egész végbelieknek szerdárja. Tekentetes és Nagyságos úr minden hozzám illendő tisztességes dologban szolgálatomat ajánlom Nagyságodnak. Megadák énnekem az Nagyságod levelét, melyben írja Nagyságod, hogy az békesség én rajtam haladott volna, és szegény nyomorultaknak átka én rajtam maradott volna. Látja Isten, hogy én rajtam nem maradott, mert azt meggondolhatja Nagyságod, az kinék ilyen ura mint énnekem, ki apám és anyám helett volt. Halálra való beteg leszen elhadni, még azt sem néztem, hanem olyan betegen hattam és én ebben az dologban voltam, és mikor immár megértettem szegény megholt uramnak halálát, mégis míg parancsolath nem jött, addig meg nem tértem. Mikor immár odaérkeztem minden morhajában sakmánt vétettek, melyben énnekem tudja az Isten ő szent fölsége, hogy százharminc arany érvő kárt vallottam, mind avval sem gondolnék, de ahol Nagyságod azt írja, hogy az békesség meg nem szörzésének én volnék az oka, azt bizony meg nem szolgálom Nagyságodnak. Minthogy Nagyságod régi vitézülő földesúr, én Nagyságodat Magyarországhban egy úrnak tartottam tartom is, de Nagyságodnak nem kellene én rám vetni, és engemet átkozni. Mert ha énnekem ennek előtte ilyen bizonyos hatalmam lett volna az békesség megszörzésére mint mast vagyon, mast szép tisztességesen élnénk egymással és az két császár között békesség volna. Azért, ha Nagyságod mast is közben járó leszen az dologban mint annak előtte, én ezt az dolgot egy hétig véghez viszem, oly hatalmom vagyon az hatalmas császártól, de ilyen okkal hogy, Nagyságod legyen az dologban közben járó. Ahol pediglen azt írja Nagyságod, hogy tavaly is én rajtam múlt volna az békesség, és én bontottam föl, de gondolja meg Nagyságod, Nyáry Pál ez dolog alatt reá ment Gyulára, és csak az Isten tudja mennyi kárt, azonképpen mikor hallottátok, hogy én útban vagyok négyezer hajdút küldöttetek az Dunára. Mennyi kastélokot égettetek meg az Duna mellett, kik miatt ez dolog tavaly ebből bonlott föl. Isten éltesse Nagyságodat.

Datum Pest: 25 die 7tember: Anno 1601. Adem qui Supra.

Tonk Sándor

1947–2003

Barátunk és kollégánk, Tonk Sándor 2003. augusztus 14-én elhunyt.

Néhányunk öt és családját évtizedek óta, Tonk Sándor gyermekkorától ismerték. Az inspiráló szellemi környezetben, a kiváló orvos édesapa, Tonk Emil és a Tavasz-leány édesanya gyermeke, nagyhírű teológiai professzor unokája – ahogyan mesélték – kora ifjúságától történésznek készült. Egyetemi tanulmányairól, a történelem pályára irányításáról az ő szavainál lelkesebben és ihletettebben nem tudunk szólni. Mi is kiemeljük azonban professzorának, Jakó Zsigmondnak a hatását, akinek nemcsak tanítása, hanem tudományos és tudományszervező munkássága is mintaként hatott, akárcsak más tanároké, köztük az idős barát és rokon egyháztörténész Juhász Istváné. Tonk Sándor kitűnően képzett szakember lett, a középkori és kora újkori Erdély történetének egyik legjobb ismerője.

Az 1980-as években alakult ki munkakapcsolatunk, amikor ő még „csak” akadémiai intézeti kutató volt Marosvásárhelyen. A romániai fordulat után intézményeink együttműködése, konferenciák, kölcsönös kutatóútjaink mellett közös szakmai munkálkodásunkra akarunk most emlékezni. A megelőző években, a diktatúra nyugalmában felhalmozott műveinek frissítésében, számítógépre vitelében – jó érzéssel gondolunk erre – közreműködhetünk. Cserében három értékes darabbal és tanulmányokkal gazdagodtak sorozataink. Az általa összegyűjtött és feldolgozott a kora újkori iskola- és peregrinációtörténeti dokumentumok kiadása jól illeszkedett a mi kutatási programunkba. Nem véletlen ez; az erdélyi ifjabb történészgeneráció tudományos programja az említett „öregék” témakijelölései nyomán haladt, Keserű Bálint vezette szegedi műhelyünk kapcsolata övelük pedig régóta eleven volt.

Tonk Sándor első könyvének, az *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* (Bukarest: Kriterion 1979) címűnek a folytatását – amit vásárhelyi kollégájával együtt gyűjtött össze – itt Szegeden fejezte be. Az 1991-ben rendezett Hungarológiai Kongresszuson erre a forrásbázisra építve hangzott el nyitó nagyelőadása, majd jelent meg a könyv a *Fontes rerum scholasticarum* sorozatban – *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban* címmel – Szegeden 1992-ben. Rövidesen újabb tekintélyes iskolatörténeti forrásközlése jelent meg: *A marosvásárhelyi kollégium diáksága 1653–1848*, Szeged 1994. Ezekben az években rendszeresen találkoztunk, módszeresen dolgoztunk együtt; műveinek pontosítása, végső formába öntése mellett több erdélyi vonatkozású munka lektorálását, ellenőrzését vállalta magára.

Mint arról a tavaly Szegeden Koszta Lászlóval folytatott, itt olvasható beszélgetésben ő is szól, az egyetemi kötelezettségek, a halmozódó tudományszervezési feladatok részben elvonták a tudományos kutatástól. Már egy régi levelében azt írta: „Nem tudom, lesznek-e még valaha olyan szabad, hogy ott ülhessek a tanszéken és élvezhessem társaságtokat.” Sajnálkozhatunk az időrabló szervezési feladatokon, de – mint neki – nekünk is be kell látnunk, ezek éppen úgy hozzátartoznak a kisebbségi létben élő értelmiségi kötelezettségeihez, mint az eredeti művek csiszolgatása. Reménykedünk abban, hogy az alábbi interjúban bemutatott, szeretettel és céltudatosan nevelt tanítványai terveiből néhányat méltón fognak befejezni.

Fájdalommal vesszük tudomásul elvesztését.

2003. szeptember 10.

Font Zsuzsa

„mindenik szegedi kedves ismerős és barát” nevében,
akiket júniusi levelében megszólítottál

„...az 1919 után elvágott szálakat újra kellene kötözni, gondolom, ez mindenkinek közös érdeke...”

Beszélgetés Tonk Sándor, erdélyi történésszel*

Professzor úr, mindenekelőtt arra kérem, hogy szóljon néhány szót arról a környezetről, családról, amely elindította életpályáját: hol végezte tanulmányait, milyen inspirációk indították el a történetpálya irányába?

Ami az életem indulását illeti, mindig el szoktam mondani, hogy szerencsés embernek tartom magam. Tudni kell ehhez, hogy életem első két évtizedében a Farkas utcában éltem, Kolozsvár központjában. Egy olyan épületben laktak szüleim, amely egykor a kolozsvári protestáns teológiai intézet tanári lakásainak épült, és amelyben korábban anyai nagypapám, Tavasz Sándor élt családjával. Ennek a helynek a szelleme meghatározta életem indulását. A ház, amelytől néhány lépésre állt az egykori református kollégium újkori épülete, ahol tanulmányaimat végeztem az érettségiig, egy olyan háromszögben helyezkedik el, amelynek az egyik oldalát a Bethlen bástya határolja, a másikat a Református Templom, egy kicsit odébb az egykori Ferenc József Tudományegyetem, ma a Babeş-Bolyai Egyetem központi épülete. Nos, a Farkas utcai lét volt az egyik, amely meghatározta az életemet. A környezet mellett az is meghatározó volt, hogy szüleim egy olyan nemzedékhez tartoztak, amely a két világháború között az erdélyi társadalom életében meghatározó szerepet játszott. Sokan ismerik az erdélyi fiatalok körét, amelyben László Dezső, Mikó Imre és számos más jelentős erdélyi értelmiségi tevékenykedett, és ezek az emberek szüleimhez, édesapámhoz közel álltak. A tanulmányaimat olyan iskolában végeztem, amely az ötvenes években még őrizte az egykori kollégiumi hagyományokat, jóllehet akkor már nem kollégium volt a neve, hanem Ady Endre, majd Sinkai nevét vette fel, és így ismerik ma is. Ugyancsak gyermekkoromban adatott meg, hogy találkozhattam Kelemen Lajossal, akire felnéztünk, gyermekek és felnőttek egyaránt. Életem nagy élménye volt, hogy amikor súlyos beteg lett, az egykori teológiai tanárom megfogta a kezemet, és így szólt hozzám: Kelemen Lajosnak szüksége van arra, hogy néha egy-két órát mellette üljön valaki, majd arra kért, vállaljam el ezt a kegyes feladatot. Kelemen ekkor már igen rossz állapotban volt, beszélt az életéről, már amennyire persze ezt akkor a betegsége megengedte. Soha nem fogom elfelejteni a délutánokat, amiket ott töltöttem. A másik meghatározó élmény Jakó Zsigmond professzor úr szerepe, aki szüleim baráti köréhez tartozott, és nagyon korán pártfogásába vett – igen nagy pedagógiai érzékkel irányította munkámat. Ezért mondom azt, hogy szerencsés ember vagyok.

Tanár Úr említette, hogy Jakó Zsigmond professzor úr tanítványai közé tartozott. Milyen volt a Jakó iskola, kikkel tanult együtt a kolozsvári műhelyben?

* Bár közhelyesnek hangzik, szomorúan helytálló, hogy a jelen rovatot az élet szerkesztette. Tonk Sándort halála megakadályozta abban, hogy befejezze az Aetasnak szánt írását, és emiatt – az eddigi gyakorlatól eltérően – a vele készült interjú és a válogatott bibliográfiát ezúttal nem követi tanulmány.

Lehet-e Jakó iskoláról beszélni? Mindenképp kell beszélni róla, azonban az az időszak, amikor én a tanulmányaimat az egyetemen elkezdtem, akkor az már hanyatló időszaka volt a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemen zajló magyar nyelvű oktatásnak. De szerencsés volt a helyzetem, hiszen egy olyan évfolyamon jártam, ahol a magyar csoport nyolc hallgatóból állt, és mindannyian tudjuk, milyen jó dolog kis csoporttal dolgozni, szemben napjaink 130–150 fős csoportjaival. Jakó Zsigmond meghatározó szerepet játszott, különösen a medievisztika oktatásban, hiszen ő volt a középkorkutatás a legavatottabb művelője. Hála istennek, 86 éves korában, ma is az. Mellette az egyetem egykori nagy tanáregyéniségei között találhattuk Pataki Józsefet, aki az Anjou-korral és a Hunyadiak korával foglalkozott – nagyon pedáns tanár volt. Kiemelném a középkort oktató tanárok közül egy román tanáromnak a nevét: Francisc Pallt, akit talán kevesen ismernek. Nekünk annak idején Bizánc történetét tanította. Azért emeltem ki ezt a három embert, mert ők voltak azok, akik megkíséreltek engem és társaimat a pontos, módszeres munkára nevelni. Mennyire sikerült ez, majd ítéljék meg mások. Én magam mindig lelkiismeret-furdalást érzek amiatt, hogy nem tudtunk felnőni ennek a nemzedéknek a nagyságához. Erre nincs magyarázat; én úgy érzem, hogy sajnos nem sikerült a mi nemzedékünknek felnőnie ezeknek a tudósokhoz.

Onnan indultunk ki, hogy létezik-e Jakó iskola. Jakó Zsigmond professzor úr mindig törekedett arra, hogy legyen néhány olyan tanítványa, akivel foglalkozik, akit elindít a pályán. Tudatosan törekedett arra, hogy biztosítsa az utánpótlást. Ma is ez a legnagyobb gondja, még idős fővel is, és akárhányszor szóba kerül a kérdés, mindig aggodalmát fejezi ki, hogy lesz-e Erdélyben magyar medievisztika, lesz-e, aki folytassa a kutatásokat. Sokunkkal foglalkozott, volt, aki jobban, volt aki kevésbé vált be. Nekem külön szerencsém volt, hiszen amikor Jakó professzor úr szakkollégiumát tartotta paleográfából és levéltári gyakorlatból, mindössze ketten maradtunk a csoportban egy román kollégámmal, aki időközben jelentős karriert futott be: egy ideig a Román Országos Levéltár igazgatója volt, nagyon tehetséges, temesvári fiú. Az akkori viszonyok még lehetővé tették Jakó professzor úr számára, hogy két, a mesterséget még ízeletető diákjával beüljön az egykori Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárának raktárába. Ott a helyszínen ízelhettük meg, mit jelent a levéltár, mit jelent a középkori oklevél, mit jelent a kora újkori levéltár, mi az, hogy családi levéltár, vagy hitbizományi levéltár. Az órákon hallott fogalmak ott váltak valósággá a szemünk előtt, és ezt nem tudom eléggé megköszönni Jakó professzor úrnak. Ugyancsak ő volt a vezetője – és itt már a saját szakmai fejlődésemre utalok – az első olyan kutatásomnak, amely aztán a későbbiekben meghatározónak bizonyult: iskolatörténeti vonatkozású első tanulmányomról van szó, amely a kolozsvári, egykori piarista líceum anyakönyveit dolgozta fel. Ez az iskola egy kerek évszázadon át nevelte a román értelmiségi utánpótlást. Tömegével keresték fel, és elsősorban görög-katolikus, de ortodox fiatalok is, és innen tovább indultak Balázsfalvára, esetleg külföldre, vagy itt fejezték be tanulmányaikat.

Az a véleményem – nem én találtam ki, gondoljunk csak I. Tóth Zoltánra, aki az erdélyi román nacionalizmus első századában már felhívta rá a figyelmet –, hogy a kolozsvári piarista iskolát azért kell vizsgálni, mert ott nevelődött a 18. és 19. század cleji reformkori román értelmisége a 48-as forradalmat megelőző időszakban. Erre a témára tehát Jakó Zsigmond hívta fel a figyelmemet. Ezzel párhuzamosan vont be olyan munkákba is, amelyekből ugyan nem születtek önálló dolgozatok, mégis nagyon sok tanulsággal jártak számomra. Ismét a Piarista Gimnáziumra gondolok, amelynek könyvtára őrizte az egykori Báthory-egyetem könyvtárának a töredékét, de nagyon gazdag középkori, 16. és 17. századi anyaggal is rendelkezett.

Mit kaptam még Jakó Zsigmondtól? Tőle kaptam az indítást az első igazi nagyon hosszú ideig tartó középkori kutatásomhoz, nevezetesen a középkori közjegyzők erdélyi tevékenységének vizsgálatához. Mint tudjuk, Magyarországon nem volt olyan súlya a közjegyzőnek, mint a nyugati országokban. Hiteleshelyeken látták el ezt a feladatot, de érdekes színfolt a középkori okleveles gyakorlatban, minthogy a középkori közjegyzői oklevél ese-

tében is sajátos oklevéltípusról van szó. Nos, Jakó biztatott, hogy érdemes lenne – akármilyen jelentéktelen témának is tűnik – feldolgozni. Valóban, másfél-kétszáz oklevelet sikerült összegyűjteni. Ezeknek az olvasása, regesztázása, feldolgozása megint csak hasznos gyakorlatnak bizonyult. Ebből készült a szakvizsga dolgozatom is, amely alkalommal ismét egy olyan eseményre került sor, ami nagyon fontos, és Jakó professzor úr nevéhez kapcsolódik. Tőle kaptam az első igazán nagy szidást: pontatlanul, felületesen nem szabad fogalmazni. Én büszkén elvitettem a dolgozatomat, és utána megkaptam ezt a nagyon jogos és megérdemelt kritikát. Az elkövetkezendő időre vonatkozólag ez emlékként nagyon jól megragadt bennem, még ha nem is sikerült mindig alkalmazkodni ahhoz az elváráshoz, ami igényességét jellemezte.

Elkészült a szakvizsga dolgozat: Középkori közjegyzőségek Erdélyben lett a címe, és nem gondoltam, hogy hosszú évek munkája fog következni. Az ezzel való foglalatosság és a korábbi iskolatörténeti kutatás adott egy olyan lökést a további munkáimnak, kutatásaimnak, amely az értelmiségtörténet felé fordította a figyelmemet. Jakó Zsigmond dolgozta ki később, a hatvanas években azt a nagyszabású programot, amit a mai napig nem tudtunk megvalósítani, és a célja az lett volna, hogy elkészítsük a középkori Erdély értelmiségének teljes kataszterét. Ő tudta, hogy miért adta nekem ezt a feladatot, mint ahogyan azt is tudta, miért a hiteleshelyek feldolgozását végeztette el.

Kortársaim közül volt, aki a váradi hiteleshelyet kapta feladatul, volt aki a kolozsmonostorit, volt aki a gyulafehérvárit. Egy nagy összefogó munkának lett volna ez a része. Sajnos ezt a munkát nem sikerült befejezni. Én azért remélem, hogy megint napirendre kerülhet ez a kérdés, hiszen valóban érdemes lenne kicsit alaposabban számba venni a nótáriusok, városi nótáriusok, különböző rendű, rangú, íráshelyeknek az alkalmazottait, vagy a középkori iskoláknak a kérdését. Látszólag már sokat tudunk. A magyarországi kutatás is bizonyította, hogy sok még a tennivaló. Még sorolhatnám. Nincs olyan kutatási témám, amely mögött valamilyen formában Jakó professzor úr ne lett volna ott. Elmondhatom azt is, hogy ha gondjaim, problémáim, szakmai kérdéseim adódnak, ő az első számú ember, akihez fordulok, és akivel meg tudom azokat beszélni.

Milyen kutatási lehetőségei voltak, és hol dolgozott a rendszerváltás előtti Romániában?

1969-ben fejeztem be az egyetemet. Megint azt kell mondjam, szerencsés voltam a kortársaim között, mert az egyetem végzése után egyenesen olyan intézménybe, olyan környezetbe kerültem, ami kínálta a további kutatásokat. Könyvtárosa lettem a marosvásárhelyi Teleki Tékának. A véletlen hozta, hogy éppen azelőtt halt meg a könyvtár egy rendkívüli munkatársa, mielőtt végeztem, Kócziány László, akinek a nevét kevesen ismerik, pedig méltó lenne arra, hogy ismertebbé váljon. Munkássága meghatározó volt a Teleki Tékában. Így ürült meg egy álláshely és három esztendő dolgoztam ott. Aki ismeri ezt a gyűjteményt, tudja, milyen nagy lehetőségeket kínál, hiszen túl azon, amit Teleki Sámuel gyűjtött össze, a gyűjtemény keretében, a raktárban, a látogató szeme elől elrejtve őrzik az egykori marosvásárhelyi református kollégiumnak a könyvtárát, és ugyanakkor néhány olyan könyvtár töredéket, amelyet a háborús dúlások után sikerült megmenteni. Így ott őrzik a székelykeresztúri egykori unitárius gimnáziumnak a könyvtárát, a mikházi ferences kolostor könyvtártöredékét és egész sor ilyen töredék könyvtárát. Rendkívül változatos az anyag, hiszen a középkori formulás könyvtól kezdve minden megtalálható. Az ott töltött időszakban és az ezt követően – a kettőt összekapcsolnám – 1972-től nem egészen 1992-ig ugyancsak a Teleki Téka épületben működő, a Román Tudományos Akadémiához tartozó kis kutatóintézetnek voltam a tudományos munkatársa. Az épületben dolgoztam tovább. És ez a húsz esztendő különösen most, az elmúlt évtized távlatában jelentette életem legnyugodtabb és leggazdagabb korszakát, hiszen napjaink jóformán teljes egészében ott teltek el. Kevesen tudják, hogy a székely városok közül egyedül Marosvásárhelyen van olyan levéltár, amely a 15. század végétől szinte teljességében őrzi az anyagot, és rendkívül

változatos, továbbá nagyon gazdag a református egyháznak a marosvásárhelyi gyűjtőlevél-tára is. Ez már nem annyira középkori anyagot kínált, mint a közjegyzői oklevelek, inkább már a kora újkor anyagával kerültem kapcsolatba a mindennapok során. De ebben az időben elkezdtem már azon a témán dolgozni, ami csaknem húsz éven keresztül kísért az életemet, és még most is foglalkoztat, hiszen vissza-visszatérek az egyetemjárás történetének a kérdésére. Tehát a középkori oklevéltantól így jutottam el az értelmiség történethez és speciális kutatásához.

A második világháború után, különösen a 1950-es évek közepétől, az erdélyi magyar történetírásban a művelődéstörténeti témák kerültek előtérbe, és váltak csaknem kizárólagossá. Ön szerint mi volt ennek az oka?

Ennek oka elsősorban az a helyzet, amelyben a magyar tudományosság, és különösen a magyar történetírás került az ötvenes évek a második felétől. A művelődéstörténet volt az, amit viszonylag politika- és ideológiamentesen lehetett művelni. A marxista indíttatású társadalomtörténet buktatóját időnként ki lehetett kerülni, sőt még a gazdaságtörténetnek is a rákényszerített modelljét vagy szakzsargonját. Ez volt az egyik. A másik, amivel számolni kell, hogy a könyvkiadás úgy alakult, hogy a történelem, a szépírás, az irodalom határát súroló műveknek a megjelentetésére nagyobb volt az esély. Így példának hozom fel a Kriterionnak – egyetlen nagy neves kiadónk volt – úgymond fehér könyvsorozatát. Hátterében – mondanom sem kell – Jakó Zsigmond állt. Ennek a lényege az volt, hogy az erdélyi magyar emlékirat irodalom kiadását vállalja fel, és valóban fel is vállalja. Ha végig tekintünk a sorozaton, a nagyon sok fontos, kiadatlan anyag így jelent meg. Tehát a művelődéstörténet tűnt annak a területnek, amely kisebb ellenállást váltott ki, ha magyar történész történelemmel foglalkozik. Ugyanakkor nagyon sokan úgy vélték, a művelődéstörténet alkalmas arra, hogy igazolja – az akkori szóhasználattal – a romániai magyar nemzeti-ségnek a hozzájárulását az egész romániai társadalom művelődésének fejlődéséhez, és ezáltal a magyarság jelenlétét, értékét hangsúlyozza.

Tehát politikai megfontolásokról volt-e szó? Úgy vélem, voltak szakmai indokok is. Nagyon sok volt a művelődéstörténetre tartozó elvégzetlen feladat. Fontosnak tartottuk felkutatni iskoláink múltját, hisz fel kell tárnunk, be kell bizonyítani, mit jelentett, és milyen súlya volt a magyar értelmiségnek a múltban, mit adott, ezáltal egy kicsit önmagunkat is próbáltuk felértékelni egy olyan társadalomban, amely máskülönben leértékelni próbál bennünket. Elsősorban ilyen megfontolások vezettek, tehát hangsúlyozom, nemcsak politikaiak. Ez az út járható, ezen az úton is vannak feladatok, hát akkor végezzük el ezeket.

A professzor úr tudományos munkásságának ismertetéséből kitűnik, hogy abban a művelődési témák domináltak, különösen az iskolatörténeti kutatások. Két évtizeden keresztül foglalkozott a középkori és koraiújkor erdélyi egyetemjárással kapcsolatos kutatásokkal. Több könyvet is publikált és híres erdélyi iskolák történetét dolgozta fel. Kérem, mutassa be néhány mondatban ezeket a munkákat.

A legfontosabb az egyetemjárás történetének a kutatása. Ez megint visszavezet a közjegyzői oklevelekhez. Hiszen ekkor talákoztam ezzel a kérdéssel. Nagyon sok Erdélyben tevékenykedő közjegyző korábban valamelyik külföldi univerzitásnak volt a hallgatója és úgy tért vissza Erdélybe, általában ott szereztek meg a közjegyzői felhatalmazást. Amikor szóba került, hogy elő kellene készíteni egy olyan témát, ami a doktorátus felé mutat, akkor kézenfekvőnek tűnt, hogy ezzel kellene foglalkozni. Vonzott azért is, mert úgy érzem, ez teljességében megragadható téma. Megvan bennem az a hajlam, hogy nem annyira a részkérdéseket keressem, hanem szeretem a nagyobb, átfogó kutatási témákat. S ez olyan feladatnak tűnt, ami elég nagy, de belátható időn belül el lehet végezni. Több lett, mint ahogyan elképzelttem, de végül is elkészült ez a tanulmány és 1979-ben jelent meg, Erdélyiek egyetemjárása a középkorban címmel. A forrásokat feldolgozó tanulmány mellett

megkísérletem összeállítani a középkori Erdély egyetemre került szülötteinek nyilvántartását is. A vártál nagyobb lelkesedéssel fogadták a magyarországi történészek. A pozitív szakmai visszhang háttérében az állt, hogy miközben Erdélyről teljes képet sikerült adni, az egykori Magyar Királyság többi részéről ilyen részletekbe menő felmérés nem készült el. Számomra ez rendkívül nagy elégtételt jelent. Jakó Zsigmond volt, aki ennek a könyvnek a lektorálását elvégezte. Azok a javaslatok és javítások, amelyeket a kéziratra ráírt, sokat jelentettek számomra. A könyvnek a fogadtatása azt mutatta, hogy folytatni kell a megkezdett munkát. A kötet az 1520 előtti időszakot öleli fel, de éppen ilyen gazdag az egyetemjárás múltja a fejedelemség korát illetően is. Így elkezdtem, előbb egyedül, majd marosvásárhelyi kutató kollégámmal, Szabó Miklóssal közösen feltérképezni a kora újkornak az anyagát. Elkészült az az adattár, amely a kora újkori egyetemjártak névsorát tartalmazza.

Feltétlenül meg kell említenem, hogy ebben a munkában sokat köszönhetek Keserű Bálintnak és környezetének, hiszen gyakorlatilag ez a munka itt született meg Szegeden. Az ő támogatásuk és segítségük nélkül bizonyosan nagy késéssel készült volna el ez a kötet. Ezt követően elkészült az a tanulmány, amelyből végül is doktori dolgozatom született. A disszertáció témavezetője R. Várkonyi Ágnes professzor asszony volt és 1992-ben sikerült megvédenem. Tehát az egyetemjárás idáig kísérte az életemet, de ma is vissza-visszatérek hozzá. Nagyon hasznos munka volt ez, és olyan ismeretanyagot halmoztam fel általa, amelyből a mai napig is sokszor kell merítenem. Még csak annyit, hogy ezt a két munkát utánam már mások folytatták. Ma már Erdélyre vonatkozólag egészen 1848-ig teljes képpünk van a peregrináció kérdésköréről. Az a nagy terv, amiről beszéltem, és amelyet Jakó Zsigmond kezdeményezett a '60-as években az erdélyi értelmiség kataszterének összeállítása, annak ez természetesen csak egy kis szegmentuma, de elkészült. A közel ötezer név lehet hogy nem olyan nagy szám, de elég jelentős ahhoz, hogy érdemesnek tartottuk feltárni.

Ami a további Magyarországról érkező inspirációkat illeti, elsősorban Kubinyi András korábban megjelent tanulmánya, a *Városfejlődés és az egyetemjárás* volt ösztönző számomra. Ebben az időben ismertem meg Bónis Györgyöt, aki nagyon sokat segített nekem, kutatásaimat irányította Magyarországról. Fügedi Erik munkáit is meg kell említenem, amelyek megint csak ebbe az irányba ösztönöztek, illetve Mályusz Elemér *Eggházi társadalom a középkori Magyarországon* című kiváló monográfiáját kell kiemelnem. Nagyon sok inspirációs forrásom volt, és hálás vagyok a sorsnak, hogy ezekkel az emberekkel személyesen is tudtam találkozni. Őrzöm nemcsak az emléküket, hanem az útbaigazításuk súlyát is.

Az egyetemjárás feltárása és az iskolatörténeti kutatások után megadott a professzor úrnak, hogy az erdélyi magyar felsőoktatás szervezésében meghatározó szerepet tölthet be. Kérem, mutassa be az erdélyi magyar egyetemet.

Valóban így van. Ha nem foglalkoztam volna az egyetemek historikumával, az erdélyi magyar oktatás történetével, akkor nem sodródok be olyan mértékben az erdélyi magyar felsőoktatás sorsának az alakításába, mint ahogyan ez történt. Ebben szerepe volt annak, hogy 1992-től, a rendszerváltás után, kineveztek a Babeş-Bolyai Egyetem tanárává, és ettől fogva részt kellett vennem a magyar egyetemi életben. Közvetlenül láttam azokat a gondokat, amelyek akkor az erdélyi magyar egyetemi oktatást jellemezték, és részben jellemzik ma is. 1992–93 folyamán néhány magyarországi és kolozsvári barátommal, kollégával próbáltunk kigondolni valamilyen módot, lehetőséget arra, hogy biztosítsuk az erdélyi magyar oktatás színvonalát és önállóságát. Nem mi voltunk az egyetlenek, nem akarom kisajátítani ezt magunknak, hiszen az egész erdélyi magyar társadalom központi kérdése volt évenként keresztül az egyetem problémája. Az első elképzelés az volt, hogy valamilyen elitképzésre lenne szükség, és ezt változatlanul fenntartom. Álmaimban egy Eötvös Kollégiumhoz hasonló intézmény jelent meg, hogy Kolozsvárt egy ilyen kollégiumot próbáljunk meg létrehozni. Az állami oktatás mellett egy önálló, magyar szellemiségű oktatási intézményt kívántunk létrehozni. Sokan lelkesedtek érte, sokan nem értették meg, hogy miről van szó.

A magyarországi tudós világnak az idősebb része között voltak olyanok és még most is vannak, akik felmérték ennek a jelentőségét, kihangsúlyozták, hogy a kollégiumi elitképzés az, amit meg kell csinálni. Ne mondjak más példát: az MTA volt elnöke, Glatz Ferenc többször is kifejezte ezzel kapcsolatban helyeslését. Nem kívánom végigkísérni, mi is történt tíz év alatt az egyetem körül, végül is az nyilvánvalóvá vált, hogy a román politika egy dologban következetes 1919 óta: önálló magyar egyetem ne legyen. Apró kisiklás történt 1948-tól 1959-ig, a külpolitikai nyomásnak volt az eredménye, hogy létrejött a Bolyai Egyetem, nem pedig azért, mert a román politika ezt különösebben szorgalmazta volna. Ahogy ez a külső nyomás megszűnt, abban a pillanatban elkezdődött a felszámolása.

1990 után is bebizonyosodott, nincsen olyan politikai erő Romániában román részről, amely felvállalná azt, hogy önálló állami magyar egyetem létrehozását támogassa. Ebben a kilátástalannak tűnő helyzetben érkezett 2000 elején az akkori magyar kormány javaslata, hogy magyarországi költségvetési pénzből, a Magyar Köztársaság támogatásával hozzanak létre egy önálló magánegyetemet, amelyre a romániai hatályos oktatási törvény alapján megvolt a lehetőség. Ezt követően indult be a gépezet, sok-sok fázisa volt a folyamatnak. Az erdélyi történeti egyházak nyolc előljárója létrehozott egy alapítványt, kinevezte a kuratóriumát, és meghatározta ennek az önálló egyetemnek a feladatát, illetve szerepelt benne a magyar nyelvű felsőoktatás valamely fokú támogatása. Nagyon nehezen indult a munka, hiszen sok-sok terv készült arra vonatkozóan, milyen egyetemre lenne szükségünk, de amikor odakerültünk, hogy meg kell valósítani, megtorpantunk. Nem tudtuk, miként kell egyetemet létrehozni, melyek az alapítás feltételei. Ugyanakkor figyelembe kellett venni azt, hogy nagyon sok igény mutatkozott; elsősorban regionális igények. Erdély területén a magyarságot egységesnek mondjuk, próbálunk úgy megjelenni, mint homogén csoport, holott nagyon változatos, régióként különböző ez a közösség. Az világos volt az indulásnál, hogy Székelyföldön szükség van arra, hogy valamilyen felsőfokú oktatási intézményt létrehozzunk, hiszen a magyarság nagyobb része ott él. Viszont köztudott, hogy Székelyföldnek nem voltak egyetemi hagyományai. Voltak rangos iskolák – akár a csíksomlyói, akár az udvarhelyi –, de egyetemi fokú oktatás nem létezett a Székelyföldön. Evidencia volt, hogy oda kell vinni, hiszen a székely társadalomnak szüksége van erre, mert ha nem, akkor szellemi fejlődését gátoljuk meg. Meg kell teremteni a tehetséges székely fiataloknak a lehetőséget, hogy a kevesebb kiadással bekapcsolódhassanak a felsőoktatásba. A másik az volt, hogy az egyetem léte egy térség életében nagy húzóerőt jelent. A középkori város polgársága nagyon jól tudta, miért akar egyetemet. Az egyetem diákokat jelent, fogyasztót jelent. Nagyon sok mindent. Itt Göttingát szoktam példaként felhozni. Ha Göttingenben nincs egyetem, akkor egy jelentéktelen város. Meggyőződésünk volt, hogy Székelyföldre kell egyetem. Ugyanakkor, már az 1990-es évektől Nagyváradon létrejött elsősorban Tőkés László püspök úr kezdeményezése alapján egy önálló főiskola, amely mára már kinőtte magát, több szakon folyik az oktatás és Partiumi Egyetemnek nevezzük. Ráadásul igen nagy az elszívó erő Magyarország részéről. Emellett van Belső-Erdély vidéke, Kolozsvár és Marosvásárhely térsége, amelyben a magyarság sajnos mára már szörványosodott. Itt is igény van önálló magyar egyetemre.

Évtizedeken keresztül, lassan fél évszázada, az erdélyi magyar történelem tanárképzés, kutató utánpótlás kérdésében a kolozsvári Babeş-Bolyai egyetem volt monopolhelyzetben. Kizárólag ott lehetett történész stúdiumokat Erdélyben magyarul hallgatni. Tervezik-e, hogy az új egyetemen beindul a történelem oktatás, az utánpótlás nevelése?

Megpróbálom megfordítani a kérdést, és a végénél kezdem a választ. Még mindig a legnagyobb gond az utánpótlás biztosítása. A monopólium, amiről szó volt a kérdésben, változatlanul fenn áll. Magyarul történelmet a Babeş-Bolyain lehet hallgatni. Maga az erdélyi magyar tudományegyetem pillanatnyilag nem tervezi történelem kar, vagy szak indítását. Az már az én egyéni véleményem, hogy bizony nem ártana, hiszen versenyhelyzetet

is teremtené, és talán annyi szakmai elfoglaltságot megengedhetek magamnak, hogy kijelentsem: szükségét látom annak, hogy növeljük a színvonalat a történelemoktatásban. Jelenleg azonban az általánosan elfogadott elv az, hogy ne indítsunk olyan szakot, aminek a magyar nyelvű oktatása biztosítva van a Babeş-Bolyai keretében. A nagyobb gond azonban az, hogy nagyon sok hallgatónk van. Ma már nem panaszkodhatunk, hogy kevés a diák. Sőt véleményem szerint túl sok is, hiszen az elmúlt esztendőben az első évre 130 magyarul tanuló magyar hallgatót vettek fel. Szerintem ez indokolatlanul nagy szám. Ennyi hallgatóval nehéz jó és hasznos munkát végezni. Én általában nem túl szívesen dolgozom ilyen nagyszámú növendékekkel. Megadattott számomra, hogy nyilvános előadásokat tartsak egyetemes középkori történelemből, de szerencsére megmaradt egy kis csoportom, a magyar írástörténeti órám és ott tudok dolgozni igazán tizenöt-húsz diákkal. Úgy tűnik, az utánpótlás számbelileg biztosítva van. Mi az, ami hiányzik? Hiányoznak azok a tudományos műhelyek, ahol ezeket a fiatalokat tovább lehetne képezni. Hiszen nagyon jól tudjuk, hogy ha valaki elvégez egy egyetemet, abból még nem lesz szakember. A tudományba belekóstolt ugyan, de még sok időre van szüksége ahhoz, hogy felnőjön. Lehetőség kell teremteni a további fejlődéshez. Ez az, ami nálunk hiányzik. Véleményem szerint ez központi kérdés, amire valami megoldást kell találni. Az történt ugyanis, hogy még 1990 előtt, ilyen-olyan politikai megfontolásból a nagy nemzeti megbékélés szellemében még kerültek be magyar kutatók a román akadémiai hálózat keretén belül működő kutatóintézetekbe, könyvtárakba. Mára viszont szinte nyomtalanul eltűntek. Nincs magyar kutató a magyar történelem kutatása szempontjából elsőrendű fontosságú gyűjteményekben. Az Erdélyi Múzeum Egyesület egykori levéltárában, vagy a kolozsvári akadémia levéltárában nincs már magyar levéltáros. Erdélyben – tudomásom szerint – egyetlen magyar levéltáros dolgozik még az állami levéltári hálózatban. Nem beszélve a magyar érdekeltségű könyvtárakról. Ilyen például a kolozsvári egyetem könyvtára, amely még őrzi az egykori Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárát. Beindult viszont a magyar könyvtáros képzés a történelmi oktatás keretében. Tehát lenne utánpótlás. Ezeknek a fiataloknak lehetőséget kellene biztosítani.

Amikor 1990-ben újjáalakult az Erdélyi Múzeum Egyesület, amely közel másfél évszázada Erdély rangos tudományos intézménye Jakó Zsigmond, Benkő Samu és mások kezdeményezésére, újra elvállalta azt, amit korábban is alapvető feladatának tartott, vagyis hogy a kutatás és a magyar tudományosság intézményes kereteit megteremtse. Persze ez nem megy olyan könnyen, hiszen a munkához anyagi háttér kell. A pénzügyi háttér pillanatnyilag hiányzik. Az egyesület lényegileg magyar állami alapítványi támogatással működik; ennek megvannak a keretei, a lehetőségei. Akármilyen szűkös viszonyok között is, ma már működik egy kis kutató munkaközösség a Múzeum Egyesület keretében. Közöttük van, aki múzeumi alkalmazott, a többieknek pedig minden évben összekelődülünk az ösztöndíjat, hogy tudják művelni nagyon is fontos munkájukat. A forrásközlést és forrásfeldolgozást tekintjük a legfontosabbnak. Az elkövetkezendő időszakban az intézményes kereteknek a megteremtése a legnagyobb feladat. Sok lehetőséget látok a Magyar Tudományos Akadémia azon elképzelésében, hogy a határon túli műhelyek felé fordul; nemcsak támogatásról van szó, hanem bekapcsolja őket a magyar tudományos életbe.

A témaválasztást tekintve a korábban domináns művelődéstörténet a meghatározó ma is az erdélyi magyar történeti kutatásban? Vagy szélesedik a kutatás lehetősége? Korábban tabutémák: néptörténet, népiségkutatás, demográfiai helyzet vizsgálata, a kisebbségi lét problémáinak a bemutatása is megindult az utóbbi időben?

Kétségtelenül nagyon kiszélesedett a kutatás tere. Hacsak a középkort nézem, nagyon sok minden történt az utóbbi időben. A középkorkutatás terén is vannak már olyan eredmények és jelzések, amelyek mutatják, hogy a Mályusz-féle népiségtörténeti kutatások felújítására történnek kísérletek. Egyik volt tanítványom már elkezdte egy kis egységnek

a feldolgozását. Aranyosszék ilyen jellegű feldolgozására gondoltunk; ahogy a lehetőségek és elsősorban a személyi feltételek adottak, folytatni kell. Hiszen erdélyi vármegyéről nem készült olyan jellegű munka, mint Jakónak a Bihar vármegyét feldolgozó monográfiája. Léteznek ugyan hasonló jellegű művek – Fehér, illetve Kolozs vármegyéről –, de azok éppen csak a kezdetek korai korszakát dolgozták fel. Ezt a kutatást tehát folytatni szeretnénk.

A demográfia területén, a középkor és a kora újkort illetően nagyon kevés történt. Történeti kutatások is indultak, ezek keretében a kolozsvári harmincad anyagának feldolgozása, amit nemrég végzett el Bak Ferenc, és nyomtatásban is megjelent. Mindenképpen elmondható, hogy a kutatás változatosabbá vált. Azonban Jakó professzor úr joggal hangsúlyozza állandóan, hogy amíg a forrásanyagot nem látjuk, nem tesszük hozzáférhetővé, addig a történelmekutatásnak biztos alapja hiányozni fog. De köztudott, hogy amit a professzor úr végzett az elmúlt tíz esztendőben, szinte emberfeletti munka, hiszen a kolozsmonostori jegyzőkönyvek kiadása után elkészült az Erdély okmánytár első kötete, most már a második kötet, a 14. század is nyomdakész állapotban van; és szinte egyedül végezte el ezt a munkát. De az elkövetkezendő korszak feldolgozására is gondolnunk kell. Néhány fiatal kapta feladatul azt, hogy az erdélyi királyi könyveknek a kiadását előkészítse. A mi álláspontunk annyiban különbözik a magyarországitól, hogy úgy gondoljuk, nem teljes szövegkiadásra kell törekedni, hanem jó regeszta-gyűjteményekre, hiszen azok alapján a jó szakember utána tud menni a forrásnak. Ugyanakkor a jó regeszta a kiadási lehetőségekhez is jobban alkalmazkodik, másfelől a forrásanyagot szélesebb kör előtt is hozzáférhetővé teszi, és ezt nem szabad lebecsülni. Tudjuk, hogy a latin nyelvtudás milyen szinten van, ugyanakkor akad olyan történész, aki kevésbé jártas a paleográfiában, szívesen dolgozna olyan anyaggal, amit a rendelkezésére bocsátunk. Ezért is kristályosodott ki, hogy legalábbis a középkori és az olyan típusú kora újkori anyagot, mint a királyi könyvek, regeszta formájában kell közzétenni. Elkészült az első regesztakötet a királyi könyvekből, és ha minden a tervek szerint alakul, év végén a nyomdába kerül. Elindítottunk egy ígéretes sorozatot, ami négy hallgató keze munkáját dicséri, és ezzel párhuzamosan dolgozik még két fiatal. Egyikük a gyulafehérvári káptalan kiadatlan jegyzőkönyvének anyagát gondozza, a másik fiatal munkatárs a kolozsmonostori későbbi, tehát nem középkori anyag kiadására vállalkozott. Tehát formálódik egy kis közösség. Nagyon bizakodó vagyok, mivel ha sikerül ennek a csapatnak a biztos anyagi hátterét megteremteni, akkor itt kialakult az a mag, amely szükséges a kutatáshoz. Emellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy másfelé is vannak kezdeményezések. Például nagyon fontos az, ami Székelyudvarhelyen történik a múzeum körül. Ott is jó szakembergárda alakult ki, s a kiadványaik jelzik, hogy kiváló munkát végeznek. Hasonlóan, Sepsiszentgyörgyön is alakulóban van ilyen munkaközösség. A jelek jó irányba mutatnak. Minden azon múlik, mennyire sikerül ezeket a fiatalokat igényességre, szakmai megbízhatóságra nevelni. Nem vagyok borúlátó atekintetben, hogy az előrelépés ne történhetne meg. Ám ezt csak úgy tudom elképzelni, ha a magyar történettudomány természetes rendje és egysége helyre tud állni, és erre megvan a lehetőség. Valahogy az 1919 után elvágott szálakat újra kellene kötözni, gondolom, ez mindenkinek közös érdeke.

Milyen lehetőségei és feladatai vannak az erdélyi történetírás, elsősorban a középkorkutatás képviselőinek a nagyobb szerepvállalásra magyarországi kutatásban, és hol lát problémákat, amelyek akadályozzák a kapcsolattartást, az elszakadt szálak újrakötését?

Nehéz a válasz. Visszatérek ahhoz a gondolathoz, amit már korábban kiemeltem. A legnagyobb gondnak azt látom, hogy az intézményes kapcsolatokat nem teremtettük meg. Mindannyiunknak vannak ismerőseink, jó barátaink, munkatársaink, akikkel beszélgetünk, felvetjük a kutatási témákat. De meg kell teremteni az intézményes hátteret. A másik pedig az, amit nagyon fontosnak tartok, de ez kezd már a háttérbe szorulni – hogy szeretnénk partnerek lenni, a szó legjobb értelmében a magyarországi historikus társaknak.

Ezt azért mondom – lehet, hogy mindez csupán egy rossz beidegződés, rossz meglátás eredménye –, mert a magyarországi tudós világ részéről volt egy jóakarató, jó szándékú tisztelet az iránt, ami Erdélyben történt. Ez azzal járt, hogy sok esetben az az objektív kritika, amelyre nekünk is szükségünk lett volna – most nem a nagyokról beszélek, hanem a mi nemzedékünkéről – hiányzott. Ehelyett inkább azt hallhattuk: milyen ügyesek voltak, és valóban sok esetben nagyon rossz körülmények között kellett dolgozni. De felnőttként próbáljuk a magyar történelemkutatás egészébe beilleszteni mindazt, ami nálunk, vagy ami a Vajdaságban történt, vagy a Felvidéken és Kárpátalján. Az volt a természetellenes, ami az elmúlt negyven évben zajlott, és az lenne a természetes, hogy ismét egységes magyar történelemkutatásról beszéljünk.

Végül kérem, hogy mutassa be, milyen kutatással foglalkozik jelenleg. Milyen kutatási tervei vannak az elkövetkezendő időszakra?

Az elmúlt tíz esztendőben sajnos igen kevés időm jutott arra, hogy a kutatással foglalkozzam. Nem szeretnék panaszkodni, de a szakmai becsület megköveteli, hogy elmondjam, amikor 1992-ben Kolozsvárra hívtak, kérvén, vegyem át a középkori tanszéket, én úgy érkeztem Kolozsvárra, hogy azelőtt egy napot sem dolgoztam az oktatásban, nem tudtam mi az. Ma már – hál’ istennek – fiataljaink a gyakorlattól kezdve a tudással és a feladatokkal együtt felnőnek a professzorátusig. Tehát Kolozsvárra kerültem, és nyakamba szakadt egy olyan tanszéknek a gondja, amelyet korábban olyan három kiváló és nagy tudású kolléga vitt, mint a Jakó-Pataki-Pall hármas. Ez komoly feladatot jelentett, azt, hogy sok idő telt el tanulással, felkészüléssel, hiszen az egyetemes középkort, Bizáncot, a történeti segédtudományok oktatását kaptam feladatul az első években. Az már csak bonyolította a helyzetet, hogy időközben a Protestáns Teológiai Intézet is igénybe vette a munkámat, mert nem volt alkalmas jelöltje az egyetemes egyháztörténet oktatására. Ezzel újabb feladat hárult reám; ilyen sok tárgyat, ismeretet leadni igen nagy erőfeszítést igényelt. Emellett vállaltam el – lehet, hogy nem mértem fel az erőmet – az egyetemeszervezéssel kapcsolatos munkákat, és teljesen félre kellett hogy tegyem szakmai munkámat. Egykori diákjaim munkájába bekapcsolódom, de inkább ők dolgoznak, és én irigykedem. Vannak terveim. Az egyik legfontosabb, a királyi könyvek előre látható többsége kiadási tervébe aktívabban tudjak bekapcsolódni. Nagy álmom a marosvásárhelyi városi levéltár anyaga bizonyos részének a feldolgozása; páratlan és egyedülálló forrásanyagról van szó. Emellett van egy elkezdett munkám, ami teljesen félbe maradt. Ez a középkori erdélyi birtokviszonyoknak a feldolgozása, amihez még a 1970-es években kezdtem el az anyaggyűjtést. Ma már egészen másként kell ezt csinálnom, mint ahogyan elkezdtem. Én is úgy gondolom, hogy a népiségtörténeti formában, ahogy Mályusz Elemér elkezdte, kellene folytatni ezt a munkát: közigazgatási egységenként lebontva kellene folytatni azt, amit úgy képzeltem fiatal kutatóként, hogy játszi feladat lesz egész Erdély birtokviszonyait számba venni. Ám hamar rájöttem, hogy ez nem olyan egyszerű feladat. Hatalmas a cédulázott anyag, amely számítógépes feldolgozásra vár. Ezek a tervek. Ámde közben – és ez nem csak az én sorsom, hanem minden Erdélyben élő történészé – nagyon sokszor napi feladatokat is el kell látni, ami forgácsolja az erőt. A közösség igényli, hogy időnként szóljunk, szólaljunk meg, egy-egy előadás megtartásával, a szakmaiság határára mozgó népszerűsítő írásnak a közzétételével. Mindez időt von el egyéb feladatoktól, de én úgy gondolom, hogy ez is hozzátartozik a munkánkhöz, legalábbis nekünk fiatalabbaknak, akik még megenyhedhetjük magunknak, annak a reményében, hogy még van időnk arra, hogy nagyobb államainkat is megvalósítsuk.

Mindehhez sok sikert kívánok, és köszönöm a beszélgetést.

Szeged, 2002. augusztus

A beszélgetést készítette: Koszta László

Tonk Sándor

műveinek válogatott bibliográfiája

Önálló kötetek

- Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979. 397.
- Albizálás erdélyi városokban és falvakban. Kiss Sámuel enyedi diák gyűjtőútja. Kísérőtanulmánnyal közreadja Tonk Sándor. Szeged, 1991. 82 (Peregrinatio Hungarorum 9.)
- Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged, 1992. (Fontes Rerum Scholasticarum IV). (Szabó Miklós társszerző)
- A marosvásárhelyi kollégium diáksága 1653–1848. Bevezetéssel közléteszi Tonk Sándor. Szeged, 1994. (Fontes Rerum Scholasticarum VI.)
- Marosvásárhely. Vártemplom. Sepsiszentgyörgy, 1994. (Erdélyi Műemlékek 7. szám)
- A magyar nyelvű felsőfokú oktatás Romániában. Múlt – Jelen – Jövő. Kolozsvár, 1998. (Összeállította és szerkesztette Kötő József és Tonk Sándor) – megjelent román, német és angol nyelven is.
- Gernyeszeg. Kolozsvár, 1999. (Erdélyi Műemlékek 31. szám)
- Árva Bethlen Kata írásai. Szerkesztés, bevezető és jegyzetek. Kolozsvár, 1998.

Tanulmányok

- Formarea intelectualității române și Liceul Piaristilor din Cluj. Studia Universitatis Babeș-Bolyai, ser. Historia, 13. évf. (1968) 1. sz. 45–58.
- Diplomele de înobilare ale lui Nicolaus Olahus. Revista Arhivelor, XII. évf. (1969) 1. sz. 13–31.
- Rozgonyi Sutor (Varga) János. Acta Historiae Litterarum Hungaricum, Tom. X–XI. Szeged, 1971. 73–77.
- Jogtudó értelmiségünk középkori történetéből. Korunk, 31. évf. (1972) 10. sz. 1487–1491.
- Könyvtárak, olvasók és olvasmányok a reformkori Marosvásárhelyen. Könyvtári Szemle, 16. évf. (1972) 3–4. sz. 118–121, 167–171; 17. évf. (1973) 1. sz. 17–19.
- Művelődéstörténeti módszerek – művelődéstörténeti feladatok. Korunk, 33. évf. (1974) 1116–1119.
- Könyvgyűjtő erdélyi diákok a középkorban. Művelődés, 28. évf. (1975) 12. sz. 112–115.
- Mihai Viteazul și politica europeană. Vatra, V. évf. (1975) 4. sz.
- Bolyai Farkas öröksége. Korunk, 34. évf. (1975) 1–2 sz. 68–71.
- Egy évforduló kapcsán a korszerű iskolatörténetről. A nagyenyői iskola 275 éves. Művelődés, 30. évf. (1977) 1. sz. 40–43.
- Osztrák katonakórházak Erdélyben 1807-ben. Orvosi Hetilap, 119 évf. (1978) 18. sz. 1109–1112. (Spielmann József dr., Szőkefalvi Nagy Zoltán dr. társszerzőjeként)
- A középkori közjegyzőség Erdélyben. In: Művelődéstörténeti Tanulmányok. Bukarest, 1980. 36–62.
- A marosvásárhelyi Bolyai Farkas líceum 425 éves múltjából. Korunk, 41. évf. (1982) 11. sz.
- Un izvor transilvănean contemporan despre mișcarea antihabsburgică condusă de Francisc Rákóczi II. – Jurnalul căpitanului Mihail Teleki II. In: Cercetări de științe sociale. Tg. Mureș, 1982. 209–224. (társszerző Ioan Chiorean)

- Ami hiányzik a krónikákból. *A Tett*, 1982. évf. 4. sz. 23–29.
- A marosvásárhelyi református kollégium múltjából. In: *Marosvásárhely és Vártemploma*. Budapest, 1990. 113–122.
- Az iskolaügy Erdélyben a reformáció korában. In: *Egyházak a változó világban*. Esztergom, 1991. 423–426.
- Rozgonyi Varga János önéletírása. *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár*, 1992/IV. 143–168.
- Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a korajúkor folyamán. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön és külföldiek Magyarországon (A III. nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged, 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások)*, II. Budapest-Szeged. 491–507.
- Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság és Marosvásárhely. *Művelődés*, 46. évf. (1994) 4. sz. 1–4.
- Cariera unui intelectual în secolul al XVI-lea (Drumul lui Nicolaus Olahus spre scaunul episcopal). In: *De la umanism la luminism*. Tirgu Mureş, 1994. 7–14.
- A Telekiek Erdély történetében. In: *Sáromberke 1319–1994*. Sáromberke, 1994. 165–177.
- Egyetemjárás az egyetem nélküli országban. Egy kultúrtörténeti kutatás néhány tanulsága. *Korunk, Harmadik folyam*, 5/1994, 5. sz. 129–132.
- Táj és ember az erdélyi Mezőségen a középkorban. *Korunk*, 5/1994, 9. sz. 23–32.
- Die Notariatsurkunden und die Notarszeichen in Siebenbürgen. In: *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden. Beiträge zur diplomatischen Semiotik*. Sigmaringen, Jan Thorbecke Verlag. 1996. 709–715.
- A honfoglalás jelentősége a magyar nép és Európa történetében. *Művelődés*, 49. évf. (1996) 7–6. sz. 9–11.
- A honfoglalás és a magyarság megtelepedése Erdélyben. In: *Erdélyi Református Naptár 1996*. Kolozsvár, 1995. 97–103.
- Régi erdélyi farsangok. In: *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve 4*. Kolozsvár, 1996. 7–28.
- A kolozsvári református teológiai fakultás megalapításának előzményei. *Quo Vadis*. 1996. 8 sz. 3–7.
- A magyarság megtelepedése Erdélyben a krónikák tükrében. *Erdélyi Múzeum*, 1996. 1–2. sz.
- Siebenbürgische Studenten an den ausländischen Universitäten. In: *Beiträge zur siebenbürgische Schulgeschichte*. Hg. Walter König. Köln–Wiemar–Wien, 1996. 113–124.
- Dr. Tavaszy Sándor műveinek könyvészete. In: *Akik jó bizonyóságot tettek. A kolozsvári református teológia tanárai*. Kolozsvár, 1996. 140–172. (társszerző Tonk Márton)
- Marosvásárhely története az utcanevék tükrében. In: *Horváth Szabolcs: Marosvásárhely utcanevői tegnap és ma*. Marosvásárhely, 1997. 8–12.
- A Telekiek és a Református Egyház. In: *Egyszer volt... Előadások a Teleki és Vay családok történetéből*. Miskolc, 1998. 19–32.
- A magyarság berendezkedése Erdélyben a honfoglalást követő időben. In: *Történelmünk a Duna-medencében*. Kolozsvár–Temesvár, 1998. 38–49.
- Ravaszy László és Kolozsvár. In: *Erdélyi Református Naptár a 2000. szökőévre*. Kolozsvár, 1999. 197–202.

Térképek a török elleni védelem szolgálatában

Pálffy Géza: *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században.*
Pápa, 2000. 162 old.
(2. bővített és javított kiadás)

A mohácsi csatát követően a Magyar Királyság kettészakadása, majd 15 évvel később, Buda eleste után I. Ferdinánd és tanácsadói végleg felismerték, hogy a Habsburg örökös tartományok országait, a Német-római Birodalmat és a megmaradó magyar királysági területeket csak egyetlen módon óvhatják meg a török meg-megújuló támadásaival szemben, ha felelevenítik a két jelentős késő középkori magyar uralkodó – Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás – balkáni politikáját, s a maradék Magyarországot megerősítve a Duna-medencében egy ütközőállamot hoznak létre. A bécsi hadvezetésnek, majd az 1556-ban felállított, a magyarországi védelem, illetve török politika irányításával megbízott új kormány szervnek – az Udvari Haditanácsnak – több komoly hiányossággal, kihívással is szembe kellett néznie. Úrrá kellett lenni a finanszírozási gondokon, illetve a helytartók és a Magyarországra küldött királyi főhadparancsnokok között dúló hatásköri küzdelmeken. A bécsi politikai és katonai vezetés számára ezen túl az egyik legnagyobb nehézséget az itteni földrajzi-termeszeti viszonyok és a helyismeret teljes hiánya okozta. Az oszmánok és a Szapolyaiak ellen indított hadjáratok sikeres végrehajtásához, valamint a domborzati és vízhálózati adottságokat és lehetőségeket maximálisan figyelembevevő új védelmi hálózat kiépítéséhez, annak hatékony működtetéséhez elengedhetetlenek voltak a hadi eseményeket és a végvárrendszer szervezetét bemutató mappák.

A bécsi hadvezetés tanácsadóinak zöme az 1580-as évekig a magyarországi földrajzi, katonai-stratégiai viszonyokról csak meglehetősen általános információkkal rendelkezhetett, hiszen a Magyar Királyságot ábrázoló, a 16. században nyomtatásban kiadott térképek készítőinek zöme sohasem járt itt, csak szolgálai lemásolta a már megjelent kartákat. Pálffy Géza két olyan térképet emelt ki a Magyarországról készült térképek közül, amelyeket hadászati szempontból használhatónak tekinthetett az Udvari Haditanács. Elsőként a magyar és az európai kartográfia-történet szempontjából is jelentősnek számító, 1528-ban Ingolstadtban Johannes Cuspinianus által napvilágot látott Lázár secretárius térképet, amit a 16. században javított és bővített kiadásban többször újranyomtattak. Stratégiai szempontból hasonlóan fontosnak tekinthető a szintén Lázár térképén alapuló, de azt jelentősen átdolgozó Wolfgang Lazius császári házi orvos és történész 1556-ban tíz lapon kiadott Magyarország kartája, amelyet már jelmagyarazattal is elláttak.

A Habsburg katonai vezetés a 16. század közepétől eleinte a helyi viszonyokat jól ismerő magyar főkapitányok és tanácsosok, majd osztrák főtisztek, biztosok, valamint itáliai hadépítésszek bevonásával felmérések tucatjait végeztette el a határvédelmi rendszer kiépítéséhez, majd át- és újjaszervezéséhez. Valószínű, hogy a bejárásokról készítették vázlatrajzokat vagy mappákat, ám ezek ideig még nem kerültek elő, vagy örökre elvesztek. Ugyanerre a sorsra jutott a Hans Ungnad királyi főhadparancsnok megbízásából Pietro Ferabosco tábori festő és későbbi várépítész által megszerkesztett a horvát-szlavón területek várainak övezetéről szerkesztett térképe is, amelynek elkészültét egy korabeli beadvány vitathatatlanul tanúsítja. Pálffy Géza könyvében mindazokat a fellelhető végvárvonal-térké-

peket (Grenzfestunglinienkarte) az érdeklődők elé próbálja tánni, amelyek a Haditanács munkáját, döntéseit megszabhatták, befolyásolhatták és segíthették.

Az első ismert kéziratos végvárval-térképet devecseri Choron János készítette a közvetlenül Bécset védelmező győri főkapitányság területéről 1563 tájékán. Az általános szokástól eltérően délkeleti tájolású vármappa középpontjában a végvidéki harcokban több érdemet is szerzett dunántúli nagyúr birtokainak központja és kedvelt tartózkodási helye, a Devecser várkastélyva található. A térképhez utólag a Balatontól délre elhelyezkedő legfontosabb erősségek vázlatát is hozzácsatolták. Choron mappájának katonai szempontból legfőbb értékét az adta, hogy mérföldre pontosan megadta az egyes keresztny és török várak közötti távolságot. Értékéből – mint ahogy a szerző kiemeli – mit sem von le az a tény, hogy mind vízrajzi, mind pedig domborzati ábrázolásai primitívnek tekinthetők.

Szintén elsősorban katonai célból készültek Nicolo Angielini itáliai várépítész nyomtatott kéziratos térképei a horvát-szlavón, dunántúli, bányavidéki és felső-magyarországi határvédelmi rendszerről 1564 és 1566 között. Choron rajzával összevetve a várfundáló mester mappái, melyeket személys felmérései, bejárásai, szemléi alapján állított össze, már sokkal szebb kivitelben, díszítésekkel ellátva szerkesztette meg. Angielini tevékenysége azonban nem csupán a végvárval-térképek megrajzolására korlátozódott, hiszen szemléi alkalmával több váralaprajzot, illetve egy egylapos Magyarország, valamint egy Csallóköz térképet is készített.

A megfigyelt területű Magyar Királyság, illetve az örökös tartományok jövedelmeinek elégtelensége arra készítette a Habsburg uralkodókat, hogy a határvédelmi rendszer kiépítésének és fenntartásának finanszírozásához a Német-római Birodalom rendjeitől kérjenek segítséget. Az uralkodó a császári előterjesztésekben (propozíciókban) igen részletes és szemléletes képet igyekezett festeni az itteni harcokról a magyarországi állapotokat elsősorban csak különböző híradásokból ismerő birodalmi ne-

mesek és küldöttek anyagi és katonai segélyének elnyerése érdekében. Ilyen megfontolásból készülhetett az a magyar végvárval-térkép, amelyet II. Miksa az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésen összegyűlt rendek elé terjesztett. A mappa elkészültéről azonban – sajnos – csak a birodalmi gyűlés iratanyagának utalásaiból vannak ismereteink.

Kalandos utat járt be az a térkép, amelyet a szerző a Haus-, Hof- und Staatsarchiv török vonatkozású nagy gyűjteményéből (Turcica) „emelt ki”. A Kanizsa környéki védelmi rendszert bemutató és eredetileg török nyelvű mappát Kara Üveysz budai beglerbég 1580. május végi leváltása előtt küldte a Portára. A pontos, de primitív ábrázolású kartát feltételezhetően a szigetvári vagy valamelyik más dél-dunántúli szandzsákbég állította össze határmenti kémtevékenység alapján, de az sem kizárt, hogy az Andreas Kielman kanizsai főkapitány környezetében szolgáló beépített ember információi vagy rajzai alapján készült. A katonai szempontból roppant értékes „zsákmanyról” azonban Joachin von Sinzendorf állandó portai Habsburg-követ (1578–1581) megszerzett egy olasz nyelvű másolatot, s ezt eljuttatta az Udvari Haditanácshoz.

A Stájerország védőbástyájaként számon tartott Muraköz védelme hatalmas gondot okozott a 16. században a kanizsai végeket irányító főtiszteknek és a Muraközt birtokló Zrínyi család tagjainak. 1582-ben Zrínyi György végvidéki főkapitány azzal a kérelemmel fordult a bécsi hadvezetéshez, hogy a Mura jobb partján elhelyezkedő őrházak védelmére állandó őrséget – 800 lovast és 1000 gyalogost – rendeljenek. Beadványához egy sematikus, ám katonai szempontból igen értékes északi tájolású kéziratos térkép-vázlatot is mellékel, amely szemléletesen mutatta be a Haditanács tagjainak a Kanizsa és Varasd között fekvő strázsaházak rendszerét. A szerző felhívja a figyelmet két hasonló mappára is: 1641-ben Zrínyi Miklós horvát bán, a költő és hadvezér, – nagypapjához hasonlóan – a Muraköz megerősítését szorgalmazó kérvényéhez egy őrháztérkép-vázlatot is csatolt. Három évtizeddel később pedig Giovanni Giuseppe

Spalla császári hadmérnök készített részletes térképet erről a vidékről.

Az 1570-es évek második felében a boszniai törökök megszegve a drinápolyi béke pontjait több horvátországi végvárt is elfoglaltak, ezzel súlyos sebet ejtve a Sziszek és Bihács közötti védelmi rendszeren, és állandó rabló portyákkal fenyegették nemcsak a horvát, hanem a stájer, karintiai és a krajnai területeket is. A belső-ausztriai tartományokat irányító Károly főherceg a császárnak írt 1587. január 17-én kelt jelentésében részletesen is kitért ezen áldatlan állapot elemzésére. Leveléhez az Unabál partjától a Kulpáig terjedő vidék török és keresztény várairól külön végvárval-térképet is mellékelte, amely azonban sajnos nem maradt az utókorra.

Kanizsa 1600. évi török kézre kerülése súlyos probléma elé állította mind az Udvari és a Belső-Ausztriai Haditanácsot, mind pedig a környék stájer, horvát-szlavón és magyar birtokosait. A helyzet komolyságát mi sem bizonyítja jobban, minthogy már ez év novemberében elkezdődtek a tárgyalások egy a kanizsai végeket pótló végvidék felállításáról. Ezen disputákra készült 1600 végén Batthyány Ferenc javaslatára az a térkép, amely ehhez a területhez csatolt Rába és Dráva közötti vidéket is bemutatja. Bár a mappa ábrázolása kezdetlegesnek nevezhető, céljának azonban tökéletesen megfelelt. Pálffy Géza még három – sajnos csak forrásutalásokból ismert – ugyanezt a vidéket ábrázoló térképet is megemlíti. 1601-ben készült az a mappa, amelyet Gottfried Freiherr von Stadl – a Belső-Ausztriai Haditanács későbbi elnöke – magához vett. 1604-ben a stájer rendek elrendelték, hogy pénztárosuk annak a festőnek, aki megfestette a Kanizsával szembeni végvidék térképét, fizessen ki 8 forintot. 1609. február 19-én pedig Francesco de Couriers császári hadmérnök és várépítész kölcsönzött ki egy mappát a vidék végházainak rendszeréről az Udvari Haditanács térképgyűjteményéből.

A 17. században az európai nagyhatalmak állandó hadseregeinek megszületése minőségi változást hozott a haditérképészetben is, hiszen a nagy létszámú és naponta katonai akciókba bocsátkozó csapa-

katokat irányító hadvezetések a megfelelő stratégia és taktika kidolgozásához már igen pontos mappákat igényeltek. Ezek megszerkesztéséhez azonban kellő tapasztalattal és ismerettel rendelkező hadmérnök, illetve haditérképész munkáját kellett igénybe venni. A magyarországi végvidékről az új igényeknek megfelelő végvárrendszer-térképeket Martin Stier hadmérnök 1657 és 1661 között készített. A stájer és a Kanizsával szemben felállított végekről 1657-ben készített, I. Lipót császárnak dedikált mappáját, melynek 1660. évi kiadásához a báni és a horvát-tengermelléki végvidékről készített térképeit is hozzácsatolták, várszemléinek mérései alapján állította össze. Egy évvel később pedig Stier 12 lapon megjelenítette a teljes magyarországi végvárrendszert ábrázoló kéziratos térképet, amelyhez valószínűleg saját ismeretein felül korábbi térképkészítők munkáit is felhasználta. 1664-ben a császár hozzájárult a díszes és katonai szempontból igen értékes mappa kinyomtatásához, amelyet húsz évvel később Martin Endter mű- és könyvkereskedő – a visszafoglaló háborúk közepette felismerve a pontos magyarországi kárták utáni nagy keresletet – újra megjelentetett Nürnbergben.

A magyar és horvát végvárrendszer-térképészetben jelentős fordulatot hozott a felszabadító háborút lezáró 1699. évi karlócai békeszerződés, amelynek értelmében a Habsburg és az Oszmán Birodalom határát már helységről-helysére haladva jelölték ki. Mint ahogy az ellenséges végvárak által megszabott határsávot felváltotta a mai értelemben vett határvonal, ennek megfelelően a végvárrendszert ábrázoló mappák helyett a térképezésk és hadmérnökök – kiknek feladatuk erre az időre már fokozatosan önálló hivatássá vált – már határtérképeket készítettek.

Pálffy Géza könyvében külön fejezetet szentelt Giovanni Jacobo Gasparini kéziratos térképének, amely a magyarországi határvédelmi rendszerről készült. A kanizsai, a győri és az alsó-magyarországi végvidéki főkapitányságok várait bemutató mappa keletkezését a szerző levéltári források, valamint a kartán található jelölések alapján 1594-re datálta. Külön részfejezet foglal-ko-

zik az itáliai hadiépítész életútjával, melyről ez idáig csak töredékadatokkal rendelkezett a történettudomány. Gasparini 1580 júniusától hosszú ideig Korponán szolgált, két évvel később a bányavidéki főkapitányság építési főfelügyelője, 1583–1584-ben pedig korponai építőmesterként tűnik fel az egykorú iratokban. 1589-ben érthette el karrierje csúcspontját, amikor az Udvari Haditanács a főkapitányság székhelyévé kijelölt Érsekújvár építészévé nevezte ki. Gasparini munkája Nicolo Angielini és Martin Stier végvár- és várvonal-térképei mellett a korszakból eddig ismert egyik legszebb kivitelezésű, színes, kéziratos mappa, amelyet Pálffy a kötet egyik mellékleteként faksimilében is közlött, s az olvasó könnyebb tájékozódása érdekében összeállította az ábrázolt várak és helységek betűrendes mutatóját is.

A könyv jelentőségét – hiánypótló jellege, valamint a téma érdekessége mellett – az adja, hogy az olvasó betekintést nyer abba a folyamatba – egy bizonyos látószögön keresztül –, amely meghatározta, meghatározhatta a bécsi katonai, illetve politikai vezetés döntéseit a magyarországi határvédelmi rendszer kiépítésével kapcsolatban. Hiszen ezek a kéziratos vagy nyomtatott mappák az Udvari Haditanács tagjainak mindennapos munkájában elengedhetetlenek számítottak mind az Adriai tengertől Erdélyig elterülő frontvonal áttekintése, mind pedig a személyes helyismeret hiánya miatt. A könyv értékét tovább emeli a mellékletben található kilenc térképmásolat, valamint a német és angol nyelvű rezümé.

Bagi Zoltán

Történelmi távlatok az önazonosság keresésében

Borsi Kálmán Béla: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárosodás” témaköréből.* Jelenkor Kiadó. Pécs 2002. 192 oldal + 11 fénykép.

A történész kutató és diplomata Borsi Kálmán Béla új arculatával lepte meg olvasóit nemrég kiadott tanulmánykötetével. Önéletrajzi írásai egy olyan történelem-szociológiai, mélylélektani elemzés keretében állnak előttünk, amelyek nemcsak rendhagyó írói képességről, hanem a nemzet karakterológia korszerű kutatásáról is tanúskodnak. Bármennyire kecsegtető lenne rövid és ennél fogva vázlatos beszámolómat a kötethez Fejtő Ferenc által írt előszóval indítani, mégis a végével kezdem, a könyvben közölt utolsó írással, pontosabban a szerző Bíró Bélával folytatott beszélgetésével. Teszem ezt annál is inkább, mert ebben a tanulmánykötet szerkezetére és tartalmára nézve eligazítást vélek felfedezni. Az interjú Borsi Kálmán Béla Bíró Bélának 1993 karácsonyán adta Szepsiszentgyörgyön még mint a bukaresti Magyar Nagykövetség kulturális attaséja. Már a beszélgetéshez fűzött egyik jegyzetben utalást találtam arra vonatkozóan, hogy a szerző önkereső vallomás-kötetét miért kezdi *A Bánság és Temesvár a századfordulón és az első világháború előestéjén* című tanulmányával. Említi ugyanis a beszélgetéshez utólag csatolt egyik jegyzetében: „csupán egy »véletlenül« múlt, hogy nem Csengerbagoson, hanem Temesvárott láttam meg a napvilágot”. A tulajdonképeni „önkeresés” történelmi távlatait elemző értekezések sora innen kezdődik, noha ezt megelőzően vázolja a 18. század végi francia forradalom képét a magyar nemesi értelmiség körében az 1795–1830 közötti időszakban.

Borsi Kálmán Béla családjával 1962-ben költözött át Szinérváraljáról Magyaror-

szágra. Az 1948-ban született szerzőnk 14 esztendőskorában került az anyaországba. Vallomása szerint „az a bizonyos »ki vagyok én?« örök kamaszkori kérdés” azóta nem hagyja nyugton, kiegészülve később azzal, hogy mit keres Magyarországon? Tudatában az „otthon” és a „haza” fogalma „ha nem zavarodott meg teljesen”, ám „viszonylagossá vált”. Borsi Kálmán Béla, a Kővárvidék, a Máramaros és az Avas határszéléről származó „első generációs értelmiségi Magyarországon” bevallja, hogy az áttelepülés nem lehetett az ő esetében sem a teljes szakítás, mert „a gyökereket tövestől kitépni nem lehet”. Magával vitte nem csupán a családi örökséget, hanem a gyakori élményeinek tapasztalatait is, vagyis a román kulturális értékek, a román nyelv, az észak-erdélyi románság, a máramarosi magyar-zsidóság ösztönös ismerete, ugyanis a színérváraljai etnikai sajátosságok – ahol a lakosság többsége román, mintegy 30 százaléka magyar, 10 százaléka zsidó volt, de éltek ott elmagyarosodott cipser katolikusok, lengyelek, örmények, betelepült ukránok és dolgoztak székelyek – arra predestinálta a kálvinista család sarját, hogy a pszicho-szociális tényezők iránt érzékeny maradjon. Az egész életre szóló útravalók közé tartozik a románok, a zsidók és svábok iránti empátia, vagyis készsége, hogy a románokat magyar szemmel lássa, és megpróbálja megismerni a románok magyar tükképét, a románok tudati viszonyát irántunk magyarok iránt. A szülők és a környezet intellektuális beállítottságában még élt a századforduló és a millenniumi légkör hagyománya, Nagy-Magyarország mítosza, hiszen nagyapja kisnemesi gyökerű borbélymester volt.

Ne feledjük, hogy Borsi Kálmán Béla középiskoláit a szatmárnémeti kollégiumban kezdte, aztán a kálvinista Sárospatakon folytatta, még mielőtt Budapestre került.

Mélyen bevésődött a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban tanult apa fiának tudatába, érzésvilágába, hogy Sárospatakon az áttelepült család tagjait – minden tiltakozásuk ellenére – oláh/román csúfnévvel illeték. Budapesten – mint írja – kétszeresen is vidéki lett, mert a vidéki Sárospatakról érkezett a magyar fővárosba, ráadásul „egy szomszédos, baráti szocialista országból”. A középiskola utolsó osztályát a budapesti Oleg Kosevoj nevű, orosz katonai parancsnokság alatt lévő intézményben járta. Itt képezték különben gyorstalpaló tanfolyamokon a leendő kádereket. Borsi Kálmán Béla ifjúkori életpályájára óriási hatást gyakorolt az, hogy a Kosevojban futballt is tanítottak mint külön tantárgyat. Csak mellesleg jegyzem meg, hogy szerzőnk tanulmányai alapszövegében és annál inkább a terjedelmes jegyzetekben nagy teret szentel ennek, mert futballista pályafutása sok neves személlyel hozta össze.

Tetőzte mindezt, hogy Borsi Kálmán Béla apja sugallatára történelem–román szakon folytatta egyetemi tanulmányait, mégpedig mint Eötvös-kollégista! Mind életrajzi vallomásaiban, mind tanulmányaiban gyakran fordul elő két fogalom: *kompenzáció* és *asszimiláns*. Az elsőt, a számára előnytelen, hogy ne mondjam némi túlzással a diszkriminatív helyzetbe-hozzás értelmében használja, míg a második fogalom életútján olyan értelemben kerül eszmefuttatásainak előterébe, hogy az önmegmaradásban asszimilált mindent, amivel kapcsolatba került. Beismeri, hogy bizonyos értelemben asszimiláns, mert igazodott az elvárásokhoz, melyeket az értelmiségivé válás Budapesten elébe állított. Ez viszont igen fontos volt Borsi Kálmán Béla gondolatvilágában, amennyiben nagyon is fogékonná vált a zsidó és sváb asszimiláció és hasonulás bonyolult kérdésének nem kívülállóként, hanem belső sugallatra való, empátiával telített megértése iránt.

A Bíró Bélával való beszélgetés fényt derít arra is, hogy miként és milyen körülmények között lett szerzőnk történész, és miért kezdte kutatói munkásságát Szabad György professzor irányítása alatt a magyar–román viszony, közelebről a Kossuth-emig-

ráció és a moldvai Cuza, Kogălniceanu kapcsolatok beható kutatásával. Ebből a témakörből írta *A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez* című úttörő kandidátusi értekezését, melyet bővítve később közzé is tett. Ejsünk még néhány szót a sokszor említett beszélgetés egy érdekes, manák szóló kitérőjéről. Ebben a diplomata Borsi Kálmán Béla jut szóhoz a román nemzetstratégiáról és Románia geopolitikai helyzetéről, távlatairól. Megemlíti, hogy 1859 után „mindenféle zavaros történelmi helyzetből egy erősebb Románia került ki. Az integráció feltartóztathatatlanul halad tovább”. A svájci és német szövetségi minta helyett a szlovák, szerb és román nemzetstratégia a francia nemzetállami modellt követi, még akkor is, ha ez idejétmúltnak látszik. Szerinte „a román nemzetstratégia... fölemésztette erőforrásainak többségét, mert elérte, és Erdélyben is lépten-nyomon tapasztalható, hogy megszűnőben vannak a különbségek” Erdély, Havaselve és Moldva között. Románia azonban „továbbra is ütközőzóna marad az Egyesült Európa és Oroszország között,” de minden jel szerint „az összetartó erők lesznek túlsúlyban,” mert az ország „három birodalom határvidékeit kapcsolja össze: az orosz, a törököt és a közép-európaiat.” Nos ezután következik a diplomata Borsi Kálmán Béla-féle figyelmeztető: „Igaz ugyan, hogy a nemzetstratégia fölélni látszik saját gazdasági, sőt mentális erőforrásait is, de ha a geopolitikai agytrösztök érdekei úgy kívánják, amnyi gazdasági segínyt bármikor beinjekciózhatnak ide, hogy megteljenek a tartályok, s a nemzetpolitika gépezete mozgásba lendüljön,” mert különben is Romániában „az uralmon levő erők mindent megtesznek, hogy megőrizzék az 1920-as történelmi zsákmányukat.” A nemzetállami, vagy ha úgy tetszik államnemzeti keret szerzőnk elképzelésében csak úgy lesz életképes, ha „Romániát kivonják a német – orosz ütközőzónából,” ami azt jelentené, hogy az ország visszaszorul gazdaságilag, politikailag és mentálisan a Balkánra. Nem tartja azonban azt sem kizártnak, hogy a német dominanciájú Egyesült Európa túlsúlyba kerül, s „akkor nem a turko–amerikai tőke jön, hanem a franko–

német–magyar”. Az iraki válság szerintem a fordulóponthoz jutott és meglehet, hogy nem is olyan messzi távon a változás szemtanúi lehetünk.

Következzék ezután Fejtő Ferenc előszava, aki szerint Borsi Kálmán Béla „eredeti hangon és eredeti módszerrel vizsgálja a magyar identitás-önszemlélet egyik alapvető problémáját: a polgáriasodás-városiasodás, a korszerűsítés oly sokat vitatott tárgykörét.” Borsi Kálmán Béla ez esetben is „úgyszólván maradéktalanul feldolgozta a problematika teljes szak- és publicisztikai irodalmát.” Fejtő Ferenc ezen megállapítása nem mond újat azoknak, akik Borsi Kálmán Béla könyveit eddig is forgatták, bár mostan a jegyzetek kimerítő gazdagságát a végeletéig vitte. A lényegre tapint rá viszont Fejtő Ferenc, amikor a könyv sokrétű, sokoldalú tematikáját, beállítottságát emeli ki, azaz a historikusi elemzésen túl az alapos szociológiai okfejtést, a város- és régiótörténeti vizsgálódást, a sokszor lábjegyzetbe sűrített önéletrajzi adatokkal teletűzdelt aprólékos családtörténeti kutatást. *A Bánság és Temesvár a századfordulón és az első világháború előestéjén* című Borsi Kálmán-féle tanulmány a kötet központjában álló magyarosítás-magyarosodás szövevényes kérdését járja körül, midőn a magyar nyelvhez és kultúrához, a politikai szemlélethez való hasonulás mechanizmusát, a folyamat rejtett lélektani mozgatórugóit próbálja felszínre hozni elsősorban a sváb és zsidó származásúak részéről.

Ezt megelőzően ne kerüljük el a kötetben közölt *Polgári Franciaország nemesi Magyarhon?* című tanulmányát, mert ellenkező esetben méltánytalanul siklanánk el a szerző történelmi tanulmányaira oly jellemző összehasonlító módszer erőnyei felett. Az eredetileg a francia forradalom 200. évfordulóján 1989-ben Párizsban francia nyelven tartott eszmefuttatás a magyar jakobinus mozgalom felszámolásától (1795) a reformkor kezdetéig (1830) tartó időszakot öleli fel, azt, amelyikben idős Ferenc császár lezárta a francia lapok beáramlását, bevezette a legszigorúbb cenzúrát és általános könyvvizsgálatot rendelt el. Az így felállított Habsburg vasfüggönyökön mégis akadtak rések.

A Magyarországon járt utazók, a névtelen francia úgynökök jelentéseiből értesülünk a francia forradalom magyarországi visszhangjáról. Megtudjuk, példának okáért, hogy Kölcsey Ferenc, Kazinczy Ferenc és Kosuth Lajos mit és hol olvashattak a franciaországi eseményekről.

A legfrissebb szakirodalom nyomán szerzőnk vázolja a 18. századi francia nemesség hármás rétegződését, magatartásmódját. Az első az ún. lengyel típusú, a központi hatalommal szembeszegülő, a második az ún. porosz típusú és végül a harmadik az „angol típusú” francia nemes. Ezt a tagolódást veti össze az 1795–1830 közötti magyarországi nemesség rétegződésével, és figyelemre méltó párhuzamokra utal. Szerinte az 1840-es évi magyar társadalom „feltartóztathatatlanul közeledik az 1789. esztendő Franciaországához”.

Borsi Kálmán Béla könyvének az egyik továbbgondolásra serkentő tanulmánya a Bánságról és Temesvárról szól. Felidézi a magyar történetírók (például Róna-Tas András, Engel Pál és Hegyi Klára) azon megállapítását, miszerint a török hódoltság előtt a Temesközt is négyötöd részben magyarok lakták. A nagy és végzetes pusztulás a török uralom idején ment végbe. Ekkor változott meg a lakosság etnikai összetétele, főleg a szerbek tömeges betelepülése révén. Ám Dél-Magyarország későbbi etnikai arculatát a 18. századi Nyugat-Európából verbuvált telepések és nem utolsósorban a tért hódító románság határozta meg. Ekkor érkeztek ide spanyolok, elzászi franciák, olaszok, csehek, zsidók és kiváltképpen németek. Borsi Kálmán Béla a 19. század végi és a 20. század legeleji magyarosítás/magyarosodás folyamatában elsősorban a bánsági és temesvári svábok és izraeliták között megjelenő elmagyarosodás egyik, eddig elkerült, elhanyagolt jellegzetességére hívja fel figyelmünket. Ennek feltárásában csillog szerintem különösen a tolla. Klapka György, Herczeg Ferenc, Karinthy Frigyes, Gáldi (Göbl) László, Tamás (Tremli) Lajos, Degré Alajos, Méliusz József, Marczali Henrik, Niamessny Mihály és más elmagyarosodott személyiségek családtörténetét feszegeti. A „kényes kérdések” nyílt és bátor felfedése, bemuta-

tása kapcsán mutat rá a „magyar nemesi modell” vonzó erejére, de egyben az általuk képviselt „nagy magyar utópia” jelenségére is. Ha az 1784–1787. évi birtokösszeírás szerint Temes megyében 200 és Temesváron 77 nemesi jogállású személyt soroltak fel, 1836-ban már 996 lakos rendelkezett nemesi címeres levéllel, s „számuk a század közepéig tovább emelkedik”. Borsi Kálmán Béla szerint helytálló a megállapítás, hogy a nemesített családok „csupán elenyésző hányada magyar”, míg a többség a megyei és főleg a Temesvár városi hivatalnok német, délszláv, zsidó, makedo–román (arumén), cincár és nem utolsó sorban a megtollasodott kereskedők közegeiből emelkedett ki, ugyanis a „nemesi kutyabőr” megvásárlásával megszilárdította pozícióját. Ezek a korabeli legősibbnék tartott Árpád-kori, sőt turáni ősmagyar keresztnevet vették fel. Ők lettek a „legnagyobb magyarok,” anélkül, hogy a szerzővel együtt a szóösszetételnek pejoratív értelmet kölcsönöznének.

Egyébként, megint csak Borsi Kálmán Bélával együtt, a megfelelő empátiával viszonyulnak a bonyolult és nem egyszer elmentmondásos jelenséghez. Nincs ok rá, hogy a törekvés őszinteségét kétségbe vonjuk, amelynek a későbbiek során eléggé el nem ítéendő/ítélhető következményei is voltak az első világháború utáni imperiumváltást követő időkben. Gondoljunk csak a szerző által említett példára, hogy Victor Neumann állítása szerint az aradi, a lugosi és a temesvári zsinagógákban az istentisztelet „domináns nyelve 1870 és 1919 között a magyar volt,” hogy a „nagy áldozatok árán” felállított zsidó magánliceum és kereskedelmi iskola oktatási nyelve 1924-ig hivatalosan is a magyar lett, s bár erőteljes bukaresti nyomásra ezt papíron ebben az évben az új főhatalom nyelvére változtatták, a társalgás az óráközi szünetekben s a tanári szobában, lényegében a liceum 1948-as államosításáig továbbra is magyarul folyt.” Így volt ez a máramarosi, nagyváradi, nagybányai, kolozsvári zsidó iskolákban is. Magam voltam tanúja 1986-ban Máramarosszigeten egy számomra meglepő jelenségnek. Akkor a valamikori félig zsidó városban csupán 159 izraelita élt. A buka-

resti főrabbi elrendelte, hogy istentiszteleteket ne magyarul, hanem románul végezzék. A máramarosi izraelita hitközség hevesen tiltakozott a felső utasítás ellen, ugyanis a döntő többségükben előregedett zsidók még mindig nem sajtátították el annyira a román nyelvet, hogy a választékos román nyelven végzett szertartást maradéktalanul megértsék. Az emancipáció, a gazdasági, társadalmi és politikai modernizáció, a polgárosodás és az elmagyarosodás egy egységes és oszthatatlan folyamat egymást feltételező szerves részeit, vetületeit, arculatait képezték. A zsidó és részben a sváb hasonulás és asszimilálódás annyira mély gyökereket vert, hogy érzelmileg is azonosultak „a magyar nemzetállam politikai mítoszai-val.” Mi több, ennek élharcosai között számon tartott zsidó és sváb értelmiségiek is voltak.

A trianoni békeszerződés alapján a Romániához csatolt területeken élő svábok, de kiváltképpen az elmagyarosodott zsidók nehéz sors elé néztek. Osztották a kisebbségek sanyarú helyzetét és külön azt, hogy magyar zsidók voltak.

Borsi Kálmán Béla jelzi, hogy könyve bánási és temesvári vonatkozású tanulmánya *A temesvári »Levente-pör« (1919–1920). Fejezetek egy családregényből* című készülő munkája első fejezetének rövidített változatát alkotja. Azt már jómagam is tanúsíthatom, hogy a „Levente-pör” törvényszéki iratait mindmáig nem sikerült látnia, mert a Romániai Központi Nemzeti Levéltár nem hajlandó az anyagot kutatásra Borsi Kálmán Béla kezébe adni. Így továbbra is válasz nélkül marad az általa feltett, valóban érdekfeszítő kérdés: „Ha tehát rekonstruálni, legalábbis érzékeltetni kívánjuk, hogyan is érezhettek a Bánáság 1920-as [Magyarországtól való] elszakítását megakadályozni igyekvő [különböző nemzetiségű] diák-összeesküvők, miként látták szűkebb páttriájukat és hazájukat, városukat és benne önmagukat, nem kerülhetjük meg azt a kényelmetlen kérdést: vajon hogyan tették azt? Milyen nyelven beszéltek, vitatkoztak és álmodoztak? Más szóval: mennyire volt magyar a »Bánáság fővárosa« a századfordulón s a világháború előestéjén?”

Nem zárhatjuk az amúgy is hosszúra szerezett beszámolóinkat Borsi Kálmán Béla könyvéről anélkül, hogy legalább futólag szót ne ejtenénk a kötetbe foglalt *Nacionalizmus és magyar értelmiség 1989–1997 között avagy a „népi(es)-urbánus vita” – mai olvasatban* című tanulmányáról. Ebben olyan időszerű és érdekfeszítő problémákat boncolgat, mint a magyar társadalmi fejlődés *nemesi jellege*, a magyar nemzettudat mentális szerkezetének arisztokratikus tendenciájú és *historizálásra* hajlamos típusa, vagyis a magyar nemzetfejlődés sajátosságai és megkülönböztethető *történelmi ideje*, és végül, miért is kényes kérdés a nacionalizmus a mai Magyarországon. Joggal állapítja meg, hogy „a magyar nacionalizmus általában s egészében véve immár meghaladta fejlődésének virulens szakaszát,” ám mégis riadalmat válthat ki a szomszédos népek „bizonyos értelmiségi rétegeinek tudatában és reflexeiben.” A magunk részéről ezt megtoldanánk azzal, hogy például a romániai politikai elit belső nehézségekről való figyelem-eltérítésre továbbra is hatékonyan aknázza ki a „magyar veszély” hangoztatását. Borsi Kálmán Béla rámutat a zsidó eredetű magyarországi értelmiség kebelében zajló „ádáz vita” törté-

nelmi, szociográfiai és értelmi/érzelmi összetevőire. Fejtegetései összecsengenek Kertész Imre Nobel-díjas regényének eszmei és érzelmi mozgatóival a magyarországi holokauszt borzalmairól. A „kibeszélés” hiánya még mindig a tudati hasadást táplálja vagy éppenséggel gerjeszti azt. Bibó István őszinte és mélyenszántó eszmefuttatása ismert körülmények között és okokból kifolyólag félbeszakadt, aminek máig ható következményei voltak/vannak. Borsi Kálmán Béla véleménye és megfigyelései a mai magyar politikai életről továbbgondolásra ösztönöznek, őszinte és bátor szókimondása, legyen az bármennyire is „kellemetlen,” el nem kerülhető. A szerzővel együtt vállaljuk: „Éppen ideje volna már” a zsákutcából kilépni „legalább az értelmiségi viták szintjén.” Osztom egyben Fejtő Ferenc optimizmusát is, miszerint a be nem fejeződött 1989 utáni magyar–zsidó „szimbiózis neuralgikus pontjai” feloldhatók még akkor is, ha a buktatók és megpróbáltatások göröngyös útja még előttünk áll. De Istenem, mi az amit könnyű a hátunk mögött hagyni?

Demény Lajos

A berceli zenebona és a mikrotörténelem

Für Lajos: *A berceli zenebona, 1784. Kísérlet a történelmi pillanat megragadására.* Osiris kiadó, Budapest, 2000. 504 old.

Érdekes kísérlet Für Lajos könyve. „Régi vágású” történészként új módszereket és szemléletmódot alkalmazva mutat be egy történelmi eseménysorozatot. A címben is szereplő „berceli zenebona” 1784 májusának utolsó harmadában játszódott le. Az esemény szereplői nem voltak a korabeli közélet vezető személyiségei, jelentőssé a történeteket a társadalomtörténet számára is az egyedülálló forrásadottságok teszik. A két földesúr közötti vitáról ugyanis terjedelmes jegyzőkönyvek maradtak fenn. Így válik lehetővé a mikrotörténelmi elemzés.

A szerző a könyv első felében elbeszéli az eseményeket, azt, hogy mi is volt a berceli zenebona, majd aprólékos kutatómunka eredményeként bemutatja a falut és a „színhátjáték szereplőit”: a Bessenyei családot és Olasz Lajost, illetve azokat a gazdasági, kulturális, lelki és vallási körülményeket, amelyek – Für Lajos szerint – meghatározták/meghatározhatták a „zenebona” körülményeit. Lépésről-lépésre követhetjük a szerzőt a falu társadalmi összetételének, a falu és környéke termelési szerkezetének, a két nemesi család anyagi és társadalmi helyzetének, Olasz Lajos és a Bessenyei testvérek falubeli tevékenységének rekonstruálásában. Für a mikro-történetírás legjobb hagyományait követve a szereplők döntéscímeinek leírása után az azokat meghatározó körülményeket, a szereplők választási lehetőségeit, döntési horizontjait tárja fel, és így akár az őket mozgató értékeket is meghatározhatná. Tethetné ezt azért, mert végső soron úgy tűnik, Olasz Lajos és a Bessenyei testvérek összecsapása során nem pusztán két egymással rivalizáló földesúri család, hanem két eltérő szemléletmód ütközik meg egymással. A különbség nem elsősorban az eltérő felekezethez tartozásból, hanem a gazdálkodáshoz, a vagyonszerzéshez való hozzáállásból fakad. Míg a Bessenyeieket ebben a tekintetben

hagyományos szemléletmód jellemezte, addig Olasz Lajos – mintegy megelőlegezve a később elterjedő kapitalista, haszonmaximalizáló felfogást – a jobbágyi munka és a termőföld mind jobb, effektívebb kihasználására törekedett; felrúgva ezzel az évszázadok, évtizedek alatt kialakult hatalmi és termelési struktúrákat és közösségi érdekeket. Úgy tűnik, a „modern” és a „hagyományos” racionalitás került itt szembe egymással.

Ha a mikrotörténet klasszikus szabályait követjük (már amennyiben léteznek ilyenek), a döntéseket meghatározó körülmények és az értékvilág bemutatása után a kapott eredményeket felhasználva egy léptékváltás következne – függetlenül attól, hogy a mikroszintet kitüntetettnek vagy csak a lehetséges szintek egyikének tekintjük –, ahol a konkrét helyzet vizsgálatából kapott eredményeket ütköztetni lehetne a makrostruktúráról meglevő ismeretünkkel. Für esetében ez azt jelentené, hogy a zenebona kapcsán kidolgozott kétfajta földesúri (középbirtokosi) mentalitást vetné össze a középbirtokos nemességet a 18–19. század fordulóján jellemző változásokat magyarázó, leíró elméletekkel. Sajnos ez nem történik meg: már a két középbirtokosi mentalitást is csak nagy vonalakban rajzolja meg a szerző, a léptékváltás pedig elmarad. Pedig a mikrotörténet egyik nyilvánított törekvése az, hogy a helyi események vizsgálatából levont következtetésekkel megkérdőjelezze, átstrukturálja a „nagy”, átfogó elméleteket. Für Lajosnál pontosan ez a sajátosan mikrotörténelmi eljárás hiányzik. Helyette a könyv befejező részében a szerző egyfajta pszichológusként a periratok és az egyéb források alapján a zenebonában résztvevő két főszereplő, Bessenyei Boldizsár és Olasz Lajos lelki tulajdonságait próbálja meghatározni. Talán itt érhető legjobban tetten az, ami a könyv legnagyobb problémája: a pszichologizálás és az ebből fakadó történetírói bizonytalanság.

A könyv záró részében ugyanis a szerző a szembenálló felek pszichológiai profilját próbálja megrajzolni. A sajátosan egyéni sze-

mélyiségvonásokat igyekeznek megragadni, ami szükségszerűen csak bizonyíthatatlan feltevésekhez, kudarchoz vezethet. Hiszen bármilyen alaposan elemezzük (esetünkben tudatosan is torzító) forrásainkat, csak nagyon korlátozottan érvényes és csak általános kijelentéseket tehetünk egy, a múltban élt személy lelkivilágáról, pszichéjéről. A személyiség teljes komplexitásában még akkor is nehezen rekonstruálható, ha netalántán napló, önéletrajz vagy levelezés (valamilyen „egodokumentum”) áll a rendelkezésünkre. Néhány jegyzőkönyv és levél nem elégséges ehhez, főleg akkor nem, ha olyan személyekről van szó, akikkel nem közös a szocializációs bázisunk, ez ugyanis megnehezíti még az egyik legelterjedtebb „történelmi eszköz”, az empátia használatát is. (A freudizmus legújabb kritikus recepciója egyébként is óvatosságra int a mélylélektani tézisek történelmi kutatásban való alkalmazhatóságával kapcsolatban.) Ezért szinte szükségszerű az ilyen fejtegetésben a bizonytalanság. És mivel ebben az esetben a források nem nyújtanak elégséges alapot a rekonstrukcióhoz, a szerző nem talál(hat) választ a kérdéseire.

Ez az eljárás mód is hozzájárul a könyv záró kijelentéséhez: a történettudományi kutatás tudományosságának kétségbevonásához. A kérdés nem új, és felvetése szinte kötelező minden komoly történész számára. De ugyanígy elvárható egy komoly és eredményes pályát maga mögött tudó történész-től (mint Für Lajos is), hogy erre a kérdésre (ha nem is végleges) választ találjon. Hiszen ha szigorúan nézzük, akkor a szerző utolsó mondataival egész könyvét megkérdőjelezi, azt üzenve az olvasónak, hogy feleslegesen küzdötte át magát az oldalakon, mert a tudás, amit megszerzett, annyira bizonytalan, hogy szinte nem is használható semmire.

Persze ez nyilvánvalóan nem így van, hiszen a könyv imponálóan széles forrásanyagból merítve hiteles leírását adja egy falu termelési rendszerének, a tulajdonviszonyok megismerésének és egy közösség társadalmi rétegződésének, de a pszichológiai profil megrajzolása helyett izgalmasabb és tanulságosabb lett volna a szereplők gondosan feltérképezett cselekedetei, döntései és azok körülményei mögött meglévő értékvilágot meg-

rajzolni (amire, a könyv ezt világosan megmutatja, lett volna lehetőség). Ha ez megtörténik, egy konkrét példán láthattuk volna, milyen különböző értékek mozgattak két földbirtokos családot, és ezek a különbözőségek hogyan lettek (talán) végső soron a konfliktus, a „zenebona” okai. Ezzel a módszerrel, irányultsággal – és a már említett léptékváltással – a következtetések bizonytalansága is csökkent volna, és tompította volna az élet a szerző, egyébként jogosan megjelenő, a történelmi megismerést illető pesszimizmusának, illetve alapot adott volna egy optimistább válasz kidolgozására.

Eddig tartanának a tartalmat érintő megjegyzések. Sajnos van néhány apróság, ami megnehezíti a könyv befogadását, de ez nem feltétlenül Für Lajos hibája. Egy jó szerkesztőnek (lektornak?) figyelmeztetnie kellett volna a szerzőt arra, hogy a fejezeteket jobban tagolja, és mind a főszöveget, mind a végjegyzeteket rövidebbre fogja. A szerző végigjártja az olvasóval az összes zsákutcát és mellékutat, amelyet a kutatás során bejárt, ami nagyon hosszúvá és nehézkesé teszi az egyes fejezeteket, így az egész könyvet is. A fejtegetések jó néhány részének a jegyzetek között lett volna a helye. Viszont ha már ilyen sok jegyzetet engedélyezett a szerkesztő, akkor érdemes lett volna a végjegyzetek helyett lábjegyzeteket használni, hiszen ezek nemcsak hivatkozásokat, hanem gyakran igen fontos magyarázatokat is tartalmaztak, melyek olvasása a megjelent formában nagyon nehézkes. A jobban tagolt fejezetekhez járulhatott volna még egy jobban tagolt tartalomjegyzék is, ami szintén megkönnyítette volna a könyv feldolgozását. Szintén hiányzik egy bibliográfia, hiszen a jegyzetek közül nehézkes kikeresni egy-egy hivatkozott mű könyvészeti adatait.

Für Lajos könyve, mint minden jó könyv, kérdéseket vet fel és kritikára ösztönöz, mint ilyen – az Osiris Kiadó mikrotörténelmi sorozatának részeként – hozzájárult ahhoz, hogy a társadalomtörténet az őt megillető hangsúlyosabb helyre kerüljön a magyar történettudományos nyilvánosságban.

Keller Márkus

Für Lajos egy 1784-ben történt konfliktust dolgoz fel jelentős mennyiségű peranyag alapján. Nem győzi azonban hangsúlyozni, hogy munkájának feladata nem a per bemutatása, hanem Tiszabercel és környékének megjelenítése, a rétközi települések 18. század végi mindennapjainak az ábrázolása. Vagyis a szerző szándéka szerint mikrotörténeti munkát vehetünk a kezünkbe, mely képes lehet a falu, a rétközi falu vagy akár a József-kori magyarországi falu életének a felvázolására. Nézzük meg, vajon sikerült-e ezt a célt megvalósítani, illetve mennyire felel meg a mikrotörténelem kritériumainak Für Lajos alkotása.

A kötet elején kezdve a vizsgálódást rögtön egy problémára hívhatjuk fel a figyelmet. Für Lajos ugyanis nem ad munkájához előszót, 'in medias res' a konfliktus sűrűjében találjuk magunkat. Bevezetésnek talán *A zenebona és forrásai* című fejezet fogható fel, ahol segítséget kapunk az írótól, aki röviden felvázolja a tényeket, a helyszínt, a legfontosabb szereplőket és ismerteti a felhasznált forráscsoportokat. A szokásos formások elhagyása eredeti írói fogás, de véleményem szerint ez esetben szerencsésebb lett volna előszót írni a munkához, mivel Magyarországon még egyáltalán nem nevezhető elterjedtnek az úgy nevezett mikrotörténet-írás, és ha valaki ezen történettudományi módszerrel kívánja témáját bemutatni – és munkája a *Mikrotörténelem* nevet viselő sorozatban jelenik meg –, akkor indokolt lenne céljait, szándékait egységben és nem ad hoc – a könyv közepén itt-ott – az olvasó elé tárnia. Ráadásul, aki 'mikrotörténetet' ír, attól azt is várnánk, hogy a módszer körül kialakult vitában állást foglaljon, elképzeléseit napvilágra hozza, illetve megvédi. Ez esetünkben elmaradt. Természetesen az is elképzelhető, hogy az előszó hiánya jelzése annak, miszerint a szerző nem kíván e vitában részt venni, valamelyik nézőpont mellé állni, ahogy esetleg arra is utalhat ez a hiány, hogy a történész nem mikrotörténetet kívánt írni. Azaz nem a történettudomány egy „új” megközelítésének illusztrálása *A berceli zenebona*, s a szerző esetleg nem is gondolt a könyv készítése során arra, hogy ez egy új módszertanú

és tematikájú alkotás lenne. Mindenesetre az árulkodó tény, hogy külföldi módszertani, illetve gyakorlati tanulmányokra nem történik könyvében hivatkozás.

E munkát nehéz is a mikrotörténelem valamelyik irányzatához kapcsolni. Első olvasatra a Giovanni Levi nevével fémjelzett társadalmi irányultságú vonalhoz tartozónak tűnik, hiszen amikor társadalmi szempontból vizsgálja Für a berceli közösséget, igyekszik felkutatni a fennálló kapcsolatokat, az ottlakók egymás közti viszonyait. A Carlo Ginzburg-féle kulturális vonal hatása kevésbé érhető tetten a könyv olvasása során. Ez persze nem azt jelenti, mintha a kötet nem érintene kulturális vonatkozásokat, csak nem a geertzi vagy ginzburgi szempontok szerint jelennek ezek meg (nem azt vizsgálja, hogyan interpretálják magukat a szereplők, s milyen értelmezést adnak saját világuknak!), bár a köznemesi minőség vizsgálata, a tipikus köznemes megrajzolása mintha ebbe az irányba tett próbálkozás lenne. Ugyanakkor Für nem érint több olyan kérdést, melyet az olasz mikrotörténet képviselői, köztük Levi is központi problémaként tart számon.²

A már hiányolt előszóban például tisztázhatta volna a szerző az általánosítás problémájához való viszonyát, azaz hogy a tiszaberceli adatok „csak” magukat reprezentálják vagy általános érvényük is van. A jelentősebbnek ítélt mikrotörténeti mun-

¹ Ez Czoch Gábor megfogalmazása, lásd Czoch Gábor: A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténeti vizsgálata. Századvég, 15. szám, 1999. tél 24.

² Az olasz mikrotörténetről bővebben lásd a következő tanulmányokat, illetve cikkeket: Szekeres András, Czoch Gábor, Bódy Zsombor tanulmányai a mikrotörténelemről (Századvég, 15. szám, 1999. tél, 3–57.); Giovanni Levi esszéje a mikrotörténelemről (Történeti antropológia. Szerkesztette: Sebők Marcell. Budapest, 2000. 127–146.); A Társadalomtörténet másképp című tanulmánykötet vonatkozó részei; Szijártó M. István összefoglaló írásai a mikrotörténelemről (Szijártó M. István: Mi a mikrotörténelem? Aetas, 1996. 4. szám 157–185.; Szijártó M. István: Történeti antropológia és mikrotörténelem. BUKSZ 12. (2000) 151–159.)

kák mind valamilyen általános problémát járnak körül (főleg a hatalom problematikáját), és ennek helyi, kis közösségi-szintű megvalósulásait vizsgálják. Für Lajos nem egy vagy több általános kérdést vizsgál, hanem *egy* kis falu életének *egy* zavaros periódusát jeleníti meg, majd Tiszabercel viszonyainak bemutatása során többször is kijelenti, hogy a 18. század végi magyar falvakkal több közös vonást is felmutathat a vizsgált település. Megállapításait főként Bercelre és környékére, illetve a Rétközre vonatkoztatja, de nem veti el azt a feltételezést, hogy II. József idején a magyar falvak hasonlóképpen élhettek (a speciális jegyeket leszámítva). Az úrbéri rendelet hatásáról, a birtokviszonyok kuszaságáról, a jobbágy-földesúr viszonyról és a köznemesi minőségről szóló részekben az egész országra jellemző jegyeket vél felfedezni a szerző, mintegy szintetizálva a korábbi társadalom- és gazdaságtörténeti eredményeket saját kutatásaival. Az általánoshoz való kapcsolódás azonban nem központi kérdése a könyvnek.

Az (olasz) mikrotörténet kitérítetett helyen kezeli az aktív, döntést hozó, igaz, korlátozott racionalitás alapján cselekvő személy problematikáját. A mikrotörténet egyik sarokköve ez, szemben a kvantitatív jellegű társadalomtörténet folyamatjellegű szemléletével. Für Lajos ebben a tekintetben szakít a gazdaság- és társadalomtörténet (illetve saját maga) korábbi témamegközelítési módszerével; munkája cselekvő személyeket vizsgál, akiknek ugyan behatárolt a mozgási szabadságuk, azonban ezen belül döntéseket tudnak hozni. A Bessenyei és az Olasz család tagjai is igyekeznek ezt a mozgásteret maximálisan kihasználni; funkcióikat, befolyásukat és kapcsolataikat lehetőség szerint próbálják minél jobban latba vetni a pereskedés folyamán. A zenebona főszereplőinél tehát bizonyos tekintetben megvalósult ez a mikrotörténeti kritérium. A jobbágyok és más – a téma szempontjából nézve –, kevésbé fontos személyek esetében azonban nincs igazán kidolgozva, ez persze a magyar forrásadottságok mellett nem is lenne egykönnyen megvalósítható.

Für a helyi kapcsolatrendszerek felfejtése során érinti a hatalom kérdését, a könyv

eme részénél mintha magáévá tenné az olasz mikrotörténelem elképzeléseit. A mezőbírói, erdőbírói funkció, a paraszttanács és a közbirtokosság jogainak és egymáshoz való viszonyának a vizsgálata fontos tényezők a hatalom érvényesülésének vizsgálatakor. A Bessenyeiek és Olasz Lajos a hatalomért küzdenek, és a harchoz igénybe veszik tisztségeikből és társadalmi állásukból fakadó jogaikat, illetve kapcsolataikat. A szerző gondosan elemzi mindezt, bár a könyvben nem szerepel megnevezett feladatként a hatalmi szálak ábrázolása. Levi és követői a központ (állam) és a vidék (a vizsgált közösség) kapcsolatait a hatalmi szálakon keresztül vizsgálják, Fürnél ez a nézőpont bizonyos mértékig hiányzik. A deputatiók, illetve a református egyházi vezetők és Olasz Lajos kapcsolatainak elemzése ugyanakkor ebbe az irányba mutat, és ide sorolhatjuk Bessenyei György és a református egyház, illetve a Bessenyeiek és Bécs viszonyának vizsgálatát is.

Mindezek ellenére Für Lajost nem lehet az olasz iskola követői közé sorolni. Für a közösséget vizsgálja, megelégedne azzal is, ha erre vonatkozóan megfelelő adatokat tudna nyerni. Nem kulcskérdés nála sem a hatalom, sem a tipikusság problémája. A tanúvallomások vizsgálata, a manipulatív kérdésfeltevés elemzése, a vallomások alapos forráskritikája hasonlólt Ginzburg munkamódszeréhez, tévedés volna azonban azt állítani, hogy a kulturális irányultságú mikrotörténelem képviselője lenne a mű szerzője.

Für Lajos kételkedik abban, hogy a múlt századok eseményeit, életét sikerülhet pontosan visszaadnia egy történésznek. A könyv utolsó oldalán megfogalmazott keserű észrevétele arról, hogy még egy ilyen kis történeti pillanatot sem lehet pontosan rekonstruálni, azt sugallja, hogy a neves gazdaságtörténész családóván a nagy makrofolyamatokat bemutató monográfiákban, kipróbálta a mikrotörténeti módszert, de ez sem hozott számára megnyugtató eredményt. A mikrotörténeti módszer – úgy tűnik – csupán eszköz nála, s teljesen nem is tette magáévá annak eredményeit. Nem mikrotörténelmet írt Für Lajos, hanem történeti munkát alkotott egy mikroszintű eseményről.

De nézzük meg, mit vett át a mikrotörténelem fegyvertárából! A mikrotörténelem tágabb értelmezésének mindenképpen megfelel műve, azaz egy adott eseményt, konfliktust mutat be rövid időintervallumban. Egy kisebb közösséggel foglalkozik, annak életét követi nyomon, tehát nem trendeket, makrofolyamatokat vizsgál. Nem elitista, „kisemberekkel” (is) foglalkozik. Munkamódszereivel, kétségeivel menet közben megismerteti az olvasót, beavatja a „nyomozati” kulisszatitkokba. Igyekszik feltárni a szereplők közti kapcsolatokat, így meglegelni a vizsály forrását. Valószínűleg még lehetne hasonló elemeket találni, de ez alapján is megfogalmazódhat az a kétség, hogy okkal „marasztaltam-e” el a szerzőt a mikrotörténeti szempontok figyelembe nem vételében.

Magyarországon mikrotörténeti munka nem sok jelent meg. Für Lajos könyve az „úttörők” közé tartozik, érdemeit e tekintetben elvitatni nem lehet. Tiszabercel 18. század végi rajza nagyszabású munka eredménye, a kapott kép hitelesnek is tűnik. Megismerhetjük a kötet alapján a Besenyei–Olasz konfliktust, ami már önmagában is érdekes téma; az ártéri gazdálkodás bemutatása életközelségbe hozza a Tisza mentén egykor (és ma is) élők mindennapi küzdelmeit a szeszélyes folyóval, láthatjuk a gazdálkodás egy speciális ágát; a könyv egy távolinak és bonyolultnak tűnő világot jelenít meg, szemben a sematizált, a köztudatban földesúr–jobbágy ellentétre leegyszerűsített képpel.

A mű erényeit még bőven lehetne sorolni. Mindazonáltal ez a könyv nem illeszthető a szűkebb értelemben vett mikrotörténeti művek sorába, Für Lajos nem használja a mikrotörténelem eredményeit; a módszer eszközeit alkalmazza, de a mögöttes ismeretelméleti kérdéseket megválaszolatlanul hagyja; a „vitában” állást nem foglal, nem áll ki a mikrotörténeti módszer

erényei mellett. *A berceli zenebona* útkeresésnek tűnik, a szerző biztos pontot keres a történelem mikroszintű elemzése révén, de itt sem találja meg azt.

Ez a bizonytalanság a mű stílusában is észrevehető. Für „szabadabb” stílust ölt magára, kommunikál az olvasóval, regényszerűen ír. Ezt tekinthetjük a mikrotörténelem hatásának. Másrészt viszont vannak fejezetek, amelyekben a régi monográfiák hosszadalmas és bonyolult fejtegetéseire emlékeztető elemzésekbe kezd, ezek az olvasó számára szinte követhetetlenek (például ilyen a Besenyei birtokok ismertetéséről szóló rész). Több helyütt is terjengősen és mesélve ír, mint például „a világra nyitott (Besenyei) fiúk”, „sürögtek-forogtak az emberek, hangos lett a téli erdő”. Nincs ezekkel semmi baj, csak azt kellene eldönteni, hogy melyik stílust választja: a hagyományos (egyben unalmasabb) elemző stílust vagy a regényszerűbb, étellel telibb variációt (ami nem jelenti azt, hogy banalitásokat és cirádákat is bele kell építeni). Mindezt nem elmarasztalásnak szántam, hiszen az olvasóhoz közel hozni a témát és a szakmai szempontoknak megfelelően elemezni, mindez nem könnyű feladat. Für Lajos a könyv nagy részében sikerrel hidalta át ezt a problémát.

Für Lajos *A berceli zenebona* című műve a fenti kritikai megjegyzések ellenére jól olvasható, igényes munka. Szimpatikus a történetész azon állandó megnyilatkozása, mely adatainak bizonytalanságára, hiányaira utal. Talán túlzottan önkritikus magával, amikor mintegy lemondóan nyilatkozik könyvének végén a források minőségére utalva. Tiszabercel bekerült a történetész/történeti „diskurzusha”, és ez már jelzi is a könyv értékét.

Koltai Gábor

Für Lajos munkája nem tekinthető a külföldi módszerek mintakövető adaptációjának, ugyanakkor eredetisége mellett abban számos pontot találunk, ahol az olasz és francia mikrotörténetírás¹ elméleti és módszertani megfontolásai köszönnek vissza. A könyv hármass célkitűzése a következő: 1. egy meghatározott történelmi esemény okainak és körülményeinek minél alaposabb feltárása, 2. ezen keresztül és ennek ürügyén korkép megrajzolása, 3. valamint magának az eseménynek a „megragadása”.

Ezek közül az első és második tekinthető szorosabb értelemben mikrotörténetinek is. Az okok és körülmények feltárása – ahogy azt majd látni fogjuk – iskolapéldája lehet a mikrotörténelemben szívesen alkalmazott *léptékek* közötti játék módszerének.² A második szempont a mikrotörténelem fő célkitűzését tükrözi (7–8., 23.), amely a mikroszintű eseményeket a makroszintűekkel egyenrangúvá emeli, és egy kor azonos értékű tanújaként szerepelteti.

A korkép megjelenítéséhez tartozik az általánosítás problémája is, ami a mikrotörténetírásban szintén központi probléma. Itt valóban – a mikrotörténelem kategóriájával élve – sok esetben az *általános kivételes* esetével találkozhatunk, ami annál fontosabb lehet, mivel egyes területeken hiányoznak a 18. század jelenségeire vonatkozó részletgazdag adatok, így a konkrét eset vizsgálata

során levont tanulságok, egyedi voltak ellenére, hézagpótló jellegükből kifolyólag lényeges ismereteket nyújthatnak. Gyakran szerepel a munkában gazdasági, mentálisbéli jelenségekkel kapcsolatban a *típus* fogalma, amely azonban nem annyira az általánosítás kényszerének benyomását, hanem sokkal inkább a korabeli viszonyok sokszínűségét hangsúlyozó szándék érzetét keltik az olvasóban. Megjegyzendő, hogy a kor differenciált viszonyaira való utalás – melyet a szerző többször is megtesz – maga is egyfajta indirekt általánosító értékkel bír a korszak egészére vonatkozóan. Ez a fajta *korlátozott reprezentativitás* pedig a mikrotörténelemnek is sajátja.

A harmadik, az alcímben is megfogalmazott célkitűzés ugyanakkor a könyv sajátjának tekinthető kísérleteknek általános ismeretelméleti tanulságokat hordoz: A „történelmi pillanat megragadása” ugyanis arra a forráskritikával is összefüggő kérdésre keresi a választ, vajon lehetséges-e a történelemnek akár egyetlen pillanatát is a maga teljességében megismerni, „megragadni”. Für Lajos nemleges válaszát talán könyve egyik fő tanulságának szánja. (384.) Ez esetben nem szorosan mikrotörténeti, de mindenképpen mikroszkopikus természetű problémáról van szó.

Igen tanulságos a mikrotörténet módszertani alapteteleit összevetni Für Lajos könyvével.

1. Az első kritérium a mikrotörténeti kutatás céljában jelölhető meg. „A mikrotörténeti kutatás célja meghatározható úgy, hogy az tulajdonképpen nem más, mint az egyes emberek döntésein keresztül az összes oksági kapcsolat feltárása, melyek a vizsgált társadalmi formákat létrehozzák.”³ Ha Für Lajos soraival szembesítjük a fenti elvárást, megnyugtató eredményre jutunk: „Az adatok által határolt keretek között ugyan, de a konfliktus minden lehetséges mozzanatát megpróbáltuk számba venni, bemutatni” – írja a szerző. (384.)

2. A *kontextus-rendszerek* azonosítása. „A léptékválasztás feladata azoknak a kontextus-rendszereknek az azonosítása, ame-

¹ A mikrotörténelem elméleti kérdéseivel foglalkozó néhány alapvető – magyarul is olvasható – tanulmány egyes sarkalatos megállapításait, általam fontosnak érzett szempontjait kívánom érvényesíteni Für Lajos könyvének elemzésénél. A felhasznált elméleti munkák: Lepetit, Bernard: Építész, földrajz, történelem. (a továbbiakban: Lepetit) Revel, Jacques: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. (a továbbiakban: Revel) Rosental, Paul André: A makro felépítése a „mikroszinten” keresztül: Fredrik Barth és a microstoria. (a továbbiakban: Rosental) Mindhárom írás: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor: Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években című tanulmánykötetben olvasható. (Csokonai Kiadó, Debrecen, é. n. [2000])

² Lepetit 41–50.

³ Rosental 72.

lyek a társadalmi játszma keretét alkotják.⁴ A mikrotörténelem tudatosan vállalt elméleti megállapítása, hogy egy több ható ok által létrejött esemény okainak vizsgálatánál lehetetlen megállapítani az okok „arányát” az okozat kialakulásában, mivel az okok bonyolult áttételeken keresztül egymásra is hatva mozdítják az eseményeket. A mikrotörténelem az ok-okozati összefüggés helyére ezért a *kontextus* fogalmát állítja, amely ugyan nem törli el az okság fogalmát, de az egyes okok hatását relativizálja. Módszertani szinten ez az egyes *léptékek* (azaz kontextusok) egyenrangúsítása útján érvényesül. Maga a probléma, úgy tűnik, megoldhatatlan. A mikrotörténelem úgy igyekszik orvosolni a nehézséget, hogy a lehető legtöbb kontextust föltárja, és ezáltal a lehető legtöbb oksági viszonyt szemlélhetjük, anélkül azonban, hogy köztük hierarchiát állapítanánk meg.

Für Lajos könyvében fejezetenként tagolva tárulnak elénk azok a főbb összefüggésmezők, amelyek a zenebona egy-egy okának megvilágítását, fölgöngyölítését szolgálják. Valóban egymástól meglehetősen eltérő összefüggésrendszereket tár elénk a szerző, amelyeket – legalábbis a könyv lapjain – sokszor szinte csak a központi eseményhez való kapcsolódásuk ténye köt össze.

3. A másik összekötő szál – és ez a mikrotörténelem egy további fontos vívmánya – a szereplők személye. „Legelőször is azt feltételezik, hogy minden egyes történelmi személy közvetlenül vagy közvetve különböző dimenziójú és szintű, a leginkább lokálisról a leginkább globálisig terjedő folyamatokban vesz részt, és így ugyanilyen kontextusokban szerepel.”⁵

A szereplők kiválasztása a módszer szempontjából talán az egyik legfontosabb erénye az itt tárgyalt munkának. A fenti alapítélet itt – legalábbis országos és helyi léptékekben – konkrétá válik, különösen az uralkodótól a zsellérekig egyaránt személyes kapcsolatban álló Bessenyei fivérek esetében. Személyükön keresztül, különösen György esetében, kézzelfoghatóvá válik a kü-

lönböző – mikro és makro – dimenziók összefonódása.

4. A mikrotörténetírás további fontos jellemzője a tárgy és a vizsgálati léptékek *konstruáltságának* explicit volta.⁶ A léptékek „mesterséges” kiválasztásánál számos szempont érvényesül. Fredrik Barth, a mikrotörténelem elméletére döntő hatást gyakorló antropológus a játékelméletre alapozza a társadalom működését leíró modelljét. A barthi elmélet szempontjait értékelve Für munkáját, megállapítható, hogy a felek sokféle *erőforrásának* és *meghatározottságának* bemutatására a gazdasági, társadalmi, felekezeti viszonyokkal kezdve a konkrét eseménytörténeti előzményekig sokféle lehetőséget kiaknáz a szerző. Minden összefüggésrendszer, ezek sorrendje és összekapcsolásaik persze szintén történetírói döntés eredménye, konstrukció. A kiválasztott léptékek, dimenziók többsége a szerző személyes érdeklődési területeit is tükrözik (agrártörténet, református egyháztörténet), így talán még kézzelfoghatóbban megnyilvánul a tárgy konstruáltsága.

5. A léptékválasztáskor-léptékváltáskor létrejövő *leszűkített optika*. „Az ilyen eljárás által igényelt vizsgálati műveletek sokrétűsége voltaképpen a megfigyelési mező beszűkítését követeli meg.”⁷ Követelményének a szerző az önmagában is érdekes, de történelmi méretekben mikroszkopikus esemény, egy dinnyeföldi verekedés központba helyezésével felel meg.

6. A mikrotörténelem módszeréből következik a kérdések nyitottságának belátása. „Így a vizsgálati léptékek ellenőrzött megsokszorozása képes újabb ismeretekhez juttatni bennünket, ha eleve feltételezzük a valóság összetettségét és (a társadalmi dinamikáknak többféle elve van, és különféle oksági összefüggések szerint lehet értelmezni) elérhetetlenségét (a végső szó sohasem adott, és a modellkészítést mindig újra kell kezdeni).”⁸

A szerző nagy hangsúlyt fektet a forráskritikai szempontok érvényesítésére. Nagy

⁴ Lepetit 40.

⁵ Revel 61.

⁶ Lepetit 43.

⁷ Revel 59.

⁸ Lepetit 49.

gonddal és problémaérzékenységgel veti össze a különböző forrásokat, s igyekszik ez alapján körültekintő megállapításokat tenni. A valóság összetettsége és a források korlátozottsága folytán azonban gyakran megválaszolatlan kérdésekkel szegélyezi a megismerés határpontjait, hangsúlyozva ezzel az oknyomozó mikrotörténeti módszer által tudatosan felvállalt korlátokat. Ezek a kérdések számos esetben mintegy az olvasóra bízják a választást.

7. Szintén a mikrotörténelem elméletéből következik a társadalom dinamikus szemlélete, a változások előtérbe helyezése.⁹ Für Lajos könyvében különös figyelmet szentel a két szembenálló köznemesi család gazdasági, társadalmi helyzetének változására a vizsgált konfliktust megelőző és az azt követő időben, s ezen túl a legtöbb kontextus elemzésénél leggyakrabban éppen a változás – a gazdaságtól a politikai szféráig – jelensége az, amelyet az okozati viszonyok háttereként fölvezet. Az egész munkát áthatja a dinamizmus, s bár a statikus körülmények leírása sem hiányzik a műből, az összbenyomás az olvasóban inkább a mozgalmasság érzetét kelti, igen távol áll egyfajta „mozdulatlan történelem” benyomásától.

8. A társadalom homogenitása helyett – ahogyan az egy mikrotörténeti munkától elvárható – a *heterogenitás* kerül előtérbe.¹⁰ Für Lajos hangsúlyozza, hogy a 18. századi társadalomról az újabb kutatások alapján egy eddigénél sokkal színesebb képet festenek elénk. Jól példázza ezt az azonos társadalmi réteghez tartozó, hasonló vagyoni helyzetű két köznemesi család – a Besse nyeciek és az Olaszok – kulturális, mentálisbéli, gazdálkodásbéli különbségeinek érzékletes bemutatása is. (74–201.)

9. A mikrotörténelem sajátos *narrációja* is megfigyelhető a munkán. „A kutatott tárgy körvonalainak lépcsőzetes felfedezése és a léptékváltások következtében keletkező diszkontinuitás nem teszi például lehetővé az egyszerű, egyenes vonalú narrációt” – fogalmazza meg Rosental.¹¹ A mikrotörténeti munkákban megjelenő újítás a napjaink szépirodalmában tetten érhető időkezeléssel rokonítható. Für könyvében is megfigyelhető a modern regényre jellemző vonalvezetés, amely az egyenes vonalú narrációt alkalmazó, hagyományos történetírói módszerrel szöges ellentétben áll. A könyv tárgyát képező konkrét esemény, a dinnyeföldi verekedés például kétszer jelenik meg a munkában. Először a könyv első lapjain, majd a munka legvégén. A köztük lévő fejezetek a korábbi – kisebb részben későbbi – jelenségekkel és eseményekkel foglalkoznak, mintegy nyomozásszerűen kibontva a röpke esemény szerteágazó szálait. Az utolsó fejezetben aztán újra visszatér az alapszituáció, most azonban már a nyomozás minden eredményét bevetve értelmezi újra a szerző az egyes mozzanatokat.

Összegzésképp megállapítható, hogy Für Lajos munkája joggal nevezhető mikrotörténetinek, ezen irányzat legtöbb lényeges elméleti és módszertani kritériumának megfelelően. Így a hazai mikrotörténelem egyik első terjedelmesebb alkotását köszönhetjük benne.

Elter András

⁹ Lepetit 39.

¹⁰ Rosental 74.

¹¹ Rosental 71.

Kvantitatív kutatási módszer és az erdélyi urbanizáció

Sonkoly Gábor: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2001. (Atelier füzetek, 2.)

Az erdélyi városokról Makkai László 1940-ben megjelent kötete óta nem született átfogó munka, de még résztanulmányokban sem bővelkedünk. A gyér természetű említésre méltó Paul Niedermaiernek a középkori erdélyi városokat urbanisztikai szempontból tárgyaló könyve.¹ Ugyancsak a középkori erdélyi városokról szól Carl Göllnernek, a nagyszebeni Társadalomtudományi Kutatóintézet egykori igazgatójának megjelent alkotása, amely azonban nem eredeti kutatásokra épült, és inkább tekinthető tudománynépszerűsítő jellegűnek.²

Az erdélyi magyar történetírás hosszú ideig elhanyagolta a várostörténet-írást, inkább a falu, a parasztság múltjára koncentrált. A 18. század és a 19. század első felében a városi népesség alakulását, a városfejlődés néhány kérdését Csetri Elek és Imreh István vázolták fel egy tanulmányban, később azonban ők sem folytattak ilyen irányú kutatásokat.³ Az erdélyi polgárosodás és urbanizáció kérdéskörével behatóbban Egyed Ákos foglalkozott, főképp a dualizmuskori iparosodás és a városfejlő-

dés kérdéseit illetően.⁴ Az erdélyi városokról legutóbb megjelent tanulmánykötet⁵ jól mutatja a várostörténet-írás terén megnyilvánuló hiányosságokat. A kötet tanulmányainak heterogenitása is jelzi, hogy egyrészt kevés az idevágó kutatás, másrészt fogalmilag, módszertanilag és színvonalukban is nagyon eltérnek a különböző írók.

A magyarországi várostörténeti munkákban vagy a nagyobb összefoglalásokban, kézikönyvekben az erdélyi városok csak érintőlegesen, jobbára csak példaként szerepelnek. A legátfogóbb kép a három kötetes Erdély története lapjain található Trócsányi Zsolt, Miskolczi Ambrus és Szász Zoltán összefoglalása nyomán.⁶ A szerzők azonban az általános irányvonalak bemutatása és érdekes felvetések mellett – kellő előtanulmányok hiányában – csak nagy vonalakban vázolhatták a városodás, illetve városiasodás bonyolult kérdéseit.

E rövid historiográfiai vázlat is érzékelteti, hogy mennyi fehér folt van még az erdélyi városok történetét illetően. Sonkoly Gábor is tudatában volt ennek, amikor kutatásait elkezdte; jó egy évtized kutatómun-

¹ Niedermaier, Paul: *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert*. Bukarest, 1979. Újabb munkáit azonban, amelyekben a tatárjárás előtti Erdély városaira nézve a kora újkori telekszerkezet alapján vont le következtetéseket, módszertani szempontból sok kritika érte.

² Göllner, Carl: *Siebenbürgische Städte im Mittelalter*. Bukarest, 1971.

³ Csetri, Alexa – Imreh, Ștefan: *Aspecte ale situației și dezvoltării orașelor din Transilvania (1786–1848)*. In: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historica*. 1966. Fasc. 2.

⁴ Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*. Bukarest 1981; Egyed Ákos: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély*. I–II. Csíkszereda, 1997.

⁵ *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Szerkesztette: Pál Judit és Fleisz János. Csíkszereda, 2001.

⁶ *Erdély története három kötetben*. Főszerkesztő: Köpeczi Béla. Budapest, 1987. Ezen belül: Trócsányi Zsolt: *Új etnikai kép, új uralmi rendszer (1711–1770)*. 999.; Trócsányi Zsolt: *Felvilágosodás és ferenci reakció (1771–1830)*. 1060–1061.; Miskolczi Ambrus: *Erdély a reformkorban (1830–1848)*. 1231–1241.; Szász Zoltán: *Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. 1604–1623*.

kájának az eredménye ez a könyv, a szerző doktori disszertációjának átdolgozott változata. Sonkoly három kérdéscsoport vizsgálatát tűzte ki célul: Létezett-e az Erdélyi Nagyfejedelemségben önálló városrendszer? Mi tekinthető városnak és mennyire használhatók a különböző városdefiníciók? És végül: hogyan adaptálja a hagyományait őrző város az egységesítő jogi, gazdasági, kulturális, társadalmi tendenciákat?

A bevezető fejezet, amelyben a fogalmakat tisztázza és a kérdés történetírását vázolja, a szerző rendkívül alapos tájékozottságát mutatja a nemzetközi szakirodalomban, valóságos kis historiográfiai esszé. Az erdélyi városokra nézve átveszi a történetírásban meghonosodott felosztást a három rendi nemzet alapján: magyar, székely és szász városokról beszél. Erőltetettnek érzem azonban, amikor a foxi modell alapján a csoportosítás elveként az adminisztratív/kontinentális, illetve lineáris/tengeri jegyekről beszél. Ez talán valamennyire találó lehet a 15–17. századi állapotokra, de a 18–19. század esetében a távolsági kereskedelem szerepe visszaszorult, illetve a szász polgárok egyre inkább kiszorultak belőle, és jórészt átment az örmény, görög, macedoromán stb. eredetű kereskedőréteg kezébe, akik már nem csak a nagyobb szász városokban laktak. Végző soron a foxi modell alkalmazása nem hoz új eredményeket, hiszen ezzel a már elfogadott csoportosítást támasztja alá. Sokkal termékenyebbnek bizonyul az összehasonlítás a Mack Walker által inkubátorként jellemzett német birodalmi városokkal.

Sonkoly Gábor korábbi publikációi már jelezték sokoldalú érdeklődését. Kutatásaiban sikerrel törekedett a kvantitatív módszerek alkalmazására is, amelyek a magyar történetírásban soha nem váltak igazán népszerűvé. Sonkoly itt is érdekes kísérletre vállalkozik: kvantitatív módszerek segítségével akarja kimutatni, hogy a jogi, illetve a demográfiai városdefiníció hogyan viszonyul egymáshoz, mennyire megbízhatóak, és beszélhetünk-e a vizsgált korszakban erdélyi városról. Ennek során elsőként a *rank-size* elosztás módszerét alkalmazza. Az első vizsgálati fázisra, amely a várost népességkoncentrációnak tekinti, a módsze-

rek és a források alapos, szakavatott elemzése után kerül sor. Nagyon szemléletesen mutatja be, hogy a különböző küszöbértékek elfogadása mennyire befolyásolja az elemzést, az urbanizációs trendek értékelését.

Sonkoly a nemzetközi szakirodalomban használt értékek közül itt a legalacsonyabbat fogadja el: az adatbázis minden 2000 főnél népesebb települést tartalmaz. Forrásai az Acsády-féle összeírás az 1720-as évek elejéről, az 1750. évi általános adóösszeírás, a II. József idejében (1786) készített első népszámlálás, valamint az 1850. és 1857. évi népszámlálások. Ennek alapján a következő kép bontakozik ki: a 18. század elején a „szász” városok dominanciája a jellemző, azaz a szász egyetem területén található a demográfiai értelemben számított városok mintegy háromnegyede, és egyedül a Szászföld rendelkezett tagolt városhierarchiával. A szerző két „városraj”-ról is beszél Brassó, illetve Nagyszeben környékén, így a két nagy szász város és környéke a „városlakók” felét tömörítette volna. A kijelentés jól mutatja a fent említett módszerrel készült elemzés gyengéit, hiszen itt többségében olyan településekről van szó – mint Resinár vagy Szelistye –, ahol jellegzetes transzhumáló pásztorkodást folytató és a népi kultúra hagyományait hosszú ideig őrző román lakosság élt; őket „városlakó”-nak minősíteni csak a fogalmak átdefinálásával lehet. A szerző nagyon helyesen hangsúlyozta néhány oldallal korábban, hogy az erdélyi település-szerkezet, a demográfiai és migrációs viszonyok ismerete nagyban segít abban, hogy az urbanizációról megfelelő képet alkothassunk. Ugyanez vonatkozik az 1750. évi állapotok elemzésekor az érchegegyégi „városraj”-ra is (vagy később a gyergyószékire 1850-ben). Három örmény település azonban, amely szintén ekkor került be a városállományba, már kétségkívül a városodás fontos tényezőivel rendelkezett. 1786-ra tovább folytatódott a lassú eltolódás: csökkent a „szász” és nőtt a vármegyei, azaz „magyar” városnak minősülő települések aránya. A megfelelő demográfiai források hiánya indokolja a meglehetősen nagy ugrást, a következő vizsgálat az 1850. évi népszámlálás adatain alapul. Megtartva a 2000-es

küszöbértéket, a városállomány jelentős gyarapodást mutat, különösen szembetűnő ez az addig nagymértékben városhiányos Székelyföldön, de Észak-Erdélyben is sokkal egyenletesebben helyezkednek el városok. A fejezet mérlege, hogy Erdélyben nem alakult ki városrendszer. A városállomány – amely viszonylag stabil volt – ötvenévente megkétszereződött. Az állománybővülés azonban leginkább a kisvárosokat érintette, ezeket azonban nem választotta el éles határ az átmeneti településektől. A 19. század közepére a városok sokkal egyenletesebben hálózták be Erdélyt, mint a 18. század elején. Míg a 18. század elején a Szászföld dominált, addig a 19. század közepére kiegyenlítődtől a helyzet, és a „magyar” és „székely” városok is egyre nagyobb arányban képviseltették magukat a városállományban.

A vizsgálat egyben rámutat a népesség-számnak mint urbanizációs mutatónak a gyengéire is. A merev küszöb alkalmazása téves következtetések levonására vezethet, lásd a fenti példákat vagy Csíkszentdomokosnak a székely városok közé való sorolása. Éppen ezért a szerző a következő fejezetben egy kétszemponútú elemzésre vállalkozik: az adatbázis összeállításánál most már a jogi definíciót, az adott település kiváltságait figyelembe veszi. Így most a 2000-es küszöb alatt található, de városi kiváltságokkal rendelkező települések is bekerültek az adatbázisba, ha elérték a küszöbérték felét, míg az egyszerű községek számára egy megemelt küszöbértéket fogadott el. Az igen bonyolult erdélyi kiváltságok rendszerén a szerző úgy kíván úrrá lenni, hogy az összeírások besorolását tekintve mérvadóknak, és jogállás szempontjából nem tesz különbséget a kiváltságos városok között, egyetlen kategóriába sorolja be őket. Ez elfogadható szempont az adatbázis építésének megkönnyítése érdekében, de nyilvánvalóan a szabad királyi városi rang sokkal jobban segítette a helység fejlődését, mint egy egyszerű mezővárosi státusz. A székely városok – Marosvásárhely kivételével – a szerző szerint „a magyar vármegyék mezővárosaival megfeleltethetők”. A szövegből ugyan nem derül ki, hogy pon-

tosan milyen helységekre gondol, de mivel 10–12 településről beszél, ezek között többféle jogállás is előfordul. Ezek egy része taxás hely lévén széles körű kiváltságokkal rendelkezett, többek között az országgyűlésen is képviseltette magát; ezek összemosása a földesúri joghatóság alatt levő mezővárosokkal nem szerencsés. Egy későbbi fejezetben (122.) Szentegyházasfalut a nemes városok közé sorolja – bár kihagyja az adatbázisból – mivel önálló képvisellettal rendelkezett a diétán. Ezen az alapon tehát a többi taxás helyet is annak lehetett volna tekinteni, bár ezek nem voltak nemes városok az erdélyi jogrend szerint. A bíraskodást illetően is bonyolultabb a helyzet: a fejedelemség idején többüket is kivették a széki bíraskodás hatásköréből. Később ugyan bíraskodási autonómiájuknak csak töredékét tudták megmenteni, de némelyik városban másodfokon is a városi tanács, illetve esküdt közönség volt az illetékes, csak azután fellebbeztek a székhez, máshol pedig végig vita folyt a szék illetékességéről.⁷

Az így összeállított adatbázis alapján kapott kép a korszak elején nagymértékben megegyezik a csak demográfiai szempontú elemzéssel, a későbbiekben azonban egyre több a különbség. A finomítások közé tartozik, hogy a 18. század elején marad ugyan a szász városok dominanciája, de a vármegyék és a székely székek területén is megjelennek az „urbanizáció kis magjai” – ahogy nagyon szemléletesen nevezi őket a szerző. A 18. század közepére megerősödnek a „magyar” városok, 1786-ra pedig a középvárosok között is megszűnik ezek dominanciája. Érdekesek az adatok a demográfiai trendeket illetően is: amíg a 18. században Erdély legnépesebb településeinek kevesebb, mint egyharmada nem rendelkezik kiváltságokkal, addig 1857-ben már 56%-uk. A 19. század közepére újra megjelennek a szász városok, amelyek erőteljesebben növekedtek a század első felében, mint a magyarok. A székely városok jelentősége is megnövekszik ebben az időszakban, bár nem olyan

⁷ Lásd erre Pál-Antal Sándor: Székely önkormányzat-történet. Marosvásárhely, 2002. 208–293.

mértékben, mint ahogy ezt az előző elemzés sejtette. A városi jogállás mutatóként való alkalmazása tehát inkább csak finomította a demográfai szempontú elemzésből kibontakozó képet. Ennek során felmerül a megnövekedett agrárnépesség problémája, és a szerző megállapítja, hogy „a felduzzadt falvak valószínűleg nem válnak kisvárosokká” – Erdélyben tehát továbbra is hiány volt kisvárosokból.

Sonkoly felveti ezek után a kérdést: központ-e a népességkoncentráció? Tehát egy újabb, funkcionalista szempontú megközelítésre történik kísérlet az 1750. évi általános összeírás alapján. Az összeírás nyomán a városok foglalkozási szerkezetét tárja fel, vizsgálva a nem agrárjellegű foglalkozások arányát és tagoltságát. Érdekes, hogy a Sonkoly által kiszámított lokációs koefficiens szerinti rangsor csaknem teljesen egybeesik a korabeli classificációban meghatározott városhierarchiával; ez a 18. századi bürokraták munkájának a pontosságát is dicséri. Az természetes, hogy szoros összefüggés van a városok nagysága és központisága között: minél nagyobb egy város, annál valószínűbb, hogy központi funkciókat tölt be, bár a nagyobb népességkoncentráció nem feltétlenül központot jelöl. A vizsgálat azt is megerősíti, hogy a távolsági kereskedelem mellett a kézműves iparnak, a helyi kereslet kielégítésének van nagy szerepe az urbanizációban. Amíg a kereskedők száma és a központiság között gyakorlatilag nincs kapcsolat, addig a kézművesek száma és a központiság között szoros a korreláció. Érdekes a népességi és a központisági mutatók alapján kialakult rangsor összevetése. Ez a nagyobb városok esetében nagyjából megegyezik, de a kisvárosoknál rámutat néhány jelentőségre. Például Kézdivásárhely, Dés vagy Szászrégen egy amúgy városi hiányos régióban jelentős kézműves központok voltak és fontos központi szerepkört töltöttek be.

A fenti tanulságok levonása egy újabb adatbázis összeállítására serkentették a szerzőt. Az újabb elemzésben négyféle szempontot érvényesített: a jogi, a funkcionalista, a demográfiai és a szociológiai megközelítést ötvözte. A különböző hierarchiák

időbeli változásai révén pedig egyrészt egy adott városnak a rendszeren belüli szerepének módosulását, másrészt ennek belső változásait kívánta megragadni. A harmadik adatbázisban tehát figyelembe veszi a települések lélekszámát, a kiváltságokat, a közigazgatási szerepkört, a kézművesek és kereskedők arányát (illetve a már említett lokációs koefficiens), valamint az idegenek arányát. Az adatok kódolása alapján számítja ki a „városiasodottsági mutatókat” és alakítja ki a települések öt csoportját a „teljesen” várositól az egyáltalán nem városiig.

A különböző mutatók összefüggéseit vizsgálva az derül ki, hogy az állomány csúcán szoros összefüggés figyelhető meg a népesség, a központiság és a jogállás között, ez azonban lefelé haladva egyre csökken. A kézművesek és kereskedők aránya nem tükrözi a kialakult hierarchiát, viszont a kézművesipar termelésének jellege tükrözi a település várorendszeren belül elfoglalt helyét. Az 1750-es adatok alapján a kiváltságos városoknak kevesebb mint fele, a küszöbértéknél nagyobb népességkoncentrációknak pedig kevesebb mint egyharmada minősül a komplex elemzés alapján városnak. Ez tehát mutatja, hogy a funkcionalista és a szociológiai megközelítés sokkal megbízhatóbb képet ad, mint a demográfiai vagy a jogi. Az 1786-os helyzet azonban csak részben igazolja vissza a fenti megállapításokat: a városi mutató által kialakított sorrend eltér az egyes mutatók alapján felállított hierarchiától, leginkább a közigazgatási központi szerepkörrel állva szoros korrelációban. A városiaság másik fontos jegye a társadalmi szerkezet. Ez a vizsgálat is kimutatja az erdélyi városállomány nagyfokú stabilitását. A harmadik vizsgálat az 1857. évi népszámlálás adatai alapján történik. Itt ismét kimutatható az a szoros korreláció a városi mutató szerinti hierarchia és az egyes részelemek között, viszont a jogi szempont szerepe tovább csökken, ennél már a demográfiai mutató is megbízhatóbbnak látszik. Az előző időponthoz képest a kisvárosok jelentős mértékben városiasodtak: nemcsak megnövekedtek, hanem központi szerepkörük is kitágult. Akárcsak másutt, a városok növekedése itt is erősen függött

a bevándorlástól. Ha a folyamatokra tekintünk – vonja le a következtetést Sonkoly –, akkor bár a 18. század második felében jelentősebb volt a városok növekedése, a 19. század első felében fontos strukturális átalakulás ment végbe. A legtöbb város helyzete alig változott egy évszázad alatt, ez megint csak a városállomány állandóságára mutat rá, bár Sonkoly Gábor hangsúlyozza, hogy a formai állandóság valószínűleg tartalmi változást feltételez. A gyengülő jelentőségű városok között főként kisebb, zártabb szász városokat és jelentőségüket veszítő bányásztelepüléseket találunk. A szerző Torockó és Vízakna, illetve a legfejlettebb városok példáján mutatja be, hogy hogyan használhatjuk a módszert az egyes települések fejlődésének vizsgálatára. Végül a kapott eredményeket összeveti egy 1842-ből származó vásárlajstrommal. A jelentős vásárral rendelkező helységek kevés kivétellel szerepelnek a komplex adatbázisban.

Az érdekes következtetések ellenére a fent bemutatott vizsgálat nem elsősorban eredményeivel, hanem inkább következetesen végigvitt módszertani „bemutatójával” hoz újat. Következtetései megerősítik a három kötetes Erdély történetében Miskolczy Ambrus által felvázolt képet, amelyből Sonkoly Gábor is inspirálódott, és amelyre munkája során többször hivatkozik. Módszertani újításai mellett elsősorban kérdésfelvetései hatnak – remélhetőleg – termékenyítően a további kutatásokra.

Az utolsó fejezetben egy „mélyfúrás” végez a szerző. A kolozsvári státútumvita (1790–1848) kapcsán, amely a városi alkotmányok a központi hatalom utasítása szerinti módosítása körül zajlott, a polgári közvélemény kialakulását mutatja be. A városi kiváltságok megőrzéséért, illetve a polgárjog kiszélesítéséért folytatott harcban formálódik ez a közvélemény, és egyre szélesebb rétegek kapcsolódnak be az eszmecserébe. Kolozsvár urbanizációs sikeréhez a 19. században az is hozzájárult, hogy önállóságát megőrizve sikerült „nemzeti kulturális központtá” válnia. A szerző a korabeli iratanyag segítségével bemutatja a „haza” fogalmának átalakulását is. A „kishaza” vizsgálata révén Sonkoly Gábor a kvantita-

tív (de nem csak ilyen) módszerek révén összemósódó városok egyéniségét kívánja bemutatni. A fejezet egy önmagában véve nagyon érdekes tanulmány, de – érzésem szerint – a szerző indoklása ellenére sem illeszkedik szervesen a könyv egészébe.

A kötet végén található nagyszámú táblázat és térkép segíti a szöveg jobb megértését. Célszerűtlen volna viszont a lábjegyzetek egységesítése. A számítógépes szerkesztés buktatójaként több helyen a francia változathoz átvett lábjegyzetek maradtak bent a magyar szövegben is, így például Deák Ernő munkájának kiadási helyeként Vienne szerepel Wien helyett (144.), de Vries köteténél Londre stb., a kötetek rövidítése hol „t.” (lásd a három kötetes Erdély történetének a III. kötetére a 145. oldalon), hol „vol.”, hol meg egyszerűen csak a kötet-szám.

Mindent összevetve, Sonkoly Gábor könyve nemcsak hiánypótló, hanem igen érdekes olvasmány is. Bár az előszóban szabadkozik a szerző, hogy a „divatjamúlt” kvantitatív módszereket használja, ez azonban inkább üdvözlendő, hiszen az ebből adódó lehetőségeket még egyáltalán nem használta ki a magyar történetírás. A használt források is kínálkoztak egy ilyenszerű elemzésre, és úgy érzem, Sonkolynak éppen kiváló felkészültsége és tájékozottsága révén sikerült elkerülnie az ebben rejlő buktatókat. Izgalmas nyomon követni, ahogy az újabb és újabb elemzés nyomán az urbanizációról alkotott kép alakul, egyre árnyaltabbá válik. Akár ha egy prizma néznénk, a definíciótól függően újra és újra átalakul az erdélyi urbanizáció modellje. Történelmi szemináriumokon kiválóan használható Sonkoly munkája annak szemléltetésére, mennyire a megválasztott módszertől és értelmezési paradigmától függnek a kapott eredmények. Csak egy példa: a városállomány növekedése az egyszempontú elemzés szerint a 18. század eleje és a 19. század közepe között mintegy 9,5-szeres, a kétszempontú elemzés esetében csak 1,3-szoros, míg az ötszempontú komplexebb vizsgálat szerint 1,1-szeres. Vagy a népességközöb függvényében Erdély hol városokban igen szegény területként jelenik meg, amely

gyorsan urbanizálódik (5000 fős küszöb esetében), hol meg eredetileg városokban gazdag régióként, amely éppen a vizsgált korszakban marad le Európa fejlettebb részétől (3000-es, illetve 10 ezres határérték). Ez rávilágít a módszertani buktatókra, valamint az összehasonlítás nehézségeire is. A szerző a következtetésekben maga is a végletekig relativizál: „A mind összetettebb városdefiníció tehát mind a szinkron, mind a diakrón összehasonlítás jogosságát kérdésessé tette. Mindez felveti annak a kérdését, hogy mennyiben jogos egy újkori városállomány hosszú időtartamra vonatkozó elemzése.”⁸ Az elemzések során is megfigyelhető ez az attitűd: vitára ingerlő kijelentéseit sorra önmaga kérdőjelezi meg, relativizálja,

így kevés teret hagy a kritika számára. A feltejt kérdésekre tehát csak részben kapunk választ, helyette újabb kérdéseket találunk, de kárpótol érte a sok érdekes felvetés, a szerző kiváló tájékozottsága, a kérdés sokoldalú megvilágítása. Azt majd az esettanulmányoknak kell eldönteniük, hogy az erdélyi urbanizáció itt felvázolt modellje mennyiben szorul módosításokra. Fontos, hiánypótló és – nem utolsósorban – érdekesítő könyv tehát a Sonkoly Gáboré, amely megkerülhetetlen mindenki számára, aki az erdélyi városok történetével foglalkozik.

Pál Judit

⁸ Sonkoly Gábor: Erdély városai a XVIII–XIX. században. Budapest, 2001. Atelier füzetek, 2. 161.

Erdély és a török Porta viszonya a mai romániai történetírásban

Cristina Feneşan: *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*. Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1997. 347 old.

A román történelmi tudat legfontosabb elemét, a *dáko-román kontinuitást* még valós történelmi jelentőségén is túlmenően tárgyalták, és természetesen kritikával illették a magyar történészek, de a második, véleményem szerint a fentihez hasonló súlyú kérdéskört, a „három román állam” oszmán-török fennhatóságát, nem méltatták ilyen figyelemre. Míg az első téma a román-ság eredetét, kialakulásának területi kereteit (és ezzel a mai Románia területére kifejtett történelmi jogokat) fogalmazza meg, addig a második, alább tárgyalt elem a modernkori román állam létrejöttének csíráját tárja eléünk. Ez az időszak teremtette meg a három alkotóelem, Moldva, Havasalföld és Erdély egy politikai keretbe, az Oszmán Birodalomba való beilleszkedését, sőt tulajdonképpen a Magyar Királyságtól független, török vazallus Erdély létrejöttét, és annak lehetőségét is, hogy az Isztambullal való kapcsolattartásban – legalábbis a román történetírás szerint – egységesülési folyamatok induljanak el. A folyamat végkifejlete – nem érintve az ennek részben ellentmondó 18–19. századi fejlődést – a modernkori Románia megalakulásához vezetett.

A török fennhatóság értelmezése egy másik nemzettudati elemre hívja fel a figyelmet. Mivel a román vajdaságok és Erdély soha nem került tartós katonai és politikai megszállás alá, igen széles körű autonómiával rendelkezett. Ennek a vazallusi státusnak a léte, amely a külpolitikában kevesebb szabadságot adott – csak Erdély tűnik kivételnek –, azonban belpolitikában, államigazgatásban jelentős önállóságot mu-

tatott, arra is lehetőséget kínál, hogy Moldva, Havasalföld és Erdély jogi viszonyait összehasonlítsuk más európai országok (Hollandia, Franciaország, Anglia, Vellece, Lengyelország stb.) Portához fűződő kapcsolataival.

A román történészek a vazallus viszony és ezzel összefüggésben az Oszmán Birodalommal kialakított államközi szerződések kérdésében sajátos véleményt képviselnek. Mivel az *Aetas* 2002/1. számában megjelent tanulmányomban¹ részletesebben kitértem erre a problémára, most eltekintek ennek megismétlésétől. Csak arra kívánok utalni, hogy az újabb román történelmi felfogás mindhárom fejedelemség portai kapcsolatait a nyugati hatalmakéhoz hasonlóan tartja.

Van még egy szembevetendő jellegzetessége az utóbbi évtizedekben megjelent, s a törökországi levéltári anyagra is nagyban építő műveknek: a „három román ország” oszmán kapcsolatait többnyire összemossák. Ez az eljárás pedig a sok szempontból hasonló felépítésű Moldva és Havasalföld esetében sem szerencsés, Erdélyről nem is beszélve. Mindezekből következően nagyon fontos szakmai eredménynek kell tekinteni Cristina Feneşan nemrégiben megjelent *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*. (Az erdélyi autonóm fejedelemség létrejötte) című könyvét. Jelentőségét mindenekelőtt abban látom, hogy világosan bemutatja: a román történetírásban fellelhető bizonyos homályosság és elisietett általánosítás, amikor Erdély portai státusa kerül szóba, különösen akkor, amikor ezt összehasonlítják Moldvával és Havasalfölddel.

¹ Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom észak-nyugati határainál. (Diplomatikai vizsgálat a román vajdák szultáni 'ahdnáméi körül) *Aetas* 2002/1. 67–96.

Mielőtt a könyv ismertetésére rátérnék, röviden bemutatom szerzőjét. Cristina Feneşan 1969-ben végzett a Bukaresti Egyetem Történettudományi Tanszékén. Tanulmányai során medievisztikai és turkológiai speciális képzésben részesült. Doktori fokozatot a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemen szerzett, disszertációjának címe *Relațiile Transilvaniei cu Imperiul Otoman la începutul secolului al XVII-lea (1601–1630)* (Erdély és az Oszmán Birodalom kapcsolatai a 17. század elején (1601–1630)). Korábbi munkái szinte kivétel nélkül a 17. századi erdélyi eseményekkel, különösen Bethlen Gábor korával foglalkoztak.² Ezek mellett komoly érdeklődést mutatott az oszmánok korai közép-európai hódításai iránt, különös tekintettel a Temesvidékre.³ A román történetírásban meglévő, fentebb érintett sematikus vélemények, illetve a Temesvidék török fennhatóságának kutatása vezethetett oda, hogy egy nagyobb összefoglaló munkában világítsa meg az erdélyi fejedelemség létrejöttének körülményeit és állami felépítésének kialakulását.

A téma tárgyalása közben felhasználta okleveles források egyrészt az osztrák, másrészt a török levéltárakból kerültek elő, melyek részben kiadatlanok. Ezek közül figyelemre érdemes az isztambuli Topkapi Sarayı Műzesi könyvtárában őrzött K. 888 számú kézirata, illetve a bécsi Haus-Hof und Staatsarchiv Hungarica és Turcica gyűjteménye, amelyeket korábban a román akadémia mikrofilmre vetetett (az anyag a Ro-

mán Nemzeti Levéltárban kutatható, Bukarestben). A könyv öt fő és több alfejezetre bomlik: I. A független erdélyi fejedelemség kialakulásának körülményei. II. A független fejedelemség kialakulása az oszmán uralom alatt. III. Oszmán-Habsburg rivalizálás Erdély birtoklásáért (1541–1556). IV. A Porta fennhatósága a független erdélyi fejedelemség felett. V. Az oszmán fennhatóság következményei a román államok egymás közötti viszonyában. A könyv végén egy tizenhárom oldalas német nyelvű tartalmi összefoglalást találunk, amely a románul nem tudó érdeklődők számára is lehetővé teszi a könyv legfontosabb tételeinek megismerését.

Az első fejezetben a szerző a közép-európai oszmán hódítást olyan aspektusból szemléli, mely hangsúlyozza, hogy Erdély elszakadása Magyarországtól török katonai jelenlét következménye volt. 1541-ben Szülejmán szultán kompromisszumos megoldást talált: eleinte az volt a terve, hogy egész Magyarországot meghódítja. Ugyanakkor azonban, amikor a budai vilájetet létrehozta, megszületett az önálló vagy inkább autonóm *erdélyi fejedelemség*, amelyet az oszmán gyakorlat szerint szandzsáknak neveztek, és amelyeknek az irányítását az alábbi tisztségviselőkre bízta: Temesvárt várát és a hozzá tartozó területeket Petrovics Péterre, Nagyvárad, Kassa és Fogaras erőseit, továbbá Erdély és a Partium irányítását János Zsigmond „fejedelem” kiskorúságáig a nagyváradi püspökre, Martinuzzi Fráter Györgyre. Cristina Feneşan a román, török és más idegen nyelvű művek mellett szép számban felhasználta a jelenkori magyar történetírás eredményeit, Káldy-Nagy Gyula, Fodor Pál, Barta Gábor és Bessenyei József munkáit. Itt azonban az egész művön végighúzódnó – de a magyar szakirodalomban is gyakori – terminológiai, értelmezési problémára kell kitérnem. Az általam fentebb kiemelt erdélyi fejedelemséget, mint terminust már 1541-től megtaláljuk a könyv lapjain, annak ellenére, hogy kialakulása csak 1570-re tehető, amikor a speyeri békét megkötötték. Ekkor mondott le ugyanis János Zsigmond a *választott királyi* (rex electus Hungariae) címéről és vette fel az *erdélyi fejedelem* (princeps Transylvaniae) titulását.

² Ezek közül néhány: *Relațiile Transilvaniei cu Imperiul Otoman în anii 1613–1624 în lumina unor documente turcești*. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj, 21. (1978) 339–378.; *Relațiile Transilvaniei cu Imperiul Otoman în anii 1613–1629*. Sargetia, 16–17. (1982–1983) 281–286.; *Quelques aspects du condominium Osmanoturc Transylvain au XVIIe siècle*. In: *Osmanlı araştırmaları 11* (1991) 111–121.; *Transilvania și războiul de trezeci de ani*. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj, 26. (1983–1984) 119–139.

³ *Începutul dominației otomane asupra Banatului la 1541*. Revista Arhivelor, 64. (1987) 38–45.

Mivel a román történetírás az erdélyi vajdaságot már a középkori Magyar Királyság idején is szinte függetlennek ítéli meg, a későbbi török vazallus állam kialakulását részben belső fejlődésnek, Magyarországtól való elszakadási szándék kifejeződésének, részben pedig a vajdai méltóság további függetlenedésének tartja. Ez alapján a vajdaságból vezet le a fejedelemség megszületését. Ez persze nem egyezik meg a magyar történészek véleményével, mely szerint 1570-ig lényegében két Magyarország létezett; a Habsburg uralkodók, mint magyar királyok által bírt nyugati, és a keleti országrészbe visszaszorult Szapolyai-féle Magyarország. Ez utóbbiból alakult ki az erdélyi fejedelemség.

Ugyancsak figyelemre méltó annak a fejtegetése, hogy az ország születési dokumentumát nem a János Zsigmond részére 1541 kora őszén kiállított török kinevező iratban látja, hanem az I. Ferdinánd és I. János között létrejött váradi békében (1538. február 24.). Cristina Feneşan úgy véli, hogy a bécsi udvar állandó fáradozása az országrész megszerzése és a váradi béke elismerése érdekében eredményezte – paradox módon – Erdély végleges elszakadását Magyarországtól. Azt a jelenetet pedig, amikor 1551-ben Izabella királyné átadta Szent István koronáját Ferdinánd király megbízottainak, szimbolikus értelemben is, Erdély önállósága létrejöttéként értelmezi. Természetesen a fentiek vitára készítetnek, ugyanúgy az a megállapítása is, hogy az oszmánok korábban maguk sem gondoltak Erdélyre másként, mint geopolitikai egységre, egy Magyarországtól eltérő politikai-közigazgatási szervezetre (vajdaság), amelyet egyedül a magyar király személye kötött össze Magyarországgal.

Cristina Feneşan szerint Szülejmán szultán az önálló erdélyi államra úgy tekintett, hogy az csak ideiglenesen fog fennállni, amíg Magyarországot teljesen meg nem szállta. A szerző szerint a szultán szándéka megragadható abban is, ahogy a román (helyesebben román származású) nemes, Maylád István mozgalmát eleinte támogatta. A román történeti irodalom általános véleménye szerint Maylád célja Erdély Ma-

gyarországtól való elszakítása volt.⁴ Annak ellenére, hogy a fenti nézetet Maylád István életrajzában Majlád Béla is hangoztatta, úgy gondolom, hogy azt további adatokkal finomítani lehetne.⁵ Hogy a szultán 1540 őszén Maylád javaslatát végül is elutasította – a szerző szerint –, nem ellentétes a fenti megállapítással. Éppen ellenkezőleg, úgy véli, hogy az egy évvel korábbi visszautasítás az 1541. augusztusi politikai rendezés (Buda elfoglalása) könnyebb véghezvitele érdekében történt. Ebben Fodor Pál megállapításait fogadta el.

Az önálló fejedelemség, mint a Porta vazallus államának megteremtése, a műben szükségszerűségnek tűnik fel, nem pedig valódi politikai szándéknak. A fejedelemségben bevezetett „félfüggetlen” kormányzást – pontosan úgy, mint János király esetében – csak rövid időre tervezték a törökök. Hogy ez a rezsim mégis hosszú időn keresztül fennállhatott, az a szerző szerint, a török balsikernek köszönhető. Másrészt pedig, paradox módon, a vazallusi státus lehetősé-

⁴ Lupaş, Ioan: Un voevod transilvan care şi-a încheiat cariera în temniţa la Jedikule din Constantinopol. Ştefan Mailath (1502–1550). Studii, conferinţe şi comunicări istorice II. Cluj, 1940. 121–127.

⁵ Cristina Feneşan az Anton C. Schaendlinger által kiadott Mayládnak küldött szultáni levelet használta (1540), amelyben tudatja, hogy bár korábban elfogadta Maylád jelentkezését a vajdaságra János király halála utánra (adó fejében!), most azonban megerősítette János Zsigmondot, s ajánlja, hogy legyen hű hozzá. (unter Mitarbeit von Claudia Römer), Die Schreiben Süleymâns des Prächtigen an Vasallen Militärbeamte, Beamte und Richter aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien I. (Transkriptionen und Übersetzungen) II. (Faksimile) Wien, 1986. Urkunde 1. 3–4. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, (Denkschriften 183) Osmanisch-Türkische Dokumente aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien Teil 2.; Tóth Péter (Miskolc) megtalálta Maylád szultáni kinevező iratának latin nyelvű fordítását a lengyel királykönyvekben, melyet átírva elküldött nekem. Ezúton is köszönöm kedvességét.

get adott arra, hogy az ország a vajdaságból a fejedelemségre átnőhessen.

Bár nem hiszem, hogy a vazallusi státus leírására a „félfüggőség” kifejezés pontos megfelelést kínálna, úgy vélem, a részletekben egyet kell érthetünk Cristina Feneşan-nal, amikor Erdély jogi helyzetét, a Habsburg és Oszmán Birodalom között elfoglalt helyét, hintapolitikáját értékeli. Martinuzzi Fráter György politikája eredményének tulajdonítja, hogy Magyarország keleti fele megindult a lassú elválás útján. A szerző György barát országegyesítő törekvéseit nem tekinti másnak, mint amelynek eredményeként az oszmán hatalmat a Habsburgok erejével semlegesíteni lehetett. Fráter György a két nagyhatalom, az oszmánok és a Habsburgok közötti rivalizálást a fenti cél érdekében kívánta kamatoztatni.

A harmadik fejezetben a szerző éppen az 1541. és 1556. közötti *rivalizálás* aspektusait veszi vizsgálat alá, amelyhez minden olyan forrást felhasznált, amely Közép-Európában az oszmán és a Habsburg expanzió során Erdély növekvő jelentőségét bizonyította. A Habsburg–oszmán összeütközés először politikai-diplomáciai szintéren folyt. Erdély törvényes és valóságos birtoklása körüli viták 1541-től a török–Habsburg tárgyalások egyik legfontosabb kérdését jelentették. Izabella királyné 1551. július 21-i lemondása, Szent István koronájának átadása Ferdinánd javára Szülejmán szultán részére elfogadhatatlan volt.

Az oszmánok csak egy megoldást ismertek, János Zsigmond visszatérését, akit ismét be kellett hozni Erdélybe. Katonai szinten a Porta különösen gyorsan reagált, ezt bizonyítják az 1551–52-es hadjáratok. Diplomáciai szinten Ferdinánd hiába követelte állhatatosan Erdélyt azzal az indokkal, hogy ez a valamikori Magyar királyság része volt, illetve azzal, hogy a törvény és az Izabellával kötött megállapodás szerint is neki jár, nem érhetett el credményt.⁶ A többévi

sikertelen próbálkozás után 1556-ban János Zsigmond édesanyjával visszatérhetett Erdélybe, ez egy Portától függő fejedelemség kialakulását eredményezte.

A negyedik fejezet a portai kapcsolatrendszer tárgyalja. A szerző úgy véli, hogy kezdetben egy „félfüggő” állapot alakult ki, amely a 16. század közepétől Moldva- és Havasalföld-szerű teljes alávetéssé változott. A Portával való viszony alapdokumentuma egy szerződéslevél (*‘ahdnâme*) volt. A vazallusi függés eredményeképpen adót kellett fizetni, és a szerződéses viszony alapján az erdélyi vajda „a szultán barátainak barátja, ellenségeinek ellensége” lett. A szabad választás továbbra is a privilegizált rendek joga maradt Cristina Feneşan szerint is. Ki kell hangsúlyoznom azonban, hogy a vajdák, később fejedelmek szabad választása nem erdélyi hagyományból eredt, hanem ez a magyar királyságban élő sarkalatos jog volt, innen származott át.

Mint láttuk, a szerző szerint a Fráter György helytartó által bevezetett hintapolitika középpontjában az az elv állt, hogy a szembenálló oszmán és Habsburg hódító terveket egymással semlegesítse. E politika eredménytelensége Erdélynek, mint önálló fejedelemségnek a fennmaradását veszélyeztette. Másrészről Erdély császári megszállása (1551–52) – pontosan úgy, mint a 17. század elején –, hozzájárult a korábban elismert önállóság kiszélesedéséhez. A Habsburgok Erdélyből történt kivonulása után a Szülejmán szultán által bevezetett irányítási formát újraértékelték, és kompromisszumos megoldásra jutottak (1556). Cristina Feneşan szerint a török hatalom csak ekkor ismerte el a rendek korábban többször betervezett követelését, a szabad fejedelemválasztást, és hagyta, hogy azok ezt az önállóságot egyik biztosítékának tartásák. Sajnos nem ismert János Zsigmond egyetlen olyan török szerződéslevele sem, amelyből a fenti véleményeket alá lehetne támasztani.⁷ A szabad választást azonban

⁶ Vö. Papp, Sándor: Die diplomatische Bemühungen der Habsburger um Siebenbürgen in den Jahren 1551 und 1552. Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes, 89. (1999) 109–132.

⁷ Egy szultáni parancs ismert 1556-ból, amely arra biztatja János Zsigmondot, hogy foglalja vissza Erdélyt és Magyarországot. A szabad választás nem szerepel az okmányban.

egészen bizonyosan nem csupán 1556 után ismerte el a török szultán. Létezik ugyanis egy 1540-ben kiállított és a magyar rendeknek címzett oklevél, amely János király halála után János Zsigmond királyként való elismerését tartalmazza. Már ebben szerepel a szabad királyválasztás engedélyezése!⁸ A magyar történetírás jogfolytonosságot tételez fel János Zsigmond magyar királysága és későbbi erdélyi uralma felett, s a fentebb említett okmány kitétele a szabad választásról később Erdélyre is érvényben maradt.⁹ Később ezt minden szultán megerősítette. Báthory István első török szerződéslevele (*'ahdnâme*) hivatkozik arra, hogy János Zsigmond esetében is engedélyezte a szultán a szabad választást.¹⁰ A szabad vá-

lasztás joga a privilegizált rendek legfőbb követelése volt, amelyet a kis állam fennállásáig csorbíthatatlannak tartottak.

A három rend által megválasztott, majd a szultán által kinevezett fejedelmet a hatalmi szimbólumok átadásával erősítették meg, ezek a zászló, ló, kard, díszruha, süveg, buzogány, tollforgó voltak.

Az oszmánok közép-európai uralmának kritikus pillanataiban Erdély, mint ütközőállam megtartotta a mérleg nyelvének szerepét. Cristina Feneşan úgy véli, hogy Erdély megnövekedett jelentősége indította a Portát arra, hogy amikor az ismét visszatért az uralma alá, akkor lemondott arról, hogy a fejedlem csak egy szandzsákbéggel legyen azonos szinten. Ezután kevésbé korlátozta önállóságát. S ettől kezdve már egy beglerbéggel azonos rangúnak tekintette. Sajnos a török források nem konzekvensek Erdély esetében a terület elnevezése kapcsán. A gondot az jelenti, hogy Erdélyt mindig vilájetnek mondják, amelynek a vezetője beglerbégi méltóság, viszont amikor az uralmi viszonyairól szólnak, akkor János Zsigmondot szandzsákkal kinevezett *erdélyi és magyar királynak*¹¹ nevezik. A szandzsák említése pedig szandzsákbégi méltóságot tételez fel, s ez a beglerbég alatt állt rangban. Ha megvizsgáljuk a beiktatás proceduráját, kiderül, hogy a beglerbégét is szandzsákkal (zászlóval) iktatták be, s ez a tény alighanem el is dönti a szandzsák-vilájet vitát, az utóbbi felé! Visszatérve a szerző gondolatmenetéhez, két szultáni szerződéslevelet említ, ún. *'ahdnâmét*, amelyek közül az egyiket szerinte 1541-ben, majd a másikat 1566-ban állították ki a szultáni kancellárián. Véleményem szerint azonban, 1541-ben nem *'ahdnâmét*, hanem egy beiktató levelet, úgynevezett *berâtot* adtak János Zsigmondnak.

A második, 1566-os okmány szövege ugyan ismert, csak szinte teljesen bizonyos, hogy nem eredeti, hanem egy 1662-ben készült hamisítvány.¹² Cristina Feneşan ennek az okmánynak nagyon nagy jelentőséget

Arhivele Naționale ale României, Direcția Jud. Brașov. 19. századi fordítás pontos jelzet nélkül. 1556. III. 3–12.; Guboglu, Mihail: Catalogul documentelor turcești I–II. București, 1965. 18–19. Nr. 48. (román nyelvű kivonat) Vö. Papp, Sándor: Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung. Wien, 2003. 171–174. Nr. 8. Verlag der österreichische Akademie der Wissenschaften.

⁸ OSzKK Fol. Hung. 37. Protocollum Báthorianum. fol. 184–186. (az okmányban lévő dátum 1540. 08. 16., helyes feloldása 1540. 10. 16.) Döbrentei Gábor: Régi Magyar Nyelvemlékek. Bd.: III/2. Budán, 1842. 1–3.; Szalay László: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI.-dik században. Pest, 1859. 195–197.; Szalay László: Magyarország története. Bd.: IV. Budapest, 1865². 219–221.; Vö. Papp 2003. 159–162. Nr. 2.

⁹ „Ha az Jstennek Akaratyabol tewrtennek Jstwan Kyrálnak halála, es tew Magyary Vrak Egybe gyewlwen Egymast ertwen egy Jeles fe Embert az Kyhez byzhattok Valazatok az en portamra az orzag dolga felewl Agyatok ertenem”

¹⁰ Ferîdun, Ahmed Beg: Mecmu'a-i münşe'âtü s-selâtin II. İstanbul, 1265 (1848–49) 461–462.; magyar fordítása: Karácson Imre: Török–magyar oklevéltár 1533–1789. Budapest, 1914. 99–100.; részletet közölt belőle: Uzunçarşılı, İ. H.: Osmanlı tarihi. Bd.: III/2. Ankara, 1988. 46–47.; Vö. Papp 1998. 234–239. 31. számú okmány.

¹¹ Pl. BOA MID 3. 150. „Erdel [ve] Macar krali”

¹² Papp 2003. 47–51.

tulajdonított, hiszen észrevette, hogy néhány eleme a 17. századi fejedelmi megerősítéseket lezáró szultáni *'ahdnámék*hoz hasonlít. Úgy vélte, hogy az 1566-ban kiállított török–magyar szerződésével lesz a következő évszázad *'ahdnámé*inek példaképe. A helyzet azonban éppen fordítva áll: a hamisítók a 17. században ismerték Bethlen Gábor, Bocskai, Báthory Gábor, a két Rákóczi György szultáni szerződésleveleit, amelyeket mintának tekintettek „munkájuk” során.

Erdély legnagyobb kötelezettsége a Portával szemben a harádzs, vagyis a rendszeres – évi adófizetés – volt. A szerző végigkövette az adófizetést, annak elfogadásától a pénz beszállításán és a szultáni államkincstárba való beadásának módján keresztül, egészen annak felhasználásáig. Kitért arra, hogy időnként az erdélyiek kérelmeztek az adó elengedését is.

A fentiek mellett tovább csökkentette Erdély önállóságát az is, hogy a szultáni udvar megkísérelte befolyásolni János Zsigmond házassági terveit. A szultánnak az a joga, hogy beleszóljon alattvalóinak házasságába, a szerző szerint azt jelenti, hogy a vazallus fejedelem is csak egy volt a szolgák (*kul*) között. Szerintem ez a kérdés nem oldható meg egyedül elméleti megközelítéssel. Úgy vélem, hogy az erdélyi uralkodó párválasztásának kérdése fel sem merült volna a Portán, ha az 1551-es országegyesítő kísérlet nem kapcsolódott volna össze a Habsburg- és a Szapolyai-ház rokoni kapcsolatba kerülésével: János Zsigmond jövődöbelije Ferdinánd egyik lánya lett volna. Az erdélyi–török kapcsolatokban következő alkalommal csak 1599-ben, majd 1601-ben merült fel a házasság kérdése, melyet ekkor a Porta támogatását élvező Báthory András, majd Báthory Zsigmond szultáni szerződéslevelébe bele is foglaltak.¹³ Mivel Erdély el-

szakadása a Portától mindkét esetben együtt járt egy Habsburg hercegnővel, utóbb Mária Krisztinával való házasság tervével, így érthető, hogy a török külpolitikát irányítók nem akartak újabb alkalmat adni arra, hogy ellenséges dinasztiák rokonságba kerüljenek az erdélyi uralkodókkal.

Bár a szerző a Portával fennálló szerződéses viszonyból magyarázza, hogy Erdély egy isztambuli külképviseletet tarthatott fenn, úgy vélem, hogy ez a kérdés levezethető abból az oszmán szokásból is, hogy a vidéken élő nagyobb török méltóságok (például beglerbégek) személyi megbízottakat tartottak a fővárosban, a szultán közelében. Feladatuk közé tartozott minden belső intrikáról értesítést küldeni uraiknak, akik a megüresedő, jól fizető állásokat is rajtuk keresztül próbálták maguknak vagy klientúrájuknak megszerezni. Az „erdélyi házban” szolgáló állandó erdélyi követeket az elçi (követ) mellett a török méltóságok megbízottjai címével kapukethüdának, vagy kapukihájának nevezték.

A szerző szerint 1556 – tehát János Zsigmond és Izabella királyné visszatérte – után, elmélyült és sokoldalúvá lett a viszony Moldvával és Havasalfölddel. A könyv zárófejezete azzal a hatásmechanizmussal foglalkozik, hogy mit jelentett a moldvai, havasalföldi és erdélyi kapcsolatrendszerben az ismételt bevezetett és megerősített oszmán fennhatóság. Az oszmán főhatalom olyan viszonyokat eredményezett, amely során a három kis állam vezetői egymást figyelték és kontrollálták. Ilyen módon Isztambulból szemmel lehetett tartani őket, másrészt pedig az oszmán uralkodók biztosították a szokásos jószomszédi viszony kialakulását, hiszen a közösen kivitelezett, időnként egymást támogató katonai akciók a kapcsolatok kiegyenlítéséhez vezettek. Az erdélyi fejedelmek 17. századi szultáni *'ahdnámé*i a baráti viszony fenntartására vonatkozó nyomatékos utasításokat tartalmaztak.

¹³ Az 1599-es szerződéslevelére: Dr. Marczali Henrik: Regesták a külföldi levéltárakból. Történelmi Tár, 26. (1878) 904–905.; Vö. Papp 2003. 250–252. 50. számú okmány.; 1601-es *ahdnámé*: Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest, LEO 271.; Gróf Mikó Imre: Athnámék. Erdélyi Történelmi Adatok, II. 1856. Kolozsvár, 315–320.; Katona, Ste-

phanus: Historia Critica Regum Hungariae. Bd.: XXVI.; XXVIII Budaë, 1794. 40–45.; Vö. Papp 2003. 252–258. 51. sz. okmány.

Összefoglalásként megállapítható, hogy Cristina Feneşan könyve elmélyült, komoly történelmi teljesítmény. Bár megállapításai és a magyar történetírás eredményei között fennállhat bizonyos szemléletbeli különbség, azonban ez viszonylag kevés. Úgy vélem, nem is lehet feladatunk, hogy az eltéréseket mindenáron közelebb vigyük egymáshoz. Az azonban minden esetben elvárható, hogy objektív módon, a források helyes kritikájával és tiszteletével szülessenek meg a tudományos eredmények. Cristina

Feneşan alapos forrásfeltárásával, külföldi – s nagymértékű magyar – szakirodalom felhasználásával, értékes könyvet alkotott. És ami a legfontosabb és példaértékű: egy ilyen „problematikus kérdésben,” mint az erdélyi állam kialakulása, megállapításai mindig szigorúan szakmai szinten mozognak, melyet nem árnyékol be semmilyen politikai vagy ideológiai szándék.

Papp Sándor

Magyarország és Spanyolország a követi jelentésekben

(19–20. század)

A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868. A bevezetőt írta és a kötetet szerkesztette: Anderle Ádám. Hispania Kiadó, Szeged, 2002.

A Marosy iratok. Magyar királyi követség Madridban 1948–1957. Szerkesztette: Anderle Ádám. Szeged, 2002.

A magyar–spanyol kapcsolatok, a spanyol levéltárak magyar témájú dokumentumainak a kutatása a 19. század második felében nagy lendülettel indult el, ami azonban a két világháború között nem, vagy csak gyengén folytatódott. Az 1970–1980-as évek elején történtek kísérletek a spanyol levéltári források további feltárására, de ezek elszigetelt próbálkozások maradtak.

1993-ban létrejött a Szegedi Tudományegyetemen a Hispanisztika Tanszék, majd 1996-tól a történelem doktori képzésben a hispán világ története alprogram, amelynek keretében több éve folyik a 19–20. századi magyar–spanyol kapcsolatok történetének a kutatása. Így Szegeden immár szervezett intézményi keretek között történik a két ország kapcsolatainak feltárása. A tanszéken dolgozók a munkát spanyol, osztrák, magyar levéltárakban végzett recepciókutatással kezdték, majd később a hazahozott anyagok rendezésére és közlésére került sor.

Spanyolország és Magyarország kapcsolatrendszerének egyik fontos mozaikja a diplomáciai kapcsolatok története. A madridi és a budapesti levéltárak külügyminisztériumi anyagaiból két forráskötetet jelentett meg a Hispania Kiadó Anderle Ádám összeállításában és szerkesztésében: *A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868* (Szeged, 2002.) és *A Marosy*

iratok. Magyar királyi követség Madridban 1948–1957 (Szeged, 2002.). A két kötet a szegedi Hispanisztika tanszék kutatási irányát is mutatja Magyarország és Spanyolország diplomáciai kapcsolatainak tekintetében. A két dokumentumgyűjtemény segítségével nemcsak a két ország kapcsolati rendszerének ívét rajzolhatjuk meg, hanem betekintést nyerünk a napi külpolitikai és belpolitikai eseményekbe is. Arra a kérdésre is választ kapunk, hogy az adott korszakban a spanyol külpolitika irányítói hogyan látták Magyarországot, a magyar eseményeket. Továbbá azt is megtudhatjuk a dokumentumokból, hogyan zajlottak a spanyol és a magyar diplomaták hétköznapjai.

A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868 című kötetet kézbe véve és elolvastva a fedőlapot szembetűnő, hogy a dokumentumgyűjtemény összeállítása során leginkább a magyar vonatkozású források közlésének szándéka vezette a forrásokat gyűjtő és összeállító szerkesztő kezét. A szempont természetesen érthető, hiszen ez érdekelheti leginkább a hazai történészeket és a széles olvasóközönséget. A kötetben szereplő források a spanyol külügyminisztérium levéltárában az Archivo Histórica (A(H)MAE) részlegében találhatóak meg. A kötet három fő részre tagolódik: a bevezető tanulmányra, magára a dokumentumokra és a mellékletre.

A szerkesztő által írt tanulmány Spanyolország nemzetközi helyzetét elemzi a 19. században, megadva az „alaphangot és hangulatot” a források olvasására és értelmezésére. A Napóleon ellen vívott háború lezárulása után a Bécsben összeülő győztesek kongresszusa volt hivatva dönteni az új európai rendről. Európa vezető államférfiai részvételével zajló tanácskozáson „dilettantizmus” jellemezte VII. Ferdinánd diplomá-

ciáját. Követei rendre lekésték a bécsi kongresszust előkészítő tanácskozásokat, felkészületlen és felkészítetlen megbízottak tárgyaltak Spanyolország nevében.” Ennek is „köszönhetően” a győztes statusában „bálozó” Spanyolország nem tudta kiaknázni helyzetéből adódó előnyöket. Az ibér-félszigeti monarchia továbbra is hatalmát veszítette, de nagyhatalmi álmokat dédelgető ország maradt, aminek 19. századi történetét a kiútkeresés jellemzi. A „hogyan szerezzük vissza régi dicsőségünket” kérdésre Spanyolországban a válaszkeresés a karlista háborúkban, az egymást követő alkotmányokban, polgárháborúkban is kifejezésre jutott. A századelőn a spanyol külpolitika vezetői és így maga a spanyol diplomácia apparátusa is a francia érdekek függésébe került, bár a monarchia 1828-ban rendezte viszonyát Angliával. Anderle Ádám találoán jellemezte Spanyolország megítélését: „tulajdonképpen elszigetelt, Európából kiesett ország benyomását kelti [...] A Napóleon elleni háborúk erkölcsi győzteseként tetszelgő, sértődött Spanyolország VII. Ferdinánd időszakában (1814–1833) nem tűnt vonzó és értékes szövetségesnek.”

Az 1848-ban kezdődő forradalmi hullám rést ütött a Bécsben megalkotott új európai rendszeren, ami a nagyhatalmakat és az európai országokat is mozgásba lendítette, egymáshoz való viszonyuk tekintetében pedig átértékelésre, esetenként új alapokra helyezésre készítette. Madrid és Bécs diplomáciai kapcsolata VII. Ferdinánd halála után kényessé vált, mivel VII. Ferdinánd öccse, Don Carlos nem ismerte el a gyermeklány, II. Izabella örökösödési jogát a spanyol trónra. A trónkövetelő számíthatott a Szent Szövetség, így a bécsi udvar politikai és pénzügyi támogatására, melynek következtében mindkét ország visszahívta állandó képviselőit, így 1836-ban a két ország diplomáciai kapcsolata megszűnt. A viszony rendezésére 1848-ban került sor, akkor, amikor az európai uralkodóházakat több hullámban is támadás érte, ami a dinasztiák közötti kapcsolatok szorosabbra fonását követelte. A kötetben közölt dokumentumokból megtudhatjuk, hogy a madridi udvar az 1830-as évek végén,

1840-es évek elején Svájcban tapogatózó tárgyalásokba kezdett Bécs felé a diplomáciai viszony újrendezése érdekében, ez azonban ekkor még nem járt eredménnyel. Spanyol részről az újabb kezdeményezésre 1848 elején került sor, amikor lényeges változások történtek az európai viszonyokban és a változó hatalmi konstellációban, s a bécsi udvarnak immáron érdeke volt, hogy maga mellett tudhassa az ibér-félszigeti monarchiát is. Az előzetes tárgyalások sikerrel zárultak, s ennek eredményeképpen Antonio Remon 1848 júliusában átnyújtotta megbízólevelét a császárnak. A viszonyosság elve alapján a Habsburg Birodalom Madridban megbízta állandó diplomáciai képviselőként Esterházy Sándor grófot a spanyol ügyek intézésével.

A dokumentumok közlését öt fejezetre tagolta a szerkesztő: I. *A diplomáciai kapcsolatok felvétele*, II. *Jelentések a magyar szabadságharcról*, III. *Hírek az ötvenes évekből*, IV. *Konfliktusok kora (1859–1861)*, V. *A kiegyezés felé (1861–1867)*. Ezek alapján azonnal látható, hogy a források rendező elve a kronológiai sorrend, továbbá, hogy a válogatásban kiemelt helyet kaptak a magyar események.

Az első fejezet dokumentumai (27–46.), Spanyolország és a Habsburg Birodalom közötti diplomáciai kapcsolat újbóli felvételéről szólnak. Az eseményeket részletesen 1848. február 18-tól követhetjük nyomon, amikor Neuchâtelben Juan Antoin y Zayas berni spanyol követ megbeszélés folytatott Franciaország, Ausztria és Poroszország svájci köveivel, amelynek „célja az volt, hogy az északi hatalmak elismerjék a királynő Őfelségét”. A madridi udvar és Zayas szerint a két ország közötti kapcsolat helyreállításának legfőbb akadályá Metternich herceg, „akinek e kérdésben tanúsított ellenállását nem lehetett legyőzni”. Ennek ellenére a spanyol külügy engedélyt adott Zayasnak, hogy Bécsben kezdjen tárgyalásokat Metternichkel, aki azonban időközben lemondott. Így ez az akadály is elhárult a két ország közötti viszony rendezése elől, és „Ausztria császára és kormánya ünneplésen elismerte a királynő Őfelségét”. A Bécsbe akkreditált spanyol követ megbíza-

tása többértű volt: 1.) „két királyság közötti baráti kötelékek, melyek a két koronát egyesítik, egyre szorosabbak legyenek, s hogy Spanyolország a leghatékonyabban érvényesítse érdekeit és megvédje őfelségének alattvalóit, akik ama hatalmas birodalom bármely tartományában is élnek.” 2.) „különös figyelemmel elemezze mindazokat a kereskedelmi kérdéseket, amelyek közvetlen vagy közvetett kapcsolatban vannak Spanyolországgal”, amihez még hozzátartozott a különböző konzuloktól származó információk továbbítása is. Ennek háttérében a spanyol udvar azon törekvése állt, hogy a spanyol ipar fejlődésének tendenciáját és az állami bevételeket növelni tudja. 3.) A német kérdést illetően Spanyolországnak „a közvetlen következményeket tekintve azonban semlegességet kell mutatnia” 4.) Az itáliai kérdés tekintetében a madridi udvar instrukciója csupán az, hogy a követ „ne vesztse szem elől” az eseményeket. 5.) 1851 decemberében az újonnan kinevezett államminiszter további utasításokkal látta el a bécsi követet, miszerint „Őfelsége kormánya arra törekszik, hogy visszaszerezze azt a helyet, amelyet elveszített a körülmények szerencsétlen összejárása folytán. Komoly, méltóságteljes magatartást kell mutatnia a világ előtt, erősíteni kell a királyság fontosságát”. 6.) Mindezek mellett a követ feladata volt, hogy „megőrizze a jó viszonyt és a szoros, baráti kapcsolatot a bécsi udvarral, bár sohasem engedhetjük meg, hogy Ausztria bármilyen befolyásra, még kevésbé, hogy szupremáciára tegyen szert Spanyolországban”.

Látható, hogy a madridi udvar a diplomáciai kapcsolat helyreállítása után elsősorban a két monarchia közötti baráti viszony kialakítására törekedett, oly módon, hogy eközben a Habsburgok befolyása ne erősödhesen meg a Spanyol Királyságban, és emellett Spanyolország visszaszerezze rég elvesztett tekintélyét. Az új államminiszter a presztízs-növelés eszközeként a diplomáciai szolgálatot teljesítőktől a komoly, méltóságteljes viselkedést is megkövetelte, talán tanulva a bécsi kongresszuson elkövetett hibákból.

A spanyol külpolitika irányítói realisták voltak abban az értelemben, hogy nem kívántak az európai ügyekbe „erős” hangon beleszólni. Mindez érthető, hiszen Madrid nem rendelkezett elég erővel ahhoz, hogy konstruktív módon beavatkozhatson az európai hatalmi konstellációba, valamint a Habsburg Birodalommal éppen megszületett jó viszonyt továbbra is fenn kívánta tartani. A német kérdés tekintetében a madridi udvar semleges álláspontra helyezkedett, a bécsi udvart érzékenyen érintő itáliai problémát pedig csak távolról szemlélte, mert a korszakban a habsburg politika Achilles-sarka a magyar mellett a német és az itáliai kérdés volt.

A második fejezet, *Jelentések a magyar szabadságharcról* (47–64.) 1849. március végétől szeptember végéig mutatja be, hogyan látta a bécsi spanyol képviselő a magyarországi eseményeket. El Duque de Gor bécsi spanyol követ jelentéseit olvasva az a benyomásom, hogy a diplomata információi másod-, esetleg harmadkézből származhattak, vagy a bécsi diplomáciai testület tagjaival beszélgetve „csipegette” fel értesüléseit. Feltűnő, hogy Bem tábornokról úgy ír, mint aki „egyike a legaktívabb és leghozzáértőbb személyeknek”. Véleménye szerint Ausztria számára a magyar lázadás leverése csak idő kérdése, ami után „szembenézhetne a németországi ügyekkel”. A követ számára nem volt kétséges, hogy a magyar szabadságharc, Magyarország Ausztriától történő elszakadása nem lesz tartós, és ilyen értelemben láttatta feljebbvalóival a magyar eseményeket. A követ értesítette Madridot az új magyar kormányról is, Kossuth Lajos szerepéről, Buda magyarok általi bevételéről, de határozott véleménye az volt, hogy a magyar felkelés „hamarosan el lesz fojtva”.

A bécsi magyar követ a Magyarországon zajló eseményeknek talán azért is szentelt kiemelt szerepet, mert analógiát, párhuzamot vont a Spanyol Monarchiában zajló karlista felkelések, illetve a Madrid és Barcelona között húzódó ellentétek között is.

Hírek az ötvenes évekből című fejezetben (65–94.) a spanyol követek egy olyan Ausztriát mutatnak be, ami „ma, legalábbis látzatra, anyagilag erősebb és hatalmasabb;

most inkább tisztelik és tartanak tőle, mint bármikor Európában”. A magyar szabadságharc leverése után az osztrák kormány arra törekedett, hogy a „Szent Istváni monarchiát meghódított országgént kezelje, ami lehetővé teszi, hogy bevezessék mindazokat a szervezeti és alkotmányos változtatásokat, amelyeket a birodalommal való szoros egység megkövetel.” Cayo Quiñones de León követ Magyarországot a baszk tartományokhoz hasonlította, abban az értelemben, hogy mindkét területen a felvilágosult rendek pozícióját erősnek ítélte, és ezen az alapon állva törekednek jogaik kiterjesztésére. A különbséget csupán abban látta, hogy a Habsburg Birodalomban Magyarország nagyobb fontossággal bír, mint Spanyolországban a baszk tartományok. Egy későbbi jelentésben az új követ, Luis López de la Torre Ayllon arra is felhívta a figyelmet, hogy a magyar szabadságharc leverése után az osztrák kormány politikájával szemben „a magyar arisztokrata ellenzékben olyan egység tapasztalható, ami az Ausztria ellen folytatott véres háború kellős közepén egyáltalán nem létezett”. Bécs számára a birodalmon belül a magyarországi helyzet váltotta ki a legtöbb aggodalmat, a rablások számának jelentős növekedése is gondot okozott a kormánynak. Ayllon követ Madrid számára írt jelentésében is említi a híres betyár Rózsa Sándort, akinek a fejére vérdíjat tűzött ki a bécsi udvar. Az 1850-es években a bécsi udvar gondolkodására jellemző, hogy a magyar forradalmárok nevét ki sem ejtették, még a spanyol követ is úgy írt Kossuth Lajosról, hogy az „a bizonyos Személy”.

Az 50-es években a bécsi külpolitika irányítói Spanyolországra közömbösen tekintettek, aminek egyáltalán nem volt ellenséges színezete. A két állam közötti diplomáciai viszony nem volt hideg, csupán arról volt szó, hogy az osztrák külpolitika Spanyolországgal kiegyensúlyozott viszonyt kívánt fenntartani. 1856 áprilisában Madrid újabb instrukciókat küldött bécsi képviselőjének, melynek értelmében ismételten bővíteni kívánták az osztrák birodalom és a spanyol királyság közötti kereskedelmi kapcsolatokat, és felhívták a követ figyelmét, hogy

minden rendelkezésre álló eszközzel segítse a két állam közötti kereskedelmi forgalom növelését. A spanyol külügyek irányítói tájékoztatást kértek minden fontos újdonságról, szabadalomról, valamint spanyol árucikkek bécsi árváltozásairól. A követnek minden évben tömör összefoglalót kellett készítenie, amiben vázolniya kellett, milyen eszközökkel lehetne növelni az osztrák birodalom és a spanyol királyság közötti kereskedelmi forgalmat. Mindez azt is mutatja, hogy Madrid a két ország közötti áruszállítások volumenét akarta emelni, párhuzamosan azzal, hogy az ebből származó állami bevételek is növekedjenek. Mindezekre az is magyarázatul szolgálhat, hogy Spanyolországban éppen ekkor ért véget a két évig tartó felkelés, aminek leverése és az ország konszolidációja pénzügyi problémákat okozott. A spanyol vezetés esetleg mintaként tekintett a bécsi udvar politikai irányvonalára, ami alapján a hazai problémákra választ kerestek.

A negyedik fejezet, *A konfliktusok kora (1859–1861)* (95–133.) három év eseményeiből ad válogatást. Ebben az időszakban is Luis López de la Torre Ayllon a bécsi spanyol követ. A magyar emberekről alkotott véleménye igen ellentmondásos, leginkább sztereotípiákon alapul. A magyar nemest önteltnek, műveletlennek, a városi polgárságot a nemességnek alávetettnek, a magyar parasztot alapvetően lustának tartotta. Véleménye szerint a magyarokból hiányzik a munkaszeretet, és nincs meg a déli népek „józsánaga” sem. Ebből is látható, hogy a követ nem akarta vagy egyszerűen nem tudta megérteni a magyarországi belső erők mozgatórugóit, az általános politikai törekvéseket és a monarchia társadalmi rétegeinek egymáshoz való viszonyát. Úgy látta, hogy a sok különböző nemzetiségből álló birodalomban az összetartó erő, a legerősebb kapocs a Habsburg dinasztiához való ragaszkodás. Ebben a fejezetben olvashatjuk Ayllon beszámolóját 1860. március 15-i pesti diáklázadásról is, amit a követ a *Wiener Zeitung* cikke alapján készített. A spanyol követ tájékoztatta feljebbvalóit Báró Jósika Sámuel udvari kancellár és Gróf Széchenyi István haláláról, a Birodalmi Ta-

nács üléséről, ahol megvitatták a magyar diéta és az osztrák kormányzat viszonyát, Schmerling osztrák pozíciójának megerősödéséről, a magyarországi diéta és a császár konfliktusáról, az 1861 nyarán lemondott magyar miniszterek pótlásáról, Pálffy Móric magyarországi helytartóvá történt kinevezéséről is. Az osztrák kormány magyarországi szigorát, aminek a végrehajtója Pálffy altábornagy volt, még Ayllon is túlzottnak tartotta.

Az ötödik fejezet, *A kiegyezés felé (1861–1867)* (135–220.) a legtöbb dokumentumot tartalmazó rész, ami azt is mutatja, hogy a bécsi spanyol követ kiemelt fontosságot tulajdonított Bécs és Pest-Buda viszonyának. A korszakban Spanyolország állandó képviselője továbbra is Ayllon volt, aki nagy figyelemmel kísérte végig Ausztria és Magyarország 1867-es kiegyezéséhez vezető út fázisait, a Birodalom belső struktúrájának átalakítását.

Ayllon nagyon jól beszélt a német és a francia nyelvet, kitűnő kapcsolatokkal rendelkezett a bécsi udvarban. Spanyol viszonylatban a német és az osztrák ügyek egyfajta szakértője lett, ami magyarázatul szolgál arra a tényre, hogy hosszabb-rövidebb „intermezzókkal”, de háromszor töltötte be a bécsi követség vezetését, legutoljára 1858 szeptemberétől 1868 októberéig. A kötet ötödik fejezete teljes egészében az ő megfigyeléseit és az ezek alapján készített jelentéseit tartalmazza, ami alapján a spanyol külügy irányítói értékelték Magyarország és Ausztria viszonyának átalakulását. Beszámolóiból érzékelhető, abból a szempontból is nézte a Habsburg Birodalomban történő belső politikai változásokat, hogy annak mennyiben módosul szilárdsága és változik-e addigi külpolitikai irányvonala.

Ayllon részletes jelentéseket küldött Madrid számára Bécs és a magyar diéta között folytatott egyeztető tárgyalásokról. Recenziómban azonban nem szükséges elemezni az 1867-es kiegyezéshez vezető út fázisait, a dualista struktúra létrejöttnek feltételeit, hiszen ez a magyar történetírás számára már ismert. Ehelyett az alábbiakban arra hívom fel a figyelmet, ami Magyarország madridi megítélésében közre-

játszhatott, rögtön hozzátéve, hogy a vizsgált korszakban a spanyol kormányzat és Ayllon is Magyarországot a Habsburg Birodalom és monarchikus keretek között tudta elképzelni.

1864-ben Ayllon a magyar kérdés tekintetében azon az állásponton volt, hogy ez pusztán a „magyar arisztokrácia kérdése”, ami nem oldható meg másként, mint a „mindig is telhetetlen magyar arisztokrácia igényeinek kielégítésével vagy ennek teljes kiiktatásával”. 1867 júniusában is ugyan ezen véleményét ismétli meg a spanyol követ: „az egész magyar kérdés inkább az arisztokrácia, mintsem a nemzet függetlenségének kérdése”.

A követ 1865-ben Ausztria és Magyarország közötti megbékélésre utaló „jelekről” írt. 1861-es év óta, amikor a magyar országgyűlésen azon vitatkoztak, hogy „József császár megkaphatja-e a felség titulust”, 1865-ben már kedvező tendenciát látott Deák Ferenc és Eötvös József liberális pártjának Ausztria felé közeledésében, amit pozitív előjelként értékelt.

Ayllon Pesten részt vett Ferenc József magyar királlyá koronázásának ceremóniáján, amiről természetesen beszámolt küldött Madridba. Az ünnepségek a követet a középkori koronázásokra emlékeztették, s hozzátette „az ember úgy érzi, hogy valami keleti városba vetődött, s utólag elgondolkozva nem érti, hogy ama nagyúri fényűzés hogyan egyeztethető össze az 1848-as demokratikus törvények visszaállításának óhajával”. Fontosnak tartotta továbbá, hogy a koronázási ünnepségen Andrassy Gyula gróftól nagy örömmel fogadta a közönség. Magyarország és Ausztria kiegyezéséről kedvezően írt, abban az értelemben, hogy „Most már legalább a harcos radikalizmus is fegyvertelenebbé válik”. A Habsburg Birodalom belső strukturális változását nem értékelté úgy, hogy Bécs nemzetközi megítélése vagy hatalmi pozíciója lényegesen megváltozott volna.

A kötet harmadik nagyobb egységét a *Melléklet* képezi, ami tovább növeli a munka értékét. A Mellékletben kronológiai sorrendben megtalálhatóak az 1848 és 1868 közötti spanyol államminiszterek (akik a 19.

században a spanyol külügyeket is irányították) nevei és kinevezésük dátuma. Az olvasó ugyancsak a Mellékletből tájékozódhat a bécsi spanyol követség alkalmazottainak névsoráról, valamint a bécsi spanyol követek rövid életrajzából azt is megtudhatja, kik is voltak ők, korábban milyen megbízásokat teljesítettek. A kötetben kétféle tartalomjegyzék segíti az érdeklődő tájékozódását, az egyik a könyv elején található magyar nyelven, ami a fejezetcímeket tartalmazza az oldalszámok megadásával. A másik magyar és spanyol nyelven, kronológiai sorrendben a forrásokat sorolja fel, megadva azok levéltári jelzetét, pontos keltezését és a dokumentum rövid összefoglalását.

Összegzőképpen megállapítható, hogy *A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből, 1848–1868* című dokumentumgyűjtemény igen értékes nemcsak a magyar történettudomány, hanem az érdeklődő olvasó számára is. Az eredetileg spanyol nyelven írott követi jelentéseket Anderle Ádám, Babos Krisztina, Illikmann Anita, Palkovics Andrea fordították és jegyzetelték, és tették „fogyaszthatóvá” a magyar olvasóközönség számára. (A bevezető tanulmányt Anderle Ádám, a mellékletet Babos Krisztina készítette.) A kötet további, mélyebb vizsgálataokra, elemzésekre is inspirálhat. Például: 1. Hogyan alakult a korszakban a Bécs és Madrid közötti kereskedelmi forgalom, s ezt mennyiben segítette a spanyol, illetve az osztrák konzulok munkája. 2. Hogyan és mennyiben változott a magyar szabadságharc és a kiegyezés megítélése Spanyolországban. 3. Hogyan viszonyult a spanyol diplomácia Magyarországhoz 1868 után.

*

A Marosy iratok. Magyar királyi követség Madridban 1948–1957 című kötet lényegében a Magyar Országos Levéltár Bakach-Bessenyei György irathagyatékának Marosy Ferencre vonatkozó dokumentumait adja közre. Bakach-Bessenyei György 1948 és 1957 között a Magyar Nemzeti Bizottmány külügyi bizottságának vezetője volt, aki ebben a minőségében a New York-i székhellyel működő emigráns szervezet külképviseletét is megszervezte. A Nemzeti Bi-

zottmány madridi megbízottja Marosy Ferenc lett, aki jelentéseket és leveleket írt Bakach-Bessenyei György számára. A források 1947 és 1957 között datálódtak és legnagyobb részük magyar nyelven íródott. Az elvétele megtalálható spanyol nyelvű dokumentumok mellé a magyar fordítást is közölte a szerkesztő. Anderle Ádám a spanyolországi magyar emigrációra vonatkozó kutatásai során áttekintette a spanyol külügyi levéltár, a madridi Biblioteca Nacional és a barcelonai Biblioteca de Catalunya magyar vonatkozású anyagait is, amivel a Marosy iratok teljesebbé váltak.

Marosy Ferenc a két világháború közötti külügyi apparátus hivatásos munkatársa, majd diplomatája volt. Külföldön többször teljesített diplomáciai szolgálatot, majd 1943-tól zágrábi, egy évvel később pedig helsinki magyar királyi követként tevékenykedett. Nevét a Barcza György és Bakach-Bessenyei által szervezett Követi Komité tagnévsorában nem találjuk meg, később mégis jó kapcsolatban maradt a volt magyar diplomatákkal. 1946 áprilisában érkezett Madridba, ahol sajátos módon a magyar ügyek félhivatalos képviselője lett. 1949 márciusában hivatalosan vehette át a két világháború között működő magyar királyi követség épületét és levéltárát. Az a helyzet állt elő, hogy 1945-től Spanyolországban és Magyarországnak de jure nem volt diplomáciai kapcsolata, Marosy Ferencet viszont a spanyol külügyek irányítói de facto elismerték a magyar ügyek képviselőjeként. Bár neve nem szerepelt a madridi Diplomatique Corps listáján, a követség épületén továbbra is a Magyarország Királyi Követsége felirat állt, használhatta a volt királyi követség körpecsétjét, sőt az általa kiállított útveleket néhány országban elismerték. Ezen lehetőséget kihasználva számos honfitársának állított ki passzust, jogsegélyszolgálatot és magyar érdekképviseletet is ellátott.

A bevezető tanulmány után a szerkesztő a forrásokat öt nagyobb egységbe csoportosította: 1. *A spanyol külpolitika: kitörés az elszigeteltségből* 2. *Bélpolitikai kérdések. A monarchia és a trónöröklés ügyei* 3. *Emigráns ügyek. 1947–*

1957 4. *A magyar forradalom. 1956–1957*
5. *A kelet-európai emigráció Hispániában.*

Ebből is látható, hogy a korszakra vonatkozóan a Marosy iratok keresztmetszetet nyújtanak Spanyolország bel- és külpolitikai változásairól, a magyar és a kelet-európai emigráció ügyeiről, az 1956-os magyar forradalom spanyol megítéléséről. A források értékét tovább növeli az a tény, hogy egy olyan ember benyomásait, napi tapasztalatait és megfigyeléseit tartalmazzák, aki korábban, hivatásos diplomataként állomáshelyéről is helyzetjelentéseket, elemzéseket készített.

A spanyol külpolitika: kitörés az elszigeteltségből (17–56.) című fejezet 1948 októberé és 1957 májusa közötti időszakban Marosy Ferenc „szemüvegén keresztül” mutatja be, hogyan tudott a nemzetközi szintéren a spanyol külpolitika pozíciókat szerezni. A szövetséges hatalmak a második világháborúban teljes győzelmet arattak a fasiszta Németország felett, aminek az lett az egyik politikai következménye, hogy Európában felerősödtek a demokratikus és baloldali erők. Ugyanekkor Franco kiépítette Spanyolországában az erősen jobboldali, korporatív alapon szervezett, az élet minden területére kiterjedő, állami beavatkozáson alapuló racionálisát. Mindezeknek jogi formába öntése az 1947-ben kiadott Állami Törvény kiadásával teljesedett be.

Franco rendszere 1945 után a nemzetközi viszonylatot tekintve szorult helyzetbe került. Az olasz és a német nemzetiszocialista rendszer bukása után az Egyesült Nemzetek Szervezete alakuló ülésén kizárta Spanyolországot a felvételből mindaddig, amíg Franco hatalmon van. 1948-ban csupán három országnak Portugáliának, Argentínának és Írországnak volt állandó diplomáciai képviselője Madridban, hét dél-amerikai államnak pedig missziófőnöke állomásozott a spanyol fővárosban.

Ahogy azonban a hidegháború körvonalazódott, úgy nőtt fokozatosan Spanyolország stratégiai jelentősége, ami természetesen földrajzi helyzetéből is adódott. Mindez kedvező lehetőséget kínált Spanyolország számára, hogy kitörjön a nemzetközi elszigeteltségből.

A vizsgált időszakban Madrid és Washington diplomáciai közeledésének első jele, hogy 1948 őszén Chan Gurney szenátor, az amerikai szenátus katonai bizottságának elnöke és kísérete Francóval megbeszélést folytatott. A találkozáson „Spanyolország nemzetközi helyzete és felfegyverzése került szóba”. Marosy úgy vélekedett a tárgyalásról, hogy a „semlegesség megőrzését meg fogják kísérteni” és a hangulatváltozást a spanyolok elsősorban „gazdasági előnyök kieszközölésére szeretnék kihasználni”, viszont a „katonai szempontok Madridot csak másodsorban érdeklik”. 1948 októberében, az amerikai látogatás után Artajo spanyol külügyminiszter sajtónyilatkozatban hangsúlyozta, hogy „Kezdetben semleges álláspontra fogunk helyezkedni [...] ha az orosz veszély idáig eljut, mindenki feyvert fog a védekezésre”. Azaz a spanyol külpolitika igyekszik minél hosszabb ideig megőrizni semleges státuszát, abban a pillanatban azonban, amikor a szovjet veszély esetleg közvetlenné válik, Spanyolország a nyugati hatalmak politikáját fogja támogatni. Tehát az ibér-félszigeti ország ha óvatosan is, de a szovjet rendszerrel szemben a nyugati demokráciák mellett foglalt állást.

Az 1940-es évek végétől Madrid és Washington kapcsolata tovább javult, és jellemzővé váltak „azok a hivatalos látogatások, melyek nap-nap után érkeznek az Egyesült Államokból”. 1949 szeptemberében Marosy jelentést tett az amerikai flottalátogatásról, valamint Franco és Conally admirális megbeszéléséről a Caudillo nyári rezidenciáján. 1950 júniusában D. Tomas Suner spanyol külkereskedelmi államtitkár Washingtonban aláírta az új spanyol-amerikai légi egyezményt, a Standard Oil pedig megnyitotta cartagenai olajfinomítóját. A koreai események felgyorsították a két ország közeledését: 1950 decemberében visszahívták az amerikai ügyvivőt és 1951 februárjában akkreditálták az új amerikai diplomatát. Az Amerikai Egyesült Államok Madridban immár nagykövetségi szinten képviseltette magát. Marosy ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy „az amerikai nagykövetségi állás betöltése azonnal követi a francia, angol és olasz nagykövet kiküldése”. Mindez azt je-

lentette, hogy míg korábban Washington elhatárolta magát a Franco-rendszerrel, most a körvonalazódó bipoláris világrend miatt elismerte a Spanyolországban fennálló politikai rezsimet. Bár Franco állama nem volt az Egyesült Nemzetek tagja, mégis a nagyköveti szintű képviselőt a két ország (amit követtek a nyugat-európai országok is) közötti reláció szorosabbra fonását jelentette. Ezzel a hispano-amerikai országokkal meglévő kapcsolat mellett a spanyol külpolitika atlanti pillére tovább izmosodhatott. A további közeledésre jellemző, hogy 1953 szeptemberében aláírták a katonai és gazdasági segítségnyújtási szerződést, amit Talbot amerikai légügyi államtitkár és Twining, a légi erők vezérkari főnökének látogatása követte. „A barátkozás gyorsuló ritmusára mutat az is, hogy spanyol részről 10 magasabb repülőtszisz most járja be az Egyesült Államok vendégeként az ottani légi intézményeket és ipartelepeket.”

Madrid és Washington közeledésének eredményeképpen a spanyol gazdaság az Economic Cooperation Administration (ECA) keretén belül 62 millió dolláros kölcsönben részesült. A gazdaság élénkítésére szánt összegből a különböző törlesztések miatt azonban csupán 4,5 millió dollár maradt. Marosy megjegyezte, hogy a „hitelösszeg tehát inkább csak elvi szempontból jelent haladást, gyakorlati gazdasági jelentősége vajmi csekély”.

A atlanti irány mellett a spanyol külpolitika irányítói a mozgástér további tágulását remélték az arab országokkal való barátság elmélyítésétől is. Ennek megerősítésének első jele volt, amikor 1949 szeptemberében Abdullah transzjordániai király hivatalos látogatást tett Spanyolországban. A király a Caudillo kíséretében ellátogatott La Coruña, Madridba, Toledóba és Sevillába is. Jól érzékelté Marosy, hogy a korszakban „a spanyol külpolitika egyik fő pillére az iszlám államokkal való barátság ápolása” volt.

A válogatás ezen fejezetéből az olvasó egyértelműen érzékelheti, hogy az 1950-es évek végére a spanyol külpolitika irányítói az atlanti és az arab pillérré alapozva törtek ki a nemzetközi elszigeteltségből. 1957-ben azonban a NATO-ba való belépés – Norvég-

gia vétője miatt – nem valósulhatott meg.

A második fejezetben az olvasó bepillantást nyerhet a belpolitikai kérdésekbe, a *monarchia és a trónöröklés ügyeibe* (57–74.). Az 1940-es években a spanyol alkotmány értelmében a csupán tanácsadói jogkörrel felruházott Cortest és a tartományi tanácsosokat a községi tanácsok elektori szavazattal választották meg. Az 1947-ben kiadott alkotmány referendum arról rendelkezett, hogy a községi választásokon csak a 21. életévét betöltött családfenntartóknak és a munkásszervezetek tagjainak van szavazati joga. Az 1948 novemberében tartott községi választásokat „nem kísérte zajos agitáció”. „A külföldi szemlélőt kétségtelenül megkapta a közönség általános apátiája és részvétlensége” – írta Marosy, majd hozzátette, hogy a „tényleges hatalom továbbra is szilárdan a regime kezében van”. Az 1951 tavaszán lezajlott barcelónai zavargás háttereként Marosy a fizetések és munkabérek alacsony voltát említi, de egy pillanatra sem vonja kétségbe, „hogy a közhatalom ne volna ura a helyzetnek”. Az uralkodó párton belüli bizonyos polarizálódás csak az 1950-es évek közepére vált érzékelhetővé, amit Juan Carlos királyi herceg Spanyolországba érkezése előzött meg. A 13 éves trónörökös „nem nyilvános iskolában iratkozik be, hanem magántanfolyamon fogja tanulmányait folytatni” – értesítette Marosy főnökét. Az extremadurái találkozó eredményeképpen Franco 1955. évi újévi beszédében határozottan állást foglalt az öröklés ügyében is: „El vagyunk határozva arra, hogy holnapunk a mánknak szülötte legyen, a törvényes szuccesszió révén”.

A királyi herceg jelenléte és Franco színvallása az öröklés kérdésében pártkörökben bizonyos „sürgést-forgást” indított el. Marosy 1956 júniusában írt helyzetjelentésében három csoportot említett, a Gil Robles vezetése alatt álló haladó katolikusokat, a konzervatív monarchistákat és falangét, amelyen belül megkülönböztette az arriista és a dinamikus falangista szárnyakat. Ez azonban egyáltalán nem jelentette a Caudillo hatalmának megingását, mivel „valamennyi fölött áll Franco, aki a hadsereg hűségére támaszkodik, a hatalom felé törtető

versengését páholyból nézi, és adott pillanatban saját autokrata elképzelése szerint hozza meg a döntést”.

Az emigráns ügyek 1947–1957 (75–116.) című fejezetben azokat a Marosy által írt dokumentumokat találjuk, amelyek a spanyolországi magyar emigrációval, illetve az ibériai országba látogató magyar emigránsokkal függnek össze. A fejezet időhatárai érthetően egybeesnek Bakach-Bessenyei Györgynek a Magyar Nemzeti Bizottmányban folytatott tevékenységével. A Nemzeti Bizottmány célja a teljes magyar emigráció összefogása és a külföldre menekült magyarság szellemi és anyagi érdekeinek a védelme volt. A Bizottmány exil kormányként kívánt működni (ami soha nem teljesült), és ennek megfelelően belső struktúrája is egy leendő államapparátus leképezése volt. A Külügyi Bizottság volt magyar diplomatákat kért fel arra, hogy képviseljék a Bizottmányt. Marosy, a Bizottmány madridi megbízottjaként 1949 májusában a következőket írta: „A spanyol kormány a háború utáni magyar kormányokkal diplomáciai viszonyban sosem állt, s ezért, midőn a volt követséget és irodaberendezést megbízásod alapján nekem rendelkezésemre bocsátotta”, Marosy úgy látta helyesnek, ha a „Legación Real de Hungría” feliratú körpecsétet használja. 1950 júliusában a spanyol kormány Marosy Ferencet de facto elismerte a magyar ügyek félhivatalos képviselőjének: „nemrég a spanyol külügyminisztérium részemre is kiállította a diplomáciai kar aktív tagjainak kijáró szabályos diplomáciai személyazonossági igazolványt [...] Csupán a diplomáciai vámmentesség kérdésében ragaszkodik a protokoll továbbra is ahhoz, hogy csupán de jure képviselteknek jár”. Marosy ebben a minőségében útlevelet és a személyazonosságot igazoló úgynevezett „Hazatérési Igazolványokat” állított ki. Ezzel kapcsolatban a spanyol külügyminiszter bizalmasának, Prat-nak félhivatalos álláspontja az volt, hogy „a spanyol kormánynak teljesen mindegy, kinek adsz útlevelet, abszolút nem avatkozik bele, ez tisztán magyar ügy”. Marosy számára problémát csupán az útlevél könyvek és az igazolványok száma okozott gondot. A régi útlevelek

meghosszabbításának Marosyra nézve akadálya nem volt, de vízumot csak Portugália, Olaszország, Svájc és egyes dél-amerikai országok adtak. Franciaország 1949 májusa előtt, a Spanyolországban kiállított vagy meghosszabbított útlevélre még adott betűtázási engedélyt, ez időpont utániak esetében azonban már nem.¹ Marosy madridi statusából következően „az egész világon a Franco rezsim volt az első, mely a MNB-t de facto elismerte”.

Marosy a magyar ügyek képviselőjeként ellátta magyar honfitársainak az érdekképviseletét is. Amit jól jellemez a Grossmann-ügy: Grossmann József kereskedőt beperelte a háziura, azon az alapon, hogy mint magyar állampolgár nem élvez reciprocitást, ezért nem terjed ki rá a lakbérrogzító törvény. A precedens értékű perben Marosy sikert ért el, amelynek során azon a jogi alapon állt, hogy az 1925-ben kötött magyar–spanyol barátsági és kereskedelmi egyezményt nem mondták fel, így a magyar állampolgárokra is vonatkozik a jogegyenlőség elve. Mindez arra is mutat, hogy Magyarország és Spanyolország között a kapcsolatok rendezetlenek voltak, ami a fel nem mondott barátsági egyezményben is megmutatkozott, annak ellenére, hogy a második világháború után a két ország még diplomáciai kapcsolatban sem állt egymással.

A Spanyolországba érkező magyar emigránsoknak is segítséget nyújtott Marosy. 1948 őszén, Barcelonába érkező 25 család, majd egy évvel később a Bakach-Bessenyei által kijelölt 25–30 személy bebocsátása ügyében járt el a spanyol külügyminisztériumban. Munkáját nehezítette, hogy Spanyolországban nem működött az IRO (ENSZ Nemzetközi Menekültügyi Szervezete), mint más nyugat-európai országban, így ellátásukat Marosy nem tudta megoldani. Azért sem, mert a nyugat-európai országokhoz képest Spanyolországban ala-

¹ Mindehhez hozzá kell tenni, hogy Bartheldi Tibor, a Nemzeti Bizottmány lisszaboni képviselője Salazar kormányától ugyancsak megkapta a volt Magyar Királyi Követség épületét és irattárát, de arra nincs forrásunk, hogy Bartheldinek lett volna útlevél kiállítási joga.

csonyak voltak a reálbérek: „Családos egyetemi tanár 20 év után 1.200 P fizetést kap, (30 \$) amikor létminimum 5.000 P”. Marosy beszámolt arról is, hogy a „Vichy franciák, náci németek, olasz páriák éhbérért minden stachanovista élharcost és egyetemi tudóst vernek”. Az ibér-félszigeti országba érkező magyaroknak nyújtott segítség leginkább a „vízum nélkül érkezett foglyok szabadításával telik”, akik később „írják, hogy segítsen őket vissza a börtönbe”. Ebből is kitűnik, hogy azok a magyarok, akiknek nem állt rendelkezésére megfelelő tőke, nagyon nehezen tudtak gyökeret eresztetni a gazdasági problémákkal küzdő Spanyolországban.

Ebben a fejezetben olvashatunk Habsburg Ottó tevékenységéről is, aki kapcsolatait felhasználva, utazásai során hívta fel a nemzetközi figyelmet Magyarországra. Többször látogatott Spanyolországba, ahol találkozott a külügyminiszterrel, Francóval és a spanyol királyi család tagjaival. Marosy meleg hangon írt Habsburg Ottóról, ami azt mutatja, hogy a külföldi magyarság utazó nagykövetének, a magyar érdekek képviselőjének is tekintette.

A madridi magyarság számon tartotta az otthoni ünnepeket, így március 15-ét a követség épületében, „bensőséges hangulatban” évente megünnepelte, a „kolónia tagjai társadalmi, párt és felekezeti különbség nélkül úgyszólván teljes számban megjelentek, azonkívül szép számmal voltak átutazó magyarok is”. A külföldi magyar egyetemi hallgatók, akiknek szervezete a Katholikus Magyar Diákszövetség volt, 1955-ben Madridban tartotta éves, rendes találkozóját, hogy „megvitassák az időszerű kérdéseket, számot adjanak egymásnak a végzett munkáról és leszögezzék irányelveiket a jövőre”. Marosy szervező munkájának eredményeképpen Madridban egy magyar nyelvű rádióadás is elindult, ahol Vaszary János és Muráti Lili játszottak kiemelkedő szerepet.

A magyar emigráció tagjai közül többen tettek látogatást Spanyolországban. A Habsburg család tagjain kívül Marosy említett a volt diplomata Wettstein János, Horthy István özvegye, Edelsheim Gyulai Ilona, a katona, Kisbarnaki Farkas Ferenc,

a politikus, Közi Horváth József jelenlétééről, valamint ifj. Horthy Miklós volt titkára, Ónody Dezső és a volt miniszterelnök, Kállay Miklós elhalasztott utazásáról is. A Marosy iratokból azonban a magyar emigráció megosztottsága is kitapintható. A Magyar Nemzeti Bizottmány célja ugyan az egész magyarság összefogása volt, a vezetésen belül mégis személyes ellentétek uralkodtak. A spanyolországi magyar kolónia nemcsak a Bizottmánynon belüli konfliktusok miatt nem volt egységes, hanem a Habsburg és a Horthy családhoz fűződő viszonyuk miatt sem.

A magyar forradalom 1956–1957 (117–152.) című fejezet 1956. október 26-tól 1957. október 24-ig követi nyomon a Magyarországon zajló eseményeket. A dokumentumok különlegességét jelenti, hogy a magyar forradalmat spanyol szemszögből is láthatjuk. 1956 októberében Habsburg Ottó felkérte Marosy Ferencet, hogy továbbítsa szuggesztíóját a spanyol kormányhoz, amelyben Spanyolország segítségét kérte az ENSZ-ben az orosz beavatkozás ellen. Október végén Madridban a 20 perces magyar rádióadásokat jelentősen megemelték, a Spanyol Vöröskereszt gyűjtőakcióba kezdett a magyar forradalmárok megsegítésére, a magyar kolónia pedig két nap alatt 4000 dollár pénzsegélyt adott össze. Az októberi eseményekre a spanyol kormány azonnal reagált, a miniszterelnökséget vezető Luis Carrero Blanco Marosynak 100 000 önkéntest ajánlott fel, akiket Magyarországon lehetne bevetni. 1956. november 4-én Habsburg Ottó felkérésére Marosy levelet intézett Francisco Franco generalisszimuszhoz, amiben a segítséget kértek egy páncéltörő fegyvereket szállító repülőgép ügyében, ami Magyarországon szállt volna le. A magyar forradalom leverése után Franco újévi beszédében hangsúlyozta Magyarország bátorságát, illetve „szégyennek” minősítette a nyugati világ tehetetlenségét a magyar eseményekkel kapcsolatban. Ugyanekkor Stuttgartban összeült „Forradalmi Tanács” elítélte a Nemzeti Bizottmánynak Spanyolországgal meglévő kapcsolatát, ami jól mutatja az 1945–47-es és az 1956-os magyar emigránsok között kibontakozó ellentéteket.

1957 júliusában Marosy arról a benyomásáról értesítette Bakach-Besseneyt, hogy Habsburg Ottónak „kellemes volna, ha függetlenül magamat a MNB-től és kizárólag az ő rendelkezésére állnék”. De ez az elképzelés egyáltalán nem felelt meg Marosy gondolkodásának. Három hónappal később azonban, Marosy arról értesült, hogy Bakach-Besseney már nem látta biztosítottnak helyét a Bizottmányban, ezért a követség fenntartását Habsburg Ottó segítségével más forrásból volt kénytelen megoldani. Későbbi levelében Marosy hozzátette „minthogy spanyol viszonylatban semmi sem változott, munkám úgy folyik tovább, mint eddig”. Az 1956-os magyar forradalom és annak leverése Magyarországról egy új emigrációs hullámot indított el. A személyes konfliktusoktól amúgy sem mentes Nemzeti Bizottmány vezetésében pedig személycserék történtek és bizonyos balrafordulás volt megfigyelhető. Az amúgy sem egységes külföldi magyarság tovább polarizálódott, s a határvonalakat a politikai pártállás, a Habsburg és a Horthy családhoz fűződő viszony, a volt társadalmi pozíció, illetve most már az országot 1956 előtt és után elhagyók között is meg lehetett húzni.

A kelet-európai emigráció Hispániában (153–214.) című válogatás Marosy Ferenc levelei alapján keresztmetszetet ad az olvasó számára a román, lengyel, bolgár, orosz, ukrán és jugoszláv emigráció spanyolországi tevékenységéről.

A kelet-európai emigráció ügyei (155–176.) című alfejezetben olvashatunk arról, hogy Spanyolország több termék esetében behozatalra szorult, aminek egy részét a vasfüggöny mögötti országokból kívánta megvalósítani. Az ibér-félszigeti országban nagy igény volt a műtrágya, repülőgépmotorok és gépipari termékek iránt. Az 1950-es évek elején Franco államának külkapcsolatait az elszigeteltség jellemezte, ami bizonyos mértékig magyarázatot ad Spanyolország és a közép-kelet-európai országok közötti kereskedelmi kapcsolatok felvételére. Hozzá kell tenni, hogy a szovjet ellenőrzés alatt lévő közép-kelet-európai országokat – így Magyarországot is – nemzetközi téren ugyancsak az elszigeteltség jellemezte. Ezen

országok számára a külpolitikai mozgástér bővítését a kulturális és a gazdasági diplomácia jelenthette. Természetesen a nemzetközi kereskedelmi forgalom növelésének igénye mindkét részről hozzájárult a kereskedelmi kapcsolatok újrafelvételéhez. 1958 januárjára a spanyol és a magyar megbízottak közötti tárgyalások eredményre vezettek, és a két fél egy árucserre egyezményben állapodott meg.

Ugyanebben az alfejezetben olvashatjuk, hogy 1953 októberében a „Centro Europeo de Documentacion” (CED) Madridban tartotta ülését, ahol Franciaország, Németország, Ausztria, Olaszország, Hollandia, Belgium, Svájc és Svédország képviselői mellett felszólalt Habsburg Ottó, valamint a román és lengyel képviselők és Marosy Ferenc is. Marosy kiemelte, hogy „Ottó kir. herceg hivatalos részről különös figyelemben részesült. Franco a külföldi vendégek bemutatkozása alkalmával külön kihallgatáson fogadta, Artajo kül- és Ruíz Jiméneez közoktatásügyi miniszter pedig egy ebédet adtak a kongresszus résztvevői tiszteletére, amikor Őfensége volt az ünnepi szónok”. Egy évvel később a CED Santanderben ülésezett, ami „Ottó fhg. személyes sikerét jelentette”. „Ez a szervezet tudvalevőleg Ottó kir. hg. irányítása alatt áll, és különböző nyugat-európai államok keresztény közéleti elitjének együttműködését igyekszik előmozdítani a spanyol kormány támogatásával.”

A román emigráció (177–190.) című alfejezet válogatásából kiténik, hogy Marosy nagy figyelmet szentelt Nicolas román királyi herceg spanyolországi utazásainak. Az a véleménye, hogy Nicolas a román politikai emigráció vezetője kíván lenni, és ebben a minőségében ki akarja eszközölni a madridi kormánynál, hogy a madridi román képviselőt de facto elismerjék. Marosy hozzátette azt is, hogy „a román emigráció dzsungeljeiben nem könnyű kiigazodni”, de két fő csoportot élesen el lehet különíteni, a Miguel király kóré tömörülőket és Nicolas herceg híveit.

A lengyel emigráció (191–198.), *A bolgár ügyek* (199–206.), *Orosz, ukrán és jugoszláv témák* (207–214.) című alfejezetek zárják

a kötetet. Spanyolországban a lengyel emigrációnak ugyanúgy, mint a magyarnak volt félhivatalos képviselője – Potocki gróf személyében. A rendelkezésre álló iratokból kitűnik, hogy Marosy és Potocki napi kapcsolatban álltak egymással. A lengyel emigrációban is tetten érhető a széthúzás, de ennek ellenére Potocki „a kontinuitás jogán magát továbbra is a lengyelség hivatott képviselőjének tekinti Madridban”.

Spanyolország a második világháború után otthont adott az európai uralkodó dinasztiák sarjainak, a bolgár, jugoszláv, orosz uralkodók leszármazottainak. Habsburg Ottó madridi látogatásai során többször találkozott Simeon bolgár királlyal, Péter jugoszláv királlyal és a Wladimiri nagyherceggel. Személyes kapcsolataikat is felhasználva a volt uralkodó dinasztiák tagjai törekedtek arra, hogy a különböző nemzetségű emigrációkat összefogják és valamiféle közös álláspontot alakítsanak ki.

A Marosy iratokat feldolgozó kötet alapos, minden részletre kiterjedő szerkesztői munkát tükröz. A recenzensnek így csupán egyetlen apró megjegyzése van: a 96. oldalon lévő lábjegyzetben Baján Artúr nem a madridi, hanem a lisszaboni királyi követiség irattárát kezelte.

A Marosy iratok méltán kelthetik fel nemcsak a magyar, spanyol hanem a környező országok történészeinek az érdeklődését is. Annál is inkább, mert az emigrációkutatás lehetőségei túlmutatnak a történetész érdeklődésének határain. A kötet szerkesztett dokumentumok további kutatásokra, elemzésekre is sarkalhatnak, mivel a második világháború utáni kelet-európai emigrációkutatás számos új eredményre vezethet.

Sáringer János

A „nagy szegény ártatlan pap” élete és kora

Horn Ildikó: *Báthory András*.
Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest,
2002. 262 old.

A Borsos Tamás erdélyi emlékiratíró által „nagy szegény ártatlan” papnak nevezett Báthory András kardinális, erdélyi fejedelem életét monografikus formában eddig még nem dolgozták fel, jóllehet ez az életpálya rövidege ellenére igen érdekes volt, bővelkedett váratlan fordulatokban és tragédiával zárult. A történeti kutatás Báthory András szűkre szabott életéből szinte kizárólag alig féléves (1599. március 29–október 28.) fejedelemségét méltatta figyelemre. Leszámítva a Magyarország, Erdély vagy a 15 éves háború történetével foglalkozó szintéziseket, csak Szilágyi Sándor szentelt 1880-ban Báthory András fejedelemségének hosszabb tanulmányt.

Horn Ildikó könyve feltétlenül hézagpótló munkának tekinthető, hiszen első ízben készült monográfia Báthory András életéről. A szerző nem elégedett meg a korra vonatkozó kiadott forrásokkal, hanem maga is számos kiadatlan levéltári, kéziratári adatot gyűjtött magyar, lengyel, román és ausztriai levéltárakban, könyvtárakban, s ezek elemzésével hitelesnek tűnő életrajzot adott. A korábbi kutatáshoz képest nem Báthory András fejedelemségére és tragikus bukására koncentrált, hanem a kevésbé ismert korábbi, nagyjából 36 évet felölelő életpályára. Így a szerző jóval arányosabb és feltehetően realisabb életrajzot ad, mint elődei, akik csak az életút egy rövid és óhatatlanul is kiragadott szakaszát elemezték. A szerző szinte teljesen a Báthory család, s azon belül is elsősorban főhőse, András szemszögéből vizsgálja a kor eseményeit. Ennek megfelelően a politika- és diplomáciatörténet áll a munka központjában, hiszen maga Báthory András elsősorban poli-

tikusként tevékenykedett. Horn Ildikó jóval aktívabb, kezdeményezőbb személyiség portréját rajzolja meg, mint a korábbi kutatók zöme – kivételként említhetjük Lele József 1996-os tanulmányát¹ –, akik általában kiváló műveltségű, de naiv, tapasztalatlan és uralkodásra alkalmatlan politikusnak minősítették Báthory Andrást.

A korszak meghatározó személyiségének, Báthory István lengyel királynak 1586 decemberi halálával kezdődik a munka, amely 12 fejezetre tagolódik. A prologus után a szerző a mű első fejezetében a Báthory családot mutatja be. Hangsúlyozza, hogy kezdetben az ecsedi ág adott hírnevesebb személyiségeket, s csak Báthory Istvánnal kezdődően jutott fokozottabb szerep a somlyai ágnek. Az utóbbiból származott Báthory András is. Apja a hat gyermeket korán árván hagyó, 1563 januárjában elhunyt Báthory András, anyja pedig Majláth Margit volt. A valódi koránál általában fiatalabbnak vélt Báthory András születési dátuma kérdéses, a források is akarva-akaratlanul megtévesztők. A korábbi szakirodalom András születését 1566-ra tette, így halálakor mindössze 33 éves lett volna.² Horn Ildikó szerint 1562 végén, 1563 elején születethetett, vagy valamikor 1563-ban, apja posztumusz gyermekeként.

A könyv második fejezetében Báthory András neveltetését vizsgálja a szerző. Megállapítása szerint korai gyermekezeit Boldizsár bátyjával együtt anyjánál és annak második férjénél töltötte András. Alapvető változás következett be életében 15 éves korá-

¹ Lele József: Erdély esélyei (Báthory András fejedelemsége, 1599.) Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae, 103. 1996. 113–121.

² E megalapozatlan legendára legújabbban kritikai megjegyzéssel lásd: Gömör György: Báthory-legendák és a tények. Történelmi Szemle, 2000. 3–4. szám. 263–265.

ban, 1578 végén, amikor nagybátyja, Báthory István lengyel uralkodó magához vette. A lengyel király örökösödési elképzeléseit behatárolta az a tény, hogy megválasztásakor el kellett vennie az idősebb Jagelló Annát feleségül, akitől nem születhettek gyermekei. Így unokaöccsei között kereste leendő örökösét. Először az egyik bátyja, Báthory Kristóf erdélyi vajda első házasságából származó Boldizsár volt a kiszemelt jelölt, de annak korai halála után másik bátyja, az elhunyt András gyermekei kerültek előtérbe. Előbb az idősebb testvéreket, Istvánt és Gábort favorizálta, de azok ellenkezése, házassága miatt a fiatalabbak, Boldizsár és András felé fordult. Báthory István unokaöccse, András neveltetését szívügyének tekintette, aki a pultuski jezsuita kollégiumban alapos képzést kapott, s megfelelő udvartartás is szerveződött körülötte. A lengyel király hajlott afelé, hogy kedvelt unokaöccsét egyházi pályára állítsa, ebben az egyház, főleg a jezsuiták támogatták. Ezt András is elfogadta, bár 18 évesen erősen vívódott, hogy az egyházi pályát vagy a világi karriert válassza.

A harmadik fejezetben a szerző „közjáték” címmel azt mutatja be, hogyan lett egyházi méltóság a fiatal, 19 éves András. Bár Báthory István király jobban szeretete volna, ha a visszaállítandó erdélyi katolikus püspökség élére kerül unokaöccse, végül nagy erőfeszítések árán lengyelországi egyházi stallumokat szerzett meg számára. András előbb a Lengyelország északi részén levő, porosz területet felölelő warmiai püspökség kanonokja lett (1582), majd a miechowi kolostor prépostja is (1583). Az idős warmiai püspök melletti helyettesi (koadjutor) státusa is szóba került, bár a királyi szándékot hevesen elleneztek a püspök mellett az érintett porosz rendek is.

A negyedik fejezet Báthory András első római útját (1583–1584) tárgyalja, amellyel Báthory Istvánnak kettős célja volt. Egyrészt szeretete volna elérni fiatal unokaöccse bíborosi kinevezését, másrészt egyeztetni akart a pápával a törökellenes szövetség kérdésében. Horn Ildikó részletesen elemzi az itáliai utazás egyes fontosabb állomásait, bemutatja azokat a mérvadó személyeket

(Borromeo milánói érsek, Palestrina neves zeneszerző stb.), akikkel találkozott. A diplomáciailag jól előkészített küldetés sikeres volt; András ékesszóló beszédet mondott XIII. Gergely pápa előtt, aki apostoli proto-notarius (főjegyző) címmel ruházta fel. Lassabban haladt a warmiai püspöki koadjutori tisztség és a bíborosi kinevezés ügye, az utóbbinak ugyanis az volt a feltétele, hogy Báthory István csatlakozzon a tervezett törökellenes koalícióhoz. Bár a lengyel király óvatosan foglalt állást e kérdésben, végül a pápa engedett, s kinevezte a 21 éves Andrást koadjutorrá és bíborossá.

Az ötödik fejezetben István király utolsó éveit, terveit és a fiatal András bíboros második római küldetését elemzi a szerző. A lengyel uralkodó a IV. (Rettegett) Iván cár halála utáni instabil orosz helyzetet hódításra akarta felhasználni. A lengyel rendek azonban elleneztek terveit, így az új pápához, V. Sixtushoz fordult támogatásért, s távlatilag törökellenes fellépéssel és az oroszok katolizálásával kecsegtette. Báthory András 1586-os küldetése korábbi útjához hasonlóan eredményesnek bizonyult, a pápa segítséget ígért a lengyel uralkodónak. A küldetés vége felé hír érkezett Báthory István haláláról, így a nagyszabású tervek nem valósulhattak meg.

A hatodik fejezetben „szertefoszló álmok” címmel az István király halála utáni trónutódlás kérdéseiről olvashatunk. A lengyel trónra egyaránt aspiráltak a Habsburgok, a Báthoryak és a svéd Wasa dinasztia. A Habsburgok trónigényét támogatta a főpapság és egyes, Báthory Istvánnal szembenálló főurak. A Habsburg-pártot leginkább az gyengítette, hogy több jelöltjük is volt (Ernö és Miksa főhercegek). A Báthoryak jelöltsége mögött elsősorban a Zamoyski kancellár körül tömörülő párt sorakozott fel. Itt is több jelöltről beszélhetünk; Boldizsár, András és Zsigmond erdélyi fejedelem egyaránt szóba került. A svéd jelölt, Wasa Zsigmond anyja Jagello Katalin volt, támogatta őt Anna lengyel királyné, s végül mellé állt maga Zamoyski is. A több jelöltet is felvonultató 1587. évi királyválasztó gyűlésen a kezdetben még komoly esélyesnek számító Andrást már nem is jelölte a Bá-

thory-párt, hanem csak Zsigmond fejedelmet. A választáson végül két jelölt maradt állva, Miksa főherceg és Wasa Zsigmond; mindkettőt megválasztották királlyá. A kialakuló konfliktusban Wasa Zsigmond pártja kerekedett felül, megkoronázták a svéd jelöltet, s erdélyi segélyhadak segítségével szétverték Miksa csapatait.

A hetedik fejezetben a Báthory István halála utáni erdélyi helyzetet vizsgálja Horn Ildikó. Elemzi a Báthory család törekvéseit a lengyel trón elvesztése után. A nemzetközi presztízs helyreállítására irányuló lépések közé tartozott Giczi János kormányzó lemondatása, Báthory Zsigmond nagykorúsítása, Boldizsár és István révén további pozíciók megszerzése. A lengyelországi hatalmi állást elsősorban András révén biztosította a család, akinek warmiai püspöki működését mutatja be a nyolcadik fejezet. Püspökként igen nagy aktivitást fejtett ki, átalakította a püspöki várat, fejlesztette az udvartartást és a braunsbergi kollégiumot is. András szerette volna megszerezni a jelentősebb krakkói püspökséget, de itt komolyabb ellenállásba ütközött. A Habsburg érdekeket képviselő pápai nuncius és mások befolyására Zsigmond lengyel király András helyett mást nevezett ki a megüresedett püspökség élére.

A kilencedik fejezet a Báthory család elmélyülő belső válságát elemzi. A Báthoryak számítottak arra, hogy a svéd király halála után Wasa Zsigmond lemond a lengyel trónról és a svéd trónt választja. Ebben az esetben, a családi tervek értelmében, Báthory Zsigmond lengyel király lett volna, míg Boldizsárra szállt volna az erdélyi fejedelemség. A diplomáciai tervezettségben része volt a dinasztikus házasságkötési kombinációknak is. Báthory Zsigmond házassági tervei nem nyerték meg unokatestvérei tetszését, szembe kerültek egymással. Elsősorban Zsigmond fejedelem és Boldizsár rivalizált egymással, s ezt a konfliktust tanácsadóik tovább mélyítették. Az intrikák egyre szaporodtak, s ennek már korántsem végtelen áldozatai is voltak 1592-től (Gállfy János, Gyulay Pál). A Lengyelország megszerzését célzó tervek mellett a törökellenes ligában való részvétel is foglalkoztatta a Bá-

thoryakat. Horn Ildikó hagyományostól eltérő álláspontja szerint András egyelőre semlegességet akart, s csak alapos előkészület, Lengyelország megszerzése után fordult volna szembe az Oszmán Birodalommal. Ezzel szemben Zsigmond azonnal be akart lépni a háborúba, mint Rudolf császár szuverén szövetségese. Hosszú viták után az utóbbi álláspont kerekedett felül Erdélyben 1594 nyarán, s ez egyben a Báthoryak belviszályának véres lezárulását is jelentette: Boldizsárt megölette Zsigmond, a távol levő András és István javait pedig elkoztatta. András e politikai gyilkosság után nyílt politikai ellenfele lett Zsigmondnak, propagandaháborút folytatott ellene.

A tizedik fejezet András tervezetéseit, küzdelmét mutatja be 1595 és 1599 között. Közvetve része lehetett a Báthory testvéreknek, Andrásnak és Istvánnak az 1596. január-februári székely felkelés kitörésében is. Ekkor mind a lengyel király, mind pedig VIII. Kelemen pápa fellépett ellenük, népszerűségük csökkent Lengyelországban. Ezért András bíboros taktikát változtatott, békülési szándékát hangoztatta és újra egyházi ügyekkel kezdett foglalkozni. Valójában ez ellenfeleinek megtévesztését szolgálta. Mikor Báthory Zsigmond 1597 végén lemondott Rudolf császár javára Erdélyről és készült átadni a fejedelemséget, András levelet írt hozzá, amelyben arra kérte, hogy tartsa meg a Báthory család kezében Erdélyt, s cserébe felajánlotta saját lengyel egyházi birtokait. Zsigmond a Habsburg ajánlatot választotta és a kárptólásul átadott sziléziai Oppelnbe vonult, de augusztusban már visszatért és visszavette fejedelemségét. Hamarosan, 1599 tavaszán újfent lemondott, ezúttal a Lengyelországból behívott András javára. Horn Ildikó okkal veti fel azt a hipotézist, hogy talán már augusztusi visszatérése is az ekkor éppen betegeskedő András hatalomátvételét készítette elő. Ha e feltevés helytálló, Zsigmond fejedelem és András bíboros 1599 február-márciusában csak meggyőző színjátékot játszottak, amely a külvilágnak szólt.

A könyv utolsó két, 11–12. fejezete András életének leginkább ismert részéről, rövid ideig tartó fejedelemségéről és halálá-

ról szól. Zsigmond erdélyi, lengyelországi birtokok és András bíborosi stalluma fejében lemondott unokabátyja javára, és a katonai erővel presszionált országgyűlés március végén beiktatta az új fejedelmet. András kardinális-fejedelem uralkodásának problémáit alaposan elemzi Horn Ildikó. Eszerint András nem rendelkezett belső politikai bázissal, számos ellenfele volt, akik tartottak bosszújától az 1594-es események miatt. Külpolitikai helyzete is roppant nehéz volt, hiszen a pápa törökellenes fellépést várt tőle, Lengyelország pedig saját érdekeinek képviseletét, a Porta pedig a vazalítás helyreállítását követelte. A kiváló diplomáciai érzékkel rendelkező fejedelem igyekezett egyensúlyozni az eltérő érdekek között. A két román vajdasággal igyekezett fenntartani a hűbéri-szövetségi viszonyt. A Portával is rendezni próbálta kapcsolatát, s igyekezett minél kedvezőbb feltételeket kicsikarni. Egyedül Rudolf császárral nem tudott megegyezni, hiába próbálkozott lengyel vagy pápai közbenjárással is. András Zsigmond örökébe akart lépni, s az 1595-ös prágai egyezményhez hasonló feltételekkel akart szövetségre lépni a császárral. Rudolf tárgyalta ugyan András követivel, de kezdetül fogva megbuktatására törekedett, amelyet Bocskai Istvánra és Vitéz Mihály havasalföldi vajdára akart bízni. Végül a fejedelmet megtévesztő Mihály vajda tört be Erdélybe és október 28-án, Szében közelében, Sellemberknél győzelmet aratott felte. A Moldva felé menekülő fejedelmet Csíkszentdomokos közelében, Naszkalát hegyénél székelyek ölték meg. A gyilkosság pontos dátumát a szerző nem említi; október 31. és november 3. egyaránt szerepel

a forrásokban és a történeti kutatásban. A művet záró epilógus a Báthory család utóéletét tárgyalja röviden, valamint kitér az András megölésével kapcsolatos hiedelmekre, népi hagyományokra is.

A monográfiát irodalmi kalauznak titulált, fejezetenként írott részletes bibliográfia zárja. Mindenképpen szerencsésebb lett volna, ha a szerző vagy a kiadó vállalta volna a lábjegyzeteket, bár az olvasó így is alapos tájékoztatást kap a vonatkozó levéltári, irattári és könyvészeti forrásokról, irodalomról. E formában persze nehéz követni, hogy egy rövidített cím hol szerepel először teljes formában, s néha az is előfordul, hogy először a rövidített formával találkozunk, s csak később a teljesebb könyvészeti leírással. A könyvben a terjedelemből képest aránylag kevés elírás, hiba található. Ezek egyike, hogy 1598 szeptemberében a visszatérő Zsigmond fejedelem Szinán nagyvezírral tárgyal, aki azonban inkább Várad elfoglalására törekedett (205.). Valójában a háborút elindító Szinán nagyvezír már több mint két éve halott volt, a nagyvezíri posztot ekkor Dzserráh Mehmed birtokolta. Az 1598. évi hadjáratot pedig Szaturdzsi Mehmed szerdár vezette.

Horn Ildikó könyvében kiváló összefoglalást adott Báthory András bíboros-fejedelem életéről és kora meglehetősen bonyolult politikai-diplomáciai viszonyairól. A munka világos stílusú, a történelem iránt érdeklődő olvasó és a szakember számára egyaránt élvezetes olvasmányt kínál.

Tóth Sándor László

Számunk szerzői

Bagi Zoltán	<i>levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged</i>
Bostan, İdris	<i>történész, İstanbul Üniversitesi, İstambul, Törökország</i>
Csíkos Gergely	<i>turkológus, Szeged</i>
Demény Lajos	<i>történész, Bukarest, Románia</i>
Dér Terézia	<i>klasszika filológus, SZTE, Szeged</i>
Elter András	<i>egyetemi hallgató, ELTE, Budapest</i>
Emecen, Feridun M.	<i>történész, İstanbul Üniversitesi, İstambul, Törökország</i>
Font Zsuzsa	<i>irodalomtörténész, SZTE, Szeged</i>
Hadnagy Szabolcs	<i>PhD hallgató, SZTE, Szeged</i>
Keller Márkus	<i>egyetemi hallgató, ELTE, Budapest</i>
Koltai Gábor	<i>egyetemi hallgató, ELTE, Budapest</i>
Kosztai László	<i>történész, SZTE, Szeged</i>
Miskolci Ambrus	<i>történész, ELTE, Budapest</i>
Nazır, Bayram	<i>történész, Kütahtya Üniversitesi, Kütahtya, Törökország</i>
Pál Judit	<i>történész, Babeş–Bolyai Egyetem, Kolozsvár, Románia</i>
Papp Sándor	<i>történész, KGRE–SZTE, Budapest–Szeged</i>
Sáringer János	<i>PhD hallgató, SZTE, Szeged</i>
Sofuoğlu, Ebubekir	<i>történész, Sakarya Üniversitesi, Eskişehir, Törökország</i>
Tonk Sándor	<i>történész, Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem</i>
Tóth Sándor László	<i>történész, SZTE, Szeged</i>
Ugrai János	<i>PhD hallgató, DE, Debrecen</i>
Várkonyi Gábor	<i>történész, ELTE, Budapest</i>
Zombori István	<i>történész, Móra Ferenc Múzeumi, Szeged</i>

Fordításokat NOVÁK GYÖRGY, PAPP SÁNDOR és VAJDA ZOLTÁN készítette

CONTENTS

Essays

- BOSTAN, IDRIS
Activities at the Imperial gun-foundry (Tophâne-i Âmire) in the early 16th century. Translated by Sándor Papp 5
- EMECEN, FERİDUN M.
The steppe borders of the Ottoman Empire and the exit to Moldova. Translated by Sándor Papp 21
- UGRAI, JÁNOS
Tracing an eighteenth-century students' revolt 30
- VÁRKONYI, GÁBOR
English peace mediation and the Polish–Turkish talks during the Fifteen Years' War, 1593–1598 44
- ZOMBORI, ISTVÁN
The campaign of 1532 and Charles V 63

Workshop

- MISKOLCZY, AMBRUS
The road of the Romanian nation from a baroque system of estates to modern liberalism in Transylvania and Hungary 86
- NAZIR, BAYRAM
Attempts at rescuing Kossuth Lajos from Kütahya and the counter measures taken by the Ottoman Empire. Translated by Sándor Papp 97
- SOFUOĞLU, EBUBEKİR
The Ottoman Empire and its refusal to extradite the Hungarian émigrés. Translated by Sándor Papp 101
- DÉR, TERÉZIA
Thoughts on a Saint Stephen sequence 109

Sources

- HADNAGY, SZABOLCS–PAPP, SÁNDOR
A peacemaking attempt in 1601, during the Fifteen Years' war . 118

Beyond the borders

- FONT, ZSUZSA
In Memoriam Sándor Tonk 154
- A posthumous interview with historian Sándor Tonk by László Koszta 155
- A selected bibliography of Sándor Tonk's works 164

Reviews

Maps in the service of anti-Ottoman defense (Pálffy Géza: <i>Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. Pápa, 2000. 162.</i>)	
BAGI, ZOLTÁN	166
Historical perspectives in the pursuit of self-identity (Borsi Kálmán Béla: <i>Polgárosodott nemes avagy [meg]nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárosodás” témaköréből. Jelenkor Kiadó. Pécs 2002. 192 oldal + 11 fénykép.</i>)	
DEMÉNY, LAJOS	170
Charivari at Bercel and microhistory (Für Lajos: <i>A berceli zenebona, 1784. Kísérlet a történelmi pillanat megragadására. Osiris kiadó, Budapest, 2000. 504.</i>)	
KELLER, MÁRKUS–KOLTAI, GÁBOR–ELTER, ANDRÁS	175
The quantitative research method and urbanization in Transylvania (Sonkoly Gábor: <i>Erdély városai a XVIII–XIX. században. L’Harmattan – Atelier, Budapest, 2001. [Atelier füzetek, 2.]</i>)	
PÁL, JUDIT	183
The relationship of Transylvania and the Ottoman Porte in today’s Romanian historiography (Cristina Feneşan: <i>Constituirea principatului autonom al Transilvaniei. Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1997. 347.</i>)	
PAPP, SÁNDOR	189
Hungary and Spain in ministerial reports (19 th –20 th centuries) (<i>A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868. A bevezetőt írta és a kötetet szerkesztette: Anderle Ádám. Hispania Kiadó, Szeged, 2002.; A Marosy iratok. Magyar királyi követség Madridban 1948–1957. Szerkesztette: Anderle Ádám. Szeged, 2002.</i>)	
SÁRINGER, JÁNOS	196
The life and times of the “grand poor innocent priest” (Horn Ildikó: <i>Báthory András. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002. 262.</i>)	
TÓTH, SÁNDOR LÁSZLÓ	208
Authors	213

MODERNKORI TÖRTÉNELEM DOKTORI PROGRAMJA

A modernkori doktori program az SZTE Történelem Doktori Iskola keretében működik, melynek vezetője dr. Kristó Gyula akadémikus. A program a XVI–XX. századi magyar és egyetemes történelmet öleli át. Vezetője: dr. Anderle Ádám, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár.

Keretében öt alprogram szerveződött:

- a) **XVI–XVIII. századi magyar történelem**
vezetője: Dr. Tóth Sándor kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens
- b) **XIX–XX. századi magyar történelem**
vezetője: Dr. Marjanucz László kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens
- c) **Európa és a Nyugat-Mediterráneum története**
vezetője: Dr. J. Nagy László, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár
- d) **Kelet-Európa és a Balkán története**
vezetője: Dr. Sajti Enikő, az MTA doktora, egyetemi tanár
- e) **Az ibér világ története**
vezetője: Dr. Anderle Ádám, az MTA doktora, egyetemi tanár

Mint az alprogramok is utalnak erre, a program nem vállalja fel, hogy az egyetemes történelem egészét illetően fogadjon doktoranduszokat. Döntően a programban részt vevő oktatók kutatási tapasztalatai és az alprogramok kutatási irányai határozzák meg felvételi feltételeinket.

Jelenleg 28 doktorandusz tanul és kutat programunkban, az új 2003/4-es tanévben 3 ösztöndíjas és 7 önköltséges hallgatót fogadtunk.

* * *

A HISPÁNIA KIADÓ (Szeged) történelmi tárgyú könyvei 2001–2002

A magyar-katalán kapcsolatok ezer éve. (szerk. Anderle Ádám). **Kutatási Közlemények**, III. k., MTA-SZTE Hispanisztika Kutatócsoport, p. 121

Brachfeld F. Olivér: Árpádházi Jolánta, Aragónia királynéja. 3. kiadás (Brachfeld Olivér műveinek bibliográfiájával), p. 108

Anderle Ádám: Spanyolország messzire van? p. 134

Tóth Ágnes: Angol-amerikaiak Felső-Kaliforniában a mexikói időszakban, 1821–1848. p. 207

Anderle Ádám: Latin-Amerikai utakon. p. 162

Kecskés Péter Pál: Honvédnapló a keleti frontról. 1942. július 26–október 19. (Sajtó alá rendezte Pihurik Judit). p. 109

A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből, 1848–1868. (Összeállította és szerkesztette Anderle Ádám). p. 258

A Marosy-iratok. Magyar királyi követség Madridban, 1948–1957. (Összeállította és szerkesztette Anderle Ádám). p. 215

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 1200 Ft+postaköltség.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 300 Ft+postaköltség, könyvesboltban 400 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható országosan újságárusoknál, valamint:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.; Balassi Könyvesbolt, II. ker., Margit utca 1–3.; Eötvös Könyvesbolt, V. ker., Kecskeméti u. 2.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca; ELTE BTK könyvtár, Piarista köz 1.; Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.; Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.; Lapker Rt., IX. ker. Táblás u. 32.; Don Quijote Könyvklub Kft., V. ker., Hercegprímás u. 18.; Magyar Könyvklub Rt., I. ker., Márvány u. 17.

Szeged: Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.; JGYF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház; Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.
Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.; PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

Szombathely: Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola jegyzetboltja
Károli Gáspár tér

Debrecen: Déri Múzeum, Déri tér 1.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/544-000/31-85

e-mail: actas@mail.u-szeged.hu

<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/actas/>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Benkes Réka

Szerkesztőségi titkár: Tóth Klára

Technikai szerkesztés: Petit Irodalmi Stúdió

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 400,- Ft

Előfizetőknek: 300,- Ft

Élete nagy művén dolgozott (Gheorghe Șincai) és azt akarta közzé tenni: „A románok és más népek krónikája”-t, még hozzá latinul. Közben az 1780-as nyelvtant dolgozta át és adta ki újra, azon önkritikus megjegyzéssel, hogy kis híján „a franciához hasonlóvá tettük a dákó-román nyelvet”. De ő is úgy járt, mint Micu, hatalmas történelmi munkájának csak kis töredékét tudta közzé tenni a kalendáriumban. Ellene már a cenzúra lépett fel. Az állami rend felforgatásával vádolták. Néhány év múlva mennie kellett. Úgy érezte, szabadulni akarnak tőle, mert öreg. Valójában megint csak - a kelleténél több - konfliktusba keveredett. Nem véletlen, hogy gazdasági tanácsadó könyvecskéjében a méhek világát az ideális társadalom képeként mutatta fel. Megtért ahhoz az Abaúj megyei Wass családhoz, ahol korábban nevelősködött és alaposabb gazdasági ismeretekre tett szert. A magányos üstökös - ahogy egyik életrajzírója nevezte - sok keserűséggel mérlegelte a múlt és a jelen összefüggéseit. Amikor az 1526. évi esztendő fejleményeit eszetele, így fakadt ki: „Ez az az év, amikor kis híja, hogy nem pusztult el az egész magyar királyság, amikor úgy elvált Erdély Magyarországtól, hogy egészen a mai napig, amikor ezeket a sorokat írom 1809. december 13-án Szinyén Abaúj Megyében, még nem egyesültek, szegény erdélyi románok nagy kárára, akik ezen különválás miatt még ma is nyögnek a földesurak nehéz igája alatt (bár a jobbágság megszűnt [mármint az örökös jobbágság]) hiszen nincs semmiféle úrbéri szabályozás, mint Magyarországon.” Azt sem titkolta, hogy mivel tartozik a Wass családnak: „Ha ez a család nem lenne, akkor az én románjaim segítségével sohasem írtam volna meg ezt a krónikát, de el is égettem volna, annyira megszorítottak a románok, akiktől segítséget vártam.”

Miskolczy Ambrus tanulmányát számunk 86-96. oldalán olvashatják.